

فصلنامه تخصصی

مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک

سال ۰۳، شماره ۱۰، زمستان ۱۴۰۴

فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳ ، شماره ۱۰ ، زمستان ۱۴۰۴

صاحب امتیاز، مدیر مسئول و سردبیر: دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

طراح: دکتر مرضیه حسینی

ویراستار: میلاد تیموری، مهدی حسینی

اعضای هیات تحریریه:

دکتر رضا آقایی زاهد، دکتر علی ابوالقاسمی، دکتر عباسعلی احمدوعلو، دکتر اختیار بخشی، دکتر لطفعلی برقی، دکتر شهرام پناهی، دکتر سیامک حسنعلی زاده، دکتر داود کوهی، دکتر آراز محمد سارلی، دکتر علیرضا مقدم

اعضای مشورتی هیات تحریریه:

جمال آیریمی، بهرام اسدی، اسماعیل جعفرزاده (جفرلی)، رضا زرگری، حسین فیض الهی وحید، خلیل مختاری نیا

این مجله به انتشار مقالات علمی - تحقیقی درباره تاریخ، زبان و تاریخ ادبیات آذربایجان در قالب تورکولوژی می پردازد. این مجله هم نگاه بومی - محلی تخصصی به آذربایجان و ترکان ایران دارد و هم نگاه وسیعتر به تاریخ و فرهنگ ترکان در طی تاریخ. این مجله از مقالات سایر محققین کشورهای مختلف درباره موضوعات تخصصی تورکولوژی هم استقبال می کند.

محل انتشار: اورمییه، آذربایجان غربی، ایران

ترتیب انتشار: فصلنامه

نوع مجله: تخصصی تاریخ آذربایجان و ترکان

زبان انتشار: ترکی، فارسی و انگلیسی همراه با خلاصه سه زبانه

نوع داوری: دوسو ناشناس

حق مؤلف (کپی رایت) مقالات: نشریه تابع قوانین بین المللی حق نشر همگانی کرییتیو کامنز (CC BY-NC) است.

شماره مجوز پروانه انتشار وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۹۴۲۱۴

تاریخ مجوز: تابستان ۱۴۰۲

۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

راه های ارتباط:

Website: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Editor in chief: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: @tohidmelikzade

"Studies on Azerbaijan and Turk's history "Specialized Journal, year 03, number 10, Winter 2026

Director-in-charge, responsible manager, and editor-in-chief: Dr. Tohid Malekzadeh

Designer: Dr. Marziyeh Hoseini

Editor: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Members of the editorial board:

Dr. Reza Aghayari Zahed, Dr. Ali Abolqasmi, Dr. Abbas Ali Ahmadoglu, Dr. Ekhti Bakshi, Dr. Lotfali Barghi, Dr. Shahram Panahi, Dr. Siamak Hasanalizadeh, Dr. Davud Kohi, Dr. Araz Mohammad Sarli, Dr. Alireza Moghadam

Advisory members of the editorial board:

Jamal Ayrimi, Bahram Asadi, Ismail Jafarzadeh (Jaffarli), Reza Zargari, Hossein Feyz ullahi Vahid, Khalil Mokhtarinia.

This magazine publishes scientific-research articles about the history, language and history of literature of Azerbaijan in the form of Turkology. This magazine has both a native- Specialized view on Azerbaijan and the Turks of Iran, and a macro view of the history and culture of the Turks throughout history. This journal also welcomes the articles of other researchers from different countries about specialized topics of Turkology.

Place of publication: Urmia, West Azerbaijan Province, Iran

Order of publication: Quarterly

Type of magazine: Specialized in the history of Azerbaijan and Turks

Publication language: Turkish, Farsi and English with trilingual summary

Type of refereeing: two-way anonymous

Copyright of the articles: The publication is subject to the international laws of Creative Commons copyright (CC BY-NC).

Publication license number of the Ministry of Culture: 94214

License date: Summer 2023

ISSN: 3041-8690

Contact Us:

Website: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Editor in chief: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://www.instagram.com/tohidmelikzade)

"Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Qış 2026

Lisənziya sahibi, məsul menecer və baş redaktor: Dr. Tohid Məlikzadə

Dizayner: Dr. Marziyeh Hoseini

Redaktor: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Dr. Riza Ağayari Zahid, Dr. Əli Abulqasmi, Dr. Abbas Əli Əhmədovlu, Dr. İxtiyar Bəxşi, Dr. Lütfləli Bərqi, Dr. Şəhram Pənəhi, Dr. Siamək Həsən Əlizadə, Dr. Davud Kuhi, Dr. Araz Məhəmməd Sarli, Dr. Əliriza Muqəddəm

Redaksiya heyətinin məsləhətçi üzvləri:

Camal Ayrımi, Bəhram Əsədi, İsmayıl Cəfərzadə (Cəfərli), Riza Zərgəri, Hüseyn Feyzullahi Vəhid, Xəlil Moxtarinia.

Bu jurnalda türkologiya əsasında Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatının tarixi, dili ilə bağlı elmi-tədqiqat məqalələri dərc olunur. Bu jurnalda həm Azərbaycana və İran türklərinə ixtisaslaşdırılmış baxış, həm də tarix boyu türklərin tarixi və mədəniyyətinə makro baxış var. Bu jurnal həmçinin müxtəlif ölkələrdən olan digər tədqiqatçıların türkologiyanın xüsusi mövzularına dair məqalələrini qəbul edir.

Dərc yeri: Urmiya, Gərbi Azərbaycan Əyaləti, İran

Nəşr qaydası: Üç aylıq

Jurnaldan növü: Azərbaycan və türklər tarixi üzrə ixtisaslaşmış

Nəşr dili: Azərbaycan Türkcəsi, Fars və İngilis üçdilli xülasə ilə

Hakimlik növü: ikitərəfli gizli

Məqalələrin müəllif hüquqları: Müəllifə aiddir. (CC BY-NC) beynəlxalq qanunlarına tabedir.

Mədəniyyət Nazirliyinin nəşr lisenziyasının nömrəsi: 94214

Lisənziya tarixi: Yay 2023

ISSN: 3041-8690

Ünsiyyət yolları:

Veb sayt: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Baş dedactor: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://www.instagram.com/tohidmelikzade)

Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Kış 2026

Lisans sahibi, sorumlu yönetici ve baş editör: Dr. Tohid Melikzade

Tasarımcı: Dr. Marziyeh Hoseini

Editör: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Yayın kurulu üyeleri:

Dr. Rıza Ağayari Zahid, Dr. Ali Abolkasmi, Dr. Abbas Ali Ahmadoğlu, Dr. İktiyar Bahşi, Dr. Lütf Ali Bargi, Dr. Şahram Panahi, Dr. Siamak Hasan Alizade, Dr. Davud Kuhi, Dr. Araz Mohammad Sarli, Dr. Alireza Mogaddam

Yayın kurulunun danışman üyeleri:

Jamal Ayrımı, Bahram Asadi, Ismail Cafarzadeh (Caffarli), Rıza Zargari, Hüseyin Feyzullahi Vahid, Halil Muhtarinia.

Bu dergide Azerbaycan tarihi, edebiyatının tarihi ve dili ile ilgili Türkoloji bakışlı bilimsel-araştırma makaleleri yayınlanmaktadır. Bu dergide hem yerel yani Azerbaycan ve İran Türklerine özel bakış, hem de Türklerin tarih boyunca tarih ve kültürüne makro bakışa yer verilmektedir. Bu dergide ayrıca farklı ülkelerden araştırmacıların türkoloji konularıyla ilgili makalelerine de yer verilmektedir.

Basım yeri: Urmiye, Batı azerbaycan, İran

Yayınlanma sırası: Üç ayda bir

Dergi türü: Azerbaycan ve Türklerin tarihi konusunda uzmanlaşmış

Yayın dili: Türkçe, Farsça ve İngilizce, üç dilli özet

Hakemlik türü: iki yönlü saklı

Makalelerin telif hakkı: telif haklarının (CC BY-NC) uluslararası yasalarına tabidir.

Kültür Bakanlığı yayın izin numarası: 94214

Lisans tarihi: Yaz 2023

ISSN: 3041-8690

İletişim yolları:

Web sitesi: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Genel Yayın Yönetmeni: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://www.instagram.com/tohidmelikzade)

دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

ایمیل:

tohidmelikzade@yahoo.com

وابستگی:

محقق تاریخ و فرهنگ آذربایجان - عضو
هیئت علمی دانشگاه

مناسبات جمعیت اتحاد و ترقی عثمانی با انقلاب مشروطیت آذربایجان (۱۹۰۵ - ۱۹۰۹) در مثلث باکو، تبریز، استانبول

چکیده:

از آغاز قرن بیستم، با وقوع تحولات عمیق سیاسی، اجتماعی و مدنی در قطب‌های سیاسی خاورمیانه، سرنوشت مردمان ساکن در این جغرافیا نیز دستخوش تغییر شد. فریادهای این ملت‌ها که در جریان افکار نوین برمی‌خاست، چون زنجیری از مردمی به مردم دیگر می‌رسد و نغمه‌های آزادی از ملتی به ملتی دیگر جهیدن گرفت. جنبش آزادی‌خواهی که از سال ۱۹۰۵ به بعد در روسیه روی داد، سرآغاز این حرکت آزادی‌خواهانه محسوب می‌شود. این جنبش آزادی‌خواهانه که بعدها به قاجار و عثمانی سرایت کرد، در جهت محدود ساختن قدرتهای بی‌حد و حصر حاکمان و حرکت در مسیر مشارکت مردم در اداره کشور گام برداشت. آذربایجان نیز به دلیل همسایگی با روسیه و عثمانی، از این تلاطم‌های سیاسی و اجتماعی دور نماند. طبقه نخبه و بازرگان باکو، تفلیس و جنوب که با عثمانی ارتباط نزدیک داشتند، به تدریج اندیشه‌های سوسیالیستی روسیه و تفکر اتحاد و ترقی (ترک‌گرایان) عثمانی را به آذربایجانی‌ها منتقل کردند. در این مقاله، تأثیر فرقه اتحاد و ترقی عثمانی بر جنبش مشروطه آذربایجان مورد بحث قرار می‌گیرد.

کلمات کلیدی: آذربایجان، انقلاب مشروطه، جمعیت اتحاد و ترقی، عثمانی

استناد (آپا):

ملک زاده دیلمقانی، ت. مناسبات جمعیت اتحاد و ترقی عثمانی با انقلاب مشروطیت آذربایجان (۱۹۰۵ - ۱۹۰۹) در مثلث باکو، تبریز، استانبول. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰.۱۴۰۵-۳۰۴۱
شاپا

Dr. Tohid Malekzadeh

Email:

tohidmelikzade@yahoo.com

Affiliation:

Researcher of Azerbaijani
History and Culture

University Faculty Member

The Relations of the Ottoman Committee of Union and Progress Operating in the Triangle of Baku, Tabriz, Istanbul and the Azerbaijani Constitutional Revolution (1905-1909)

Abstract:

From the beginning of the twentieth century, with the occurrence of deep political, social, and civil upheavals in the political poles of the Middle East, the destinies of the peoples living in this geography began to change. The cries of these peoples, rising in the flow of new thoughts, began to circulate from nation to nation like a chain, and the melodies of freedom began to leap from one people to another. The freedom movement that took place in Russia starting from 1905 is considered the beginning of this freedom movement. This freedom movement, which later spread to the Qajars and Ottomans, moved in the direction of limiting the unlimited powers of the ruling authority and ensuring the participation of the people in governing the country. Because Azerbaijan was a neighbor to Russia and the Ottoman Empire, it did not remain aloof from these political and social upheavals. The Baku, Tiflis, and southern elite and merchant class, who were in close contact with the Ottomans, gradually brought the ideas of the Russian Socialists and the Ottoman Committee of Union and Progress (Turkists) to the Azerbaijanis. In this article, we will discuss the influence of the Ottoman Committee of Union and Progress on the Azerbaijani Constitutional Movement.

Key words: Azerbaijan, Constitutional Revolution, Committee of Union and Progress, Ottoman

CITATION (APA):

Malekzadeh, T. The Relations of the Ottoman Committee of Union and Progress Operating in the Triangle of Baku, Tabriz, Istanbul and the Azerbaijani Constitutional Revolution (1905-1909). Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Dr. Tohid Məlikzadə

E-poçt:

tohidmelikzade@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Tarixi və
Mədəniyyəti tədqiqatçısı,

Universitetin Akademik
Heyət üzvü

Bakı, Təbriz, İstanbul üçbucağında fəaliyyət göstərən Osmanlı İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti və Azərbaycan Məşrutə İnqilabı (1905-1909) əlaqələri

Xülasə:

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Yaxın Şərq siyasi qütblərində dərin siyasi, sosial və mülki çalxantıların baş verməsi ilə bu coğrafiyada yaşayan xalqların taleləri də dəyişməyə başladı. Bu xalqların yeni düşüncələr axınında yüksələn harayları zəncir kimi xalqdan-xalqa dolaşdı, azadlıq nəğmələri bir xalqdan başqa xalqa sıçramağa başladı. 1905-ci ildən etibarən Rusiyada baş verən azadlıq hərəkatı bu hərəkatın başlanğıcı sayılır. Daha sonra Qacarlara və Osmanlılara sıçrayan bu azadlıq hərəkatı hakim gücün sərhədsiz qüvvələrinə sərhəd gətirib məmləkəti idarə etməkdə xalqın da iştirak etməsi istiqamətində hərəkat etdi. Azərbaycan isə Rusiya və Osmanlı ilə qonşu olduğu üçün bu siyasi və sosial çalxantılardan kənarda qalmadı. Bakı, Tiflis və Osmanlı ilə sıx əlaqədə olan cənublu elit və tacir təbəqəsi, tədricən Rusiyadan sosialist və Osmanlıdan türkçü İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti fikrini azərbaycanlılara gətirdilər. Bu məqalədə Osmanlı İttihad və Tərəqqi Firqəsinin Azərbaycan Məşrutə Hərəkatına olan təsirindən danışacağıq.

Açar sözlər: Azərbaycan, Məşrutə İnqilabı, İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti, Osmanlı

CITATION (APA):

Məlikzadə, T. Bakı, Təbriz, İstanbul üçbucağında fəaliyyət göstərən Osmanlı İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti və Azərbaycan Məşrutə İnqilabı (1905-1909) əlaqələri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 08, Yay 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Tohhid Melikzade

E-posta:

tohidmelikzade@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan Tarihi ve Kültürü
Araştırmacısı

Bakü, Tebriz, İstanbul Üçgeninde Faaliyet Gösteren Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Azerbaycan Meşrutiyet Devrimi (1905-1909) İlişkileri.

Özet:

Özet: XX. yüzyılın başlarından itibaren Ortadoğu siyasi kutuplarında derin siyasi, sosyal ve sivil çalkantıların meydana gelmesiyle bu coğrafyada yaşayan halkların yazgıları da değişmeye başladı. Bu halkların yeni düşünce akımlarında yükselen çığlıkları bir zincir gibi halktan halka dolaşarak, özgürlük ezgileri bir halktan diğer bir halka sıçramaya başladı. 1905'ten itibaren Rusya'da meydana gelen özgürlük hareketi, bu özgürlük hareketinin başlangıcı sayılır. Daha sonra Kaçar ve Osmanlılara sıçrayan bu özgürlük hareketi, yönetim gücünün sınırsız kuvvetlerine sınır getirip ülkeyi yönetmekte halkın da katılım göstermesi istikametinde ilerledi. Azerbaycan ise Rusya ve Osmanlı'ya komşu olduğu için bu siyasi ve sosyal çalkantıların dışında kalmadı. Bakü, Tiflis ve Osmanlı'yla sıkı ilişkide olan güneyli elit ve tüccar sınıfı, tedricen Rusya'dan sosyalist ve Osmanlı'dan Türkçü İttihat ve Terakki Cemiyeti fikrini Azerbaycanlılara getirdiler. Bu makalede Osmanlı İttihat ve Terakki Fırkası'nın Azerbaycan Meşrutiyet Hareketi'ndeki etkisinden bahsedeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Meşrutiyet Devrimi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı

CITATION (APA):

Melikzade, T. Bakü, Tebriz, İstanbul Üçgeninde Faaliyet Gösteren Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Azerbaycan Meşrutiyet Devrimi (1905-1909) İlişkileri. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 08, Yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

باکی، تبریز، استانبول اؤچ گنیده فعالیت ائدن عثمانلی اتحاد و ترقی جمعیتی و آذربایجان مشروطیت انقلابی

دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

چکیده:

خلاصه: بیرمینجی عصرین باشلاریندان اعتباراً اورتادوغو سیاسی قوطب لاریندا ده رین سیاسی، اجتماعی و مدنی چالخانته لارین باش وئرمه سیله بو جغرافیادا یاشایان خالق لارین طالع لری ده ده بیشمیه باشلادی. بو خالق لارین یئنی دؤشونجه لر آخیمیندا یؤکسلن هارای لاری زنجیر کیمی خالقان خالقا دولاشیب آزادلیق نغمه لرینی بیرخالقدان باشقا خالقا سیچرامایا باشلادی. ۱۹۰۵ ده ن اعتباراً روسیادا باش وئره ن آزادلیق حرکاتی بو آزادلیق حرکاتین باشلانیشی ساییلیر. داهای سونرا قاجار و عثمانلی لارا سیچرایان بو آزادلیق حرکات، حاکیم گؤجون سینیرسیز قوه لرینه سینیر گتیریب مملکتی اداره ائتمک ده خالقین دا اشتراک ائتمه سی استقامتینده حرکت ائتدی.

آذربایجان ایسه روسیا و عثمانلی یلا قونشو اولدوغو اؤچون بو سیاسی و اجتماعی چالخانته لاردان کناردا قالمادی. باکی، تفلیس و عثمانلی یلا سیخ علاقه ده اولان جنوبو ائلیت و تاجیر طبقه، سیرایلا او روسیه ده ن سوسیالیست و عثمانلی دان تورکچو اتحاد - ترقی جمعیتی فیکیرینی آذربایجانلیلارلا گتیردیلر. بو مقاله ده عثمانلی اتحاد و ترقی فرقه سی نین آذربایجان مشروطه حرکاتی ندا اولان تاثیریندن دانیشاجاییق.

کلمات کلیدی:

آذربایجان، مشروطه انقلابی، اتحاد و ترقی جمعیتی، عثمانلی

استناد (آپا):

ملک زاده دیلمقانی، ت. باکی، تبریز، استانبول اؤچ گنیده فعالیت ائدن عثمانلی اتحاد و ترقی جمعیتی و آذربایجان مشروطیت انقلابی (۱۹۰۹ - ۱۹۰۵) علاقه لری . ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

ایمیل:

tohidmelikzade@yahoo.com

وابستگی:

محقق تاریخ و فرهنگ آذربایجان- عضو
هیئت علمی دانشگاه

عثمانلی دا آذربایجانلی لارین ایسکانی و سعادت انجومنی

عثمانلی دا آذربایجانلی لارین ایسکانی و اورادا یاشاماقلاری چوخ اسکی یه قایدیر. ۱۶ اینجی عصرین باشلاریندان اعتباراً سلطان سلیم طرفینده ن تبریزین ایشغالی نتیجه سینده بیر چوخ آذربایجانلی صنعتکار عثمانلی یا کؤچورولدو. داها سونرا قاجار – عثمانلی علاقه لری یاخشی لاشینجا تیجارتی چوخ سئو ن و اونولا ماراقلانان آذربایجانلی لار غرب دروازاسی ساییلان استانبولا گلیب چاتدیلا. ۱۹۰۰ لارا گلینجه استانبولدا یاشایان آذربایجانلی لارین نفوس سایسی اون مینی آشمیشدی^۱. بو آذربایجانلی لار، تیجارتله بیرلیکده آذربایجانین وضعیتیه ده ماراقلانیردیلا. او زمان لار آذربایجان لی لار عثمانلی دا باش وئرن سیاسی آزادلیق لاردان یارارلاناراق قاجار ممالک محروسه سی و آنا یوردلاری آذربایجان لا باغلی، ایجلاس لار دا کئچیریردیلا. زامان ایره لی له دیکجه او نلار، فعالیت لرینی دوزه نله مک اوچون عثمانلی دا فیکیر داشلارینی بیر یئره ییغراق اوچاق لار قوروب آنا وطن لرینه خیدمت ده ن هئچ نه اسیر گه مه دیلا. استانبول دا یاشایان آذربایجان لی لارین قوردوغو اوچاق « سعادت انجومنی » آدلانیردی. قایناق لارا گؤره بو انجومنین قادینلار شعبه سی ده فعالیت لئیدیدی^۲. چوخ سیستماتیک چالیشان بو انجومنلر آذربایجانین سیخینتیلی گونلرینده خالقیمیزین پیس وضعیتینی دۇنیا مئدیاسینا چاتدیرماغا موفق اولدولار^۳. سعادت انجومنی اؤزونو، اوروپادا آذربایجان ایالت انجومن نماینده سی ائله جه ده منحل اولموش ایران پارلامنتوسو اولاراق آپاریردی. بیلیندی کی می تهران دا پارلمانین توپا باغلایندیغیندان سونرا آذربایجان ایالت انجومنی اؤزونو گنجیجی « آذربایجان دئولتی » اولاراق اعلان ائتمیشدی^۴. بو انجومنین فعالیت لرله ایستانبو دا آذربایجانلی لار اوچون مالی کامپانیالار دا ترتیب وئرلیدی و لله گلن گلیرلر تبریزه گؤنده ریلیدی^۵. قئید ائتمک لازیمدیر کی ایران خاقلاریندان یالنیز عرب لید ری شیخ خزعل آذربایجانلی لارا مادی کؤمک ائتمیشدیر^۶.

تقی زاده، سید حسن، تاریخ مشروطیت ایران، انتشارات فردوس تهران، ص ۲۲۲ و خان ملک ساسانی بو رقمی ۱۶۰۰ نفر اولاراق قئید ائدیر. باخ: خان^۱
ملک ساسانی، یادبودهای سفارت استانبول، انتشارات بابک، ۱۳۵۴ تهران، ص ۹۴
آفاری، زانت، انجمن های نیمه سری زنان در نهضت مشروطیت، ترجمه دکتر جواد یوسفیان، تهران ۱۳۷۷، ص ۲۵
روزنامه ناله ملت، نمره ۳۹، ۲۰ محرم ۱۳۲۷، ص ۳۴
آبراهامیان، یرواند، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، نشر نی تهران ۱۳۷۷ ص ۲۲۳
امیر خیزی، اسماعیل، قیام آذربایجان و ستارخان، انتشارات آگاه تهران، ۱۳۷۹، ص ۱۹۲
کسروی، تاریخ مشروطیت ایران، ص ۷۹۶

سونرالار آذربایجان وضعیتینی گرگینله شینجه سعادت انجومنی نی یئنی دۆزه نه سالماق آماجی ایله نجف عالیم لری آذربایجانلی حاج شیخ اسدالله ممقانی نی سعادت انجومنی نه صدر اولاراق گؤنده ردیلر.^۱ او ۲۶ شوال ۱۳۲۶ (۲۱ نوامبر ۱۹۰۸) دا استانبولا گلیب چاتدی.

سعادت انجومنی و اتحاد ترقی جمعیتی ایله امکداشلیق لاری

سعادت انجومنی عثمانلی دا اوزامان گیزلیجه فعالیت ائده ن داها سونرا اقتدارا گلن ، تورکچولویو و معاصر لشمه یی هدفله ین اتحاد — ترقی جمعیتیه ده یاخین دان علاقه ساخلامیشدی . بو ایسه عثمانلی ضیالی لارین نین عثمانلی خاريجینده یاشایان تورکلرین آنلامیش اولدوقلاریندان مئیدانا گلیمیشدیر.^۲ داها اؤنجه آذربایجانلی لاری عجم خیطاب ائده ن عثمانلی ضیالی لاری بو سفر آذربایجانلی لاری « تورک قارداش » لاریمیز اولاراق خیطاب ائدیردیلر. بو ایستی مناسیبت ایسه ایکی قارداش خالقین داها یاخین لاشماسینا سبب اولدو. نتیجه ده عثمانلی اتحاد ترقی جمعیتی آذربایجان دا باش وئرن حادثه لرله داها آرتیق ماراقلانمایا باشلادی. ۱ شعبان ۱۳۲۵ (۹ سپتامبر ۱۹۰۷) تبریزده چاپ اولان « انجومن » قزئتیی بو جمعیتین آذربایجان خالق حرکاتینا داییر مثبت مناسبت لرینی و حتی حمایه بیانییه سینی نشر ائتدی.^۳

داها سونرا بو جمعیت ستارخان و ساییر مجاهدیلره افتخار مدالیاسی گؤنده ردی. بو ایش روسلاری ناراحت ائتمیشدی.^۴ سن پترزبورگ دان گلن بیر مکتوبا گؤره روسلار ادعا ائتمیش لر کی عثمانلی اتحاد چی لار آذربایجان لی لاری روس علیهینه تحریک ائتمه یه مشغول دورلار.^۵ روسلارین شیددتلی اعتراض نتیجه سینده عثمانلی دؤولتی اتحاد چی لارین آذربایجان دا هر جور مداخله سینی رد ائتدی. عثمانلی لارین ۲۶ نوامبر ۱۹۰۸ ده رسمی آچیقلا دیغی بیانییه ده ستارخانا گؤنده ریلن مدالیالاری سعادت انجومنی طرفینده ن گؤنده ریلمه سینی بیلدیردی.^۶ بوا یسه بو ایکی قورولوشون سیخ علاقه لرینده ن خبر وئیردی. ایستانبول دا سعادت انجومنی اتحاد چی لارلا بیرلیکده استبداد قارشیی اولدوقلارینی سویله مک آماجی ایله ایران سفیرلی ییی قارشیی سیندا نمایش و میتینگلر ده کئچیردیلر.^۷

عینی قایناق، ص ۱۹۴^۱

^۲ Swietochowski, Tadeusz. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920). İstanbul, 1988, s. 103.

انجمن، سای ۱۳۱، اول شعبان ۱۳۲۵ و ناله ملت سای ۱۹، ۲ رمضان ۱۳۲۶ ص: ۳۳^۳

معاصر ، حسن، تاریخ استقرار مشروطیت در ایران مستخرجه از روی اسناد وزارت امور خارجه انگلستان، تهران ۱۳۴۶، ص ۹۱۰^۴

همان، ص ۵۹۰۶^۵

همان، ص ۶۹۱۲^۶

همان، ص ۷۷۳^۷

اتحاد چي لارين يارديمي ايللا ايستانبول دا چاپ اولان " صاباح " قزئته سى آذربايجان حرکاتى ندان داواملى يازيلار يازاراق تبريز غارت زده لرينه کؤمک کامپانياسى ترتيب ائتميشدى . آذربايجان انجومن اورقانى سايبان " انجومن " قزئتى ايسه خالقين پيسخولوژى سيني يوکسلتمک اوچون بو خبرلري دواملى چاپ ائتمک له مشغولويدو^۱.

آذربايجانلى سعيد سلماسى و اتحاد ترقى جمعيتى

۱۹۰۷ لرده ن اعتباراً عثمانلى لار محمد على شاهلا سينير آنلاشماسى نتيجه سينده آذربايجان غرب منطقه لرينى ايشغال ائتميشلر. ياقين بير فيکره گؤره قاجار و عثمانلى سلطان لارى آذربايجان لى لارى آزادليق دان واز گئچمه لرى اوچون تضيق آلتدا قويماق فيکرينده يديلر^۲. گيزليجه فعاليت ائده ن اتحاد — ترقى جمعيتى پاریس ده ن يايملاديني بير بيانیه ده عثمانلى دئولتي نين آذربايجانى اشغال ائتمه سينده ن اؤز ناراحاتليغيني بيلديرميشدى^۳. سرحدى اشغال ائده ن عثمانلى اوردوسو ايچينده تصادفى اولاراق اتحاد لارين اؤست دؤزئیده ضابط لرى او جمله ده ن انور پاشانين عمى سى خليل پاشا دا واريدى . او آذربايجان وضعيتيله ياخين دان تانيش ايدى. ميرزا سعيد سلماسى خليل پاشايلا سيخ علاقه ده اولان آذربايجانلى مجاهيد، ايدى^۴. باکى – تبريز – استانبول اؤچ گنینه فعاليت ائده ن ميرزا سعيد سلماسى ۱۸۸۹ دا آذربايجانين سلماس شهرينده آنادان اولموشدور. وارلى بير عايله نين اوشاغى اولان "آغابالا" داها سونرا "سعيد" آدينى سئچميشدير. گنج چاغلاريندا باکى – تفليس، استانبول و روسيايا سفر ائتميش دير. بو سفرلرده آزادليق نغمه لريني ده رين ده ن حيس ائتميش و بير اينقلابچى کيمي وطنه دؤنموشدور. ۱۹ ياشيندا رسماً اتحاد ترقى جمعيتى عضو اولموشدور^۵. سعيد سلماسى نين خواهيشينجه اتحادچى لارين تانيشميش عضو "عمرناجى" بى فرانسادان سلماسا گلميشدير. ناجى بى سلماسلى ضيالى لارلا بيرليکده سلماسين ايلک مدرن و آنا ديليني ده تعليم وئر ن مکتبى نى آچميش مکتبين مؤدورلويونو قبول ائتميشدير. ميرزا سعيدين آذربايجانلار ائتديبي خدمتلىرى اوچون بو مکتبين آدى سلماس ضيالى لار طرفينده ن "سعيديه" قويولدو. "سعيديه مکتبى" سلماسدا آزادليق مدنيتين اينکيشافيندا اؤنملى رولو اولموشدور. اتحاد — ترقى جمعيتى عمرناجى نين آذربايجان دا ائتديبي مثبت فعاليت لرینده ن بو مکتوبلا سئوينجى نى بيلديرميشدير:

انجمن ، ساي ۳۵، دی حجه ۱۳۲۶ ص ۴ و امير خيزى^۱ ۲۸۵

انزلى، حسن، اورميه در گذر زمان، اورميه ۱۳۷۸، ص ۱۸۳ و کسروى ص ۴۲۷^۲

کسروى، ص ۴۷۸^۳

ملک زاده ديلمقانى، توحيد، سلماس در سير تاريخ آذربايجان، سلماس ۱۳۷۸، ۴۲۷^۴

89. 5 Tevetoğlu, Fethi. Ömer Naci. Istanbul, 1992, s.

«اوزون مکتوبونوز و اصلیل اولدو. وئرلین حوادیت لر بیزی ممنون ائتدی. "ناجی بی" این مدرسه یه مۆدور اولماسی مۇناسیبتیمیزین توسعونونه، اوراداکی رابطه نین تقوییه سینیه حیذمت ائده جه یینی اؤمید ائده ریز.»^۱

میرزا سعید خان استبدادین بیر آی باشلانماسین دان سونرا استانبولا گئتدی. استانبولدا آزادلیق هاواسی اسدیگی اۆچون اؤراسی آذربایجان لی لارین سیاسی فعالیتلرینه اویقون و ال وئریشلی بیر یئره چئوریلیمیشدیر. اورادا هر گون "بی اوغلو" محله سینده سیاسی میتینقلر گئچیریلیردی. میرزا سعید ایسه بو میتینق لره آذربایجان لی لارین نؤمینده سی اولاراق ایشتیراک ائدیپ نطق ائده ردی. او بو ایجلاس لاردا اؤزونو "آذربایجانلی" کیمی آپاریب "آذربایجان تورکجه" سیله دانیشاردی.^۲ ایران دان گلن باشقا خالق لار دا اؤز آنا دیلرینده نطق ائده ردیلر.

میرزا سعید فعالیت لرله اتحاد لارین تانییمیش شخصیت لرینده ن "خلیل پاشا، یعقوب جمیل، مصطفی نجیب، عمرناجی" باشچی لیغی ایله توپلام ۳۰ نفر استانبول دان آذربایجانا گئتمک اۆچون، طرابزون اوردان دا ارضروما گئتدیلر. خلیل پاشا آذربایجلنا داخل اولمادان اونجه دوغو بلیاییددا یاشالیان ائلاتل لیدئرلری نین امکداشلیق لارینی قازانماق اۆچون او طرفلره گئتدی. قالانلار ایسه وانا گئتدیلر. نهایت مذاکیره لره ن سونرا خلیل پاشا دا آذربایجانا گئده ن اتحادچیلار قاتیلیدی. بیرلیکده سلماس ماحالی مرکزی دیلمانا وارد اولدولار.^۳ دیلمان دا مجاهدلر طرفینده ن قارشیلاندیلار. سلماس دا سیلاحین آز اولماسینا گؤره عمرناجی نی سیلاح و فشنگ گتیرمه اۆچون تکرار وانا گؤندردیلر. اتحاد چی لار ایکی گون سلماسدا قالدیقدان سونرا ۱۹۰۹ فوریه سونلاری استبداد و آزادلیق حدودو اولان خویا ساری حرکت ائتدیلر. خوی اهالی سی، سلماس و اتحاد چیلاردان ترتیب له نن اوردونو چوخ صمیمیت له قارشیلادیلار. بو اوردونون سرکرده لری ایلك اؤنجه خویا ییغیلان مجاهدلرین حربی مشق لر ایله مشغول اولدولار. بیر نئجه گون سونرا مشروطه چی لرله استبداد چی لار آراسیندا آغیر ساواش باشلادی. باشقالا والی سی ایسه آتلی لار ایله بیرلیکده بو ساواشا قاتیلدی و نهایت مشروطه چی لر غالیب گلدیلر. تأسوف کی گنج میرزا سعید سلماسی ۲۱ یاشیندا شهید اولدو.

سعید سلماسینین شهادتی باکی — تبریز — استانبول اؤچ گنینی ده رین ماتمه بؤرودو. اونون حاققیندا اونلارجا شعر و یازی یازیلدی.^۴ اتحادچی لاری طرفینده ن استانبولون فتحی^۵ ایران مشروطه چی لری نی ده تهرانی ضبط ائتمه یه تحریک ائتدی و

همان، ۱۹۹

دولت آبادی، یحیی، حیات یحیی، ج ۳ ص: ۲۳۸

³ Kut, Halil. Bitmeyen Savaş. İstanbul, 1972, s. 59.

ملک زاده ص ۲۵۳⁴

⁵ Akşın, Sina. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul, 1987, s. 134.

بیلیندی کی می نچه آی سونرا تهران ضبط ائیدلدی. عثمانلی مشروطه چی لر طرفینده ن استانبول ضبطی آذربایجان مطبوعاتیندا دا عکس اولدو.

اتحاد — ترقی جمعیتی نین آذربایجان دا چالیشان باشقا بیر عضوو قارص لی آیدین پاشا و قارداشی ابراهیم پاشا ایدی. بو یکی قارداش خوی و سلماس منطقه لرینده فعالیت ائیدیرلر. ۱۹۰۹ فوریه آیی خوی ساواشیندا یوز آتلی ایله اشتراک ائتمیش لر^۱. ابراهیم پاشا داها سونرا قارص بلدییه رئیسی اولو. اونون عائله سی ایندیلیک آنکارا و استانبولدا یاشیرلار.

اتحاد ترقی جمعیتی نین آذربایجان اوغروندا آپاردیغی سیاسی فعالیت لری

تبریز، مرکزی دئولته باش ایمه یینجه شاه ، عین الدوله نی آذربایجان والی سی اولاراق تبریزه گؤنده ردی. اونون تبریز ده توره تدیگی جنایت لر تامام حر اینسانلاری او جمله ده ن اتحاد چی لاری دا عکس العمله مجبور ائتدی. بو جمعیت عین الدوله یه گؤنده رییی ۶ شعبان ۱۳۲۶ (۳ سپتامبر ۱۹۰۸) تاریخلی مکتوبدا اونا اعتراض لارینی بیلدیرمیش و تبریزین محاصره سینده ن واز گئچمه سینی ایسته میش دیر . مکتوبون سونوندا بو چارپی جی شعر یازیلیمیش دیر:

ای ستمگر اولما راغیب میللتین افناسینا
پادشاه سن گئت گیلن بیگانه لر داواسینا
مؤسلومان قانی مباح اولماز باتیرما اللرین
اولما چوخ مغرور شاهیم محتکیر فتواسینا
اوتوز ایل نازین چکن شهره عجب وئردین عوض
خطه ی تبریزی دؤنده ردین بلا صحراسینا
سهل سانما ایت گیلن مظلوم قانیندان خزر
قورخ او گؤنده ن کی غرق اولورسان سنده قان دریاسینا
واخت او واخت دور کیم سنین هم اولسون اقبالین نگون
چونکو ظولمون چیخماسان بیر ذیرویه اعلا سینا
بیز اگر فیض شهادت درک ائده ک سیز سعی ائدین
ای بیزیم ائولادیمیز مشروطه نین اجراسینا

وئردیلر فتوا مجاهید قتلینه آل یزید

رسم دور تقلید ائده ر هرکیم اؤز مؤولاسینا

عثمانلی دا رسمی اولاراق مشروطیتین قبولوندان سونرا عثمانلی سفیری تبریزده استبداد مرکزی ساییلان ده وه چی محله سینه گئدیپ اوردادا انقلاب قارشیسیندا دوران اسلامیه انجومنی باشچی لاریلا گؤروشور. او بو گؤروشده او انجومن ده ن مشروطه قارشى سیندا دورمامالارینی ایسته بیر^۱.

تبریزین محاصیره سی دوام ائدینجه سعادت انجومنی ۲۳ سپتامبر ۱۹۰۸ ده بو آغیر وضعیتینی انگلیس و آوروپا کامو اویونا بیلدیره ره ک اؤز ناراحتلیغینی بیلدیردی^۲. روسلار تبریزین محاصره سینی بهانه ائدیپ نهایت تبریز و آذربایجانلی اشغال ائتدیلر. اورمیه و تبریزده مشروطه چی لر عثمانلی کونسولوسلارینا سیغیندیلار^۳. عثمانلی لار ایسه روسلارین عمللرینه اؤز اعتراض لارینی بیلدیردیلر^۴. بیر نچه واخت سونرا عثمانلی کونسولوسونا سیغینان ستارخان و باغیرخان کونسولوسو ترک ائدیپ تهرانا گئتدیلر. تهران دا اتابک پارکی حادثه سینده ستارخان یارالانیر و بیر نچه آی سونرا وفات ائدیر. اونون وفاتینا اتحاد چی لار و سعادت انجومنی استانبولدا بیر یاس مراسیمی کئچیریر. استانبولون «والیده» مچیدینده کئچیریلن بو مراسیمه عثمانلی دولت ارکانیندان بیر چوخ آدام قاتیلدی. یاس مراسیمین رسمی اعلانلار دا استانبول قزئته لرینده یایینلاندی^۵. روسلارین اشغالی دوام ائدینجه یوزلرجه آذربایجانلی مملکتی ترک ائدیپ سلماس یولویلا عثمانلی یا سیغیندی^۶. بو آذربایجانلی لارین طالع لری فرق لی اولدو. بیر قیسمی بالکان ساواشلارینا قاتیلیب شهید اولدولار. بیر قیسمی ده بیرینجی دونیا حربینه قاتیلیب "چاناق قالا" ساواشیندا شهید اولدولار و قالانی آوروپایا گئدیپ اورادا یئنی سیاسی یول آختارماغا باشلادیلار و بیر نچه سی ده عثمانلی لارلا تکرار آذربایجانا گلیب روس ایشغالچی لارلا مبارزه آپارماغا مشغول اولدولار.

اتحاد ترقی جمعیتی نین آذربایجان اؤغرونلار آپاردیغی مدنی فعالیت لری

عثمانلی لارین آذربایجان مشروطه انقلابینا یاردیم لارینین باشقا جهتی ده صنعت یولویلا خالقین مشروطه ماراغینی قازاندیرماق اولموشدور. بو ایشلرده ن بیرسی، تیاترو قروبلارین آذربایجان و تهرانا گؤنده رمه سی ایدی. گرچه باکی و تیفلیس

ویجویه، حاجی محمد باقر، تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز، به کوشش علی کاتبی، چاپ سوم، تهران ۱۳۳۵ ص ۱۶۵
معاصر ص ۲۸۲

کاوینپور، احمد، تاریخ اورمیه، اورمیه ۱۳۷۸، ص ۲۵۸ و امیر خیزی ص ۱۵۴

4 Ağaoğlu, Ahmet. İran İnkılabı. İstanbul, Akşam matbaası, s. 26.

امیر خیزی، ۵۱۸

براون، ادوارد، نامه های از تبریز، ترجمه حسن جواد، تهران ۱۳۶۳، ص ۱۵۴

ده ن گلن صنعت قروبلاری عثمانلی لاردان داها اکتیو گؤرونوردو^۱ اما عثمانلی لار "نامیق کامال" ین «زواللی چوجوق» و «آلدانمیش آداخلی» آدلی پیس لرینی مکرر نومایشیه قویماغا موفق اولدولار. نامیق کامالین مشهور نمایشی "وطن" یا خود "سیلیستره" ده تهران دا لاله زار خیوانیندا اولان تیاترو لاردا نومایشیه قویولموشدو^۲. بو پیس لر "ح. ملک زاده تبریزی" داها سونرا "حسن خان ارفع" آدینی آلان طرفینده ن ترجمه اولموشدور: نامیق کامالین شعرلری ده خالقین دیلینده ایدی^۳.
آمالیمیز افکاریمیز اقبال وطن دیر

سرحدیمیز قلعه بیزیم خاک وطن دیر

دعوا گونو یتکسر گؤرونون قانلی کفن دیر

ایرانلی لاریخ جان وئر ریخ نام آلاریخ بیز

داوادا شهادتله هامی کام آلاریخ بیز

گؤرونویو کیمی بو شعرلرده عثمانلی لاریخ یئرینه ایرانلی لاروق یازلمیشدیر.

عثمانلی لارین آذربایجان مشروطه انقلابینا یاردیم لاری استانبول دا نومایشیه قویولان تیاترولارلا دا دوام ائتدی^۴. "اشرف" آدلی شاعیر ده اؤز شعرلرله آذربایجان مشروطه انقلابینا یاردیم ائدیردی. بو مجموعه استانبول دا چاپ اولدو. شبهه سیز بو کامپانیالار سعادت انجومنی و اتحاد ترقی جمعیتی طرفینده ن برپا اولموشدور.

نتیجه

اتحاد ترقی جمعیتی نین ۱۹۰۵ لرده ن باشلانان آذربایجان اکتیو سیاستی منطقه ده تورکچولوک تفکرونون آرتیشینا سبب اولدور. بو آرتیش نتیجه سینده آذربایجانین گرچک تورک کیملیگی اورتایا قویولموشدور. بیرینجی دؤنیایا حربینده اتحاد چی لارین یؤنتیمینده عثمانلی دؤولتی آذربایجلنا داخل اولدو. بو سفر مشروطه انقلابیندا لله گلن تجروبه اونلار اوچون فایده لی اولدو. معاصر آذربایجان سیاسی تابلوسوندا آدی چوخ آز دییلن تورکچو اتحاد اسلام تفکورو اورتایا گلدی. اتحاد اسلام چی

رسول زاده، م.ا. گزارشهایی از انقلاب مشروطیت در ایران، ترجمه احیم رئیس نیا، چاپ اولتهران ۱۳۷۲، ص ۱۹۸

آذین پور، ادبیات نمایشی در ایران، ۲نجی جیلد، ص ۲۵۰

کسروی ص ۳۱۶

اعلان متنی بئله دیر آذربایجان قومپانیه سی ایله عثمانلی درام قومپانیه سی طرفینده ن^۴
مسامره فوق العاده

شیمدی به قده ر هئج گورولمه دیک بیر صورت ده یئنگی بیر طرزده

ایران انقلاب کبیری

ممثل شهیر صفا بیک عصمت فخری بیک

اسناد روابط ایران و عثمانی ج ۷، ص ۳۴۷

لارین چابالاریلا آذربایجاندا تورکجه قزئته لر و مکتب لر آچیلدی. ۱۹۲۵ ه قده ر آذربایجانلی لارین سمپاتی سینی قازانان بو دوشونجه طرزی آذربایجانین تورک سیستمی اولدغونو قبول ائیریدی و اونون دوام ائتمه سینی ایسته بیردی. ۱۹۲۵ ده تورک قاجار دولتی ارادان گئتمه سیله و پهلوی فارسی سیستمی نین اورتایا رسماً گلیشیه بو تفکور طرزی اورتادان قالدیریلدی . بو موضوعون دتایلی آنالیزی سونراکی مقاله لره بیراخیریق.

Bakı, Təbriz, İstanbul üçbucağında fəaliyyət göstərən Osmanlı İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti və Azərbaycan Məşrutə İnqilabı (1905-1909) əlaqələri

Dr. Tohid Məlikzadə¹

tohidmelikzade@yahoo.com

XX əsrin başlarından etibarən Orta Şərq siyasi qütblərində dərin siyasi, ictimai və mədəni çalxantıların baş verməsilə bu coğrafiyada yaşayan xalqların taleləri də dəyişməyə başladı. Bu xalqların yeni düşüncələr axınında yüksələn harayları zincir kimi xalqdan-xalqa dolaşır və azadlıq nəğmələrini bir-birlərinə çatdırmağı bacardılar. 1905-ci ildən etibarən Rusiyada baş verən azadlıq hərəkatı bu azadlıq hərəkatının başlanğıcı sayılır. Daha sonra Qacar və Osmanlılara sıçrayan bu azadlıq hərəkatı hakim gücün sonsuz quvvələrinə sərhəd gətirib məmləkəti idarə etməkdə xalqın da iştirak etməsi istiqamətində hərəkat etdi.

Azərbaycan isə Rusiya və Osmanlı ilə qonşu olduğu üçün bu siyasi və ictimai çalxantılardan kənarda qalmadı. Bakı, Tiflis və Osmanlı ilə sıx əlaqədə olan cənublu elit və tacir təbəqə azərbaycanlılara o məmləkətlərdən sosialist və türkçü İttihad-Tərəqqi cəmiyyəti fikrini getirdilər.

Osmanlıda azərbaycanlıların məskunlaşma tarixi və Səadət əncüməni

Osmanlıda azərbaycanlıların məskunlaşması və orada yaşamaları çox qədim dövrə gedib çıxır. 16-cı əsrin başlarından etibarən Sultan Səlim tərəfindən Təbrizin işğalı nəticəsində bir çox azərbaycanlı sənətkar Osmanlıya köçürüldü. Daha sonra Qacar-Osmanlı əlaqələri yaxşılaşdığı

Səadət əncüməni Osmanlıda daha sonra iqtidara gələn, amma o zaman gizləncə fəaliyyət göstərən türkçülüüyü və müasirləşməni hədəfləyən İttihad-Tərəqqi Cəmiyyəti ilə də yaxından əlaqə saxlamışdı. Bu isə Osmanlı ziyalılarının Osmanlı xaricində yaşayan türklərin fərqiə varmalarına səbəb olmuşdur¹. Daha öncə azərbaycanlılara "əcəm" deyər xitab edən Osmanlı ziyalıları bu səfər onlara "türk qardaş"larımız olaraq xitab edirdilər. Bu isti münasibət isə iki qardaş xalqın daha da yaxınlaşmasına səbəb oldu. Nəticədə Osmanlı İttihad-Tərəqqi Cəmiyyəti Azərbaycanda baş verən hadisələrlə daha artıq maraqlanmağa başladı. 1 şəban 1325-ci ildə (9 sentyabr 1907-ci il) Təbrizdə çap olan "Əncümən" qəzeti bu cəmiyyətin Azərbaycan xalq hərəkətinə dair müsbət münasibətlərini və hətta himayə bəyannaməsini nəşr etdi². Daha sonra bu cəmiyyət **Səttarxan** və sair mücahidlərə iftixar medalı göndərirdi. Bu iş rusları narahat etmişdi³. Sankt-Peterburqdan gələn bir məktuba görə ruslar iddia etmişlər ki, İttihadçılar azərbaycanlıları rus əleyhinə təhrik etməklə məşğuldurlar⁴. Rusların şiddətli etirazı nəticəsində Osmanlı dövləti İttihadçıların Azərbaycana hər cür müdaxiləsini rədd etdi. Osmanlıların 26 noyabr 1908-ci ildə rəsmi elan etdiyi bəyannaməsində **Səttarxana** verilən medalın Səadət Əncüməni tərəfindən göndərilməsini bildirdi⁵. Bu isə bu iki quruluşun sıx əlaqələrindən xəbər verirdi.

İstanbulda Səadət Əncüməni İttihadçılarla birlikdə istibdada xeyir demək məqsədi ilə İran səfirliyi qarşısında nümayiş və mitinqlər də keçirdilər⁶.

İttihadçıların yardımı ilə İstanbulda çap olan "**Sabah**" qəzeti Azərbaycan hərəkətindən daim yazılar yazaraq Təbriz qəzetçilərlə kömək kampaniyası tərtib etmişdi. Azərbaycan əncümən organı sayılan "**Əncümən**" isə xalqın psixologiyasını yüksətmək üçün bu xəbərləri davamlı çap etməklə məşğul idi⁷.

Azərbaycanlı Səid Salması və İttihad-Tərəqqi cəmiyyəti

¹ - Swietochowski, Tadeusz. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaijan'ı (1905- 1920). İstanbul, 1988, s. 103.

انجمن ، سای ۱۳۱ ، اول شعبان ۱۳۲۵ و ناله ملت گونده لیگی سای ۱۹-۲ رمضان ۱۳۲۶ ص: ۲۳-

تاریخ استقرار مشروطیت در ایران مستخرجه از روی اسناد وزارت امور خارجه انگلستان ، تهران ۱۳۴۶ - معاصر، حسن،
ص: ۹۱۰

⁴ - Eyni qaynaq s. 906.

⁶- Eyni qaynaq s. 912.

⁶- Eyni qaynaq s. 773.

- انجمن، سای ۲۵، ۲۰ ذی الحجه ۱۳۲۶، ص، ۴ و امیر خیزی ص: ۲۸۵ ⁷

1907-ci illərdən etibarən Osmanlılar, Qacarlarla sərhəd müqaviləsi nəticəsində Azərbaycanın qərb məntəqələrini işğal edilmişdi. Çox yayılmış bir fikirə görə, Qacar və Osmanlı sultanları azərbaycanlıları azadlıqdan imtina etmələri üçün təzyiq altında qoymaq fikrindəydilər¹. Gizli olaraq fəaliyyət göstərən İttihad-Tərəqqi cəmiyyəti Parisdən səsləndirdiyi bir bəyannamədə Osmanlı dövlətinin Azərbaycanı işğal etməsinə görə öz narahatlığını bildirmişdi².

Sərhədi işğal edən Osmanlı ordusu içində təsadüfi olaraq İttihadçıların yüksək rütbəli zabitləri, o cümlədən Ənvər Paşanın əmisi Xəlil Paşa da var idi. Beləliklə, o Azərbaycanın vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuşdu. Xəlil Paşa ilə sıx əlaqədə olan azərbaycanlı şəxs Mirzə Səid Salması idi³.

Bakı, Təbriz, İstanbul üçbucağında fəaliyyət göstərən Mirzə Səid Salması Cənubi Azərbaycanın Salmas şəhərində anadan olmuşdur. Varlı bir ailənin övladı olan Ağabala daha sonra Səid adını seçmişdir. Gənc çağlarında Bakı, Tiflis, İstanbul və Rusiyaya səfər etmişdir. Bu səfərlərdə azadlıq nəğmələrini dərinlən hiss etmiş və bir inqilabçı kimi vətənə dönmüşdür. 19 yaşında rəsmən İttihad-Tərəqqi cəmiyyəti üzvü olmuşdur⁴. Səid Salmasının xahişinə görə İttihadçıların tanınmış üzvü Ömər Naci bəy Fransadan Salmasa gəlmişdir. Naci bəy Salmalı ziyalılarla birlikdə Salmasın ilk modern və ana dilini də təlim verən məktəbini açmış və müdirlüyünü qəbul etmişdir. Mirzə Səidin Azərbaycana etdiyi xidmətləri üçün bu məktəbin adı Salmas ziyalıları tərəfindən **Səidiyyə** qoyuldu. Səidiyyə məktəbinin Salmasda mədəniyyətin inkişafında önəmli rolu olmuşdur. İttihad-Tərəqqi cəmiyyəti Ömər Nacinin Azərbaycanda göstərdiyi müsbət fəaliyyətləri haqqında bu məktubla sevincini bildirmişdir:

"Uzun mektubunuz vasil oldu. Verilen hevalisler bizi memnun etti. Naci beyin medreseye müdür olması münasibatımızın tevessülüne, oradaki rabitanın takviyesine hizmet edeceğini ümid ederiz"⁵.

Mirzə Səid xan istibdad başlanandan bir ay sonra İstanbulla getdi. İstanbulda azadlıq havası əsdiyi üçün ora azərbaycanlıların siyasi fəaliyyətlərinə uyğun bir yerə çevrilmişdi. Orada hər gün Bəyoğlu məhəlləsində siyasi mitinqlər keçirilirdi. Mirzə Səid isə bu mitinqlərdə

۱. حسن، اورمیه در گذر زمان، اورمیه ۱۳۷۸، ص: ۱۸۳ و کسروی ص: ۴۲۷ - انزلی-¹

- کسروی : ص: ۴۷۸²

- ملک زاده دیلمقانی، توحید، سلماس در سیر تاریخ آذربایجان، سلماس ۱۳۷۸ ص: ۳۲۲³

⁴Tevetoğlu, Fethi. Ömer Naci. İstanbul, 1992, s.

azərbaycanlıların nümayəndəsi olaraq iştirak edib nitq söylərdi. O bu iclaslarda özünü azərbaycanlı kimi aparıb Azərbaycan türkcəsi ilə danışardı¹. İrandan gələn başqa xalqlar da öz ana dillərində çıxış edirdilər.

Mirzə Səid fəaliyyətləri ilə İttihadçıların tanınmış şəxsiyyətlərindən Xəlil Paşa, Yakup Cemil, Mustafa Necip, Ömər Naci başçılığı ilə cəmi 30 nəfər İstanbuldan Azərbaycana getmək üçün, Trabzona oradan da Ərzruma gedirlər. Xəlil Paşa Azərbaycana daxil olmadan Doğu Bəyazıtda yaşayan Elat liderlərinin əməkdaşlıqlarını qazanmaq üçün o tərəflərə getdi. Qalanlar isə Vana getdilər. Nəhayət, müzakirələrdən sonra Xəlil Paşa da onlara qatılıb birlikdə Salmas mahalının mərkəzi Dilmana varid oldular². Dilmanda mücahidlər tərəfindən qarşılandılar. Salmasda silahın az olmasına görə Ömər Naci silah və fişəng gətirmək üçün təkrar Vana göndərildi. İttihadçılar iki gün Salmasda qaldıqdan sonra 1909-cu il fevralın sonları istibdad və azadlıq hududu olan Xoya sarı hərəkət etdilər. Xoy əhalisi Salmas və İttihadçılardan ibarət ordunu çox səmimiyyətlə qarşıladılar. Bu ordunun sərkərdələri ilk öncə Xoya yığılan mücahitlərin hərbi məşqləri ilə məşğul oldular. Bir neçə gün sonra məşrutəçilərlə, istibdadçılar arasında ağır savaş başladı. Başqala valisi isə atlıları ilə birlikdə bu savaşa qatıldı və nəhayət məşrutəçilər qalib gəldilər. Təəssüf ki, gənc Mirzə Səid Salması 21 yaşında şəhid oldu.

Səid Salmsinin şəhadəti Bakı-Təbriz-İstanbul üçbucağını dərin matəmə bürüdü. Onun haqqında onlarca şeir və yazı yazıldı³. İstanbulun İttihadçılar tərəfindən fəthi⁴ məşrutəçiləri də Tehranı almağa təhrik etdi və bilindi ki kimi neçə ay sonra Tehran da zəbt edildi. Osmanlı məşrutəçiləri tərəfindən İstanbulun zəbti, Azərbaycan mətbuatında da əks olundu.

İttihad-Tərəqqi cəmiyyətinin Azərbaycanda çalışan başqa bir üzvü Qarslı Aydın Paşa və qardaşı İbrahim Paşa idi. Bu iki qardaş Xoy və Salmas məntəqələrində fəaliyyət göstərirdilər. 1909-cu il fevral ayı Xoy savaşında 100 atlı ilə iştirak etmişlər⁵.

İttihad-Tərəqqi cəmiyyətinin Azərbaycan uğrunda apardığı siyasi fəaliyyətləri

Təbriz mərkəzi dövlətə baş əyməyincə şah **Eynoddoləni** Azərbaycana vali olaraq göndərdi. Onun Təbrizdə törətdiyi cinayətlər tamam azad insanları, o cümlədən İttihadçıları da cavab

دولت آبادی، یحیی، حیات یحیی، ج ۳، ص: ۱۳۸ -

3- Kut, Halil. Bitmeyen Savaş. İstanbul, 1972, s. 59.

ملک زاده، ص: ۳۴۳

۲ -Akşin, Sina. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul, 1987, s. 134.

اردوبادی، محمد سعید، دومانلی تبریز، چاپ دوم ۱۳۶۴ تهران، ص: ۵۳۹

verməyə məcbur etdi. Bu cəmiyyət Eynoddoləyə göndərdiyi 6 Şaban 1326-cı il (3 sentyabr 1908-ci il) tarixli məktubda etirazlarını bildirmiş və Təbrizin mühasirəsindən vaz keçməsinə istəmişdir. Məktubun sonunda bu təsirli şeir yazılmışdır:

Ey sitəmgər olma rəğib millətin ifnasına,
Padişəh, sən getgilən biganələr davasına.

Müslümün qanı mubah olmaz batırma əllərin,
Olma çox məğrur şahım, möhtəkir fətvasına.

Otuz il nazın çəkən şəhrə əcəb verdin əvəz,
Xittəyə Təbrizi döndərdin bəla səhrasına.

Səhl sanma, it gilən məzlum qanından xəzər,
Qorx o gündən ki, qərq olursan səndə qan dəryasına.

Vaxt o vaxtdur kim sənəin həm olsun iqbalın negun,
Çünki zülmün çıxmısan bir zirvəyi əlasına.

Biz əgər feyzə şəhadət dərk edək siz səy edin,
Ey bizim övladımız məşrutənin icrasına.

Verdilər fətva mucahid qətlinə al-e-yəzid,
Rəsmidür təqlid edər, hər kim, öz mövlasına.

Osmanlıda rəsmi olaraq məşrutiyyət qəbul olunduqdan sonra Osmanlı səfiri Təbrizdə istibdad mərkəzi sayılan Dəvəçi məhəlləsinə gedib orada inqilab qarşısında duran İslamiyyətə əncüməni başçılarıyla görüşür. O bu görüşdə əncüməndən məşrutə qarşısında durmamalarını istəyir¹. Təbrizin mühasirəsi davam edincə Səadət əncüməni 23 sentyabr 1908-ci ildə bu ağır vəziyyəti ingilis və Avropa cəmiyyətinə bildirərək öz narahatlığını ifadə etdi². Ruslar Təbrizin mühasirəsini bəhanə edib nihayət Təbriz və Azərbaycanı işgal etdilər. Urmiyə və Təbrizdə məşrutəçilər Osmanlı konsulluqlarına sığındılar³. Osmanlılar isə rusların əməllərinə öz

ویجویه، حاجی محمد باقر، تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز، به کوشش علی کاتبی، چاپ سوم تهران ۲۵۳۵ ص: ۱۶۵-
معاصر، ص: ۸۲۱^۲

کاویانپور، احمد، تاریخ اورمیه، اورمیه ۱۳۷۸ ص: ۲۵۸ و امیرخیزی ص: ۳۳۸^۳

etirazlarını bildirdilər¹. Bir neçə vaxt sonra Osmanlı konsulluğuna sığınan Səttarxan və Bağırxan buranı tərk edib Tehrana getdilər. Tehrandə Atabəy parkı hadisəsində Səttarxan yaralanır və bir neçə ay sonra vəfat edir. Onun vəfatına İttihadçılar və Səadət əncüməni İstanbulda bir yas mərasimi keçirir. İstanbulun **Validə** məscidində keçirilən bu mərasimə Osmanlı dövlət ərkanından bir çox adam qatıldı. Yas mərasiminin rəsmi elanı da İstanbul qəzetlərində yayınlandı². Rusların işğalı davam edincə yüzlərlə azərbaycanlı məmləkəti tərk edib Salmas yolu ilə Osmanlıya sığındı³. Bu azərbaycanlıların taleləri fərqli oldu. Bir qismi Balkan savaşlarına qatılıb şəhid oldu, bir qismi isə I Dünya hərbinə qatılıb Çanaqqala savaşında şəhid oldu. Qalanları isə ya Avropaya gedib orada yeni siyasi yol tapdılar, ya da bir neçəsi Osmanlılarla təkrar Azərbaycana gəlib rus işğalçıları ilə mübarizə aparmaqla məşğul oldular.

İttihad-Tərəqqi cəmiyyətinin Azərbaycan uğrunda apardığı mədəni fəaliyyətləri

Osmanlıların Azərbaycan məşrutə inqilabına köməklərinin başqa cəhəti də sənət yolu ilə xalqın məşrutəyə marağını qazandırmaq olmuşdur. Bu işlərdən biri teatr qruplarının Azərbaycan və Tehrana göndərilməsi idi. Gərçi Bakı və Tiflisdən gələn sənət qrupları Osmanlılardan daha aktiv görünürdü⁴, amma Osmanlılar Namiq Kamalın "**Zavallı çocuk**" və "**Aldanmış adaxlı**" adlı pyeslərini mükərrər olaraq nümayişə qoymağa müvəffəq oldular. Namiq Kamalın məşhur nümayişi "**Vətən, yaxud Silistrə**" də Tehrandə Laləzar xiyabanında olan teatrlarda tamaşaya qoyulmuşdur⁵. Bu pyeslər H.Məlikzadə Təbrizi (daha sonra Həsən xan Ərfə adını almışdır) tərəfindən tərcümə olmuşdur.

Namiq Kamalın şeirləri də xalqın dilindəydi⁶:

Amalımız əfkarımız iqbal-i vətəndir,
Sərhəddimizə qəl"ə bizim xak-i vətəndir.
Dəva günü yeksər görünən qanlı kəfəndir,
İranlılarux can verərux nam alarux biz!

۴ Ağaoğlu, Ahmet. İran İnkılabı. İstanbul, Akşam matbaası, s. 26.

امیرخیزی، ص: 518²

براون، ادوارد، نامه های از تبریز، ترجمه حسن جوادى، تهران ۱۳۶۳ ص: ۱۵۴³

رسول زاده، م.ا. گزارشهایی از انقلاب مشروطیت در ایران، ترجمه: رحیم رئیس نیا چاپ اول، تهران ۱۳۷۷ ص: ۹۸⁴

Şimali Azərbaycandan gələn teatr qrupları şəhid ailələrinə yardım etmək üçün türkçə və rusca olaraq Sultanməcid Qənizadənin "Dursunəli və Ballıbadı" adlı tamaşasını icra etmişlər.

آذین پور، ادبیات نمایی در ایران، جلد دو ص: ۵۰⁵

کسروی، ص: ۲۱۶⁶

Davadə şəhadətlə hamı kam alarux biz!

Göründüyü kimi bu şəirdə "Osmnlılarux" yerinə "İranlılarux" yazılmışdır.

Osmanlıların Azərbaycan məşrutə inqilabına yardımları İstanbulda nümayişə qoyulan teatrlarla da davam edirdi¹. Əşrəf adlı şair də öz şeirləri ilə Azərbaycan məşrutə inqilabına yardım edirdi. Bu məcmuə İstanbulda çap oldu. Şübhəsiz bu kampaniyalar Səadət əncüməni və İttihad-Tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən təşkil olmuşdur.

Nəticə

İttihad -Tərəqqi cəmiyyətinin 1905-ci illərdən başlanan Azərbaycan aktiv siyasəti regionda türkçülük təfəkkürünün artmasına səbəb oldu. Bu artışı nəticəsində Azərbaycanın gerçək türk kimliyi ortaya qoyulmuşdur. I Dünya hərbində İttihatçıların idarəsində Osmanlı dövləti Azərbaycana daxil oldu. Bu səfərdə Məşrutə inqilabında yaşanan təcübələr faydalı oldu. Müasir Azərbaycan siyasi tablosunda adı çox az bilinən türkçü İttihad-e İslam təfəkkürü ortaya çıxdı. İttihad-e İslamçıların cəhdləri ilə Azərbaycanda türk dilində qəzetlər və məktəblər açıldı. 1925-ci ilə qədər azərbaycanlıların rəğbətini qazanan bu düşüncə tərzini, Azərbaycanın türk sistemli olduğunu qəbul edirdi və onun davam etməsini istəyirdi. 1925-ci ildə Türk Qacar dövlətinin aradan çıxması və Pəhləvi fars sisteminin rəsmən meydana gəlməsi ilə bu təfəkkür tərzini ortadan qaldırıldı. Bu müvzunun geniş analizini sonrakı məqalələrə buraxırıq.

۳-Elan mətni belədir:

آذربایجان قومپانیه سی ایله عثمان لی درام قومپانیه سی طرفیندن
مسامره فوق العاده
شیمدی یه قده ر هیچ کورولمه دک بیر صورتده یکی بیر طرزده
ایران انقلاب کبیری
ممثل شهیر صفا بک عصمت فخری بیک
(اسناد روابط ایران و عثمانی ج ۷، ص: ۳۴۷)

علی بابازاده اورموی

ایمیل:

ali.babazadeh12@gmail.com

وابستگی:

محقق و شووینیسیم پژوه

آذری در آیینۀ روایت-های یحیی ذکاء: تحلیلی انتقادی از گزارش-های میدانی و اسنادهای تاریخی

چکیده:

یحیی ذکاء نویسنده، باستان شناس و متخصص تاریخ هنر ایران بود. او از دوران جوانی و دانش آموزی به فرضیۀ زبان آذری کسروی تمایل پیدا کرد و به برخی پژوهش ها در این باره مبادرت ورزید و حاصل تحقیقات و دریافت های خود را در مقالاتی متعدد به رشته تحریر درآورد. نُه گفتار از این دسته مقالات یحیی ذکاء در سال ۱۳۷۹ از طرف بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با عنوان «جستارهایی در بارۀ زبان مردم آذربایجان» چاپ و منتشر شد. در این نوشتار سه نمونه از مقالات یحیی ذکاء با عنوان-های «دو غزل آذری تازه یافته»، «گوش کرینگان» و «گوش گلین قیه یا هرزندی» مورد بازخوانی و نقد قرار می گیرند.

مقاله «دو غزل آذری تازه یافته» به چاپ دیوان شاعری به نام بدر شروانی (۸۴۵ - ۷۸۹ هـ. ق.) مربوط می گردد. این دیوان از سوی ابوالفضل هاشم اوغلی رحیم اف در جزء انتشارات انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری سوسیالیستی آذربایجان چاپ و منتشر شده است. در آن دیوان دو غزل و یک ملمّع وجود دارد، که به گویشی مخصوص سروده شده اند. ذکاء زبان این دو غزل را به زبان آذری مربوط دانسته و به معرفتی آن مبادرت ورزیده است.

«مقاله گوش کرینگان» حاصل تحقیقات یحیی ذکاء در زمان اقامت چند ماهه در سال ۱۳۲۸ در نواحی مرزی ایران در کنار ارس می باشد. وی در این مدّت یادداشت هایی در بارۀ زبان تاتی مردم «کرینگان» از روستاهای منطقه قره داغ آذربایجان شرقی جمع آوری کرده و آن را در سال ۱۳۳۲ در تهران به چاپ رسانید.

«گوش گلین قیه یا هرزندی» عنوان مقاله ای است، که نویسنده در بارۀ زبان مردم روستای گلین قیه از توابع مرند به نگارش درآورده است. این مقاله بر اساس اطلاعات جمع آوری شده از جانب وی در جریان سفر سال ۱۳۳۳ به این روستا تدوین شده و در آن مطالبی مشتمل بر پنج بخش «واژه نامه»، «چند نکته دستوری در بارۀ گوش هرزندی»، «صرف چند فعل»، «ترجمۀ چند مثل به گوش هرزندی» و «متنی به گوش هرزندی» با ترجمۀ فارسی آن آمده است.

کلمات کلیدی: آذربایجان، آذری، تاتی، کرینگان، گلین قیه، ارس

استناد (آپا):

بابازاده اورموی، ع. آذری در آیینۀ روایت های یحیی ذکاء: تحلیلی انتقادی از گزارش های میدانی و اسنادهای تاریخی. ارومیه:

فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Ali Babazadeh Urmavy

Email:

ali.babazadeh12@gmail.com

Affiliation:

Researcher and chauvinism-
researcher

Azari in the Mirror of Yahya Zaka's Narratives: A Critical Analysis of Field Reports and Historical Citations

Abstract:

Yahya Zoka was a writer, archaeologist, and art historian of Iran. Since his youth and student days, he was interested in the hypothesis of the Kasravi Azeri language, and he undertook some research on this topic, and he published the results of his research and findings in numerous articles. Nine of these articles by Yahya Zoka were published in 1990 by the Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation under the title "Essays on the Language of the Azerbaijani People." In this article, three examples of Yahya Zoka's articles, titled "Two Newly Discovered Azeri Ghazals," "Kreingan Dialect," and "Gelin-Qiyeh or Harzandi Dialect," are reviewed and criticized.

The article "Two Newly Discovered Azeri Ghazals" is related to the publication of a poetry collection named Badr Shirvani (845-789 AH). This collection was printed and published by Abolfazl Hashem-oghly Rahimov in the publications of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Azerbaijan Socialist Republic. In that divan, there are two ghazals and a mulamme, which were composed in a special dialect. Zoka has considered these two ghazals to be related to the Azeri language and has attempted to introduce it.

The "Essay on the Keringan Dialect" is the result of Yahya Zokaa's research during her stay of several months in the border areas of Iran along the Aras River in 1949. During this time, she collected notes on the Tati language of the "Keringan" people from the villages of the Qara-Dagh region of East Azerbaijan and published them in Tehran in 1953.

"The Dialect of Gelin Qiyeh or Harzandi" is the title of an article written by the author about the language of the people of Gelin Qiyeh village in Marand province. This article is based on information collected by him during his visit to this village in 1954. It contains five sections: "Dictionary", "A Few Grammatical Points About the Harzandi Dialect", "Conjugation of Several Verbs", "Translation of Several Proverbs into the Harzandi Dialect", and "Text in the Harzandi Dialect" with its Persian translation.

Key words: Azerbaijan, Azeri, Tati, Keringan, Gelinqiye, Aras

CITATION (APA):

Babazadeh Urmavy, A. Azari in the Mirror of Yahya Zaka's Narratives: A Critical Analysis of Field Reports and Historical Citations. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Əli Babazadə Urməvi

E-poçt:

ali.babazadeh12@gmail.com

Mənsubiyyət:

Tədqiqatçı və milliyyətçi-
araşdırıcı

Azəri Yəhya Zəkanın rəvayətlər aynasında: sahə hesabatları və tarixi istinadlarının tənqidi təhlili

Xülasə:

Yəhya Zəka İran yazıçısı, arxeoloqu və sənət tarixçisi idi. O, gənclik və tələbəlik illərindən Kəsrəvinin Azəri dili fərziyyəsi ilə maraqlanmış və bu mövzuda müəyyən araşdırmalar aparmış, araşdırmalarının nəticələrini və tapıntılarını çoxsaylı məqalələrdə dərc etdirmişdir. Yəhya Zəkanın bu məqalələrindən doqquzu 1990-cı ildə Dr. Mahmud Əfşar Fondu tərəfindən "Azərbaycan xalqının dili öçerkləri" adı ilə nəşr edilmişdir. Bu məqalədə Yəhya Zəkanın "Yeni kəşf edilmiş iki azəri qəzəli", "Kərinqan ləhcəsi" və "Gəlin-qiyə və ya hərzəndi ləhcəsi" adlı üç məqalə nümunəsi nəzərdən keçirilir və tənqid edilir.

"Yeni kəşf edilmiş iki azəri qəzəli" məqaləsi Bədr Şirvani (hicri 845-789) adlı şeirlər toplusunun nəşri ilə bağlıdır. Bu məcmuə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun nəşriyyatında Əbülfəzl Həşim oğlu Rəhimov tərəfindən nəşr edilmişdir. Həmin divanda iki qəzəl və bir müləmmə vardır ki, onlar xüsusi ləhcə ilə bəstələnmişdir. Zəka bu iki qəzəli azəri dili ilə bağlı hesab etmiş və onu tanıtmğa çalışmışdır.

"Kərinqan ləhcəsi haqqında esse" Yəhya Zəkanın 1949-cu ildə Araz çayı boyunca İranın sərhəddəyi bölgələrində bir neçə ay apardığı araşdırmaların nəticəsidir. Bu müddət ərzində o, Şərqi Azərbaycanın Qaradağ bölgəsinin kəndlərindən olan "kərinqan"ların tati dili ilə bağlı qeydlər toplayıb 1953-cü ildə Tehrandə nəşr etdirmişdir.

Müəllifin Mərənd vilayətinin Gəlin-qiyə kəndinin camaatının dilindən bəhs edən məqaləsi "Gəlin-qiyə və ya hərzəndi ləhcəsi" adlanır. Bu məqalə onun 1954-cü ildə bu kəndə səfəri zamanı topladığı məlumatlara əsaslanır. O, beş bölmədən ibarətdir: "Lügət", "Hərzəndi ləhcəsi haqqında bir neçə qrammatik məqam", "Bir neçə fellərin birləşməsi", "Bir neçə atalar sözünün hərzəndi ləhcəsinə tərcüməsi" və farsca tərcüməsi ilə "Hərzəndi ləhcəsində mətn".

Açar sözlər: Azərbaycan, Azəri, Tati, Kərinqan, Gəlin-qiyə, Araz

CITATION (APA):

Babazadə Urməvi, Ə. Azəri Yəhya Zəkanın rəvayətlər aynasında: sahə hesabatları və tarixi istinadlarının tənqidi təhlili. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Azeri Yahya Zeka'nın Anlatılarının Aynasında: Saha Raporları ve Tarihi Referanslarının Eleştirel Bir Analizi

Ali Babazade Urmevi

E-posta:

ali.babazadeh12@gmail.com

Üyelik:

Araştırmacı ve şovenizm-
araştırmacı

Özet:

Yahya Zeka, İranlı bir yazar, arkeolog ve sanat tarihçisiydi. Gençliğinden ve öğrencilik yıllarından itibaren Kesrevi'nin Azerice dili hipoteziyle ilgilenmiş ve bu konuda araştırmalar yapmış, araştırmalarının sonuçlarını ve bulgularını çok sayıda makalede yayınlamıştır. Yahya Zeka'nın bu makalelerinden dokuzu 1990 yılında Dr. Mahmud Afşar Vakfı tarafından "Azerbaycan Halkının Dili Üzerine Denemeler" başlığı altında yayınlanmıştır. Bu makalede Yahya Zeka'nın "Yeni Keşfedilen İki Azeri Gazeli", "Keringan Lehçesi" ve "Gelin-Qiyeh veya Harzandi Lehçesi" başlıklı makalelerinden üç örnek incelenmekte ve eleştirilmektedir.

"Yeni Keşfedilen İki Azeri Gazeli" başlıklı makale, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü yayınevinde Ebulfazl Haşimoğlu Rahimov tarafından basılan ve yayınlanan Bedir Şirvani (845-789 hicri) adlı şiir derlemesinin yayımlanmasıyla ilgilidir. Bu divanda, özel bir lehçeyle yazılmış iki gazel ve bir mülamme bulunmaktadır. Zeka, bu iki gazeli Azerî diline yakın görmüş ve onu tanıtmaya çalışmıştır.

"Keringan Lehçesi Üzerine Deneme", Yahya Zeka'nın 1949 yılında İran'ın Aras Nehri kıyısındaki sınır bölgelerinde geçirdiği birkaç aylık süre zarfında yaptığı araştırmaların sonucudur. Bu süre zarfında, Doğu Azerbaycan'ın Karadağ bölgesindeki köylerden "Keringan" halkının Tati dili üzerine notlar toplamış ve bunları 1953 yılında Tahran'da yayınlamıştır.

"Gelin Qiyeh veya Harzandi Lehçesi", yazarın Marand ilindeki Gelin Qiyeh köyü halkının dili hakkında yazdığı bir makalenin başlığıdır. Bu makale, yazarın 1954 yılında bu köye yaptığı ziyaret sırasında topladığı bilgilere dayanmaktadır. Beş bölümden oluşmaktadır: "Sözlük", "Harzandi Lehçesi Hakkında Birkaç Dilbilgisi Kuralı", "Bazı Fiillerin Çekimi", "Bazı Atasözlerinin Harzandi Lehçesine Çevirisi" ve Farsça çevirisiyle birlikte "Harzandi Lehçesinde Metin".

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azeri, Tati, Keringan, Gelin Qiyeh, Aras

CITATION (APA):

Babazade Urmevi, A. Azeri Yahya Zeka'nın Anlatılarının Aynasında: Saha Raporları ve Tarihi Referanslarının Eleştirel Bir Analizi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 08, Yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

مقدمه

یحیی ذکاء (۱۳۷۹ - ۱۳۰۲) در جرگه طرفداران فرضیه زبان آذری کسروی قرار دارد. وی از همان دوران جوانی و دانش-آموزی به پان فارسیسم و طرفداری از فرضیه آذری گرایش پیدا کرد و در این راه به مردی مصمم و اهل عمل تبدیل شد. ذکاء در نوجوانی در تبریز تحت تأثیر عمومی خود با کتاب و فرهنگ و هنر آشنا شد. این آشنایی و داشتن طبع مستعد برای خودستیزی و دیگرستایی نیازمند فضایی برای شکوفا شدن بود. با مهاجرت خانواده ذکاء به تهران این فضا برای او فراهم آمد و یحیی تحت تأثیر عواملی همچون: فضای فرهنگی این شهر، تحصیل در دبیرستان فیروز بهرام، همکلاس شدن با کسانی چون ایرج افشار، آشنایی با کسروی و افکار و نوشته‌های او به سوی ناسیونالیسم فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز ایرانی تمایل پیدا کرد و به آذری‌بازی به عنوان انگلی روییده بر کنده پان فارسیسم علاقه‌مند گشت و این علاقه‌مندی را تا پایان عمر با خود به هر سو کشاند.

یحیی ذکاء از زمان تحصیلات دبیرستانی به مطالعه نوشته‌های سیداحمد کسروی علاقه نشان می‌داد. به تصریح ایرج افشار همکلاس وی در دبیرستان فیروز بهرام، یحیی در همان روزهای تحصیل در شعبه ادبی دبیرستان، بعضی مسئولیت‌ها در کار چاپی نشریه‌هایی داشت، که ماهانه به نام هر ماه از سوی کسرویانتشار می‌یافت. (رک. طباطبائی مجد، ۱۳۹۰: ۲۹۹ - ۲۹۸) او بعد از پایان تحصیلات دبیرستانی بیش از گذشته به مطالعه، انتشار و ارائه بعضی از نوشته‌های کسروی پرداخت و بعد از مرگ کسروی نیز با جدیت بیشتری به جمع‌آوری و چاپ نوشته‌های او اهتمام ورزید و به مرید تمام عیار وی بدل گردید. آثاری چون: «رساله کافنامه» (۱۳۳۱)، «زبان فارسی و راه رسا و توانا گردانیدن آن» (۱۳۳۴)، «چهل مقاله کسروی» (۱۳۳۵)، «فرهنگ کسروی» (۱۳۳۶)، «مقالات کسروی» (۱۳۳۴) و «کاروند کسروی» (۱۳۵۲) در زمره آثاری بودند که یحیی ذکاء بعد از مرگ کسروی آنها را جمع‌آوری کرده و به چاپ رساند.

ذکاء در سال ۱۳۲۸ هنگام خدمت وظیفه به آذربایجان آمد و بخشی از خدمت خود را در کناره‌های ارس گذراند. در همین ایام بود که یادداشت‌هایی در باره زبان مردم کرینگان و گلین‌قیه فراهم آورد و حاصل کار خود را در سال ۱۳۳۲ به صورت رساله‌ای به چاپ رساند و بعد از آن نیز در همین قبیل موضوعات به شبه پژوهش-هایی دست زد، که نه گفتار از همین مقالات در سال ۱۳۷۹ از سوی بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با عنوان «جستارهایی در باره زبان مردم آذربایگان» چاپ و منتشر شد. ذکاء در سال ۱۳۳۰ در رشته باستان‌شناسی دانشگاه تهران ثبت نام کرد و بر خلاف دو نوبت قبلی، که تحصیل در رشته‌های ادبیات و حقوق را ناتمام گذارده بود، تحصیل در این رشته را تا پایان ادامه داد و بعد از آن در باستان‌شناسی و تاریخ هنر ایران به تدریس پرداخت. وی در کنار چاپ و انتشار آثار کسروی، خود نیز به تدوین و چاپ برخی مطالب پرداخت. رساله «موزه‌های ایران» با همکاری محمدحسین سمسار، «خاطرات شرف‌الدوله»، «تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران»، «تاریخ زلزله‌های تبریز»، «هنر کاغذبری در ایران» و مطالبی پیرامون زبان آذری و برخی نوشته‌های متفرقه از آثار نوشتاری وی به‌شمار می‌آیند.

ذکاء در ۲۸ دی ماه ۱۳۷۹ در تهران درگذشت و در قطعه هنرمندان آرامستان بهشت زهرا به خاک سپرده شد. (طباطبائی

مجد، ۱۳۹۰: ۳۰۰ - ۲۹۷ با تصرف و تلخیص)

جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان

کتاب «جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان» نوشته یحیی ذکاء حاوی نه مقاله او در زمینه مسائل زبانی آذربایجان است، که از سوی بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار (شماره ۷۵) چاپ و منتشر شده است. بخش اصلی کتاب و مقالات منتشره در آن به قرار زیر هستند:

۱ - زبان آذری

۲ - چرا و چگونه و کی زبان ترکی به آذربایجان راه یافت؟

۳ - بیست و دو واژه آذری از سده هفتم هجری

۴ - دو بیتی آذری از سده هفتم هجری و معنای آن

۵ - چهار رباعی و دو قطعه آذری از سده هفتم یا هشتم

۶ - دو غزل آذری تازه یافته

۷ - گویش کرینگان (تاتی)

۸ - گویش هرزندی

۹ - آرانی خواهر زبان آذری

در این مقال سه نمونه از گفتارهای یحیی ذکاء در کتاب «جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان» مورد بازخوانی و نقد

قرار می گیرد.

یحیی ذکاء و مقاله «دو غزل آذری تازه یافته»

یحیی ذکاء مقاله ای با عنوان «دو غزل آذری تازه یافته» دارد، که آن را در سال ۱۳۶۵ در مجله ایران شناسی منتشر کرده است. پیدایی و انتشار این غزل ها را نیز باید در چهار چوب کشفیات جدید آذری بازان برای قشورتر کردن آثار مکتوب آذری ادعایی ارزیابی کرد. این مقاله با اشاره ای به چاپ دیوان شاعری به نام بدر شروانی (۸۴۵ - ۷۸۹ هـ. ق.) از سوی ابوالفضل هاشم اوغلی رحیم اف در جزء انتشارات انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری سوسیالیستی آذربایجان چاپ و منتشر شده است؛ آغاز می گردد و ضمن آن به دو غزل و یک ملمع اشاره می شود، که به گویشی مخصوص در این دیوان وجود دارد. ذکاء در باره نظر رحیم اف پیرامون این غزل ها می نویسد:

«رحیموف در باره این غزلها و گویش [آن] چنین اظهار نظر کرده است که: این دو غزل بدر شیروانی با زبان تات، که یکی از گویشهای فارسی است و هم‌اکنون نیز اهالی چند روستا در اطراف باکو بدان متکلم هستند؛ تفاوت دارد. بهتر بگوییم زبان آن دو غزل زبان یا گویش تات نیست ... شاید به یکی از گویشهای مازندرانی، گیلکی و طالشی و غیره سروده شده است.» (ذکاء، ۱۳۷۹: ۹۱)

یحیی ذکاء نظر رحیم‌اف در باره این غزلها را رد کرده و معتقد است این دو غزل و یک مَلَمَع موصوف به زبان آذری، یا زبان قدیم آذربایجان سروده شده است. از جمله استدلال‌ات وی در این باره، استفاده از اصطلاح «کنار آب» و بخشیدن معنی مورد نظر خود به این واژه است. بدین معنی که چون در آغاز این غزلیات عبارت «و له ایضاً بزبان کنار آب» نوشته شده است؛ ذکاء اعتقاد دارد، که ترکیب «کنار آب» بدون اضافه کنار به آب به سرزمین و نواحی کرانه‌های جنوبی رود ارس گفته می‌شده است. وی برای اثبات گفته خود چند جمله از کتاب‌های «نزه‌القلوب» حمدالله مستوفی و «عالم‌آرای عباسی» اسکندریگ ترکمان به عنوان شاهد مثال می‌آورد، تا از این طریق اطلاق «کنار آب» به آذربایجان، یا صفحات جنوبی ارس را مستدل سازد:

«زبان «کنار آب» که در متن دیوان به آن اشاره شده، برخلاف نظر رحیموف، زبان مازندرانی و گیلکی و طالشی، یا یکی دیگر از گویشهای ایرانی نیست و با تاتی امروز قفقاز، که خود او نیز بدان اشاره کرده است؛ متفاوت است، زیرا اصطلاح و ترکیب «کنار آب» (بدون اضافه «کنار» به «آب») به سرزمین و نواحی کرانه‌های جنوبی رود ارس گفته می‌شده، که جزو آذربایجان بوده و زبان آن از لهجه‌های آذری شمرده می‌شده و با زبان مردم حکمرانیهای شروان و اران و قراباغ - که امروزه به عمد آذربایجان شمالی، یا آذربایجان شوروی نامیده می‌شود و سابقاً زبان آنها ارانی گفته می‌شده - تفاوت‌هایی داشته است.» (همان: ۹۲)

در باره نظر ذکاء در این بخش چند اشکال مهم به چشم می‌خورد:

۱ - اگر زبان بخش‌های شمالی رود ارس آن گونه که طوایف شووینیست ادعا می‌کنند «ارانی» بوده است؛ به طور قطع زبان بدر شیروانی هم که متولد شماخی، شهری با فاصله تقریبی صد کیلومتر دور از سواحل ارس و دور از کنار آب ادعایی یحیی ذکاء، باید زبان «ارانی» باشد. با این وصف چرا شاعر زبان خود را رها کرده و به آذری، که زبان خود او نیست، غزل یا مَلَمَع سروده است؟ بخصوص که خود یحیی ذکاء در همین کتاب مقاله‌ای با عنوان «آرانی خواهر زبان آذری» دارد و به تلویح و تصریح به مستقل بودن زبان ارانی از آذری معتقد است!

۲ - به کار بردن «کنار آب» در معنایی که ذکاء مدعی آن است؛ یعنی، «سرزمین و نواحی کناره‌های جنوبی رود ارس» شاید تنها در نظر خود یحیی ذکاء و نویسندگان هم‌فکر او خریداری داشته باشد. در همه هفت مثالی که وی از کتب مورد اشاره

آورده است «کنار آب» در معنی مطلق «ساحل» و «کناره» به کار رفته است، نه در معنی آذربایجان، یا سرزمین و نواحی کناره‌های جنوبی ارس! بخصوص این مثال از نزهه‌القلوب جالب توجه است:

«اران. از «کنار آب» ارس تا آب کر، بین‌النهرین ولایت اران است. «(همان: ۹۲ - رک. : مستوفی

(حمدالله)، ۱۹۱۳: ۹۱)

در این مثال کاملاً روشن است که منظور ساحل شمالی رود ارس مدّ نظر بوده و مقصود از آن مطلق ساحل می‌باشد، نه سرزمین‌های جنوبی ارس.

مثال دیگری که ذکاء از «تاریخ عالم‌آرای عباسی» می‌آورد؛ نیز قسمت شمالی رود ارس را اراده کرده است؛ نه قسمت‌های جنوبی آن را:

«رای عالم‌آرا بدان قرار گرفت، که بحوالی نخجوان، که میانه راه وان و ارزن‌الروم است و محلّ عبور لشکر روم، از آنجا رفته، چند روزی کنار آب ارس رحل اقامت اندازند. «(همان: ۹۲ - رک. : اسکندر بیگ

ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۱۲۰)

نویسنده مثال دیگری نیز از عالم‌آرای عباسی می‌آورد، که در آن نیز «کنار آب» دقیقاً در معنای سواحل و بخش‌های شمالی ارس می‌باشد:

«سلاطین‌زاده‌ها در کنار آب ارس حوالی نخجوان، مشمول نوازش و احسان از آستان اقبال آشتیان

جدا شده خوشدل و شادمانه روانه شدند. «(همان: ۹۲ - رک. : اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۱۵۴)

وقتی مصتّف عالم‌آرا حرف از نخجوان و حوالی آن می‌زند؛ معلوم است که منظورش بخش شمالی ارس است، نه بخش جنوبی. حقیقت آن است که دقت علمی طوایف شووینیست و آذری‌بازان آذربایجانی عمدتاً از این جنس است و چه بدبخت است کسی که با ریسمان پوسیده این موجودات شگفت‌انگیز به ته چاه برود و با حرف اینها برای خود بینش و هدف معین کند.

از هفت مثالی که یحیی ذکاء مرید می‌آورد، سه مورد به طور قطعی به ساحل شمالی ارس اشاره دارند و چهار مورد دیگر نیز چنانکه گفته شد، تنها معنی ساحل و کناره را اراده می‌کنند، نه سرزمین‌های جنوبی ارس را. این نمونه‌ها به شرح زیر هستند:

الف - «موغان. از گریوه سنگ بر سنگ که محاذی تومان مشکین است، تا کنار آب ارس از ولایت موغان است. «(همان: ۹۲ - رک. : مستوفی (حمدالله)، ۱۹۱۳: ۹۰ - ۸۹)

ب - «ایل و الوس و اویماقات آن حدود را جمع نموده در کنار آب ارس رحل اقامت انداخته، هر کس از اویماقات قاجار و مردم تراکومات در قراباغ مانده‌اند، بدین طرف دلالت نموده، نزد خود آورده، نگاه دارد و از کنار آب خبردار باشند، که مبادا از رومیّه،

که در گنجه و شروان‌اند؛ دست‌درازی واقع شود. «(همان: ۹۲ - رک. : اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۰۳۹)

ج - « در این وقت که موکب جهانگشای بصوب آذربایجان در حرکت آمد، منشور عاطفت باسم او عزّ صدور یافته، بدین منصب والا نوید دادند و مقرر شد، که بقرایغ آمده؛ محال کنار آب ارس را ضبط نموده، هرگاه رایات منصوره متوجّه تسخیر آن طرف باشد؛ بموکب همایون بپیوندند. » (همان: ۹۳ - ۹۲ - به نقل از: اسکندربیک ترکمان، ۱۳۳۵: ۶۵۷ - ص ۱۰۶۵ رضوانی)

د - « نخست به دوزال و کوردشت، که دو موضع است از قرای و مواضع الکاء دزمار در کنار رود ارس بر جانب جنوبی واقع گشته، سه روز در آنجا توقف نمودند. » (همان: ۹۳ - رک. : اسکندربیک ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۲۴۲)

ملاحظه می شود، که در هر چهار مورد تتابع اضافاتی به کار رفته و کلمه ارس مضاف الیه آب یا رود واقع شده است و اطلاق «کنار آب» به صفحات جنوبی ارس نتیجه تفسیر به رأی خود ذکاء می باشد.

۳ - شعری که یحیی ذکاء با آب و تاب به آذری منسوب می دارد، با نمونه های دیگری که آذری بازان به عنوان اشعار آذری به خورد خلق الله داده اند؛ تفاوت های کلی دارد. این اشعار به میزان زیادی به فارسی دری نزدیک است .

۴ - خود یحیی ذکاء در قرائت و معنی کردن برخی مصراع ها درمانده است، با این حال در یک چیز تردیدی ندارد: این اشعار آذری بوده و به تعبیر کسروی جز از زبان آریان نیست.

نویسنده دلیل آذری دانستن این غزل ها را وجود برخی خصوصیات آوایی، دستوری و لغوی در آن اشعار دانسته و نمونه هایی از این شباهت ها را برشمرده است. با صرف نظر از درستی یا نادرستی گفته ذکاء در باره شباهت های مورد اشاره وی، می توان گفت: کسی در وجود جزیره های تاتی زبان در جمهوری آذربایجان تردید و کشاکشی ندارد. این مردمان غیر ترک تحت تأثیر عوامل گوناگون از گذشته به صورت اقلیت های زبانی در این کشور می زیسته اند و سرودن شعر به این زبان، یا به مجموعه زبان های مسمی به تاتی امری طبیعی بوده است. اشکالی که در این میان بروز می کند، این است که آذری بازان ایرانی از این اتفاق معمولی نتایج غیر معمولی می گیرند:

الف - آنها مجموعه زبان هایی تاتی با منشأ های مختلف را به زبانی ابداعی آذری منتسب می کنند و با اختراع دیگری از نوع «آذری از شهری به شهر دیگر فرق می کرده است.» اختلافات بسیار بین نمونه های پیدا شده از این قبیل زبان ها توجیه می کنند.

ب - آذری بازان وجود زبان آذری را به شمال ارس و جمهوری آذربایجان فعلی هم تعمیم می دهند، لیکن هر گاه لازم می آید بر جدایی شمال و جنوب ارس تأکید کنند، اختراع دیگری ظاهر ساخته، زبانی به نام «ارانی» عرضه می کنند و در آنجا نیز مجموع زبان های تاتی را در ذیل این زبان ناشناخته قرار می دهند. با این وجود کار آذری بازان پیوسته هروله بین آذری و ارانی است و بسته به موقعیت و نیاز های ترکی ستیزانه در باره آن دو زبان اظهار نظر می کنند.

ج - آذری بازان از وجود چند روستای غیر ترک در این سو و آن سوی ارس نتیجه می گیرند در گذشته کل آذربایجان به یک زبان ایرانی به نام آذری یا خواهر آن ارانی تکلم می کرده اند و ترکی گویی در این ایالت یک اتفاق نامقبول بوده، لهذا آذربایجانی ها

باید به زبان ایرانی رجوع کنند، اما چون این زبان ایرانی از بین رفته، چاره کار اختیار کردن فارسی به عنوان زبان اصلی ایرانی و هم‌ریشه با آذری می‌باشد.

د - وجود اشتراکات آوایی، لغوی و دستوری بین زبان‌های تاتی پراکنده در نقاط مختلف ایران و آذربایجان با زبان‌های هم‌خانواده با فارسی در ایران از نوع کردی، لری، گیلکی، تالشی و امثال اینها امری طبیعی است، همان گونه که جزایر زبانی ترکی در نواحی فارس‌نشین ایران و نیز گویش‌های مختلف ترکی در ایران دارای قواعد آوایی، لغوی و دستوری مشترک هستند.

گویش کرینگان

یحیی ذکاء رساله «گویش کرینگان» را در سال ۱۳۳۲ در تهران انتشار داد. چنانکه پیش از این نیز گفته شد ذکاء در سال ۱۳۲۸ هنگام خدمت وظیفه به آذربایجان آمد و بخشی از خدمت خود را در کناره‌های ارس گذراند و در همین ایام یادداشت‌هایی در باره زبان مردم کرینگان و گلین‌قیه فراهم آورد و حاصل کار خود را در سال ۱۳۳۲ به صورت رساله‌ای به چاپ رساند. باید توجه داشت ذکاء در این دوران تحصیلات دانشگاهی نداشته و شناخت و تخصصی در امر شناخت زبان‌ها پیدا نکرده بود و تنها تحت تأثیر انگیزه‌های فارس‌گرایانه و ترک‌ستیزانه قدم به وادی آذری‌بازی و کاوش در زبان‌های تاتی آذربایجان پرداخته بود. طبع مستعد در کنار زندگی در فضای فرهنگی آلوده و شوونیسم‌زده تهران در عصر رضاشاه و تحصیل در دبیرستان فیروز بهرام از عوامل بودند که او را واداشتند با کنار گذاردن زبان خود، خانواده خود و زبان همشهریان و هم‌ایالتی‌های خود در چند روستای تاتی زبان آذربایجان دنبال نخودسیاه‌هایی بگردد، که کسروی آدرس آنها به وی داده بود.

نویسنده در مقدمه نوشتار خود زبان‌های تاتی موجود در چند روستای آذربایجان را به آذری اختراعی کسروی پیوند زنده، نتیجه می‌گیرد این زبان به طور کامل از بین نرفته و مردم تاتی زبان بازماندگان این زبان آذری هستند. او یکی از فواید مهم تحقیق خود در باره مردم تاتی‌زبان را کشف وجود لغات آذری بسیاری می‌داند که در زبان ترکی داخل شده و ترکی پنداشته شده‌اند. (ذکاء، ۱۳۷۹: ۹۸) به گمان وی رساله «گویش کرینگان» ریشه و چگونگی بسیاری از واژه‌های آذری را که اکنون در زبان آذربایجانی بسیار یافت می‌شوند و گاهی هم ترکی پنداشته می‌شوند، باز می‌نماید. همین تفکر و نگرش موجب می‌گردد وی صدها کلمه ترکی دخیل در زبان روستاهای تاتی‌زبان را به آذری موهوم ببخشد. لغات ترکی مورد اشاره در زمره کلماتی هستند، که در سایه محاصره شدن روستاهای تاتی زبان از سوی زبان ترکی و مراوده مردم تاتی زبان با ترکان به زبان آنها راه یافته و اینک نویسنده با بزرگواری تمام به شکلی معکوس عمل کرده، لغات مذکور را به آذری مربوط می‌کند.

ذکاء رساله «گویش کرینگان» را با توضیح در باب مسائل جغرافیایی و طبیعی دهستان دزمار آغاز می‌کند و با برشمردن نام روستاهای مهم این دهستان به معرفی مکان، موقعیت طبیعی، معیشت و فعالیت اقتصادی مردم آن می‌پردازد و با اشاره به تکلم مردم این روستا به تاتی، از ترکی‌دانی آنها هم سخن می‌گوید. در این بخش علاقه نویسنده به دستکاری نحوه تلفظ نام

برخی روستاها جلب نظر می‌کند. او به اجتهاد خود نام برخی روستاهای مورد اشاره خود در منطقه دزمار را مورد تغییر و تصحیف قرار داده و شکل ظاهر آنها را به فارسی نزدیک‌تر می‌کند. تأویل «خاروانا» به «خوروانک»، «حسنو» به «حسن آباد»، «خوی‌نراو» به «خوی‌نر آباد» و «قلید» به «کلید» از این جمله هستند، لیکن نقطه اوج این جعل و تحریف را بای در کلمه «دزمار» جستجو کرد. او در این باره می‌نویسد:

«دزمار یا چنانکه در خود آذربایجان گفته می‌شود دیزمار Dizmar از نامهای بسیار کهن ایرانی و معنی آن دژماد (قلعه مادان) است و آن نخست نام دژی استوار بوده، که سپس به همه این بخش اطلاق شده‌است.
(ذکاء، ۱۳۷۹: ۹۹)

این ریشه‌شناسی مبنایی جز بافته‌های کسروی و تکیه بر پیشداوری ندارد. آذری‌بازان بی‌توجهی به ساختار چند قومیتی و طبعاً چند زبانی اتحادیه ماد، این قلمرو را که آذربایجان هم جزئی از آن است، مردمی آریایی و دارای یک زبان واحد فرض می‌کنند و همین زبان قراردادی را به عنوان پدر شرعی زبان آذری مورد ادعا معرفی می‌کنند و از این رهگذر همه کلمات دارای واج‌ها «م» و «ر» را به ماد تأویل می‌کنند و بر این اساس است که کسروی اسامی «مراغه، مرند، مارالان و مایان» را «جایگاه ماد» معنا می‌کند. با این سابقه، طبیعی است مرید ساده‌دل و فاقد تحصیلات و اهلیت کسروی نام یک روستای کوچک و دورافتاده یا یک محال را به ماد مربوط کند. کسروی در رساله «آذری یا زبان باستان آذربایگان»، «مار» را تلفظ ارمنی «ماد» دانسته‌بود و طبیعی بود مرید نخست او در موضوع زبان آذری در سایه تعلیمات و اکتشافات کسروی «دزمار» را به «دژماد» تأویل کند. در واقع گفته کسروی تنها مبنای کار یحیی ذکاء بوده و به جز آن هیچ قاعده زبان‌شناختی ادعای ذکاء را پشتیبانی نمی‌کند. اگر ما در باب جزء «مار» و تأویل آن به «ماد» کوتاه بیاوریم، در باب جزء «دز» مجاز به این کار نیستیم. به اظهار محمود کاشغری در دیوان لغات‌الترک کلمه «دژ» ترکی بوده، که به فارسی نیز راه پیدا کرده‌است. دز یا دژ در برخی فرهنگ‌های فارسی از پهلوی *daz*, *diz* دانسته شده‌است، اما در دیوان لغات‌الترک به نکته جالبی درباره این واژه برمی‌خوریم. کاشغری در ذیل واژه «تیز» چنین می‌نویسد:

«هر جای بلند. هر مکان مرتفع. (فارسیان این کلمه را گرفته‌اند و قلعه‌های خود را «دز» می‌نامند).

«(کاشغری، ۱۳۷۵: ۵۵۰-۵۴۹)

با این وصف مربوط ساختن دزمار به زبان نبوده مادی در دو هزار و چند صد سال پیش کار راحتی نبوده؛ بخصوص اینکه در ریشه‌شناسی جزء اول این کلمه پای یک زبان مدعی و قدرتمند به نام ترکی در میان است.
ذکاء می‌کوشد دامنه زبان تاتی را به دیگر نقاط هم گسترش داده و از تکلم روستاهای بسیاری در منطقه قره‌داغ سخن گوید. منبع کار او در این بخش به مانند نوشته‌های او در ذیل مدخل «آذری» در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی پیرمردان کهنسال

البته مجهول‌الهویه هستند. او نگرانی خود را از تبدیل زبان روستاهای تاتی زبان به ترکی اعلام می‌دارد و اظهار امیدواری می‌کند اقداماتی برای نگهداری این زبان و گردآوری مواد زاتی صورت گیرد. او نگرانی خود را به آن سوی ارس هم تعمیم می‌دهد و به خاطر از دست رفتن زبان تاتی در روستای اقلید در جمهوری آذربایجان و جایگزین گشتن ترکی به جای آن اظهار تأسف می‌کند.

بعد از این یحیی ذکاء شرح مفصلی مشتمل بر نقل قول‌های متعدّد در باره معنای تات و تاتی می‌آورد، که البته ارتباط قابل توجهی به مسائل زبان روستاهای غیر ترک در آذربایجان ندارد. او در باب معنای این کلمه می‌نویسد:

«گروهی از دانشمندان و زبان‌شناسان «تات» را یک واژه ترکی می‌دانند و برآنند که این واژه نامی است، که از سوی ترکان به زیردستانشان داده شده، زیرا «تات» در زبان ترکی معنی «خوار، پست، بیگانه» دارد. روانشاد پروفیسور مارکوارت آلمانی واژه «تاجیک» را سرشته از دو بهر تات (= زیردست)، چیک (= ادات تصغیر ترکی) دانسته، آن را «زیردست کوچک» معنی کرده‌است و می‌گوید ترکان مردم زیردست خود، به‌ویژه ایرانیان را با این نام خوانده‌اند و از اینجاست که گروهی از ایرانی‌نژادان و پارسی‌زبانان ماوراءالنهر، که اکنون بیرون از مرزهای سیاسی ایران بسر می‌برند، با همان نام «تاجیک» که از سوی همسایه‌های ترکشان به آن‌ها داده شده‌است، نامیده می‌شوند. «(ذکاء، ۱۳۷۹: ۱۰۲)

نویسنده در پاورقی نیز به ذکر نظر هنینگ در باره واژه تاجیک پرداخته و نظر هنینگ دایر بر ترکی بودن واژه و متشکل بودن آن از «تا + چیک» را می‌آورد و به نقل از وی کلمه را به معنی «تبعه ترک» می‌داند. (همان: ۱۰۲)

ذکاء که معانی ذکر شده را مغایر با علائق نژادی - زبانی خود دانسته، می‌کوشد برای ترمیم احساسات جریحه‌دار شده خود، کلمه را به نحوی به فارسی مرتبط سازد. او به نقل از دانشمندان که ظاهراً یکی از آنها ملک‌الشعراى بهار است، تاجیک را واژه‌ای ایرانی از نوع تازیک و تازی در نظر آورده و آن را بیگانه، مردم غیر ایرانی و انیران معنی می‌کند، سپس به نقل از دانشمندان ناشناس می‌نویسد:

«می‌گویند: پس از درآمیختن ترکان آلتایی با فارسی‌زبان ماوراءالنهر، واژه «تاجیک» به همان معنی در زبان ترکی به کار رفت و ترکان، فارسی‌زبانان را در برابر ترک، تاجیک نامیدند. در واقع نامی را که ایرانیان به بیگانگان می‌داده‌اند، به خودشان بازگردانیدند. «(همان: ۱۰۳)

قول یحیی ذکاء در این بخش به نوعی نقل قول از نوشته ملک‌الشعراى بهار در این باره است و او با تغییر چند کلمه از نوشته بهار کوشیده سهمی برای خود بتراشد. این اعتقاد حتّی در میان نویسندگان فارسی‌گرا عمومیت ندارد. به عنوان مثال، از نظر مجتبی مینوی مراد از تاجیک و تازیک در کتب فارسی، اتباع و سکنه ایرانی در مقابل ترکان یا مغولان است. به

نوشته مینوی از مقاله‌ای که شیدر Schaefer در جشن‌نامه هفتاد سالگی گیزه F. Giese نوشته‌است؛ (لایپزیگ ۱۹۴۱، ص ۱ و مابعد) معلوم می‌شود، این اسمی است که ترکان بر ایرانیان گذاشته بودند و چنانکه عادت است، خود ایرانیان نیز این اسم را برای خود بکار می‌برده‌اند، تا خود را از ترکان فرمانروای خودشان ممتاز سازند. (مینوی، ۱۳۷۴: ۷۲۶)

جالب این است که ذکاء بعد از تلاش نافرجام برای بستن تات و تاجیک به زبان فارسی دوباره به معنی قبلی و ریشه ترکی آن رجوع کرده، می‌نویسد:

«در نوشته‌های پیشینیان همه جا تات و تاجیک و تاجیک و تازی و تازیک به معنی «غیر ترک» و «ایرانی» به کار رفته، چنانکه در دیوان لغات الترک کاشغری (تألیف ۴۶۶) «تات»، «الفارسیه» معنی شده و در کتاب اوغوزی «ده ده قورقود» (تألیف سده ۴ - ۵) مردم غیر اوغوز، به ویژه ایرانی را تات می‌نامد.» (ذکاء ۱۳۷۹: ۱۰۳)

نام بردن از کتاب «ده ده قورقود» موجب می‌شود نویسنده بر پایه تمایلات ترک‌ستیزانه خود توضیحی در باره کتاب مذکور بیاورد. او بعد از معرفی کوتاهی از کتاب «ده ده قورقود» داستان‌های کتاب را به پیرامون گنجه و بردع مربوط ساخته و از این طریق منکر هر گونه ارتباطی بین این کتاب و ترکان آذربایجان ایران گردد:

«برخی از داستانهای آن نیز در روزنامه آذربایجان ارگان فرقه دموکرات چاپ شده‌است و برخی از صاحب‌غرضان این کتاب را به زبان ترکی آذربایجانی وانمود کرده، کهن‌ترین اثر ادبی این سرزمین به‌شمار می‌آورند و پاره‌ای نتیجه‌های پوچ و نادرست از آن می‌گیرند.» (همان: ۱۰۳)

وقتی زبان ده ده قورقود همان زبان آذربایجان است؛ چگونه می‌توان ادعا کرد: این کتاب ارتباطی با آذربایجان و مردم آن ندارد. همین‌طور وقتی ده ده قورقود یک مجموعه داستانی و پهلوانی به ترکی اوغوزی است و ترکان آذربایجان و آناتولی منشعب از اوغوزها هستند؛ چگونه می‌توان این کتاب را از آذربایجان و ترکان ایرانی جدا ساخت؟! حتی نام برخی مکان‌های جغرافیایی آذربایجان ایران مانند: دزمار، قره‌داغ و دره شام در کتاب ده ده قورقود آمده و با این وصف معلوم نیست اعتقاد به تعلق ده ده قورقود به ادبیات آذربایجان از چه رو به گرفتن نتایج پوچ و نادرست از این کتاب ختم می‌گردد؟ با فرض صحت وقوع داستان‌های ده ده قورقود در گنجه و بردع و لابد عدم ارتباط کتاب مذکور با آذربایجان ایران، یک سؤال مهم در ذهن جوانه می‌زند. چگونه است نویسندگان پان‌فارسیست ایرانی همه آثار فارسی ایجاد شده چند هزار کیلومتر بیرون از مرزهای شرقی ایران امروزی و چند هزار کیلومتر بیرون از مرزهای غربی ایران امروزی را متعلق به ادبیات فارسی و مردم ایران می‌دانند، اما پیدایی کتاب ده ده قورقود در دویست کیلومتری آذربایجان را دلیل بر عدم ارتباط آن با آذربایجان ایران می‌دانند. چرا این حضرات شاعران فارسی‌سرای همان گنجه از نظامی گنجوی و مهستی گنجوی و ابوالعلاء گنجوی، یا شاعران شروان و بیلقان را جزء ادبیات فارسی و مردم ایران محسوب

می‌دارند، اما برای مرتبط دانستن کتاب ترکی نوشته شده در همان مکان‌ها با آذربایجان و ترک ایران، با مشکل نبود محمل شرعی مواجه می‌شوند.

ذکاء برای کامل تر ساختن نوشته خود در باره تات و تاجیک به ذکر معانی این کلمات در زبان‌های ارمنی، ترکی عثمانی، ترکی آذربایجانی (در جمهوری آذربایجان)، کردی، عربی، ترکمنی، قشقایی، گوران‌های اهل حق، حتی در زبان و بیان افسانه‌ها و مثل‌های مردم تبریز می‌پردازد، لیکن این مرور هم او را برای ترکی دانستن این کلمه متقاعد نمی‌کند:

« این چند مثال بالا تا اندازه‌ای معنی‌های گوناگون این واژه را نزد مردمان و تیره‌های گوناگون نشان می‌دهد، ولی از هیچکدام از اینها راهی به روشنی معنی واژه و اینکه از کدام زبان است، باز نمی‌شود و مقصود ما نیز در اینجا آن نیست، که معنی آن را روشن سازیم، بلکه این مثالها را از بهر آن آوردیم، که چند نکته‌ای بر دیگر نوشته‌ها بیفزاییم. باشد که در یافتن معنی آن به کار آید و سودمند افتد. » (همان: ۱۰۴)

پایان بخش سخنان یحیی ذکاء در باب زبان تاتی اشاره او به مردمانی بسیاری در نقاط مختلف ایران و افغانستان و آذربایجان است، که خود را تات می‌نامند و زبان ایشات تاتی نامیده می‌شود، لکن بین زبان‌های آنها فاصله بسیاری وجود دارد و تاتی زبان واحدی محسوب نمی‌گردد. او همین قاعده را در باره زبان کردی هم جاری ساخته و می‌گوید: نمی‌توان گویش‌های گوناگونی را که به نام کردی خوانده می‌شوند، زیر نام کردی فراهم آورد. او برای تبیین بیشتر مشکل در تعیین ریشه و معنی کلمه تات گریزی به ایلات کوچرو قره‌داغ نیز می‌زند و می‌گوید: آنها خود را ترک و دیگران را که بیشتر دهنشین هستند - خواه متکلم به ترکی باشند، خواه به تاتی - تات می‌نامند. همچنین ذکاء از کرد و تات نامیدن مردم نواحی شرقی و غربی از سوی مردم کرانه جنوبی رود ارس هم توجه کرده، می‌نویسد:

« مردم کرانه جنوبی رودخانه ارس مردمی را که از پل خداآفرین به آن سو (دشت مغان و آستارا) نشیمن دارند، با آنکه به ترکی گفتگو می‌کنند، «کرد» می‌نامند و از پل به این سو (جلفا و ماکو) را «تات» می‌نامند. » (همان: ۱۰۵ - ۱۰۴)

ذکاء بر همین اساس، با اطمینان تمام از کرد بودن مردم ساکن از خداآفرین تا دشت مغان سخن گفته، برای آنها تاریخ نیز می‌سازد:

« این تیره از کردان که اکنون به ترکی سخن می‌گویند و در کرانه ارس از خداآفرین تا درون دشت مغان نشیمن گرفته‌اند، از بازمانده‌های دو دسته از کردان توانند بود. دسته یکم کردانی که از سده‌های نخستین اسلامی و پیش از آن در آذربایجان نشیمن داشته و در تاریخ آذربایجان جایی برای خود باز کرده‌اند. دسته دوم کردانی که در دوره‌های بعد برای مرزبانی و جلوگیری از تاخت و تاز تیره‌های شمالی بدانجا

کوچانیده شده‌اند. از اینگونه است ایل بزرگ «قره‌چولی» که امروزه به ترکی سخن می‌گویند، ولی برخی

پیرمردان و پیرزنانشان کردی را به یاد دارند. «(همان: ۱۰۵)

ذکاء به عمد یا به سهو به معنای کلمه کرد در متون و کلام مردم در گذشته بی‌توجهی نشان می‌دهد. کرد اصلاً در زبان‌های ایرانی به معنی «بیابانگرد» و مترادف همان کلمه Nomade فرانسه است، که از ریشه Nomas یونانی بمعنی «چراننده» است و در زبان فارسی هم کرد را بمعنی «گله‌چران» بکار برده‌اند و طبیعی هم هست، زیرا که چادرنشینان همیشه گله‌دار بوده‌اند. (رک. نفیسی (سعید)، ۱۳۶۸: (ج ۱) ۱۰) به تعبیر رشید یاسمی نویسنده کتاب «کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او» نزد ایرانیان از زمان قدیم تا حال کرد بمعنی نژاد ممتاز مخصوصی نبوده‌است. کرد که می‌گفته‌اند؛ غالباً مرادشان عموم صحرانشینان، یا مردان شجاع و دلاور بوده‌است، تفاوت نژادی منظور نداشته‌اند. استرابون در کتاب ۱۵ بند هفدهم گوید: جوانان پارسی را چنان تربیت می‌کنند، که در سرما و گرما و بارندگی بردبار و ورزیده باشند. شب در هوای آزاد بحشم داری بپردازند و میوه جنگلی مثل بلوط و غیره بخورند. اینها را کردک گویند. مردم کردک از غارت زندگی میکنند و کردا بمعنی مرد جنگی دلیر است. از اینجا معلوم می‌شود که جوانان دلیر و آزموده پارسی را کردک می‌گفته‌اند، که همان کردوک و کرد باشد؛ تفاوت نژادی قائل نبوده‌اند؛ ملاک کرد شدن را دلیر بودن و پر طاقت شدن می‌دانسته‌اند. (رشید یاسمی، ۱۳۶۳: ۱۰۷ - ۱۰۶) اگر قرار بود کرد به کار رفته در متون گذشته در معنای انتنیک و امروزی آن به کار رود، همه فلات ایران به سیطره این قوم درمی‌آمد و این امر بیش از همه به زبان پان‌فارسیست ایرانی تمام می‌شد، که تاریخ گذشته ایران را به طور درست به پارس و پارسی مختص دانسته‌است.

اظهارات گسترده و پیچیده از جانب یحیی ذکاء در باب معانی مختلف کلمه «تات» البته بی‌حکمت نیست و او قصد دارد با همین دستاویز مردم بسیاری در آذربایجان را با تات و کرد دانستن به آب کر ایرانی بودن وصل سازد و ترکان را در این سرزمین غریبه و بیگانه و مهاجر نشان دهد:

«پیداست این موضوع از دیده بازشناختن ایل‌های ترک‌نژاد با مردم بومی آذربایجان، که سپس ترک‌زبان گردیده‌اند؛ جالب توجه بوده، برای کسانی که در نژادشناسی کار می‌کنند، کلید و راهنمای خوبی تواند بود.

«(ذکاء، ۱۳۷۹: ۱۰۵)

معنی ساده سخن ذکاء آن است که به یاری تحریف معنای کرد و مکتوم نگه داشتن معنی آن در متون گذشته و معنای مورد نظر کلمه نزد پیشینیان، بسیاری از ساکنان آذربایجان را متشکل از تات و کرد؛ یعنی، عموزاده‌های آریایی پارسیان نشان داده و از این طریق مثلاً ایرانی بودن سرزمین و نژاد و زبان آذربایجان را گوشزد نماید و البته یک سؤال مهم را هم بی‌پاسخ بگذارد. کسروی در پی اثبات زبان آذری برای آذربایجان بود. یک لشکر قلم به مزد یا اشتباه‌کار، از جمله خود یحیی ذکاء در

کسوت پیرایه‌بند و مقلد کسروی هم برای قوام آمدن این فرضیه در صد سال اخیر کوشیده‌اند! بالاخره این آذربایجان در گذشته آذری‌زبان بوده، یا کردزبان، یا تاتی‌زبان، یا پهلوی‌زبان، یا فهلوی‌زبان، یا فارسی‌زبان، یا شهری‌زبان، یا راژی‌زبان؟! هر کدام را قبول دارید همان را تصویب کرده به ما ابلاغ کنید!

مؤلف بخش هم با عنوان «ویژگی‌های گویش کرینگان» می‌آورد و می‌کوشد اوضاع این زبان را به لحاظ لغوی یا وجود واژه‌های دخیل مورد بررسی قرار دهد. طلیعه سخن او در این بخش البته خواندنی است. او که پیش از این با اطمینان گویش کرینگان را باماندل آذری دانسته‌بود، در اینجا از شدت و غلظت یقین خود می‌کاهد و از احتمال بازمانده آذری بودن زبان کرینگان سخن می‌گوید. (همان: ۱۰۵) وی در این بخش از نزدیکی بسیار زبان کرینگان با زبان اوستایی سخن می‌گوید و احتمال می‌دهد بر پایه پژوهش‌های آتی در باره گویش‌های تاتی آذربایجان بتوان به طور محقق گفت که همه اوستا یا بخش «گات‌ها» به زبان شمال غربی ایران؛ یعنی، آذربایجان (زبان مادی) سروده شده‌است! (همان: ۱۰۵) او سپس چند واژه تاتی و معادل‌های اوستایی آن را برای اثبات سخن خود می‌آورد، تا خوانندگان چگونگی و همبستگی این ارتباط و همانندی را دریابند. نویسنده سپس در ادعایی که با طول و عرض دانش وی سازگاری چندانی ندارد، از همانندی تاتی با زبان‌های دیگر سخن می‌گوید:

« گذشته از زبان اوستایی، میان تاتی کرینگان و گویش‌های همسایه آن، از خلخالی و هرزندی و تالشی و نیمزبان کردی و زبان ارمنی و دیگر گویش‌های غرب ایران همبستگی نزدیک دیده می‌شود، که در سنجش واژه‌ها تا اندازه‌ای این همبستگی نموده شده‌است. پیدا است اگر این گویش‌ها، هر یک گردآوری و سپس واژه‌ها و دستورهای آنها با هم سنجیده شود، گذشته از روشن شدن چگونگی و جایگاهشان در میان زبان‌های ایرانی، در گشودن بسیاری از دشواری‌های فرهنگ‌ها و معنی واژه‌هایی که در آنها آورده شده‌است و همچنین در مطالعه و شناختن گویش مردم آذربایگان، که آمیخته‌ای است از بازمانده‌های نیمزبان آذری و ترکی، بسیار مؤثر و سودمند خواهد افتاد و نتیجه‌هایی بدست خواهد آمد، که برای زبانشناسی ایران زمین بسیار پرارزش خواهد بود. » (همان: ۱۰۶)

یعنی، آقای ذکاء همه زبان‌های خلخالی و هرزندی و تالشی و کردی و ارمنی و دیگر گویش‌های غرب ایران را می‌شناخته، که بر اساس آن شناخت حکم به همبستگی زبان تاتی کرینگان با آنها داده‌است. قطعاً این گونه نبوده و خود این نویسنده بی‌فکر در ادامه نوشته خود ما را بر این امر واقف می‌گرداند و می‌پذیرد اگر هر کدام از آن زبان‌ها گردآوری و واژه‌ها و دستگاه صرفی و نحوی آنها با هم مقایسه گردد، تعلق آنها به یک خانواده زبانی اثبات می‌گردد. به واقع ذکاء امری واقع نشده را پایه کار قرار می‌دهد و با وجود مشروط کردن همبستگی آن زبان‌ها با یکدیگر به مطالعه و تطبیق پیشاپیش حکم خود را صادر می‌کند! بخش پایانی نوشته ذکاء از این هم تحفه‌تر است. او ترکی آذربایجانی را آمیخته‌ای از آذری و ترکی می‌داند. باید اعتراف کرد در این

یک رقم منصف تر از هم قطاران خود می باشد، چرا که آنها ترکی آذربایجانی را مخلوطی از آذری، فارسی، عربی و ترکی می دانند. حتی برخی از ایشان نسبت لغات ترکی در این زبان را تا بیست درصد کل واژه های ترکی آذربایجانی پایین می آورند. یحیی ذکاء بعد از اشاره به همانندی تاتی با زبان های ایرانی پیرامون آذربایجان در اشارتی کوتاه با عنوان «اندازه نفوذ ترکی در گویش کرینگان» در اظهار نظری قابل پیش بینی می نویسد:

« این گویش با اینکه سالها است از هر سو و از هر جهت در محاصره و زیر تسلط زبان مردم پیرامون خود، که ترکی است، قرار گرفته، ولی بجز اندی واژه های ترکی، که نسبت آن به واژه های تاتی از صدی چهار بیشتر نیست، هیچ اثری از نفوذ زبان ترکی در آن دیده نمی شود و باید گفت این گویش با استواری استقلال خود را به ویژه از جهت قاعده های دستوری در برابر زبان ترکی نگاهداشته؛ زبون آن نگریده است ... بجز نام واژه، چندین مصدر جعلی (فعل ترکی با علامت مصدری با فعل معین تاتی) در گویش تاتی هست، که چند نمونه از آن را در بخش سوم این کتاب آورده ایم. » (همان: ۱۰۷)

وی در این بخش هفده کلمه ترکی مستعمل در زبان تاتی با عنوان «برخی واژه های ترکی در این گویش» می آورد، تا از این طریق ناچیز بودن تأثیر ترکی در تاتی را اثبات کرده باشد. اندک بودن کلمات دخیل ترکی در تاتی هم منشأ و مرجعی به نام خاطر خطیر یحیی ذکاء دارد و او بی مطالعه و بی استدلال و تحلیل لغوی در بخش «واژه نامه» لغات ترکی بسیاری را بر پایه طبع کریم خود به تاتی می بخشد و به جبران اعتراف به این حضور لغات اندک ترکی در تاتی از رواج مصدرهای جعلی بسیار در ترکی آذربایجانی خبر می دهد که در نظر وی از ریشه فارسی با افزودن علامت مصدری ترکی به آنها ساخته شده اند. او «زارلداماخ = زاری کردن»، «سرشماخ = سرخوردن» و «تولاماق = تاب دادن و فریب دادن» را به عنوان نمونه می آورد. (رک. همان: ۱۰۷) اگر مشکل به همین جا ختم می شد، قابل گذشت بود. اشکال مهمتر زمانی بروز می کند که وی در بخش «واژه نامه» چند صد کلمه مشهور ترکی را به تاتی می بخشد، تا نشان دیگری از دروغ بافی و مصادره گرایی یک قلم به مزد را به نمایش بگذارد.

بخش «واژه های عربی در تاتی کرینگان» هم از نکته تهی نیست و نویسندۀ با قبول عربی بودن فقط دو درصد از واژه های زبان تاتی حماسه دیگری خلق می کند. طرفه این است که می کوشد با قید باقی نماندن کلمات عربی دخیل در روئے اصلی خود از تأثیرات حضور همین دو درصد هم بکاهد! (همان: ۱۰۷) نویسندۀ ای که کلّ اسمش و اسم مرادش به قاعده صد در صد عربی است و نسبت لغات عربی در زبانی فارسی، که وکیل مدافع آن گشته، در طی زمان از پنجاه درصد تا نود درصد در نوسان بوده، در اینجا نسبت لغات عربی در یک زبان به اصطلاح ایرانی را دو درصد نشان می دهد!

یک بخش مفصل از نوشته ذکاء در باره زبان کرینگان به دگرگونی و جا به جا شدن حروف مربوط می گردد. غرض وی از طرح این موضوع اثبات همبستگی زبان ها، نیم زبان ها و گویش های ایرانی با یکدیگر است. او برای نشان دادن قواعد تبدیل حروف

در زبان کرینگان جدولی ترتیب داده و در آن با آوردن قریب پانصد مثال مسئله تبدیل حروف در زبان کرینگانی را تشریح می‌کند و در آن به مقایسه تلفظ برخی واژه‌ها در فارسی و کرینگانی در اثر تبویل حروف می‌پردازد.

ذکاء در بخش «معروف و مجهول» هم بزرگواری کرده، مصوت‌های زبان ترکی را به زبان کرینگانی می‌بخشد. او با اشاره به تفاوت واو مجهول و یاء مجهول با واو و یاء معروف و فرق گذاردن بین آن دو در سخن گفتن، از جاری بودن این قاعده در کرینگانی یاد کرده و تلویحاً استفاده از این صداها در ترکی آذربایجانی را متأثر از زبان آذری معرفی می‌کند. (همان: ۱۱۱)

مقصود از واو معروف صدای «او» (مثلاً در واژه گور) و واو مجهول صدای «ـُ» (گُر در معنی گور) بود و مقصود از یاء معروف صدای «ای» (مثلاً در واژه بیزار) و یاء مجهول صدای «ـِ» (بِزار در معنی بیزار) می‌باشد. در بخش «قلب و حذف هم اتفاق مشابهی روی می‌دهد و نویسنده کلمات ترکی آرمود، دوریش و توربا را شکل مقلوب و محذوف امرو، درویش و تویره در کرینگانی جا می‌زند. (رک. همان: ۱۱۲)

علاقه ویژه ذکاء به مصادره مصوت‌های ترکی به همین جا ختم نمی‌شود و او در بخش «چند نکته دیگر» هم سخاوتمندان واج «ق q» و دو مصوت ترکی را به زبان کرینگانی هبه می‌کند:

«حرف «ق q» و صدای u و o که در زبان مردم آذربایگان هست و برخی گمان می‌برند از حرف‌ها و صداهای ویژه زبان ترکی است؛ در گویش کرینگان نیز دیده می‌شود و این آشکار است، که این صداها ویژه ترکی نبوده، بلکه از باستان زمان، مردم آذربایگان مخرج این حرف‌ها را داشته‌اند. «(همان: ۱۱۲)

اگر صدای «ق q» با شکل تلفظ آن در ترکی در زبان‌های مثلاً ایرانی هم وجود داشته، چرا اکنون نیست و چرا اکنون فارسی‌زبان بر ترکی‌زبان به خاطر نحوه تلفظ «ق» خرده می‌گیرد؟! سرگذشت مصوت‌های u (در واژه اوزوم = انگور) و o (در واژه اوزوم = خودم) هم جز این نیست. این صداها غیر از ترکی در برخی زبان‌ها هم وجود دارند، لیکن زبان‌های مورد اشاره از گروه زبان‌های ایرانی پان‌فارسیست‌ها و آذری‌بازان ایرانی نیستند. اگر مطابق نظر یحیی ذکاء مردم آذربایجان از باستان زمان، مخرج این حروف را داشته‌اند، معلوم می‌گردد این مردم از باستان زمان ترک بوده‌اند!

گویش گلین‌قیه

«گویش گلین‌قیه» یا «هرزندی» کتابی است، که یحیی ذکاء آن را در سال ۱۳۳۶ به رشته تحریر درآورده‌است. وی در توضیح علت نگارش کتب اظهار می‌دارد پس از چاپ و انتشار «گویش کرینگان» چون در آن کتابچه از گویش «هرزندی» نامی برده‌شده بود و کسانی در آن باره از ذکاء سؤالاتی کرده بودند، وی در سال ۱۳۳۳ در سفری به تبریز، بر آن شد تا سری به روستای «گلین‌قیه» بزند، تا از نزدیک با مردم آنجا آشنا گردد و حاصل جستجوهای خود در باره گویش مردمان آن را در دفتری گرد

آورده، به چاپ رساند. نویسنده اظهار می‌دارد در زمان کوتاهی موفق شده تعدادی از واژه‌ها و جمله‌های هرزندی را گردآوری کند.

او در این باره به پیشقدمان جستجو در باره زبان روستاهای تات‌نشین آذربایجان هم اشاره کرده و در این باره از دکترصادق کیا، دکتر یحیی ماهیارنوبی، دکترمنوچهر مرتضوی و عبدالعلی کارنگ به نیکی یاد می‌کند. وی سپس در باره ریشه نام این روستا کشف بدیعی عرضه کرده، می‌گوید:

« گلین قیه (Galin qaya) با صورت درست‌تر گلین قیه (صخره خاکستری) جزو بخش زنوز و شهرستان مرند است. نام این روستا ترکیبی است از واژه کل (Kul) در آذری به معنای خاکستری و قیه (qaya) به معنای صخره و کوه و رویهم؛ یعنی، صخره خاکستری و این نام ناظر است به رنگ این صخره‌ها، که در بالای این روستا بر روی هم انباشته شده‌است، ولی بنابر معمول و قاعده‌یی که در همه جای ایران جاری است، سپس مردم این نام کهن را به قالبی ریخته‌اند، که معنایی بر حسب زبان امروزی مردم آذربایگان داشته باشد و آن را به «گلین‌قیه»، یعنی، صخره عروس تبدیل کرده‌اند. نویسنده نام کهن و اصلی این روستا را در یک نقشه قدیمی روسی بدین صورت دیده‌است. « (ذکاء ۱۳۷۹: ۱۶۱)

باور کردنی نیست، اما واقعیت دارد و این نویسنده فاقد اهلیت علمی و فاقد صداقت و درست‌کاری، در جعل و تحریفی به این آشکاری نام ترکی یک روستا را به مدد کارخانه لغت‌سازی خاطر خود تغییر می‌دهد، تا شهادی بر نادرستی مکتب فکری و لغوی جریان آذری‌بازی باشد. منبع او برای این جعل هم به حد کافی معتبر است؛ «یک نقشه قدیمی روسی»!! معمول بر این است کتب و نقشه‌ها و دفتر و دستک دستگاه دولتی نام مکان را بر اساس آنچه مشهور بوده و بر زبان مردم آن مکان و مردم پیرامون آن جاری می‌شود، ثبت کنند و اساس همیشه زبان و نوع استعمال نام از جانب مردم است، لیکن ذکاء این قاعده را نمی‌پذیرد و ترجیح می‌دهد نامی بر پایه هوس‌ها و تمایلات نژادی - زبانی خود بسازد و در این راه به کاهدان هم زده؛ واژه «کول» ترکی را به آذری موهوم منتسب کند. کار او بی‌شبهاتی به مردی نیست که به دوستی رسید و از او پرسید، مگر نمرده بودی؟! دوست در جواب گفت: چرا مرده باشم، می‌بینی که حی و حاضر در کنارت هستم. مرد از در انکار درآمد؛ گفت: ولی من خبر مرگ تو را از شخص معتبر و آدم بسیار موثق شنیده‌ام!! حالا حکایت یحیی ذکاء است و نام گلین قیه و مرد معاند، که زنده بودن دوستش را می‌دید، ولی روایت منبع خبر مرگ او را بیشتر از آنچه می‌دید؛ باور داشت.

ذکاء به روال معمول خود نخست به شرح موقعیت جغرافیایی و طبیعی روستای «گلین‌قیه»، نوع معیشت مردم آن و جمعیت روستا کار خود را آغاز می‌کند و در دنباله سخن نکته‌ای نیز در باره اخلاق عمومی مردم گلین‌قیه می‌نگارد:

« مردم گلین‌قیه از نظر پاک‌نهادی و راستگویی در میان دهنشینان آذربایجان انگشت‌نمایند و میتوان گفت براستی نگهدارنده و وارث وفادار زبان و خویهای پاک نیاکان پاک‌زبان و پاکدل خود می‌باشند. » (ذکاء،

۱۳۷۹: ۱۶۱ / ذکاء، ۱۳۳۶: ۵۴)

مردم گلین‌قیه حتماً مردمان پاک‌نهاد و راستگو و زحمت‌کشی بوده‌اند، لیکن این صفات نیکو حاصل ارث نیاکان، یا نژاد با کیفیت آنان نبوده و نتیجه تلاش، ساده‌دلی معمول روستایی و نان حلال ناشی از کار مولد آنان بوده‌است. ذکاء مطلب را به گونه‌ای طرح می‌گوید، که گویی مردم این روستا با یک ماشین زمان از مبدأ دربار ساسانی یا مراکز فرهنگی آن در چشم بر هم زدنی در گلین‌قیه هبوط کرده و هر چه فرهنگ و تمدن و پاک‌خویی آریایی و پارسی بوده، با خود به این روستا آورده‌اند. اطلاق پاک‌نهادی و راستگویی بر ساکنان گلین‌قیه زمانی معنا پیدا می‌کند، که معتقد باشیم ساکنان روستاهای ترک‌نشین بدنهاد و دروغ‌گو بوده‌اند! پاک‌نهاد و راستگو و پاک‌زبان و پاکدل معرفی کردن این مردم معنایی جز نگاه از دریچه تعلقات نژادی ساختگی و بی‌اصل و نسب ندارد.

نویسنده بعد از ستایش از خلق و خوی اهالی غیور گلین‌قیه، نکته‌ای مغایر با خواسته آذری‌بازان در باب قدیم بودن حضور مردمان تاتی زبان در آذربایجان بر قلم می‌راند:

« گلین‌قیه‌یی‌ها در باره سابقه خود معتقدند که از طالشدن و نزدیک به صد و هشتاد سال پیش از مردم هرزند کهن بریده بدشت سرازیر شده، در بن این کوه نشیمن گرفته‌اند. » (ذکاء، ۱۳۷۹: ۱۶۲ / ذکاء، ۱۳۳۶:

۵۵ - ۵۴)

اشاره به اصالت طالشی روستاهای تاتی زبان مرند به حدّ تواتر رسیده و دیگران من جمله دکتر منوچهر مرتضوی نیز بدون توضیح و داوری به آن اشاره کرده و خیلی سریع از آن رد شده‌است. عبدالعلی کارنگ همانند ذکاء و مرتضوی منصف نبود و از همین اشارت هم دریغ ورزید و حتی مهاجرت اهالی روستاهای مورد اشاره را انکار کرد. جالب است که آذری‌بازان بنیان ادعای خود در باره زبان آذری و کهن بودن آن در آذربایجان را بر شالوده زبان مردم این چند روستای معترف به طالشی بودن و نیز چند روستا در حاشیه شرقی آذربایجان و متصل بر نواحی غیر ترک گذارده‌اند.

ذکاء به دلیل مشکل داشتن با زبان ترکی و دلتنگی از بابت ترکی بودن نام روستای تاتی‌زبان یا آذری‌زبان، وقتی پای ترکی بودن گلین‌قیه و تعیین ریشه و معنای آن پیش می‌آید، اهالی تاتی‌زبان این روستا را راوی این معناشناسی و ریشه‌شناسی معرفی کرده و از خود سلب مسئولیت می‌کند! این اظهار کراهت از نام بردن از زبان ترکی به نحو دیگری در بخش «چند نکته دستوری در باره گویش هرزندی» خودنمایی می‌کند و او هنگام صحبت از «درجه‌های صفت» دو بار به جای زبان ترکی از «زبان تبریزیان» سخن می‌گوید. (ص ۸۰) او در تشریح مقایسه زبان مردم این روستا با دیگر زبان‌های تاتی رایج در آذربایجان می‌نویسد:

«گوش گلین قیه یا هرزندی با گویشهای حسنو و دیزمار در پاره‌یی واژه‌ها و قاعده‌های دستوری و تبدیل حرفها و صداها جداییهایی دارد و بیشتر گمان ما بر اینست که این گویش به نیمزبان آذری؛ یعنی، زبان کهن آذربایجان نزدیکتر از دیگر گویشهاست و در این، واژه‌های کهن باستانی بیشتر از گویشهای دیزمار و خلخال و حسنو دیده میشود، چنانکه شادروان کسروی نیز در کتاب زبان آذری همین عقیده را تأیید کرده‌است.» (ذکاء، ۱۳۷۹: ۱۶۲ / ذکاء، ۱۳۳۶: ۵۵)

در واقع امر پیروان فرضیه آذری عقلی در همین حد دارند؛ عقلی که آنها را وامی‌دارد به طالشی و مهاجر بودن اهالی هرزندات و گلین قیه اعتراف کنند و بلافاصله زبان آنها را نزدیک‌ترین زبان به آذری؛ یعنی، زبان باستان آذربایجان معرفی کنند، سپس برای آن ادعا قاعده و فلسفه بتراشند!!

نوشته‌های ذکاء و همانندان او در باره زبان آذری جز سیاه‌مشق چیز دیگری نبود. والتر برونو هنینگ خاورشناس و ایران‌شناس آلمانی از ارتباط آشکار هرزنی با زبان تالشی سخن می‌گوید. (قلی‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۶۲) او با مطرح کردن ارتباط زبان هرزنی با گویش «زازا» و بیان مثال‌هایی از گویش «زازا» و مقایسه آن با «هرزنی» می‌گوید: این تنها چکیده‌ای از خیل عظیم واژه‌های قرینه است، که می‌توان آنها را ذکر کرد و بعضی از اینها در نوع خود بی‌نظیرند و جای شکی باقی نمی‌گذارد که جایگاه هرزنی بین دو زبان تالشی و زازا می‌باشد. (همان: ۲۶۳) هنینگ می‌افزاید: به نظر می‌آید که این نتیجه با موقعیت جغرافیایی کنونی این سه زبان هماهنگی داشته‌باشد. هرزنی حقیقتاً بین تالشی در شرق و زازا در غرب واقع شده‌است. (همان: ۲۶۳) وی در باره زبان زازا نیز می‌نویسد: اگر زازا جایگاه اصلی‌اش را در دیالم (به طرف شمال و شمال شرقی ترکستان) داشته‌است، ما به این فرض برمی‌خوریم، که هرزنی نیز یک زبان گم‌کرده مکان است و جایگاهش در جنوب شرقی تالش بوده‌است، یک جایی بین تالش و سرزمین باستانی زازا. (همان: ۲۶۳) هنینگ بعد از طرح ارتباط بین هرزنی با تالشی و زازا یک نکته مهم نیز اضافه می‌کند و می‌گوید: گزارش از سرپرست آمریکایی مسیون کاتولیک به نام ویلسون S. G. Wilson در تبریز و در آغاز قرن حاضر در دست بوده‌است، که مردم هرزن از خاستگاه اصلی خود از تالش در زمان نادرشاه افشار مهاجرت کرده‌اند. این واقعه مربوط به دویست سال پیش است. به طور معمول باید به چنین گزارشاتی با دیده انتقادی نگریست، اما در اینجا همانطور که گفته سرپرست گروه با شواهد و مدارک زبانشناسی موافق است، ما نیز باید در پی تأیید این عبارت باشیم. (همان: ۲۶۴ - ۲۶۳) اظهار نظر نهایی هنینگ در این باره هم شنیدنی است. او می‌گوید: همه این مطالب هنوز دست ما را خالی می‌گذارند. این گویشها که به عنوان آخرین بازماندگان زبان باستانی آذربایجان فرض شده‌اند، تأثیرات وارده از استانیهای دیگر را در خود نشان می‌دهند. متقابلاً ما هنوز از مدارک شفاهی که کسروی از آثار فارسی جمع آوری کرده‌بود، بی‌بهره‌ایم و هیچ چیز نتیجه‌بخشی وجود ندارد. (همان: ۲۶۴) گفتار او در باره دوبیتی‌های آذری هم شنیدنی است: چشمگیرتر از همه وضعیت رباعیات گویش قرن ۱۴ میلادی از اردبیل است، اما اردبیل تنها در حاشیه آذربایجان نزدیک تالش

قرار گرفته است و لهجه این رباعیات وابستگی آنها را به گویش تالشی نشان می‌دهد. (همان: ۲۶۴) سخن و داوری نهایی هنینگ در باره زبان آذری هم بسیار جالب است: سخن کوتاه اینکه با وجود همه این گویشها، [که] در اینجا ملاحظه کردیم؛ یعنی، تالشی، هرزنی، خلخال و تاکستانی، ما هنوز در آستانه آذربایجان متوقف شده‌ایم، اما از زبانی که روزگاری در خود آذربایجان بدان تکلم می‌شد؛ هیچ چیز نمی‌دانیم. (همان: ۲۶۴) آنچه از زبان هنینگ نقل شده واقعیت زبان‌های غیر ترکی رایج در چند روستای آذربایجان را تبیین می‌کند و جایی برای ادعاهای توخالی آذری‌بازان باقی نمی‌گذارد.

ذکاء در پایان مقدمه خود با مرور نام چند روستا به پایان می‌رساند؛ روستاهایی که به گمان وی در گذشته به زبان هرزندی سخن می‌گفتند و اکنون همه آنها زبان قبلی خود را فراموش کرده و به زبان ترکی آذربایجانی تکلم می‌کنند.

یحیی ذکاء در ادامه نوشته خود مطالبی در باب زبان ساکنان روستای گلین‌قیه می‌آورد. این مطالب بر پنج بخش «واژه‌نامه»، «چند نکته دستوری در باره گویش هرزندی»، «صرف چند فعل»، «ترجمه چند مثل به گویش هرزندی» و «متنی به گویش هرزندی» با ترجمه فارسی آن مشتمل می‌گردند. در باره چهار بخش اخیر انتقاد خاصی نمی‌توان مطرح کرد، لیکن برای بخش «واژه‌نامه» اشکالاتی به شرح زیر می‌توان ارائه کرد:

- ۱ - تکراری بودن برخی واژه‌ها و مدخل‌ها از قبیل دوست، ین (زن)، ترش، قورباغا
- ۲ - هرزندی به حساب آوردن لغات عربی دخیل در این زبان از قبیل: امو (عمو)، خالا (خاله)، سوب (صبح)، شمال (شومال)، قیبله (قبله = جنوب)، هیئت (حیات)، عمارت (ایمرت)، هووز (حوض)، هموم (حمام)، تم (طعم)

استدلال ذکاء برای هرزندی دانستن این واژه‌ها تغییر شکل ظاهری کلمه عربی بعد از داخل شدن به زبان هرزندی است! اگر این استدلال من درآوردی ذکاء را بپذیریم؛ دیگر واژه دخیل معنایی نخواهد داشت و متکلمان هر زبانی می‌توانند ادعا کنند کلمات استخدام شده از دیگر زبان‌ها به دلیل تبعیت کردن از قواعد آوایی زبان مقصد دیگر دخیل و خارجی نیستند! این قاعده و پیش‌فرض بیشتر به زبان ذکاء و شرکا تمام می‌شود و آنها نمی‌توانند ادعا کنند کلمه‌ای از آذری ابداعی، فارسی یا عربی داخل ترکی آذربایجانی شده است!

۳ - بخشیدن لغات ترکی دخیل به زبان هرزندی

یحیی ذکاء در بخش «واژه‌نامه» تعداد زیادی از لغات معمول در زبان هرزندی را جمع‌آوری کرده و به تلویح دو هدف را تعقیب نموده است. هدف نخست او نشان دادن غنای لغوی زبان هرزندی و هدف ثانوی او بخشیدن لغات ترکی به آن زبان بوده است. یکی از ادعاها و تأکیدات آذری‌بازان مرهون بودن ترکی آذربایجانی به زبان آذری ادعایی ایشان بوده است. آنها برای به کرسی نشاندن این ادعا چند کار به شرح زیر انجام داده‌اند:

- ۱ - بخشیدن لغات ترکی به زبان موهوم آذری

۲ - تبلیغ بسیار بر کثرت لغات دخیل فارسی در ترکی آذربایجانی

۳ - بخشیدن لغات عربی مستعمل در ترکی آذربایجانی به مواد ایرانی موجود در زبان کنونی مردم آذربایجان. به بیان دیگر آنها عقیده دارند لغات عربی به وساطت فارسی به ترکی راه پیدا کرده‌اند و بر این اساس ترکی در این حوزه مدیون زبان فارسی است. یحیی ذکاء به تأسی از اسلاف خود از نوع محمدامین ادیب‌طوسی، یحیی ماهیارنوبی، منوچهر مرتضوی و ... از این بازی سخیف لغوی برکنار نبوده و لغات ترکی بسیاری را به هرزندی به عنوان یکی از شعبات آذری بخشیده‌است. در این باره می‌توان به مثال‌های زیر اشاره کرد:

آتا، دایی، کورکن (داماد)، بجنوخ (باجناق)، گونی (هوو)، قین‌آنا، قین‌آتا، کیرپیک، قاش، دوداخ، داماخ (کام)، بغ (بیغ = سبیل)، ساچ، برچک (بیرچک = زلف)، جییر (چگر)، دالاخ (طحال)، دوست، درسک (دیرسک = آرنج)، درناخ، بود (ران)، توبوخ (قوزک پا)، دابان، ینگه، ینگه‌دیم (روی پا)، ینگه‌یری (کف پا)، پوست، پیی (پیه)، دامار، دوه، اوولاخ (بزغاله، خر، درازگوش)، تخی (گوسفند یک ساله)، شیشی (شیشک، گوسفند دوساله)، دونوز (دووز = خوک)، گابان (قaban = گراز)، ایی (آیی = خرس)، تلکی (روباه)، چورم (چرم)، درناغ (سُم)، پولک (شاشدان)، جلو (افسار)، اوهور (اوخور = آخور)، جوجه، سرچه، سفرچین (سار)، ببو (هدهد)، قنوت (بال)، بیقوش (جغد)، مرچک (مگس)، مغ‌مغ (پشه)، بیره، کنه، چه‌کوتجه (ملخ)، قرباغا، یورپوغ (برگ)، مو (مُو، تاک)، آرموت، آلو، قسی (زردآلو)، گیلانر (آلبالو)، شافدالو (شفتالو)، هولی (هلو)، اوزم (انگور)، جوز (گردو)، فندق، بادوم (بادام)، یمی‌شان (زالزالک)، کول (بوته)، قجله‌قرا، قازپوز، خییار، کدو، پخله، ماش، مرجومک، سالخم (خوشه)، یونجا، چیمین، ارون (گرمسیر)، کوییلوخ (سردسیر)، کوردو (کرت)، بیچین (درو)، اوراخ (داس)، جورجور (جنجر = خرمن‌کوب)، وُل (خرمن‌کوب سنگی)، یو (یوغ)، زمی (زمین)، توز (گرد)، قوم، ریگ، توپو (تپه)، بولوت (ابر)، آتش، اولدوز، اوتاخ (اتاق)، شوشه (شیشه)، لولوک (لوله)، دول (سطل)، مژمین (احتمالاً از ریشهٔ مجمهٔ عربی مستعمل در ترکی آذربایجانی = سینی بزرگ)، اوجاخ (اجاق)، کمور (ذغال)، قور (جرقه)، الوو (شعله، دوشی (تشک)، بلش (بالش)، پلز (گلیم)، اوش (آش)، قوروت (کَشک)، یارا (زخم)، چیچک (آبله)، شلور (شلوار)، جوراب، یوخو (یخه)، اوسدور (آستر)، تیل (نخ)، ترسیجیم (ریسمان)، تنف (طناب)، کرکی (تیشه)، سووخ (کاهگل)، کرپیچ (آجر)، گژ (گچ)، قوناخ، جندک، سس (آواز)، فُرمون (فرمان)، چودور (چادر)، الچی (اولچی = پیمانه)، اشخ (روشن)، قشنگ، اوروغ (آریغ = لاغر)، تور، کورد (کُند)، گوده (کوتاه)، توخ (سیر)، خوش، شیرین، ترش، سرین (خنک)، ایلخ (ولرم)، ابت (آباد)، اوجوز (ارزان)، قارشو (جلو)، یشل (سبز)، کوی (کبود)، قرمزی (سرخ)، ایچری، کنر (کنار)، سیز (بی، بدون)، بریاشامیش (زیست)، گرک (باید)، شیت (دیوانه)، اومود، کوغات (کاعد)، گله (گله‌قویماق)، سوغان، تورا (سبزی)، دوریش (درویش)، زهی (زائو)، موز (نوعی زنبور)، کوله (سورخ‌تنور)، دودوک (نی)، زرنا، دوغ (داغ، گرم)، کار (کر)، کور، لل (لال)، داز (طاس)، دونا (دانه)، شد (شاد)، شل (شال)، کب (کباب)، بیبک (مردمک)، پل (پلو)، کوته (کته)، ...

در این باره از لغات مشکوک، یا لغات ترکی، که اثبات ترکی بودن آنها مستلزم استدلال و آوردن دلایل و شواهد بود؛ پرهیز کرده و به ذکر لغات ترکی غیر قابل انکار بسنده کردیم.

از دیگر مختصات کار یحیی ذکاء در حوزه لغت استعمال کلمات سره و گاه من در آوری از سوی وی می‌باشد. او در این راه قدم بر قدم کسروی می‌گذارد و به تبعیت از او استعمال این قبیل لغات را نشانه زایایی فارسی یا صیانت از فارسی می‌شمارد. در این باره می‌توان به لغات زیر اشاره کرد:

وات (حرف)، آک (عیب)، شوند (علت)، هوده (نتیجه)، خستوان (معترف)، نویسش (نوشتن)، جنگاچ (ظاهراً به معنی سلاح)، سان (صورت، چگونگی)، هنایش (تأثیر، اثر)، پس ماندگی (عقب‌ماندگی)، چبود (ریشه و علت)، توده (ملت)، پرک (اجازه)، بایا (شایسته)، بیوسان (منتظر)، دررفت (خرج)، آخشیج (متضاد)، سات (صفحه)، چاپاک (نشریات، چاپ شده)، جداسر (مستقل)، بخشیده (تقسیم)

نتیجه

یحیی ذکاء در زمره نخستین مقلدان و بسط دهندگان فرضیه آذری کسروی قرار دارد. او در این راه هم به انتشار آثار کسروی اهتمام ورزید و هم خود مطالبی پیرامون زبان آذری به نگارش درآورد. ذکاء وجوه اشتراک بسیاری با همفکران خود در مفکوره آذری‌بازی داشت و می‌توان مجموعه مشکلات موجود نوشته‌های آذری‌بازان را در نوشته‌های او نیز یافت. نوشته‌های ذکاء در موضوع زبان آذری، سطحی، تکراری، رونویس شده، فاقد نظم و انسجام، متناقض، بی‌اعتنا به سند و مدرک، غرض‌ورزانه و مبتنی بر تملق و نعل کردن خر کریمان زمانه بود. او با پیشداوری و صدور رأی پیش از محاکمه کار خود را پیش می‌برد. نسبت به ترکی به عنوان زبان مادری خود کینه‌توزی می‌کرد و در پی اثباتی زبانی موهوم برای گذشته زادگاه خود بود. وی همه آثار نوشتاری یافته شده در لا به لای کتب را با وجود تفاوت و اختلاف فاحش به زبانی ابداعی و قراردادی به نام آذری منتسب می‌کرد و امیدوار بود با این کار فرضیه زبان آذری را به کرسی بنشاند.

ذکاء از جمله بندگان خوشبخت خداوند بود. این آدم که از جمله نویسندگان آریامهری و از پیروان مخلص کسروی محسوب می‌شد؛ در دوران بعد از انقلاب نیز عزیز واقع شد و اباطیل او زینت بخش دایره‌المعارف بزرگ اسلامی در مدخل «آذری» قرار گرفت. علاوه بر این دانش‌نامه ایران و اسلام هم از محضر پر فیض یحیی ذکاء بهره برد و بدین سان نویسنده‌ای که دین و ایمانش معلوم نبود و یا معلوم بود و رفوزه تمام عیار هم بود؛ در عصر جمهوری اسلامی و در دوران حاکمیت مردان انقلابی؛ حرف‌های نامربوط و بی‌بنیاد خود و هم‌فکرانش را در لابلای اوراق کتب موجه و مرجعی چون دانش‌نامه ایران و اسلام و دایره‌المعارف بزرگ اسلامی جای داد، تا بیش از پیش معلوم گردد که پدیده مهم و عظیمی چون انقلاب اسلامی هم نتوانسته افکار و اندیشه‌های ناسیونالیسم افراطی فارسی را که در طول حکومت پهلوی تئوریزه شده و به صورت سنتی رایج در کشورداری و اعمال برنامه‌های فرهنگی - زبانی درآمده بود؛ از عرصه اندیشه و سیاست دور سازد.

ارجاعات:

- ذکاء، یحیی، ۱۳۷۹، جستارهایی در باره زبان مردم آذربایجان، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار (شماره ۷۵)، چاپ اول
- ذکاء، یحیی، ۱۳۳۶، گویش گلین‌قیه یا هرزندی، تهران، ناشر؟، نوبت چاپ؟
- مینوی، مجتبی، ۱۳۷۴، یادنامه ابوالفضل بیهقی، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ دوم
- نفیسی، سعید، ۱۳۶۸، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران، انتشارات بنیاد، چاپ هشتم
- رشیدیاسمی، غلامرضا، ۱۳۶۳، کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم
- مستوفی، حمدالله، ۱۹۱۳، نزهه‌القلوب، به تحقیق و تصحیح گای لسترنج، لیدن (هلند)، مطبعة بریل، چاپ اول
- ترکمان، اسکندر بیگ، ۱۳۷۷، عالم‌آرای عباسی، به تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، چاپ اول
- طباطبائی مجد، غلامرضا، ۱۳۹۰، نام‌آوران آذربایجان در سده ۱۴، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول
- کاشغری، محمود، ۱۳۷۵، دیوان لغات‌الترک، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول
- قلی‌زاده، خسرو، ۱۳۸۰، زبان باستانی آذربایجان از دیدگاه هنینگ، اورمیه، مؤسسه فرهنگی آران، چاپ اول

۲۱ آذر - تاریخی که از آزمون زمان سر بلند بیرون آمد

چکیده:

در این مقاله نویسنده ضمن پرداختن به حرکات ۲۱ آذر آذربایجانی ها که منجر به تاسیس یک حکومت با اختیارات محدود در داخل کشور ایران شد می پردازد. علاقه به این جنبش و تنوع بسیار زیاد دیدگاه ها و نظراتی که از این علاقه ناشی می شود، همچنان زنده و پویاست. تاریخ نگاری جنبش ۲۱ آذر که امروز نیز با پژوهش های جدید غنی تر می شود، بهترین گواه این مدعاست. وی با رد مصنوعی بودن این جنبش معتقد است بدون انکار نقش خارجی (در این مورد دولت شوروی) در جنبش ۲۱ آذر به درجات مختلف، باید به نکته دیگری نیز توجه کرد که جنبشی که توسط دولت شوروی - حامل رسمی ایدئولوژی کمونیستی - در آذربایجان ترویج می شد، دقیقاً به سمت جهت ملی-دموکراتیک هدایت شد. مطالعات نویسنده نشان می دهد در کارنامه مهاجران به آذربایجان آنسوی ارس هیچ نکته مشکوکی وجود ندارد.

کلمات کلیدی: ۲۱ آذر ۱۳۲۴، آذربایجان، پیشه وری، فرقه دموکرات

استناد (آپا):

رستم اوا - توحیدی، س. ترجمه عیسی نژاد، آ. ۲۱ آذر - تاریخی که از آزمون زمان سر بلند بیرون آمد. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

پروفسور دکتر سولماز رستم اوا -

توحیدی

ترجمه: آراز عیسی نژاد

ایمیل:

sru.tohidi@gmail.com

وابستگی:

دکترای تاریخ - پروفسور

انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم

جمهوری آذربایجان

Solmaz Rustamova-Tohidi

Email:

sru.tohidi@gmail.com

Affiliation:

PhD in History, Professor,

Academy of Sciences of
Azerbaijan

21 Azar – A Date That Stood the Test of Time

Abstract:

In this article, the author addresses the movements of the people of Azerbaijan on 21 Azar, which led to the establishment of a government with limited authority within the country of Iran. The interest in this movement and the vast diversity of perspectives and opinions arising from this interest remain vibrant and dynamic. The historiography of the 21 Azar movement, which is being enriched today with new research, is the best testament to this claim. Rejecting the notion that this movement was artificial, the author argues that while not denying the foreign role (in this case, the Soviet government) in the 21 Azar movement to varying degrees, another point must also be considered: the movement promoted by the Soviet government – the official bearer of communist ideology – in Azerbaijan was directed precisely towards a national-democratic orientation. The author's studies show that there is no suspicious aspect in the record of the migrants to Azerbaijan beyond the Aras River.

Key words: 21 Azar 1324 (December 12, 1945), Azerbaijan, Pishevari, Democrat Party / Democratic Party of Azerbaijan

CITATION (APA):

Rustamova-Tohidi, S. 21 Azar – A Date That Stood the Test of Time. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi

E-poçt:

sru.tohidi@gmail.com

Mənsubiyyət:

tarix üzrə elmlər doktoru,
professor

Azərbaycanın əməkdar elm
xadimi

21 Azər – zamanın sınağından çıxmış tarix

Xülasə:

Bu məqalədə müəllif 21 Azər hərəkatı zamanı azərbaycanlıların İranın daxilində məhdud səlahiyyətlərə malik bir hökumət qurmasına səbəb olan fəaliyyətlərindən bəhs edir. Bu hərəkata olan maraq və bu maraqdan qaynaqlanan müxtəlif baxış bucaqları və fikirlər hələ də canlı və dinamikdir. Bu iddianın ən yaxşı sübutu bu gün də yeni araşdırmalarla zənginləşən 21 Azər hərəkatının tarixşünaslığıdır. Müəllif bu hərəkatın süni olduğunu rədd edərək, xarici (bu vəziyyətdə Sovet İttifaqı) rolunu müxtəlif dərəcələrdə inkar etmədən, diqqət edilməli olan başqa bir məqama toxunur: Sovet İttifaqı – rəsmi kommunist ideologiyasının daşıyıcısı – tərəfindən Azərbaycanda təşviq edilən hərəkat məhz milli-demokratik istiqamətə yönəldilmişdi. Müəllifin araşdırmaları göstərir ki, Arazın o tayındakı Azərbaycana mühacirət edənlərin fəaliyyətində şübhəli heç bir məqam yoxdur.

Açar Sözlər: 21 Azər 1324, Azərbaycan, Pişəvəri, Demokrat Fırqəsi

CITATION (APA):

Rüstəmovə-Tohidi, S. 21 Azər – zamanın sınağından çıxmış tarix. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 08, Yay 2025, ISSN: 3041-8690.

Solmaz Rüstemova-Tohidi

E-posta:

sru.tohidi@gmail.com

Üyelik:

Tarih Doktoru Profesör

Azerbaycan Milli Bilimler
Akademisi

21 Azer – Zamanın Sınavından Yüzünün Akıyla Çıkan Bir Tarih

Özet:

Bu makalede yazar, 21 Azer hareketinde Azerbaycan halkının, İran ülkesi sınırları içerisinde sınırlı yetkilere sahip bir hükümetin kurulmasına yol açan faaliyetlerini ele almaktadır. Bu harekete duyulan ilgi ve bu ilgidен kaynaklanan son derece çeşitli bakış açıları ve görüşler hâlâ canlı ve dinamiktir. Bugün dahi yeni araştırmalarla zenginleşen 21 Azer hareketinin tarih yazımı, bu iddianın en iyi kanıtıdır. Yazar, hareketin yapay olduğu görüşünü reddederek, 21 Azer hareketindeki dış (bu durumda Sovyet hükümeti) rolü değişen derecelerde inkar etmeksizin, dikkat edilmesi gereken başka bir noktaya işaret etmektedir: Sovyet hükümeti – resmi komünist ideolojinin taşıyıcısı – tarafından Azerbaycan'da teşvik edilen hareket, tam olarak ulusal-demokratik bir yöne yönlendirilmiştir. Yazarın çalışmaları, Aras'ın ötesindeki Azerbaycan'a göç edenlerin sicilinde şüpheli hiçbir nokta olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: 21 Azer 1324, Azerbaycan, Pişeveri, Demokrat Fırkası

CITATION (APA):

21 Azer – Zamanın Sınavından Yüzünün Akıyla Çıkan Bir Tarih. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Bu il **"21 Azər"** – XX əsrdə xalqların öz milli hüquqları, demokratiya və dövlətçilik uğrunda mübarizə tarixinə bu adla daxil olmuş hərəkətin **80-ci ildönümü** tamam olur. 1945-1946-cı ildə İran dövləti hüdudlarında yaşayan azərbaycanlıların əsrin əvvəllərindən başlayaraq artıq üçüncü dəfə eyni məqsədlər uğrunda ayağa qalxması, silaha sarılması, əqidə və amalları uğrunda ölümə hazır olması və qurbanlar verməsi bu siyasi-ictimai hərəkətlərin heç də təsadüfi xarakter daşmadığını, əksinə, zaman keçdikdə öz qarşısına daha geniş, daha dərin vəzifələr qoyduğunu və bu yolda sona qədər dəyanət göstərdiklərini təsdiq edir.

Əgər 1905-19011-ci illər İranda Məşrutə adı ilə bütün ölkədə baş qaldıran inqilabi hərəkət şahlıq üsulu-idarəsini ən azı Məşrutəli – Konstitusiyalı monarxiyaya çevirmək kimi ilkin bir vəzifənin öhdəsindən gəlmişdisə, bu tarixi Qələbədə təbrizlilərin – Seyid Həsən Tağızadənin siyasi fəhmi, Səttar Xanın isə silahı nümunəsində – müstəsna rolu olmuşdur. Məhz 1909-cu ildə Təbrizdə baş qaldırmış və Azərbaycan vilayətini bürümüş silahlı üsyan yeni yaradılmış İran məclisini topa tutan Şah rejiminə geri çəkilmək imkanı verməmiş və İran Məşrutəsi - Ana-yasası öz qüvvəsində qalmışdı. Azərbaycanlıların bu hərəkəti daha da genişləndirmək və onun demokratik yönümünü dərinləşdirmək cəhdlərinin qarşısı isə Təbriz üsyançılarını qan içində boğan qonşu Rusiyanın silahlı qüvvələrinin müdaxiləsi ilə alınmışdı.

1917-1920-ci illər Təbrizin yenidən siyasi meydana çevrilməsi və bu dəfə mütəfəkkir-filosof, alovlu natiq və milli mövqedə duran siyasi lider Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin "Azərbaycan" şüarı ilə tarix səhnəsinə çıxması İran xalqları arasında məhz azərbaycanlıların milli və demokratik azadlıqlar kimi dəyərləri bu çoxmillətli ölkəyə gətirmək iddialarından xəbər verirdi. İlk növbədə İran azərbaycanlılarının milli maraqlarından çıxış edən və artıq 1920-ci ildə Azərbaycan vilayəti üçün İran daxilində "muxtariyyət" tələbi irəli sürən Xiyabaninin eyni zamanda bütün İranla bağlı həmin iddiaları isə azərbaycanlıların İranın dövlətçiliyində mühüm tarixi rolundan, İran tarixində "dövlətyaradan millət" olduqları şüuru və bu şüurdan doğan qürurundan irəli gəlirdi. Xiyabaninin başçılıq etdiyi hərəkətin şah qoşunları tərkibində rus zabitlərinin başçılıq etdiyi kazak hərbi qüvvələrinin iştirakı ilə silah gücünə yatırılması, onun özünün isə faciəli şəkildə qətlə yetirilməsi də artıq ənənəvi hal almağa başlayırdı.

25 ildən sonra azərbaycanlıların İranda başlayacaqları üçüncü milli hərəkət də bu və ya digər dərəcədə rus-Sovet qoşunları ilə bağlı idi. Lakin bu hərəkət, istər tarixi şərait, istər miqyası və nailiyyətləri ilə həmin siyasi mübarizələr zəncirində tamamilə yeni bir mərhələ sayıla bilər.

İran təqviminə əsasən hicri- şəmsi 1324-cü il 21 azər (12 dekabr 1945-ci il) tarixində qurulmuş Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması və süqutu haqqında məlum fakt və hadisələrə varmadan, bu hərəkətin 80-ci il dönümündə onun gündəmdə olması faktından çıxış edilsə bu tarixə salınan ən ötəri nəzər belə bir sıra danılmaz həqiqətləri ortaya çıxarır.

Bu həqiqətlərdən ən önəmlisi həmin hərəkətdə olan marağın və bu marağdan doğan ən müxtəlif fikir və mülahizələrin hələ də öz aktuallığını saxlamasıdır. 21 Azər hərəkətinin bu günümüzdə də yeni-yeni tədqiqatlarla zənginləşən tarixşünaslığı deyilənlərə ən bariz sübutdur. Məlumdur ki, 1945-ci ilin 12 dekabrında Təbrizdə Azərbaycan Milli hökumətinin yaradılması, düz bir illik mövcudiyyəti, gördüyü işlər və faciəli aqibəti həmin hadisələrin baş verdiyi zamandan bu günümüzdə qədər heç vaxt birmənalı qarşılanmamış və ən müxtəlif bucaqlardan, bir-birini inkar edən mövqelərdən qiymətləndirilmişdir. Bu da məlumdur ki, ümumilikdə bu hərəkətdə tarixi-siyasi-elmi baxış bir qayda olaraq 1941-1946-cı illər İranda baş verən hadisələrin gedişi, xarici güclərin bu ölkəyə marağı, II dünya müharibəsi başlandıqdan sonra isə İngiltərə və Sovet İttifaqının birbaşa İrana müdaxiləsi fonunda araşdırılmışdır. Bir daha bu geniş, ziddiyyətli, əks qütblərdən işıqlandırılan, ən müxtəlif sənədlərin cəlb edildiyi və sayı yüzlərlə ölçülən tədqiqatların üzərində dayanmadan həmin hadisəyə qarşı irəli sürülən əsas "itihama" aydınlıq gətirək.

Əsasən İran və Qərbi ölkələri siyasi xadimlərindən tutmuş, bir çox tarixçilər, Sovet İttifaqının süqutundan sonra isə bir sıra keçmiş Sovet və rus tədqiqatçıları tərəfindən irəli sürülən "itiham" – arqumentə görə 21 Azər hərəkəti bilavasitə Sovet dövlətinin və qoşunlarının, o cümlədən həmin dövr Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin siyasi-hərbi dəstəyi ilə yaradılmış, II dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra isə yaranmış yeni beynəlxalq siyasi şəraitdə İran Azərbaycanını tərk etməyə məcbur olan Sovet qoşunlarının gedişindən sonra "ömrünü başa vurmuş" süni bir hərəkət idi. Lakin məhz SSRİ-nin dağılması və Sovet Azərbaycanının öz milli müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra keçmiş SSRİ-nin və Sovet Azərbaycanının əvvəllər "məxfi" quruluşu ilə saxlanılan partiya arxivləri açılması ilə elmi dövriyyəyə biraxılan sənədlər həqiqətən çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir şəraitin, münasibətlərin və siyasətin toplusu olan bu hadisələrə yeni nəzərlərlə baxmağa imkan vermişdir. Bu və digər sənədlərdən çıxış edərək məhz Sovet dövlətinin həmin dövr ikili xarakter daşıyan xarici siyasəti bucağından həmin sənədlərdən alınan yekun nəticələrə diqqət yetirək.

Ən əvvəl, Sovet dövlətinin hər hansı siyasi-iqtisadi-ideoloji niyyətlərlə İran Azərbaycanında milli hərəkətin qalxmasına təkan verməsi, onu maddi, mənəvi, hərbi cəhətdən

hər vasitə ilə dəstəkləməsi, hərəkətin gedişinə bilavasitə təsir və müdaxilə etməsinə və onu istədikləri məcraya yönəltməsinə baxmayaraq, 1941-1946-cı illər Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrin milli-demokratik hərəkətdə çevrilməsinin dərin sosial-siyasi və tarixi-mənəvi səbəbləri var idi. Bu iddianı birnmənəvi edən – yəni **21 Azər hərəkətinin məhz öz zəminində yetişdiyini sübut edən** amillər:

- hərəkətin dərhal Azərbaycanın bütün əyalət və vilayətlərini əhatə etməsi;
- yüz minlərlə azadlıqsevər qüvvələri – dinc əhalini ayağa qaldırması;
- onun məram və ideallarının daha geniş kütlələr tərəfindən qəbul edilməsi;
- ən ucqar məntəqə və kəndlərdə Sovetlərlə heç bir əlaqəsi olmayan liderlərini, fədai dəstə başçılarını və üzvlərini irəli sürməsi; və nəhayət,
- özünün inkişaf mərhələsində hətta Sovet İttifaqının nəzarətindən çıxmaq təhlükəsi yaratması;

Bu və bu sıradan digər göstəricilər özlüyündə 21 Azər hərəkətinin yalnız Sovet dövlətinin təhriki ilə süni şəkildə təşkil edildiyi kimi iddiaları əsassız edir.

Bu baxımdan Sovet rəhbərliyinin İran Azərbaycanındakı bu hərəkətdən öz siyasi məqsədləri yolunda istifadə etmək cəhdləri qarşısında Azərbaycan demokratlarının da öz növbəsində Sovet dövlətinin yaratdığı hər hansı imkanlardan öz mübarizələri və xalqlarının xoşbəxt gələcəyi uğrunda istifadə etməyə tam haqları olduğu təsdiq və təqdir edilməlidir. Burada, Sovet dövlətinin hələ də "əzilən xalqların azadlıq və istiqlal mübarizələrinin fəal müdafiəçisi" imicini saxladığı, xüsusilə 1920-1921-ci illərdə məğlubiyyətə uğratdığı İranın milli-azadlıq qüvvələri (Gilan və Təbriz hadisələri) qarşısında böyük mənəvi borcu olduğu amili də nəzərə alınmalıdır.

Eyni zamanda qarşısına geniş siyasi-inqilabi-ideoloji məqsədlər qoymuş kütləvi hərəkətlərin əksər hallarda xarici qüvvələrin hər hansı dəstəyi olmadan rəvac tapması və xüsusilə qələbə çalması – xüsusilə beynəlxalq maraqların toqquşduğu bölgədə və XX əsrdə – mümkün deyildi. Bu halda isə İran hakim dairələrinin də öz xalqlarının azadlıq, demokratik və milli mübarizələrinin yatırılmasında tarixən xarici, xüsusilə ingilis və rus siyasi-hərbi qüvvələrinə arxalandığı ayrıca vurğulanmalıdır.

Beləliklə, 21 Azər hərəkətində xarici, bu halda Sovet dövlətinin bu və ya digər səviyyədə rolunu danmadan daha bir məqama diqqət yetirilməlidir. Bu - Kommunist ideologiyasının rəsmi daşıyıcısı olan Sovet dövləti tərəfindən **Azərbaycanda rəvac verilən hərəkətin məhz milli-demokratik istiqamətə yönəldilməsi** amilidir. Bu zaman Sovet

rəhbərliyinin bu məsələdə hansı obyektiv və subyektiv faktorlardan çıxış etdiyi üzərində dayanmadan, həmin dövr Azərbaycanın siyasi-sosial, iqtisadi və mədəni mühiti üçün yeganə doğru və uğurlu sonluğa tam əsaslı olan bir ictimai-siyasi istiqamət seçdiyi danılmazdır. Bu hərəkata rəhbərlik edəcək partiyanın Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) adlandırılması da tam məqsəduyğun sayılmalıdır. Burada məsələnin daha bir, həm də çox incə bir tərəfi üzə çıxır. Belə ki, Sovet rəhbərliyinin Azərbaycan məsələsində tutduğu mövqe – artıq həmin dövr fəaliyyət göstərən marksist İran Xalq Partiyası (Tudə) ilə Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin münasibətləri baxımından diqqət doğurur.

Sırf nəzəri cəhətdən marksist təşkilat olmaqla Tudə partiyası Sov.İKP-yə daha yaxın, necə deyirlər, ideoloji baxımdan "qardaş partiya" idi. Belə olan halda S.C.Pişəvəri də daxil olmaqla Tudənin bir çox görkəmli üzvlərini yeni, milli-demokratik partiya yaradılması işinə cəlb etmək və Tudə partiyaşının Azərbaycan şöbəsinə ADF ilə birləşdirmək addımı Sovet rəhbərliyinin sırf pragmatik məqsədlərindən irəli gələn bir siyasi addım sayılmalıdır. Buraya o dövr hələ kifayət qədər müstəqil fəaliyyət göstərən Tudə partiyaşının rəhbərliyinin bu ciddi siyasi addıma öz partiyalarının parçalanması və zəiflədilməsi kimi olduqca mənfi münasibətinin Sovet rəhbərliyi tərəfindən nəzərə alınmadığı da əlavə olunmalıdır.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının lideri kimi 20-ci illər radikal-sol kommunist və publisist Mir Cəfər Pişəvərinin irəli sürülməsi xüsusilə əlamətdar idi. Şübhəsiz ki, burada Pişəvərinin Sovet İttifaqı ilə bağlılığı və xüsusilə Komintern xətti ilə fəaliyyəti mühüm rol oynamışdı. Bununla belə, Pişəvərinin məhz "asan idarə olunacağı" üçün hərəkatın rəhbərliyinə "təyin olunduğunu" iddia etmək düzgün olmazdı. 10 il Rza şah zindanında həbsdə yatmış və əslində bu yolla 1937-ci il Stalin repressiyalarından qurtulmuş Pişəvərinin 1918-1922-ci illər fəal iştirakçısı olduğu hadisələri təhlil etmək, Komintern və Sovet dövlətinin İrandakı siyasətinin uğursuzluqlarının səbəblərini araşdırmaq, 1937-1938-ci illər Stalin repressiyalarının qurbanı olmuş öz siyasi həmməsləklərinin taleyi barədə düşünmək üçün kifayət qədər vaxtı və ən başlıcası, siyasi düşüncəsi və dərrakəsi var idi. Pişəvərinin 1941-ci ildə zindandan azad olduqdan sonrakı fəaliyyəti, mətbuatdakı çıxışları və xüsusilə bu yazılarında "Azərbaycan" motivlərinin ön plana çıxması onun ictimai-siyasi görüşlərində əsaslı dönüşün baş verdiyini göstərirdi.

Ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan tarixində öz xalqının azadlıq və tərəqqisi yolunu sosialist ideyaları ilə bağlayan görkəmli şəxsiyyətlərin sonradan milli platformaya keçməsi fenomeni vardır və bu liderlər cərgəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ömrünün son illəri

nəzərə alınarsa Nəriman Nərimanovdan sonra Mir Cəfər Pişəvəri şübhəsiz ki, əsas yer tutur. Bu baxımdan 1940-cı illərin əvvəlləri üçün artıq məhz milli lider kimi yetişmiş M.C.Pişəvərinin Azərbaycan milli hərəkatının rəhbərliyinə çıxmasında bir tarixi labüdlük var idi və həmin bu hərəkatın qələbəsində marağı olan Sovet rəhbərliyinin mövqeyi ilə milli hərəkatın öz maraqları üst-üstə düşürdü.

Düz 20 ildən – Gilan hadisələrinin faciəli sonluğundan sonra İran ərazisində yenidən və bu dəfə daha geniş miqyaslı siyasi-hərbi əməliyyata başlayan Sovet dövlətinin öz planlarını “milli şüarlar” altında həyata keçirməsi, burada hər hansı niyyətlər güdülməsindən asılı olmayaraq Azərbaycan demokratlarına azadlıq mübarizləri kimi böyük imkanlar açdı. Bu baxımdan M.C.Pişəvərinin vəziyyəti İranın 1920-ci illər kommunist liderlərindən və ilk növbədə Heydər Əmioğlunun vəziyyətindən qat-qat üstün idi. Belə ki, Azərbaycan demokratları tərəfindən irəli sürülən məqsəd və vəzifələr, şüarlar və ideyalar bilavasitə Azərbaycan xalqının sosial-siyasi, iqtisadi-mənəvi tələblərinə uyğun gəlməklə həmin milli hərəkatı – 21 Azəri – real, günün və şəraitin öz içindən doğan bir cərəyana çevirirdi və onun qalib gəlmək şanslarını bir neçə dəfə artırırdı.

Bu halda tarix özü Pişəvəriyə daha bir üstünlük verirdi. Belə ki, rəhbərlik etdiyi hərəkatın arxalandığı “dayağın” – Sovet dövlətinin müdafiə etdiyi milli-azadlıq hərəkatları ilə münasibətlərində ziddiyyətli iş metodları ilə hələ 1920-ci illərdən, öz şəxsi təcrübəsindən yaxşı tanış olan Pişəvəri 25 ildən sonra bu təcrübədən düzgün nəticələr çıxaracağı təqdirdə hərəkatı tam qələbəyə gətirib çıxarmasa da, müəyyən uğurlar səviyyəsində qoruya və saxlaya bilərdi. Hadisələrin sonrakı inkişafı M.C.Pişəvərinin özünün bu üstünlüyündən istifadə edə bilmədiyini göstərdi.

Azərbaycan Milli hökumətinin kifayət qədər ciddi quruculuq işləri gördüyü və danılmaz nailiyyətlər qaxandığı bir dövrdə Sovet İttifaqının İran siyasətinin ümumi məcrasının yenə də dəyişməyə başladığını görən Milli hökumətin rəhbərliyi, xüsusilə Pişəvəri böyük dövlətlərin siyasəti qarşısında gücsüz olsa da, heç olmasa 25 ildən sonra “Gilan ssenarisinn” bir daha yenidən və daha faciəvi şəkildə, artıq on minlərlə azadlıq mücahidinin qətlilə təkrar olunmasına yol verməyə bilərdi və bu sahədə heç bir cəhd göstərilməməsi, xüsusilə Sovet rəhbərliyi qarşısında sərt şərtlər və mövqe nümayiş etdirilməməsi yəqin ki, həmin tarixin ən ağırlı nöqtələrindən biridir.

Bu baxımdan, konkret tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən siyasi lider və şəxsiyyətlərin əməl və hərəkatları haqda qəti hökm çıxarmaq haqqının heç kimə verilmədiyi pastulatı ilə

razılaşıra, burada yalnız bir məqam təəssüflə qeyd edilə bilər ki, Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın taleyi hələ tam həll olunmadığı bir vaxtda onun liderlərinin böyük hissəsinin Sovet Azərbaycanına mühacirət etməsi, yaxud bu mühacirətə təhrik edilməsi 21 Azər hərəkatının əhəmiyyətini azaltmaq, onun süni surətdə alovlandırıldığı, rəhbərliyinin isə öz fəaliyyətində tamamilə xarici dövlətdən asılı olduğu barədə iddialar üçün inandırıcı arqumentlər verdi.

Burada, təbii ki, Sovet dövlətinin bir daha öz "siyasi ənənələrinə" sadiq qaldığı da xüsusi vurğulanmalıdır. Belə ki, 1941-46-cı illər özünün İran (Gilan və Azərbaycan) siyasətində iqtisadi maraqlar qarşısında yenə də tərənnüm etdiyi böyük ideallar və prinsiplərdən geri çəkilməsi və 20-ci illərdə olduğu kimi bu dövrdə də müdafiə və hamilik etdiyi böyük bir xalq hərəkatını nəinki özbaşına belə buraxmadığı, əksinə hər vəchlə məğlubiyyətə sövq eydiyi bir daha təsdiq olunur.

21 Azər hərəkatının qan içində boğulması, ölkəni tərk etməmiş öndərlərinin, on minlərlə iştirakçılarının və tərəfdarlarının məhv edilməsi, "demokratlar" adlı yeni siyasi mühacirət nəslinin yaranması yalnız Azərbaycan deyil, bütün İran miqyasında azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizə ruhunun neçə illər yatırılmasına səbəb oldu.

Sovet Azərbaycanına mühacirət etmiş Azərbaycan demokratları burada öz firqələrinin rəhbər və hövzə orqanlarını yaratmaqla yenidən siyasi fəaliyyətə başlasalar da, bu partiyanın öz tarixində ən yüksək zirvəsini artıq fəth etdiyi aydın idi. 1947-ci ildə Pişəvərinin qəfil və müəmmalı ölümü, nəzərdə tutulmuş bir sıra əməliyyatların, o cümlədən İrana gizli fəaliyyətə getmək planlarının və d. taktiki vəzifələrin ləğv edilməsi tezliklə öz nəticələrini göstərdi. Artıq tarixə dönməkdə olan "dünənin" acı nəticələri və yaxın perspektivin görünməməsi mütəmadi olaraq ADF sıralarında müxtəlif növ "cərəyanların" və "izmlərin" yaranması ilə onu klassik mühacirət təşkilatına çevrilməsi prosesinə rəvac verildi.

Düşünmək olardı ki, zaman keçdikcə 21 Azər hərəkatı da İran tarixinin bir epizodik hadisəsi və İran xalqları arasında azərbaycanlıların öz hüquqları uğrunda mübarizəsinin ən uğurlu sayıla biləcək, amma son məqsədinə yetməmiş bir nümunəsi kimi yalnız sənəd, kitab, şəkil və nəsilərə ötürülən xatirələrdə qalacaq. Amma bu hərəkat ətrafında hələ də böyük maraq, bəzən hətta siyasi ehtiras və gərginliklə davam edən elmi-publik mübahisələr İran və Azərbaycan tarixinin bu səhifəsinin hələ də çevrilmədiyini göstərir. Bu gün azərbaycanlılar da daxil olmaqla İran xalqlarının milli və demokratik hüquqları uğrunda mübarizəsində 21 Azər hərəkatı birmənalı olaraq bir baza funksiyası yerinə yetirir. Müasir dövrdə yeni mübarizə metod

və üsullarının axtarışında 21 Azər hərəkatının yalnız tarixi deyil, təcrübəsi də araşdırılır, onun rəhbərləri, fəalları ilə yanaşı sırası iştirakçılarının da adları müəyyənləşdirilməklə hərəkatın miqyası, onun həqiqətən geniş əhali təbəqələrini əhatə etməsi və xalq hərəkatı xarakterinin səciyyələnməsi kimi məsələlərə diqqət yetirilir.

80 illik yubiley ərəfəsində nəşr olunmuş və 150-dən artıq hərəkat iştirakçısını, siyasi rəhbər və xadimlərdən tutmuş, orta təbəqə əyalət partiya təşkilatlarının və fədai dəstələrinin, xüsusilə də sırası iştirakçıların adlarını əhatə edən "Azadlıq fədailəri" adlı tarixi-bioqrafik məlumat kitabı əslində bu yazımızda irəli sürülən əsas müddəanın - **21 Azər hərəkatının məhz öz zəminində yetişdiyini sübut edən** faktlar və sübutlar toplusudur. Başqa sözlə və dəqiq deyilsə, eyni məqsəd uğrunda birləşmiş ayrı-ayrı insan talelərinin qəhrəmanlıq və fədakarlıq nümunəsi məcmusudur. Bu adlar arasında atamın, ADF-nin Meşkin şöbəsinin katibi, fədai dəstəsinin başçısı Əli Tohidinin olması özlüyündə bir tarixçi-alim kimi mənim üçün danılmaz faktın daha bir təsdiqidir. Belə ki, Sovetlərlə heç bir əlaqəsi olmayan, bir tərəfdən Meşkin xanlarının varisi, digər tərəfdən Ərdəbilin nüfuzlu din xadiminin oğlu, rifah içində böyüyən atamın hələ gənc yaşlarından sosial fəallıq göstərərək solçu ideyalarla maraqlanması sonralar onu milli mövqelərdə duran demokratlar sırasına gətirmiş və həyatını 21 Azər hərəkatı ilə bağlamaqla öz mübariz soydaşlarının mühacir həyatını bölüşməsi ilə nəticələnmişdir. Mən gözümlü açandan onun həmməslək döyüş yoldaşlarının mühitində böyümüşəm və öz Vətənlərinin taleyini düşünən, ana dilində məktəbləri olmayan xalqlarına milli dövlət qurmaq istəyən bu əqidə adamlarının saf niyyət və amallarına şübhə salacaq hər hansı bir nöqtə belə görməmişəm. Ruhları şad olsun.

80 ildən sonra da unudulmayan, bu nəslin başa çatdıra bilmədikləri məqsəd və arzuları həyata keçirəcək gələcək nəsillərə nümunə olan 21 Azər hərəkatının bütün iştirakçılarının xatirəsinə Dərin Ehtiramla!

امسال هشتادمین سالگرد جنبش «۲۱ آذر» فرا می‌رسد؛ جنبشی که در تاریخ مبارزات ملت‌ها برای حقوق ملی، دموکراسی و دولت‌داری در قرن بیستم با این نام ثبت شده است.

در سال‌های ۱۹۴۵-۱۹۴۶، آذربایجانی‌های ساکن در مرزهای دولت ایران برای سومین بار از آغاز قرن حاضر به‌پا خاستند، دست به سلاح بردند، برای اعتقادات و آرمان‌های خود آماده جان‌فشانی شدند و قربانی دادند. این امر تأیید می‌کند که این جنبش‌های سیاسی-اجتماعی هیچ‌گونه ماهیت تصادفی نداشته‌اند، بلکه با گذشت زمان، وظایف گسترده‌تر و عمیق‌تری در پیش روی خود قرار داده‌اند و در این مسیر تا پایان ایستادگی و پایداری نشان داده‌اند. اگر جنبش انقلابی مشروطه در ایران در سال‌های ۱۹۰۵-

۱۹۱۱ توانست در سراسر کشور، دست کم نظام پادشاهی را به یک پادشاهی مشروطه و قانون اساسی تبدیل کند، در این پیروزی تاریخی، مردم تبریز - با درک سیاسی سید حسن تقی‌زاده و با سلاح ستارخان - نقش تعیین‌کننده ای داشتند. قیام مسلحانه‌ای که در سال ۱۹۰۹ در تبریز آغاز شد و سراسر ولایت آذربایجان را فراگرفت، به رژیم شاه که مجلس تازه تأسیس ایران را به توپ بسته بود، فرصت عقب‌نشینی نداد و مشروطه ایران - قانون اساسی‌اش - را حفظ کرد. تلاش‌های آذربایجانی‌ها برای گسترش بیشتر این جنبش و تعمیق جهت‌گیری دموکراتیک آن، با دخالت نیروهای مسلح کشور همسایه یعنی روسیه که قیام‌کنندگان تبریز را در خون غرق کردند، متوقف شد.

در سال‌های ۱۹۱۷-۱۹۲۰، تبریز بار دیگر به صحنه سیاسی بازگشت و این بار شیخ محمد خیابانی - متفکر، فیلسوف، سخنور پرشور و رهبر سیاسی با موضع ملی - با شعار «آذربایجان» وارد تاریخ شد. این شعار نشان‌دهنده ادعای آذربایجانی‌ها بود که ارزش‌های ملی و دموکراتیک را به این کشور چندملیتی بیاورند. خیابانی که در درجه اول از منافع ملی آذربایجانی‌های ایران سخن می‌گفت، در سال ۱۹۲۰ برای ولایت آذربایجان خواستار «خودمختاری» در چارچوب ایران شد. در عین حال، ادعاهای او درباره کل ایران از نقش تاریخی مهم آذربایجانی‌ها در دولت‌سازی ایران، از آگاهی آن‌ها به اینکه «ملت دولت‌ساز» هستند و از غرور ناشی از این آگاهی سرچشمه می‌گرفت. سرکوب مسلحانه جنبش به رهبری خیابانی توسط نیروهای شاه، با مشارکت نیروهای نظامی قزاق تحت فرماندهی افسران روس، و قتل تراژیک خود او نیز به یک سنت تبدیل شده بود.

پس از ۲۵ سال، سومین جنبش ملی آذربایجانی‌ها در ایران که قرار بود آغاز شود، به درجات مختلف با نیروهای روس-شوروی مرتبط بود. با این حال، این جنبش، چه از نظر شرایط تاریخی، چه از نظر گستردگی و دستاوردها، می‌تواند به طور کامل یک مرحله جدید در زنجیره مبارزات سیاسی محسوب شود. بدون ورود به حقایق و رویدادهای شناخته‌شده درباره تأسیس و سقوط دولت ملی آذربایجان که بر اساس تقویم ایرانی در تاریخ ۲۱ آذر ۱۳۲۴ هجری شمسی (۱۲ دسامبر ۱۹۴۵ میلادی) در تبریز شکل گرفت، اگر تنها از این واقعیت که این جنبش در هشتادمین سالگرد خود همچنان در دستور کار قرار دارد، نگاهی گذرا بیندازیم، حقایق انکارناپذیری آشکار می‌شود.

مهم‌ترین این حقایق آن است که علاقه به این جنبش و تنوع بسیار زیاد دیدگاه‌ها و نظراتی که از این علاقه ناشی می‌شود، همچنان زنده و پویاست. تاریخ‌نگاری جنبش ۲۱ آذر که امروز نیز با پژوهش‌های جدید غنی‌تر می‌شود، بهترین گواه این مدعاست. بدیهی است که تأسیس دولت ملی آذربایجان در تبریز در ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵، وجود یک‌ساله آن، اقدامات انجام‌شده و سرانجام تراژیکش، از زمان وقوع این رویدادها تا امروز هیچ‌گاه به صورت یکسان و یک‌صدا ارزیابی نشده و از زوایای گوناگون و گاه کاملاً متضاد قضاوت شده است. همچنین روشن است که به طور کلی، نگاه تاریخی-سیاسی-علمی به این جنبش، عموماً در چارچوب روند وقایع ایران در سال‌های ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۶، منافع قدرت‌های خارجی در این کشور و به‌ویژه دخالت مستقیم بریتانیا و اتحاد

جماهير شوروی در ایران پس از آغاز جنگ جهانی دوم مورد بررسی قرار گرفته است. دوم اینکه بخواهیم دوباره بر روی این پژوهش‌های گسترده، متناقض و از زوایای کاملاً متضاد و با بهره‌گیری از صدها سند متنوع و مختلف متوقف شویم، بیایم به روشن کردن اصلی‌ترین «اتهام» مطرح‌شده علیه این رویداد بپردازیم.

«اتهام» اصلی – که عمدتاً از سوی سیاستمداران ایرانی و غربی، بسیاری از تاریخ‌نگاران، و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، از سوی برخی پژوهشگران سابق شوروی و روس مطرح شده – این است که جنبش ۲۱ آذر مستقیماً با حمایت سیاسی-نظامی دولت شوروی و نیروهای آن، از جمله رهبری جمهوری آذربایجان شوروی در آن دوره، ایجاد شد و پس از پایان جنگ جهانی دوم و در شرایط جدید سیاسی بین‌المللی، با خروج اجباری نیروهای شوروی از ایران، این جنبش «مصنوعی» به پایان عمر خود رسید. با این حال، دقیقاً پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و بازسازی استقلال ملی جمهوری آذربایجان، و به‌ویژه با گشوده شدن آرشیوهای حزبی سابق اتحاد جماهیر شوروی و جمهوری آذربایجان شوروی که پیش‌تر با مهر «محرمانه» نگهداری می‌شدند، اسنادی به گردش علمی درآمده‌اند که امکان نگرستن با دید تازه به این رویدادها – که واقعاً مجموعه‌ای از شرایط، روابط و سیاست‌های بسیار پیچیده و متناقض بودند – را فراهم کرده‌اند. با تکیه بر این اسناد و سایر اسناد، و با توجه به نتایج نهایی به‌دست‌آمده از آنها، بیایم به سیاست خارجی دوگانه اتحاد جماهیر شوروی در آن دوره توجه کنیم.

ابتدا، علی‌رغم اینکه دولت شوروی با نیت‌های سیاسی-اقتصادی-ایدئولوژیک خاصی به برانگیختن جنبش ملی در آذربایجان ایران تحریک کرد، آن را از لحاظ مادی، معنوی و نظامی با همه وسایل حمایت نمود، مستقیماً در روند جنبش تأثیر گذاشت و دخالت کرد و آن را به مسیر دلخواه خود هدایت نمود، رویدادهای رخ داده در آذربایجان در سال‌های ۱۹۴۱-۱۹۴۶ دلایل عمیق اجتماعی-سیاسی و تاریخی-معنوی برای تبدیل شدن به یک جنبش ملی-دموکراتیک داشتند. عامل‌هایی که این ادعا را ثابت می‌کنند – یعنی عامل‌هایی که ثابت می‌کنند جنبش ۲۱ آذر دقیقاً در خاک خود رشد کرده است – عبارتند از:

گسترش بلافاصله جنبش در تمام استان‌ها و ولایت‌های آذربایجان؛

به پا خاستن صدها هزار نیروی آزادی‌خواه از دل جمعیت صلح‌جوی عادی؛

پذیرش آرمان‌ها و ایدئال‌های جنبش از سوی توده اکثریت؛

پیش کشیدن رهبران، فرماندهان دسته‌های فدایی و اعضای خود که هیچ ارتباطی با شوروی‌ها نداشتند؛ در دورافتاده‌ترین

نقاط و روستاها،

و در نهایت،

ایجاد خطر خارج شدن از کنترل اتحاد شوروی؛ در مرحله توسعه خود.

اینها و سایر شاخص‌های مشابه، به خودی خود ادعاهایی را که جنبش ۲۱ آذر تنها به تحریک دولت شوروی و به صورت مصنوعی سازماندهی شده بود، بی‌اساس می‌کنند. از این منظر، تلاش‌های رهبری شوروی برای استفاده از این جنبش در آذربایجان ایران به منظور اهداف سیاسی خود، باید با این تأیید و تقدیر همراه باشد که دموکرات‌های آذربایجان نیز به نوبه خود کاملاً حق داشتند از هرگونه امکاناتی که دولت شوروی ایجاد کرده بود، برای مبارزه خود و به خاطر آینده خوشبخت ملت‌هایشان بهره ببرند. در اینجا باید عامل دیگری را نیز در نظر گرفت: دولت شوروی هنوز تصویر «مدافع فعال مبارزه ملت‌های ستمدیده برای آزادی و استقلال» را حفظ کرده بود و به ویژه بدهی اخلاقی بزرگی در برابر نیروهای ملی-آزادی‌بخش ایران داشت که در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۲۱ شکست داده بود (وقایع گیلان و تبریز). در عین حال، جنبش‌های توده‌ای که اهداف گسترده سیاسی-انقلابی-ایدئولوژیک برای خود تعیین کرده‌اند، در اکثر موارد بدون هیچ‌گونه حمایت خارجی نمی‌توانستند گسترش یابند و به ویژه به پیروزی برسند - به خصوص در منطقه‌ای که منافع بین‌المللی در آن برخورد می‌کرد و در قرن بیستم. در این مورد همچنین باید جداگانه تأکید کرد که طبقات حاکمه ایران نیز به طور تاریخی در سرکوب مبارزات آزادی‌خواهانه، دموکراتیک و ملی ملت‌های خود به نیروهای سیاسی-نظامی خارجی، به ویژه انگلیس و روسیه، تکیه کرده‌اند.

بنابراین، بدون انکار نقش خارجی (در این مورد دولت شوروی) در جنبش ۲۱ آذر به درجات مختلف، باید به نکته دیگری نیز توجه کرد. این نکته عبارت است از اینکه جنبشی که توسط دولت شوروی - حامل رسمی ایدئولوژی کمونیستی - در آذربایجان ترویج می‌شد، دقیقاً به سمت جهت ملی-دموکراتیک هدایت شد. بدون اینکه در این جا بر این موضوع توقف کنیم که رهبری شوروی در این مسئله از کدام عوامل عینی و ذهنی حرکت می‌کرد، باید گفت که جهت اجتماعی-سیاسی انتخاب‌شده کاملاً درست و تنها مسیر موفق برای محیط سیاسی-اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آذربایجان در آن دوره بود. نام‌گذاری حزبی که قرار بود رهبری این جنبش را بر عهده بگیرد به «فرقه دموکرات آذربایجان» نیز کاملاً مناسب و به‌جا بود.

در اینجا جنبه دیگری از مسئله - که بسیار ظریف نیز هست - آشکار می‌شود. موضع رهبری شوروی در مسئله آذربایجان از منظر روابط بین حزب خلق ایران (توده) - که در آن زمان مارکسیست و فعال بود - و فرقه دموکرات آذربایجان، توجه‌برانگیز است. از لحاظ صرفاً نظری، حزب توده به عنوان یک سازمان مارکسیستی، به حزب کمونیست اتحاد شوروی نزدیک‌تر بود و به اصطلاح، از نظر ایدئولوژیک «حزب برادر» به شمار می‌رفت. در چنین شرایطی، جذب بسیاری از اعضای برجسته توده - از جمله سید جعفر پیشه‌وری - به کار ایجاد حزب جدید ملی-دموکراتیک و گام ادغام شاخه آذربایجان حزب توده با فرقه دموکرات آذربایجان، باید یک گام سیاسی صرفاً پراگماتیک دانست که از اهداف عملی رهبری شوروی ناشی می‌شد. به این امر این نکته را نیز باید افزود که رهبری حزب توده - که در آن دوره هنوز به اندازه کافی مستقل عمل می‌کرد - به این گام سیاسی جدی، به عنوان تجزیه و تضعیف حزب خود، نگرش کاملاً منفی داشت و رهبری شوروی این را در نظر نگرفت. در چنین شرایطی، پیش

کشیدن میر جعفر پیشه‌وری - کمونیست رادیکال - چپ و روزنامه‌نگار دهه ۱۹۲۰ - به عنوان رهبر جنبش ملی-آزادی در آذربایجان، به ویژه قابل توجه بود. بدون شک، در اینجا ارتباط پیشه‌وری با اتحاد شوروی و به ویژه فعالیت او در خط کمینترن نقش مهمی ایفا کرده بود. با این حال، ادعا کردن اینکه پیشه‌وری صرفاً به این دلیل که «آسان اداره می‌شود» به رهبری جنبش «منصوب» شده بود، درست نیست. پیشه‌وری که ده سال در زندان رضا شاه حبس کشیده بود و در واقع به این طریق از سرکوب‌های استالینی سال ۱۹۳۷ جان سالم به در برده بود، زمان کافی و مهم‌تر از همه، تفکر سیاسی و بینش لازم را داشت تا رویدادهایی که در سال‌های ۱۹۱۸-۱۹۲۲ در آن‌ها فعالانه شرکت کرده بود را تحلیل کند، دلایل شکست‌های سیاست کمینترن و دولت شوروی در ایران را بررسی نماید و درباره سرنوشت هم‌فکران سیاسی خود که قربانی سرکوب‌های استالینی سال‌های ۱۹۳۸-۱۹۳۷ شده بودند، بیندیشد. فعالیت پیشه‌وری پس از آزادی از زندان در سال ۱۹۴۱، سخنرانی‌هایش در مطبوعات و به ویژه برجسته شدن انگیزه‌های «آذربایجانی» در نوشته‌هایش، نشان‌دهنده تحول اساسی در دیدگاه‌های اجتماعی-سیاسی او بود. به طور کلی، در تاریخ آذربایجان قرن بیستم، پدیده‌ای وجود دارد که شخصیت‌های برجسته‌ای که راه آزادی و پیشرفت ملت خود را با ایده‌های سوسیالیستی پیوند زده بودند، بعداً به پلاتفرم ملی گذار کردند و در ردیف این رهبران، پس از محمد امین رسول‌زاده و - اگر سال‌های پایانی عمرش را در نظر بگیریم - نریمان نریمانوف، میر جعفر پیشه‌وری بدون شک جایگاه اصلی را اشغال می‌کند. از این منظر، در اوایل دهه ۱۹۴۰، خروج میر جعفر پیشه‌وری - که اکنون دقیقاً به عنوان یک رهبر ملی بالغ شده بود - به رهبری جنبش ملی آذربایجان، نوعی اجتناب‌ناپذیری تاریخی داشت و موضع رهبری شوروی که در پیروزی این جنبش علاقه‌مند بود، با منافع خود جنبش ملی هم‌پوشانی داشت. دقیقاً بیست سال پس از پایان تراژیک وقایع گیلان، دولت شوروی که دوباره و این بار در مقیاسی گسترده‌تر عملیات سیاسی-نظامی را در خاک ایران آغاز کرد، اجرای برنامه‌های خود را زیر پرچم «شعارهای ملی» انجام می‌داد و این - صرف‌نظر از هر نیتی که دنبال می‌شد - برای دموکرات‌های آذربایجان به عنوان مبارزان آزادی، امکانات بزرگی باز می‌کرد. از این منظر، موقعیت میر جعفر پیشه‌وری بسیار برتر از موقعیت رهبران کمونیست ایران در دهه ۱۹۲۰ و در درجه اول حیدر عموآوغلی بود. زیرا اهداف و وظایفی که توسط دموکرات‌های آذربایجان مطرح می‌شد، شعارها و ایده‌ها مستقیماً با مطالبات اجتماعی-سیاسی و اقتصادی-معنوی مردم آذربایجان منطبق بود و همین امر جنبش ملی - ۲۱ آذر - را به جریانی واقعی، زاده‌شده از درون روزگار و شرایط تبدیل می‌کرد و شانس پیروزی آن را چندین برابر افزایش می‌داد. در این وضعیت، تاریخ خود یک برتری دیگر به پیشه‌وری بخشیده بود. پیشه‌وری که از دهه ۱۹۲۰ با روش‌های متناقض دولت شوروی در روابطش با جنبش‌های ملی-آزادی‌بخشی که از آن‌ها دفاع می‌کرد - و این را از تجربه شخصی خود به خوبی می‌شناخت - اگر پس از ۲۵ سال از این تجربه نتیجه‌گیری درست می‌کرد، حتی اگر جنبش را به پیروزی کامل نمی‌رساند،

می‌توانست آن را در سطحی از موفقیت‌های معین حفظ و نگه دارد. روند بعدی رویدادها نشان داد که میر جعفر پیشه‌وری نتوانست از این برتری خود بهره ببرد.

در دوره‌ای که حکومت ملی آذربایجان کارهای سازندگی کاملاً جدی انجام می‌داد و به دستاوردهای انکارناپذیر رسیده بود، رهبری حکومت ملی - به ویژه پیشه‌وری - که می‌دید جریان کلی سیاست ایران اتحاد شوروی دوباره در حال تغییر است، هرچند در برابر سیاست قدرت‌های بزرگ ناتوان بود، اما دست‌کم می‌توانست اجازه ندهد پس از ۲۵ سال «سناریوی گیلان» بار دیگر و به شکلی تراژیک‌تر - این بار با قتل‌عام ده‌ها هزار مجاهد آزادی - تکرار شود؛ و عدم هیچ تلاشی در این زمینه، به ویژه عدم نشان دادن شرایط سخت و موضع قاطع در برابر رهبری شوروی، احتمالاً یکی از دردناک‌ترین نقاط آن تاریخ است.

از این منظر، با پذیرش این ادعا که هیچ‌کس حق ندارد در مورد اعمال و اقدامات شخصیت‌ها و رهبران سیاسی که در شرایط تاریخی مشخص عمل می‌کنند، حکم قطعی صادر کند، در اینجا تنها می‌توان با تأسف یک نکته را یادآوری کرد: مهاجرت بخش بزرگی از رهبران جنبش ملی-دموکراتیک آذربایجان به آذربایجان شوروی در زمانی که سرنوشت این جنبش هنوز کاملاً تعیین نشده بود - یا تحریک شدن به این مهاجرت - استدلال‌های قانع‌کننده‌ای به دست داد برای ادعاهایی که اهمیت جنبش ۲۱ آذر را کاهش می‌دهد، آن را به عنوان چیزی که به صورت مصنوعی شعله‌ور شده بود معرفی می‌کند و مدعی می‌شود که رهبری‌اش در فعالیت خود کاملاً وابسته به یک دولت خارجی بوده است.

در اینجا، البته باید به ویژه تأکید کرد که دولت شوروی بار دیگر به «سنت‌های سیاسی» خود وفادار ماند. در سال‌های ۱۹۴۱-۱۹۴۶، در سیاست ایران خود (گیلان و آذربایجان)، بار دیگر در برابر منافع اقتصادی از آرمان‌ها و اصول بزرگی که تبلیغ می‌کرد عقب‌نشینی کرد و همانند دهه ۱۹۲۰، جنبش بزرگ مردمی را که از آن دفاع و حمایت می‌کرد نه تنها به حال خود رها نکرد، بلکه برعکس، با همه وسایل به سوی شکست سوق داد - این بار دیگر تأیید شد. سرکوب خونین جنبش ۲۱ آذر، نابود کردن رهبرانی که کشور را ترک نکرده بودند، از بین بردن ده‌ها هزار شرکت‌کننده و حامی آن، و پدید آمدن نسل جدیدی از مهاجران سیاسی به نام «دموکرات‌ها»، نه تنها در آذربایجان، بلکه در سراسر ایران، روحیه مبارزه برای آزادی و دموکراسی را برای سال‌های طولانی خاموش کرد. دموکرات‌های آذربایجان که به آذربایجان شوروی مهاجرت کرده بودند، با ایجاد دوباره ارگان‌های رهبری و حوزه‌ای فرقه خود، فعالیت سیاسی را از سر گرفتند، اما روشن بود که این حزب در تاریخ خود دیگر به قله بلندش رسیده بود. مرگ ناگهانی و مرموز پیشه‌وری در سال ۱۹۴۷، لغو شدن مجموعه‌ای از عملیات برنامه‌ریزی‌شده - از جمله طرح‌های رفتن به فعالیت مخفی در ایران و دیگر وظایف تاکتیکی - خیلی زود نتایج خود را نشان داد. تلخی نتایج «دیروز» که دیگر به تاریخ پیوسته بود و نبودن چشم‌انداز نزدیک، به طور مداوم باعث پدید آمدن انواع «جریان‌ها» و «ایسم‌ها» در صفوف فرقه دموکرات آذربایجان شد و فرآیند تبدیل شدن آن به یک سازمان کلاسیک مهاجرتی را تسریع کرد.

می‌شد فکر کرد که با گذشت زمان، جنبش ۲۱ آذر نیز به یک رویداد اپیزودیک در تاریخ ایران تبدیل شود و تنها به عنوان موفق‌ترین نمونه – اما ناتمام – مبارزه آذربایجانی‌ها برای حقوق خود در میان ملت‌های ایران، در اسناد، کتاب‌ها، عکس‌ها و خاطراتی که به نسل‌ها منتقل می‌شود، باقی بماند. اما بحث‌های علمی-عمومی که هنوز با علاقه زیاد و گاهی حتی با شور و تنش سیاسی پیرامون این جنبش ادامه دارد، نشان می‌دهد که این صفحه از تاریخ ایران و آذربایجان هنوز بسته نشده است. امروزه جنبش ۲۱ آذر در مبارزه ملت‌های ایران – از جمله آذربایجانی‌ها – برای حقوق ملی و دموکراتیک خود، بی‌چون‌وچرا نقش یک پایه را ایفا می‌کند. در دوران معاصر، در جستجوی روش‌ها و شیوه‌های جدید مبارزه، نه تنها تاریخ، بلکه تجربه جنبش ۲۱ آذر نیز بررسی می‌شود؛ نام رهبران و فعالان آن و همچنین شرکت‌کنندگان عادی شناسایی می‌گردد و به مسائلی مانند مقیاس جنبش، فراگیری واقعی آن از لایه‌های گسترده مردم و ویژگی جنبش مردمی بودنش توجه می‌شود. کتاب تاریخی-بیوگرافیکی «فدائیان آزادی» که در آستانه هشتادمین سالگرد منتشر شده و نام بیش از ۱۵۰ شرکت‌کننده جنبش – از رهبران سیاسی و شخصیت‌ها گرفته تا سازمان‌های حزبی استانی لایه متوسط، فرماندهان دسته‌های فدایی و به ویژه شرکت‌کنندگان عادی – را دربرمی‌گیرد، در واقع مجموعه‌ای از واقعیت‌ها و شواهدی است که ادعای اصلی مطرح‌شده در این نوشتار را تأیید می‌کند؛ اینکه جنبش ۲۱ آذر دقیقاً در خاک خود رشد کرده بود. به عبارت دیگر و دقیق‌تر، مجموعه‌ای از نمونه‌های قهرمانی و فداکاری سرنوشت‌های فردی است که برای یک هدف مشترک متحد شده بودند.

وجود نام پدرم – علی توحیدی، دبیر شاخه مشگین فرقه دموکرات آذربایجان و فرمانده دسته فدایی – در میان این نام‌ها، برای من به عنوان یک تاریخ‌دان-پژوهشگر، تأییدی دیگر بر یک واقعیت انکارناپذیر است. پدرم که هیچ ارتباطی با شوروی‌ها نداشت، از یک سو وارث خاندان مشگین بود و از سوی دیگر پسر یک روحانی بانفوذ اردبیل، در رفاه بزرگ شده بود؛ اما از جوانی با فعالیت اجتماعی و علاقه به ایده‌های چپ، بعدها به صف دموکرات‌هایی رسید که بر مواضع ملی ایستاده بودند و زندگی خود را با جنبش ۲۱ آذر پیوند زد و در نهایت سرنوشت مهاجرت هم‌زمان مبارزش را پذیرفت. از وقتی چشم باز کرده‌ام، در محیط هم‌فکران و هم‌زمان پدرم بزرگ شده‌ام و در نیت پاک و آرمان‌های این انسان‌های ایدئال‌گرا – که به سرنوشت وطن خود می‌اندیشیدند و می‌خواستند برای ملتی که مدرسه به زبان مادری نداشت، دولتی ملی بسازند – حتی کوچک‌ترین نقطه مشکوکی ندیده‌ام.

روحشان شاد باد.

به یاد همه شرکت‌کنندگان جنبش ۲۱ آذر – که پس از ۸۰ سال نیز فراموش نشده و الگویی برای نسل‌های آینده است تا

اهداف و آرزوهای ناتمام این نسل را به انجام رساند – با احترام عمیق!

قهرمانان حماسی سنتی ترک و حضرت علی

غضنفر قیزی آینور

ترجمه: اکبر سعادتی پور آذر

چکیده:

حوزه فولکلور (halkbilim) در مورد تصویر حضرت علی به عنوان قهرمان حماسی ترک در متون، خیلی کم بررسی شده است. در متون فولکلوریک، حضرت علی معمولاً با ویژگی‌های قهرمانان حماسی ترک مانند دده قورقود، اوغوز خان، ماناس و گاهی هم کوراوغلو توصیف می‌شود. قهرمان ما با فریادهای جنگجویانه‌اش، قدرت بدنی، حالات عصبی و خشمگین، کرامات و معجزات، اسب و شمشیرش یک کل واحد را تشکیل می‌دهد. این متون از جنبه‌های بسیاری قابل بررسی هستند، اما حضرت علی به عنوان تیپ قهرمان حماسی مورد تحقیق قرار نگرفته است. سعی ما در این مقاله این است که بخشی از متون مربوط به حضرت علی را بررسی کند، با تکیه بر سنت قهرمانی حماسی ترک و مقایسه با آن، نشان دهد که در متون فولکلوریک، حضرت علی نه به عنوان امام، بلکه بیشتر شبیه به یک قهرمان حماسی ترک توصیف شده است. این کار باعث می‌شود دیدگاه به حضرت علی تغییر کند و هم به عنوان امام و هم به عنوان قهرمان حماسی ترک دیده شود.

ایمیل:

aynurqezzenferqizi@yahoo.com

وابستگی:

استاد دانشگاه

کلمات کلیدی: فولکلور، حضرت علی، قهرمان حماسی، اسب قهرمان، شمشیر قهرمان، کرامات قهرمان، تولد قهرمان

استناد (آپا):

غضنفر قیزی، آ. ترجمه: سعادتی پور آذر، ۱. قهرمانان حماسی سنتی ترک و حضرت علی. ارومیه: فصلنامه تخصصی

"مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Assoc.Prof. Aynur
Gazanfargizi

Email:

aynurqezenferqizi@yahoo.com

Affiliation:

Assoc.Prof.

TRADITIONAL TURKIC EPIC HEROS AND HZ. ALİ

Abstract:

The subject of Turkic hero image of Hz.Ali is not been reserached in folklore. Generally Hz.Ali compared with the [Turkic heros of Dede Korkut, Oğuz Kağan, Manas and sometimes with Koroghlu and etc in folkloric texts. Hero form a wholeness with yell, power, angry moods, miracles, horse and sword. Despite the texts about Hz.Ali it could be processed in many sides, were researched only from the side of imamate. The task of state to analyze some of the texts about Hz.Ali, and making a comparison, based on the turkic heroic epos tradition, to show that, Hz.Ali described in the folkloric texts not as imam but like Turkic epic hero. In this way the state will change the perspective to accept Hz Ali not only imam, but also as a hero of turkic epos.

We used search scanning and comparison method in the article. In this way we had the chance to access many texts. While writing the article we based not only the texts collected form Azerbaijan, also based on the battletexts (cenkname) collected from Trukey. Generally we applied the battle texts about Hz.Ali, scinetific articles also.

Key words: Folklore, Hz.Ali, epic hero, horse of hero, sword of hero, miracles of hero, birth of hero.

CITATION (APA):

Gazanfargizi, A. TRADITIONAL TURKIC EPIC HEROS AND HZ. ALİ. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Ənənəvi Türk Dastan Qəhrəmanları və Həzrəti Əli

Assoc.Prof. Aynur
Qəzənfərqızı

E-poçt:

aynurqezenferrqizi@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Dos.Aynur Qəzənfərqızı

Xülasə:

Xalqşünaslıqda Həzrəti Əlinin mətnlərdə türk dastan qəhrəmanı obrazı mövzusu çox işlənilməmişdir. Xalqşünaslıq mətnlərində Həzrəti Əli adətən Dədə Qorqud, Oğuz Xaqan, Manas, bəzən də Koroğlu və s. kimi türk dastan qəhrəmanlarının xüsusiyyətləri ilə təsvir edilməkdədir. Qəhrəmanımızın nəre çəkməsi, gücü, əsəbi halları, kəramətləri, atı və qılıncı ilə bir bütöv təşkil etməkdədir. Bir çox cəhətdən işlənilməsi mümkün olan bu mətnlərdə Həzrəti Əli dastan qəhrəmanı tipi olaraq araşdırılmamışdır. Məqaləmizin vəzifəsi Həzrəti Əli haqqındakı mətnlərin bir qismini incələmək, türk dastan qəhrəmanlığı ənənəsini əsas götürərək müqayisə aparıb Həzrəti Əlinin xalqşünaslıq mətnlərində imam kimi deyil, daha çox türk dastan qəhrəmanı kimi təsvir edildiyini göstərməkdir. Bu sayədə məqaləmiz Həzrəti Əliyə baxış bucağını dəyişdirərək ona həm də türk dastan qəhrəmanı kimi baxılmasını təmin edəcəkdir.

Məqaləni yazarkən axtarış-tarama və müqayisə metodlarından istifadə etdik. Bu sayədə bir çox mətnə çatmaq şansı əldə edə bildik. Məqaləmizi yazarkən yalnız Azərbaycandan toplanmış mətnləri deyil, Türkiyədən toplanmış cəngnamələri də əsas götürdük. Lakin düzgün müqayisə apara bilmək üçün türk dastanlarına, Həzrəti Əli haqqında yazılmış cəngnamələrə, elmi məqalələrə də müraciət etdik.

Açar sözlər: Xalqşünaslıq, Həzrəti Əli, dastan qəhrəmanı, qəhrəmanın atı, qəhrəmanın qılıncı, qəhrəmanın kəramətləri, qəhrəmanın doğumu

CITATION (APA):

Qəzənfərqızı, A. Ənənəvi Türk Dastan Qəhrəmanları və Həzrəti Əli. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Assoc.Prof. Aynur
Gazanfargizi

E-posta:

aynurqezenferqizi@yahoo.com

Üyelik:

GELENEKSEL TÜRK
DESTAN
KAHRAMANLARI VE
HZ.ALI

GELENEKSEL TÜRK DESTAN KAHRAMANLARI VE HZ.ALI

Özet:

Halkbilimşinaslıkta Hz.Ali'nin metinlerde Türk destan kahramanı imajı konusu çok fazla işlenmemiştir. Halkbilim metinlerinde Hz.Ali genellikle Dede Korkut, Oğuz Kağan, Manas bazen de Köroğlu vs. gibi Türk destan kahramanlarının özellikleri ile betimlenmektedir. Kahramanımız nara çekmesi, gücü, sinirli halleri, kerametleri, atı ve kılıcı ile bir bütün oluşturmaktadır. Pek çok açıdan işlenmesi mümkün bu metinlerde Hz.Ali destan kahramanı tipi olarak araştırılmamıştır. Makalemizin görevi Hz.Ali hakkındaki metinlerin bir kısmını incelemek, Türk destan kahramanlığı geleneğini baz alarak kıyaslama yaparak Hz.Ali'nin halkbilim metinlerinde imam gibi değil, daha çok Türk destan kahramanı gibi betimlendiğini göstermektir. Bu sayede makalemiz Hz.Ali'ye bakış açısını değiştirerek ona hem de Türk destan kahramanı gibi bakılmasını sağlayacaktır.

Makaleyi yazarken arama tarama ve kıyaslama metodlarını kullandık. Bu sayede pek çok metine ulaşma şansı bulabildik. Makalemizi yazarken sadece Azerbaycan'dan derlenmiş metinleri değil Türkiye'den derlenmiş cenknameleri de baz aldık. Fakat doğru kıyaslama yapılabilmek için Türk destanlarına, Hz.Ali hakkında yazılmış cenknamelere, bilimsel makalelere de başvurduk.

Anahtar kelimeler: Halkbilim, Hz.Ali, destan kahramanı, kahramanın atı, kahramanın kılıcı, kahramanın kerametleri, kahramanın doğumu

CITATION (APA):

Gazanfargizi, A. GELENEKSEL TÜRK DESTAN KAHRAMANLARI VE HZ. ALİ. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Giriş

Halkbilimde Hz.Ali hakkında diğer imamlara nazaran daha fazla bilgi ve metin bulunmaktadır. Özellikle, Hz.Ali'nin hak-hukuk davasında adil olduğuna inanılmış, onu diğer imamlara nazaran daha ön plana çıkarmıştır. Halk Hz.Alinin doğru, dürüst, vicdanlı biri olduğunu kabul ettiği için yüzyıllardır onu metinlerinde yaşatmaktadır (Rüstemzade, Zeynalov, 2012: 222). Adalet, doğruluk Türk halk metinlerinde sevimli kahramanlarının en belirgin meziyeti olmuştur. Hz.Ali hakkında metinlerde bir İslam üyesi imajından daha çok mit, yahut destan kahramanı imajını görmekteyiz. Türklerin eski mitlerinde sağladıkları adalet anlayışı ile Hz.Ali'ye şamil etdikleri adillik anlayışını birleştirmişlerdir. Nitekim, 'tarih boyunca mitolojiler vasıtasıyla bize ulaşan adalet imgeleri çok önemlidir. Çünkü mitler sayesinde, toplumsal hayatı oluşturan iradenin ortaya çıkış sürecinde nesnelerin nasıl sınıflandırıldığını, yaşanan toplumda önemli tutulan değerlerin neler olduğunu, nasıl algılandıklarını, bu değerlerle bağlantılı olarak insan hislerinin ifade biçimlerini, kısacası insan hafızasının derinliklerini ortaya çıkarmak mümkün olmaktadır' (Çobanoğlu, 2016, 14). Türk mitolojisinde suçluları cezalandırmak için Atay iyesinin olduğunu ve 666 delisinin de bulunduğunun altını çizmemiz lazım. Türkler bir şekilde suçu, suçluyu cezasız bırakmak istememiştir. Zamanla, eski halk kahramanları ile İslam kahramanları iç içe girmiş, birinin özelliği diğerine şamil edilmiş. Türk destan kahramanlarını az daha peygamberlik seviyesine getirmiş, İslam kahramanlarını bazen eski Türk inançları, bazen de destandaki kahramanlık özellikleri ile birleştirmişler. İnan'a göre de Kazak halk şairleri eski devirlerden kalma destanların kahramanları yerine Hz. Ali, Hamza, Hüseyin gibi İslam kahramanlarını koyarak eski destanlarının bir kısmını İslam büyüklerinin menkıbeleri şekline sokmuşlardır (İnan, 1952, 27-28). İslâmî bir cemiyet kadar Şamani bir toplumun yaşayış ve inanışlarını yansıtan Dede Korkut kitabı, Battal Gâzî ve Oğuz-Nâme gibi eserlerde bu durumu görmek mümkündür (Fırlalı, 1991, 88). Hz.Ali hakkındaki metinlerde de durum bundan pek farklı değildir. Türk destan kahramanının özellikleri İslam imamına yansıtılmıştır.

1. Hz.Ali destan kahramanı olarak

Türk destanlarında kahraman imgesi ve konusu çok önemlidir. Hayatı at belinde savaşıyor geçmiş bir kavmin kahramanlara olan merakı tesadüf değildir. Destan kahramanları Türk dünyagörüşünü, inanç sistemini, değerlerini kendinde aksettiren imgelerdir. Destanlar

Türklerin hayatı, yaşamı, tarihi hakkında çok ciddi bilgi kaynaklarıdır. Her destandaki kahraman mutlaka Türk kültürünün bağırından kopub gelmiştir. Destan kahramanlarının ortak özellikleri motifler şeklinde ifade edilmektedir. Kılıcı, atı, narası, hızla büyümesi vs. gibi onlarla Alp Tipi destan kahramanlığı motifleri mevcuttur. Mehmet Yardımcı Türk Kahraman Tiplerinin özellikle Alp tipini İslama kadarki dönemlerin kahramanı olarak belirtir: Alp Tipi Türk destanlarında görülen örnek tipdir. Alp; kahraman, yiğit, cesur anlamlarında bir sözcüktür. Eski Türklerin yiğitlerine bu adı vermelerinin ilk koşulu yiğitlik, cesurluk, kişisel üstünlük, kahramanlık ve asalettir. (Yardımcı, 2007, 50). Hz.Ali hakkında metinlerde bu motiflerden pek çoğuyla karşılaştık. Onlardan birisi kırklar motifidir. Türklerin önem verdiği, ona kutsal bir nitelik kazandırdıkları sayıların başında kırk gelmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz kırk günde yürür, kırk günde konuşur, Kaf Dağı'nın etrafını kırk günde dolaşır, verdiği şölende kırk kulaç yüksekliğinde direk diktirir ve kırk masa hazırlatır (Bayat, 1993: 11). Manas destanında ise kırk motifi kahramanın etrafında güç haline gelen kırk alp veya kırk ereni ifade eden bir kavramdır. (Yardımcı, 2007: 55). Alp kişi savaşa genellikle yalnız girmekle birlikte yanında her zaman kırk yoldaşı bulunur (Yardımcı, 2007: 52). Savaşığı zaman Manas'ın yanında kimseye yenilmeyen Alp kişiler vardır (Gülensoy, 2002, 41). Kırk sayısı Türk folklorunda önemli bir yere sahiptir. Özellikle 'kırklar' diye bilinen Hak erenleri tasavvufta sıkça geçer. 'Dünyayı idare eden bu kırk erenin başında kutb, yahut kutbu'laktâb bulunur. Bunların yediler ve üçler gibi üst makamları vardır. Alevî-Bektaşî inanişinde kırklar meclisi vardır. Kırkların başında Hz. Ali bulunuyormuş' (Pala, 1995:326).

Bir diğer dikkatçekici motif uyku ya da uyumadır. Kahramanlar genelde uzun süreli uyur, uyanınca uykularında bir mucize gerçekleşir. Azerbaycan aşk hikayelerinde de Gurbani ve Aşık Abbas derin uykuya daldıktan sonra uyanınca hem aşık olup saz çalabiliyorlar, hem de Buta verilmiş oluyor (Tehmasip, 1979, 263). Hz. Ali de eski Türk masallarındaki kahramanlar gibi yedi gün uyumaktadır (Rüstemzade, 2012, 65). Kazakların menkıbe ve hikâyelerinde de kahraman yedi gün uyumakta ve düşmanla yedi gün yedi gece güreşmektedir (Yıldırım, 2017, 278-297). Hz.Ali Türk kahraman geleneğini devam ettirdiği için onun bir kadın ile güreşmesi de şarttır. Nitekim, Hz.Ali bir kadın düşmanla güreşmekte ve mağlup ettikten sonra onunla evlenmektedir (Karaoğlu, 2015, 42). Kumuklara ait *Minküllünün yırı*'nda da kahramanımız kadınla güreşmektedir (Acıyev, 2001, 465). Aynı durumu Dede Korkut hikayelerinde Bamsı Beyrek ve Banu Çiçek arasında da görmekteyiz (Anar, 2000: 45). Köroğlu destanında da elimizdeki bir geraylıda kahramanımızın kadın ile güreştiğini ve ona yenildiğini görmekteyiz

(Gazanfargızı, 2018: 45). Destan kahramanları hakkındaki diğer motifler hakkında metinler daha yaygın olduğu için onları ayrıca başlıklar halinde işlemeyi uygun bulduk.

2. Hz. Ali'nin Doğumu

Hz. Ali'nin doğumu efsanelere konu olacak şekilde anlatılmaktadır. Rivayete göre Hz. Muhammed'in amcası Abbas ve Haşimoğullarından birçoklarının Kâbe'yi tavaf ettikleri bir sırada, Ebu Talib'in eşi Fatıma'nın doğum sancıları başlar. Ancak onun Beytullah'tan dışarı çıkacak takati kalmaz. Bunun üzerine 'Ey Rabbim doğumumu kolaylaştır.' diye dua eder. Bu sırada, Kâbe'nin duvarı yarılır ve Fatıma kaybolur. Buna şahit olanlar, Kâbe'nin içerisine girerler fakat onu bulamazlar. Üç gün boyunca kendisini kimse göremez. Dördüncü gün olduğunda onun, kucağında Hz. Ali olduğu halde ortaya çıktığı görülür (Sivasî, 1975, 292). Yine Türk destan kahramanı Manas da mucizevi bir şekilde doğmuştur. Burada belirtelim ki, Manas destanı en uzun Türk destanıdır. Manas çoğu zaman Şaman, hatta Orhon Yenisey abideleri ile bile benzerlik teşkil eder (Cemil, 2021, 122). Manas doğduğunda ona adını vermek için dört ulu peygamber gelir, adını verir ve onu kucaklar. Destanda dört ulu peygamberin kimler olduğu belirtilmez: 'Yakup Han, doğan oğlunun adını Dört ulu peygambere Manas koydurdu. Dört ulu peygamber onu kucakladı' (Gülensoy, 2002, 30). Aşağıdaki dizelerde ise İslam peygamberi Hz. Muhammed (sav)'den şu şekilde bahsedilmektedir: 'Mekke'ye girip gittiğinde, çorom, Hazret-i Sultan Peygamber, çorom, Benim yoldaşım olmuştu, çorom' (Gülensoy, 2002, 259). Burada her iki örnekte de kahramanlarımızın doğumunda peygamberimiz bulunmuştur. Halk kahramanlarının doğum süreci peygamberin iştiraki ile kutsallaştırılmıştır.

Bir diğer kaynakta Hz. Muhammed'e Hz. Ali'nin doğumu nasıl gerçekleşti diye sorulduğunda o, 'Allah, yerleri ve gökleri yaratmadan ve hiç bir peygamber gönderilmeden önce, benim ve Ali'nin nurunu yarattığını, daha sonra bin kişinin rüyasında Ali'yi gördüğünü ve putların yüzüstü düşerek insanlara iman geldiğini anlatmaktadır: 'Bu akşam bir şeyler oldu.' dediler ve gaipten bir ses onlara, 'Bu gece Fâtıma bt. Esed'den Ali doğdu diye bir ses işitildi' (Sivasî, 1975, 349). Bir başka rivayete göre Hz. Muhammed, Miraç'tan dönerken Azrâil ile karşılaşır, ona Adem ve melekler yaratılmadan önce ne gördüğünü sorar. O da birisi Batı'da, diğeri Doğu'da kürsü üzerinde oturan iki yiğit genç -Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi- gördüğünü, ellerinde birer tane yeşil değnek ve top olduğunu, topu birbirlerine attıklarını sonra kalkıp gittiklerini söyler. Hz. Muhammed topun kimde kaldığını sorduğunda Azrâil, Batı'da oturanda

kaldığını ifade eder. Hz. Muhammed topu oynayanları tanıyıp tanımadığını sorar, Azrail tanımadığını söyler. Bunun üzerine Hz. Muhammed, onların Ali ile kendisi olduğunu söyler. Azrâil topun ne olduğunu sorar, Peygamber, 'Onun Peygamberlik topu olduğunu ve kendisinde kaldığını' söyler. Azrâil'in Peygamber'in Batı'da, Ali'nin de Doğu'da oturma sebebini sorduğunda ise Hz. Muhammed, 'Ey Azrâil, peygamberlik bende son bulacaktır, Batı tarafında oturmamın nedeni buydu, Ali ise Allah dostlarının ilki olduğundan Doğu tarafında oturuyordu' (Eğri, 2012, 303). Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinden derlenmiş metinlerde Ali'nin 40 sene yeryüzünde gezdikten sonra doğduğuna inanılır: "Ak Dev'in parmağını kesen Alidir. Peygamberin amcaoğludur. Ali kırk yıl dünyada gezdikten sonra olmuş anadan" (Rüstemzade, Zeynalov, 2012, 65). İlginçtir ki, Oğuz Kağan metinlerinde de Tanrı Oğuz'u daha ana karnındayken kendine vali olarak almıştır (Bayat, 1993, 10). Yine Buğra Han hakkında rivayette Muhammed peygamberin bir gün Miracta iken onu karşılayan peygamberlerin arasında birisini tanımadığını ve kimliğini sorduğunu, Cebrailin de peygambere 'Üç yüz sene sonra Türküstan'da İslam'ı yayacak ruh'un olduğunu söylemiştir (Bayat, 1993,10).

Sonuç olarak Türkler destan kahramanlarını kutsamaktan çekinmemişler. Onların doğumunu mucizevi kılmakla aslında kutsamaya çalışmış, kahramanın sıradışı özelliklere sahip olmasına bir nevi hak kazandırmışlar.

3. Hz. Ali'nin Merhameti ve Gücü

Hz. Ali güçlü kuvvetli, bazen de asabi bir destan kahramanı gibi betimlenmenin yanı sıra merhametli, adil olarak da gösterilmektedir. Metinlerden birinde Hz. Ali borçluyu borcundan kurtarmak için kendini köle gibi sattırır (Rüstemzade, Zeynalov, 2012: 219). Sivasi'nin kayıtlarına Hz. Ali köleyi yanına çağırır ve kesik elini bir mendil ile bağlar ve üzerine dua eder. Örtü kaldırıldığında kesik elin eski haline geldiğine şahit olunur (Sivasî, 1975, 395). Alevi-Bektaşî geleneğinde Hz. Ali'nin bazen Hızır suretine bürünerek insanların yardımına koştuğu görülür. Bu durum Pir Sultan Abdal'ın dizelerinde, 'Bin bir adı var bir adı Hızır/ Nerede çağırırsan orada hazır/ Ali padişah'tır Muhammed vezir/ Bu fermanı yazan Ali değil mi' şeklinde dile getirilir (Özrelli, 2012, 94). Hızır'ın adı Türk destanlarında sıkça tekrar edilir. Manas'ı bebekliğinde Hızır korur. Yakup Han, Bakay'a dua ederken Hızır'dan söz eder: Sol yanını koca Hızır kollasın, Bakay (Gülensoy, 2002: 32). Halk hikayelerinde de Hızır kahramanlarımızın en iyi koruyucusudur. Manas'ın oğlu Semetey'in adı da dua ederek gelen Hızır tarafından konur. Ak sakallı Hızır ak boz atına biner, elinde asasıyla, toplanan halkın karşısında Semetey'i

kucağına alarak adını koyar: Onlar (hiçbir) söz söylemeden durduğunda, Ak Boz atı var olmuş. Asa baston elinde, Ak sakallı bir kişi, Kara Han'ın önüne, Yaklaşıp gelir durdu. Ak sakallı (şöyle) dedi: Bu çocuğun adını, Toplanan halkın bilmiyorsa, Ben (onun) adını koyuvereyim, Ver çocuğunu elime! (Gülensoy, 2002: 301). Önemli Türk destan kahramanlarından Almam Bet de zor anlarında '*Koca Kıdır (sana) yardımcıdır*' olacağını söyler (Gülensoy, 2002: 66). Kur'ân-ı Kerîm'de de Hızır hakkında bilgi var, hatta Musâ peygamber ile olan macerası anlatılır (Kehf/60-82). Onun darda kalanlara yardım edeceğine dair inancı halk arasında oldukça yaygındır. *Kul bunalmayınca, Hızır yetişmez, Hızır gibi yetişmek* gibi kalıp ifadeler bu düşüncenin mahsulüdür. (Gülensoy, 2002: 246).

Türk kahramanlık destanlarının en önemli motiflerinden birisi de baş kesmek, kan dökmektir. Örneğin, Dede Korkut hikayelerinde de kahramanlar baş kesmeleri ile övünürler. Bu yüzden 'sen başımı kestin, kanımı döktün' (Zeynalov, 1988, 110) şeklinde birbirine şikayet etmeleri tesadüf değildir. Hz.Ali hakkında metinlerde de Ali'nin sinirlenip gavuru kesip biçtiğini görmekteyiz (Rüstemzade, 2012, 50-51). Cenknâmelerde anlatılanlara göre, savaş esnasında Hz. Ali, Allah'ın da yardımıyla çok sayıda insanın bir araya gelerek yapamayacağı birçok işi tek başına gerçekleştirir. Mesela onun Zülfıkarı ile bir saat içerisinde altı yüz kişiyi mağlup ettiği, Tarık-i Zengi komutasındaki ordu ile karşılaştığında ise Zülfikâr'ını yetmiş arşın salıp her vuruşta yüz kırk kâfiri yere serdiği rivayet edilir (Demir, Erden, 2007, 222). Hatta o, savaş başlamadan önce düşmanlarına korku salmak için attığı narayla binlerce insanın ödünün patlamasına ve tüm devlerin kahrolup yer altına çekilmesine neden olur (Demir, Erden, 2007). Bu durumu Manas destanında da görmekteyiz. 'Manas'ın haberi duyuldu, Manas kükredi (ve daha) Beşikte yatarken konuştu: Ak sakalateke Yakup Han, Müslüman yolunu açacağım, Kâfirin malını saçacağım, Müslüman (için) kurtuluş olacağım!' (dedi) (Gülensoy, 2002, 30-31). Köroğlu da savaşa girmeden önce deli nara atar: 'Bu sözi dedi, bir deli nere çeküb yedi min yetmiş yedi deli Koroğlu'nu dörine cem olub dediler: - Ay Koroğlu, gene neme olub ki, sen deli nara çekdün.?' (Şamil, 2009, 219).

Hız. Ali'nin metinlerdeki kahramanlığının Adem öncesi döneme dayandığını söyleyebiliriz. Nitekim, Faziletname-i Şah-ı Vilâyet adındaki eserde Hız. Ali'nin, Âdem'den otuz dokuz bin üç yüz seksen dokuz sene önce ifritlerin en büyüğünü bağladığından, bu bağı Ali'nin kendisinden başka bir kimsenin çözemediğinden ve birtakım devlerin Ali'nin yüzünü gördüklerinde bayıldıklarından söz edilmektedir (Yörükân, 1998, 118). F.Bayat Oğuz Kağan

hakkında yazarken Türk kahramanlarının Şaman ile olan ilişkisinden de bahsetmiştir (Bayat, 1993, 12-17). Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinden derlenmiş metinlerde Hz.Ali ve Cinni (Cinli) Cafer adlı metinde Hz.Ali'nin tıpkı bir şaman gibi öteki dünya varlıkları ile kolaylıkla iletişim sağladığını görmekteyiz (Rüstemzade, Zeynalov, 2012, 223). Halk Hz.Ali ve Şaman arasında bağ kurmaktan ve benzetme yapmaktan da çekinmemiştir. Yine Gedebe'den derlediğimiz metinlerde Hz.Ali'nin Şaman gibi yer altına indiğini ve cinler ile savaştığını görmekteyiz (Kazımoğlu, İsayeva, 2016, 42). Genellikle, Azerbaycan'dan derlenmiş metinlerde Hz.Ali çok yüksek mertebededir: 'İndi, bala, Ali'ye Allah da diyemeyiz, Allahdan aşağısını da diyemeyiz' (Rüstemzade, Zeynalov, 2012: 65). Bir diğer metinde Cebrail ve Ali arasında şöyle diyalog geçmekte: '...anandan doğduğunu gözümle görmeseydim, sana Allah derdim' (Rüstemzade, Zeynalov, 2012: 46). Kahramanı yücelik makamına getirmek Türk destancılık geleneklerindendir. Oğuz Kağan, Dede Korkut, Manas, Köroğlu vs. pek çok kahraman yüce tutulmuş, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olarak kendilerini tanıtmışlar, çoğu zaman peygamberlik mertebesine çıkarılmışlar. Hz.Ali hakkında metinlerde İslami karakter olmasından dolayı kutsallık bir az daha abartılmış olabilir. Örneğin, Hz.Ali hakkındaki metinlerde özellikle Hz.Ali'nin yerin-göğün ağırlığını kaldırabilme gücüne sahip olduğunu görmekteyiz. Hz.Ali ile tüm zamanların en güçlü kahramanı Rüstem Zal'ı karşı-karşıya getirirler. Rüstem Zal Hz.Ali'nin gücü karşısında fazla duruş getiremez ve onun dinine geçer (Rüstemzade, 2012, 44-45). Başka bir rivayetde Salsal pehlivan ile cenge çıkar. Salsal pehlivan ile karşılıklı şart koşarlar. Hz.Ali'nin şartı Salsal'ın onun kılıcını kıpırdatmasıdır. Fakat Salsal bunu yapamaz ve cengi Hz.Ali kazanır, Salsal'ı kılıcı ile ikiye ayırır (Acalov, 2005, 153). Yahut bir diğer metinde Hz.Ali şeytanın bir torbaya doldurduğu dünyanın ağırlığını ilk hamlede kaldıramıyor, ikinci hamlede kaldıramıyor, üçüncü hamlede tüm gücü ile kaldırır fakat Hz.Ali'nin gözüne kan damlar ve dizlerine kadar yere batır. Bundan sonra onun adı Kırmızıgöz Ali olarak kalır (Rüstemzade, Zeynalov, 2012, 62).

Genellikle, elimizdeki metinlerde Hz.Ali'nin sinirli olduğunu görmekteyiz. Hatta *Seni Ali'nin gazabına gelesin, Seni Zülfikar'ına düçar olasın* bedduaları da vardır. *Atın üzengisine çıkan kan* adlı metinde Ali'nin sinirden gözünün döndüğü anlatılmaktadır: Ali orduya dalıyor. Orada ne denli sinirlenmişse, yemin etmiş ki, kan atımın üzengisine çıkanadeğin durmayacağım (Rüstemzade, 2012: 50-52). *Peygamberden nicat/yardım isteyen şir/aslan* metninde ise Ali'nin sinirlenince cani bir komutanı aslan cildine soktuğunu görmekteyiz. Bu metnin bir diğer özelliği de Hz.Ali'nin zamanötesi bir güce sahip olmasıdır. Zira metinde olay

5 asır öncesinde gerçekleşmiş. Hatta peygamber de metinde bunu dile getirmiş: 'beş asır önce Ali mi vardı? Seni nasıl aslan şekline soksun?' (Rüstemzade, 2012, 47-49) sorusundan metinlerde Hz.Ali'nin diğer Türk kahramanları gibi zamanlarüstü şeklinde betimlendiğini görmekteyiz.

Genellikle elimizdeki metinlerde Hz.Ali'den birinin yardım istediği zaman ne kadar uzakda olursa olsun gaipten o sesi duyması ve altı aylık yolu hemen gelebilmesidir: ...altı aylık yoldan Ali'nin kulağına seda gelmiş. Kalkıp demiş:

-Kanber, peygamberimiz beni çağırıyor, gidelim.

Kanber de Ali'nin sadık kulu idi. Der:

-Ya Ali, ne bildin?

Der:

-Ağamın sesi kulağıma geldi.

Altı aylık yolu Cenab Ali bir su içim saatde gelir (Rüstemzade, 2012: 50).

Hz.Ali'nin kerametlerinden bahsedilirken de Türk destan kahramanları ile ortak yönlerinin olduğunu görmekteyiz. Kırklar motifi, yerin göğün ağırlığını kaldırabilme gücü, öteki dünya varlıkları ile konuşma, sinirlenince gözünün dönmesi vs. gibi pek çok özellikler Hz.Ali'yi Türk destanlarının kahramanları ile aynı yapar.

4. Döldül ve Zülfikar

Eski Türk destanlarında sevimli kahramanlar genellikle yalnız bırakılmaz, yanında ona sadık, yahut olağanüstü güçlere sahip yardımcılar verilir. Genelde bu yardımcılar at ve ya kılıç olur. Kahramanın atı onun için çok önemlidir. Bazen cenklerde yardımına koşar, bazen de onun dertlerinin tek dıneyicisidir. Rivayetlerde Hz.Ali'nin atı Döldül de onun en iyi arkadaşı ve cenklerde bazen başı sıkıştığında yardımcısıdır. İslam Ansiklopedisinde Döldül'ü peygamber efendimizin Hz.Ali'ye hediye ettiği, hızlı koşmayan kıskar olduğu yazmaktadır (Uzun, 1994: 20). Burada belirtelim ki, Manas'ın atı da kısraktır (Yıldız 1995: 82). Halk arasında Döldül güçlü, kuvvetli, çevik, zeki gibi anlamlarla özdeşleşmiştir. 'Cenabı Ali'nin bir atı vardı, adı Döldül idi. İşaret parmağını gösterdiği anda Döldül nerede olsa gelip kedi misali karnını yere dayar ve Hz.Ali'nin rahatça binmesi için uzanmış (Rüstemzade, 2012: 50). Köroğlu destanında kahramanımızın iki atı vardı: Gırat ve Dürat (Şamil, 2009: 26). Türkler arasında

atın gücünün Tanrı tarafından verildiğine inanılırdı. Destanlarda kahramanların en büyük yardımcısı atıdır. At destanlarda tıpkı kahraman gibi olağanüstü özelliklere sahiptir. Kahraman atı olmadan hiçbir iş yapamaz. Köroğlu'nun atları Gırat ve Dürat da deryadan çıkmış attan doğmuştur (Şamil, 2009: 26). Âdetâ, destanlarda zaferin ve mağlubiyetin gerçek sahibi attır (Yardımcı, 2007: 54).

Manas destanında Akkula'nın sahibine adeta bir arkadaş gibi çok yardımcı olduğu betimlenir: 'Ak bayıra konuyorum Ak boz kısrak soyuyorum O Huda'ya yalvarıp Tülöö kılıp sürüyorum Güvercin görürse tüyünü kes Kara yüzün çok öterse dilini kes! Saksığan görürse tüyünü kes! Kara yüzün çok öterse dilini kes! Akılay'ın evine, Töröm gelip açsın de! Sarı suyu döksün de! Kargışı alkış olsun de!' (Yıldız 1995, 279.) Her iki kahramanın atının renginden bahs edilirken beyaz renk zikr edilir. Metindeki 'Ak bayır, Ak boz kısrak', 'Kır veya beyaz renkte olan' ifadelerinde görülen ve zamanın üstünlüğü simgeleyen beyaz renk için Sever'den özetle şunlar ifade edilebilir. Yüksek girişkenlik yol göstermek (aydınlatmak); olumlu anlam için ışıık, saflık, günahsızlık, (masumiyet ve zamansızlık/zamanın hiç işlenmemesi); olumsuz anlam için dehşet, tabiatüstü ve erişilebilir bir kozmik sır (Sever 2003, 261.) Hz. Ali'nin de atı boz/gri ve beyaz renklerdedir.

Köroğlu'nun cenklerde bazen galip çıkmasının nedeni Gırat'ın eşsiz hizmetleridir. Köroğlu ne zaman sıkışırsa Gıratı onu içinde bulunduğu durumdan çıkarır. Köroğlu da atına güzel şiirler okumaktan çekinmez:

Varı Koroğlu'nun Gırat'a niyaz,

Deryaler üstünden eder taxtı-taz,

Gırat Koroğlu'nu edüb serferaz,

Düşmenine kesen yolu, Gırat'um (Şamil, 2009: 305).

Manas'ın atı Akkula Manas ile aynı gün dünyaya gelmiştir. Akkula defalarca Manası içine düştüğü zor durumdan çıkarmıştır (Begaliyev: 1968:20, Lipets: 1984:124-127). Hz.Ali hakkındaki metinlerde atı Döldül'ün sahibini düşmandan kurtarmak için bir anda kaybolduğunu (Kazımoğlu, İsayeva, 2016: 44) görmekteyiz. Bunun yanı sıra, Döldül Hz. Ali'nin kırk günlük yolu bir günde aldığı, kırk gün yem yemese, su içmese de güç ve

kuvvetinden bir şey eksilmediği, sahibini bırakıp gitmediği, çağırması halinde nerede olsa geldiği ve Hz. Ali haricinde üzerine kimseyi bindirmediği söylenir (Demir, Erdem, 2007, 158).

Türk destan kahramanlarının bir diğer özelliği kılıcıdır. Hz.Ali'nin Zülfikarı da onun yardımcılarındadır. Hz. Ali'nin Zülfikar hakkında, 'Bu kılıca uzan desem beş yüz kulaç uzar, eğer ejderha ol desem, ejderha olur, eğer od ol desem od olur ve cihânı yakar' dediği kabul edilir. Bir diğer anlatıya göre kılıc düşmanın konumuna göre bazen kırk, bazen de yüz elli arşın uzayabilmektedir. (Demir, Erdem, 2007, 185). Yine elimizdeki metinlerde Hz. Ali'nin kılıcı Zülfikar'ın da bir kayaya sertçe vurulması ile kayanın bir tarafından kırmızı, başka bir tarafından beyaz suyun akmasına sebep olduğu (Kazımoğlu, İsayeva, 2012: 46) yazmaktadır. Hz.Ali'nin kılıcının hikmetini Hayber kalesinin fethi zamanı bir kez daha görmekteyiz. Hz. Ali, Mihrâb'a vurmak üzere kılıcını kaldırdığında, yüce Allah, İsrâfil ve Mikâil'e bütün gücüyle vurabilmesi için, onun kollarını havaya kaldırmalarını emreder. Ali de Mihrâb'a öyle bir vurur ki, zırhıyla birlikte vücudu ikiye ayrılır, atı ikiye bölünür. Hatta Ali'nin kılıcı yerin alt tabakalarına kadar saplanır. Bunun üzerine Allah Cebrail'i kılıcın yeryüzünü ayakta tutan öküzü ulaşmasına engel olmasını ister (Karaoğlu, 2015: 48). İlginçtir ki, eski inançta dünyanın bir öküzün üzerinde olmasına inanılır: 'Deyirler dünya Boz öküzün buynuzunda dayanmıştır. Her defa yatıp kalktığına, otlamak için gittiğinde ve ya su içtiğinde titrer, dağlar denize, denizler dağlara dönüşür' (Gazanfar Gurbanov, 2018). Güney Azerbaycan mitlerinde de dünya bir öküzün boynuzları üzerindedir. Öküzün biraz kıpırdanmasıyla da deprem olmaktadır (Yıldırım, 2006, 147). Bu durum Hz.Ali Hakkında metinlerde İslamöncesi motiflerin kullanıldığını göstermektedir. Yine İslamöncesi motiflerle zengin bir diğer Türk destan kahramanı Manas'ın kılıcı da olağanüstü bir niteliğe sahiptir. Kılıcın yapım aşamasında su verilirken birkaç pınarı kurutmuştur. Kılıç aynı zamanda bir atı ikiye bölecek kadar keskinidir. Kılıcın yapılışı kışın iç yağı yazın ise yeşil otlarla sarılmış, son olarak insan kanı damlatılmıştır (Yurdigül, Ayhan, 2018: 1896). Köroğlu'nun da kılıcının adı Misridir. Cenklerde Misri kılıcın gücü ile özellikle düşmanlarına üstünlük sağlaya bildiği görülmektedir. Örneğin Köroğlu'nun Fireng oğlu ile savaşırken okuduğu şiir:

Misri kılıc bağladuram,

Seni çapraz dağladuram,

İnni seni ağladuram,

Fireng oğlu, Fireng oğlu (Şamil, 2009: 258).

Görüldüğü üzere, kahramnın atı ve kılıcı çok önemlidir. Bu iki husus Türk destan kahramanlarının özellikle Alp tipine çok uygundur. Hz.Ali de halkbilim metinlerinde genellikle atı Düldül ve kılıcı Zülfikar ile anılır. Hz.Ali'nin Atı Düldül ve kılıcı Zülfikar tıpkı diğer destan kahramanlarında olduğu gibi onun en yakın arkadaşlarındandır.

Sonuç

Makalemizde Hz.Ali'yi imamlıktan farklı bir yönü ile Türk Destan Kahramanı olarak inceledik. Hz.Ali'nin Oğuz Kağan, Dede Korkut, Bamsı Beyrek, Manas, Köroğlu gibi kahramanlarla kıyasladık. Ortak özellik olarak at, kılıç, nara atma, keramet sahibi olma, güçlü olma, sinirli olma vs. özelliklerin Hz.Ali'ye de şamil edildiğini görmekteyiz. Bu da Hz.Ali'yi halkbilim metinlerine istinaden dini kimliğinden çıkarıp Türk destan kahramanı kimliğine ait etmektedir. Burada belirtmemiz gereken bir diğer husus Türk destanlarında kahramanların sadece alp tipi değil bilge tipi de olmasına rağmen, halkın Hz.Ali'yi bilge tipe değil alp tipe ait etmesidir.

Halk eski devirlerden kalma destanların kahramanlarına ait özellikleri çok sevdiği Hz. Ali'ye ait ederek onu İslam büyüklerinden biri gibi değil, en mucizevi ve de sevimli destan kahramanı olarak görmek istemiştir.

Hz.Ali hakkındaki metinlerde geleneksel destan motiflerini, kavramlarını açıkca görmekteyiz. Nitekim, Hz.Ali hakkındaki metinlere baktığımız zaman halkın destan motifleri ile süslediğini görmekteyiz. Ali'nin atı Düldül ve kılıcı Zülfikar da kahramanlık destanlarının en önemli motiflerindendir.

Kaynakça

- Acıyev, Abdulkhakim. *Kumukları yırları*. Mahaçkala: QUP, 2001.
- Bayat, Füzuli. *Oğuz Kağan dastanı*. Bakı: Sabah, 1993.
- Begaliyev, Sapar. *O poetike Eposa Manas*. Frunze: İlim, 1968.
- Öztelli, Cahit. *Pir Sultan Abdal*. İstanbul: Özgür Yayınları, 2012.
- Cemil Adil. *Manas (dastan ve poema)*. Bakı: Elm ve tehsil, 2021.

- Çobanoğlu, Özkul. "Toplumsal ve İktisadi Kökenleriyle Türk Mitolojisi". *Bilim ve Ütopya*. Y.22, S.270. (ss.11-35), 2016.
- Demir, Necati, Erden, Mehmet Dursun. *Hazret-i Ali Cenkləri*, I cilt. Ankara: Destan Yayınları, 2007.
- Eğri, Osman. *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye'de Alevilik Bektâşilik*, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1991.
- Kazımoğlu, Muxtar, İsayeva Sebine. *Gedebey folkloru*. Bakı: Elm ve tehsil, 2016.
- Gülensoy, Tuncer. *Manas Destanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- İnan, Abdülkadir. "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. IV, Ankara 1952.
- Karaoğlu, Hamza. "Anadolu'da Hz. Ali Tasavvurları: Kahramanmaraş Örneği" *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015)
- Kur'an-ı Kerim. Erişim 19 Mart 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/S%C3%A2d-suresi/4011/41-44-ayet-tefsiri>
- Küçükönder, Muhterem. *Ali Kayası*. Yayın Tarihi: 12 May 2017. <https://ansiklopedi.46.web.tr/ali-kayasi/>
- Lipets Rahil. *Obrazı batıra i ego konya v Turko-Mongolskom Epose*. Moskva: Nauka, 1984.
- Tehmasib, Mehemmedhüseyin. *Mehebbet dastanları*. Bakı: Elm, 1979.
- Rüstemzade, İlkin, Zeynalov, Farhad. (2012) *Qarabağ folklor da bir atrixdir*. I cild Bakı: Elm ve tehsil
- Rüstemzade, İlkin. *Qarabağ: folklor da bir tarixdir*. II cilt. Bakı: Elm ve tehsil, 2012.
- Sever, Mustafa. "Edebiyatta Mitolojik ve Arketipik Yaklaşım Tarzları" *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003.
- Şamil Eli. *Koroğlu dastanı (Eli Kamali arxivindeki materiallar)*. Bakı: Elm ve tehsil, 2009.
- Şemseddin Sivasî. *Peygamberimizin Sevgilisi Dört Halifenin Menkıbeleri (Menakîb-ı Çehâr Yâr-ı Güzin)*. İstanbul: Saadet Yayınevi, 1975.

- Uzun, Mustafa. (1994). "Düldül". *İslam Ensiklopediyası. 10.cilt.* Ankara: TDV Yayınları.
- Yardımcı, Mehmet, *Destanlar*. Ankara: Ürün Yayınları, 2007.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul:Kabalıcı Yayınevi, 2006.
- Yıldırım, Seyfullar. *Kazak halk masalları*. Ankara:Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Yurdigül, Yusuf, Ayhan, Niyazi. «Simgesel Bir İletişim Aracı Olarak Manas Destanının Anıtlştırılması (Bişkek Manas Anıtları Analizi)». *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Ekim 2018 22(Özel Sayı): 1889-1902*.
- Zeynalov, Ferhad. *Kitabi Dede Korkut*. Bakı: Yazıcı, 1988.

قهرمانان حماسی سنتی ترک و حضرت علی

موضوع تصویر حضرت علی به عنوان قهرمان ترکی در حوزه فولکلور (halkbilim) تاکنون به اندازه کافی مورد پژوهش قرار نگرفته است. در متون فولکلوریک، حضرت علی معمولاً با ویژگی‌های قهرمانان حماسی ترک مانند دده قورقود، اوغوز خان، ماناس و گاهی کوراوغلو و غیره مقایسه و توصیف می‌شود. قهرمان ما با فریادهای جنگی، قدرت بدنی، حالات خشمگین و عصبی، کرامات و معجزات، اسب و شمشیرش یک کل یکپارچه را تشکیل می‌دهد. با وجود اینکه متون مربوط به حضرت علی از جنبه‌های بسیاری قابل بررسی هستند، تاکنون عمدتاً تنها از منظر امامت مورد تحقیق قرار گرفته‌اند. وظیفه این مقاله تحلیل بخشی از متون مربوط به حضرت علی است؛ با تکیه بر سنت حماسی قهرمانی ترک و انجام مقایسه، نشان دهیم که در متون فولکلوریک، حضرت علی نه به عنوان امام، بلکه بیشتر شبیه به یک قهرمان حماسی ترک توصیف شده است. این رویکرد باعث تغییر دیدگاه به حضرت علی خواهد شد تا او نه تنها به عنوان امام، بلکه همچنین به عنوان قهرمان حماسه‌های ترکی پذیرفته شود.

مقدمه

در حوزه فولکلور، درباره حضرت علی نسبت به دیگر امامان اطلاعات و متون بیشتری وجود دارد. به ویژه، مردم باور داشتند که حضرت علی در دعای حق و عدالت بسیار عادل است و همین باور او را نسبت به دیگر امامان برجسته‌تر کرده است. از آنجایی که مردم حضرت علی را فردی درستکار، صادق و وجدان‌مدار می‌دانستند، قرن‌هاست که او را در متون خود زنده نگه داشته‌اند (Rüstemzade, Zeynalov, ۲۰۱۲: ۲۲۲). (عدالت و راستگویی، برجسته‌ترین فضیلت قهرمانان محبوب در متون مردمی ترک بوده است. در متون مربوط به حضرت علی، بیش از تصویر یک عضو جامعه اسلامی، تصویر یک اسطوره یا قهرمان حماسی را می‌بینیم. ترک‌ها مفهوم عدالت خود در اسطوره‌های قدیمی‌شان را با عدالت نسبت‌داده‌شده به حضرت علی ترکیب کرده‌اند. همان‌طور که گفته شده: «در طول تاریخ، تصاویر عدالت که از طریق اسطوره‌ها به ما رسیده‌اند بسیار مهم هستند. زیرا اسطوره‌ها به ما امکان می‌دهند تا فرآیند پیدایش اراده‌ای که زندگی اجتماعی را شکل می‌دهد، چگونگی طبقه‌بندی اشیاء، ارزش‌های مهم

در جامعه، نحوه درک آن‌ها، شیوه بیان احساسات انسانی مرتبط با این ارزش‌ها و به طور خلاصه عمق حافظه انسانی را آشکار کنیم (Çobanoğlu, ۲۰۱۶، ص ۱۴). باید تأکید کنیم که در اسطوره‌شناسی ترک، برای مجازات مجرمان، موجودی به نام «Atay iyesinin» (صاحب عدالت یا نگهبان عدالت) وجود دارد و همچنین ۶۶۶ دیوانه (یا موجودات دیوانه‌وار برای مجازات) نیز ذکر شده است. ترک‌ها به هیچ وجه نمی‌خواستند جرم و مجرم بدون مجازات بماند. با گذشت زمان، قهرمانان مردمی قدیمی با قهرمانان اسلامی درهم‌آمیخته شدند و ویژگی‌های یکی به دیگری نسبت داده شد. قهرمانان حماسی ترک را تقریباً به سطح پیامبری رساندند و قهرمانان اسلامی را گاهی با باورهای قدیمی ترکی و گاهی با ویژگی‌های قهرمانی حماسی ترکیب کردند. به گفته اینان (İnan)، شاعران مردمی قزاق از دوران‌های قدیمی، به جای قهرمانان حماسی قدیمی، حضرت علی، حمزه و امام حسین را جایگزین کردند و بخشی از حماسه‌های قدیمی خود را به شکل منقبت شخصیت‌های بزرگ اسلامی درآوردند (İnan, ۱۹۵۲، ص ۲۸-۲۷). کتاب دده قورقود که هم زندگی و باورهای جامعه اسلامی و هم جامعه شامانی (شمن‌باور) را منعکس می‌کند، و همچنین آثاری مانند Battal Gâzî و Oğuz-Nâme، این وضعیت را نشان می‌دهند (Fiğlalı, ۱۹۹۱، ص ۸۸). وضعیت در متون مربوط به حضرت علی نیز چندان متفاوت نیست. ویژگی‌های قهرمان حماسی ترک به امام اسلامی نسبت داده شده است

۱. حضرت علی به عنوان قهرمان حماسی

در حماسه‌های ترکی، تصویر و موضوع قهرمان بسیار مهم است. برای قومی که زندگی‌اش را بر پشت اسب و در جنگ گذرانده، علاقه به قهرمانان تصادفی نیست. قهرمانان حماسی، تصاویری هستند که جهان‌بینی ترکی، نظام اعتقادی و ارزش‌های آن را در خود منعکس می‌کنند. حماسه‌ها منابع اطلاعاتی بسیار جدی درباره زندگی، زیست و تاریخ ترک‌ها هستند. قهرمان هر حماسه‌ای حتماً از دل فرهنگ ترک بیرون آمده است. ویژگی‌های مشترک قهرمانان حماسی به صورت موتیف‌ها بیان می‌شود. شمشیر، اسب، فریاد جنگی (nara)، رشد سریع و مانند این‌ها، موتیف‌های قهرمانی تیپ آلپ (Alp tipi) در حماسه‌ها هستند. محمد یارديمجي تیپ قهرمانی ترک را به ویژه تیپ آلپ را قهرمان دوران پیش از اسلام می‌داند: تیپ آلپ نمونه تیبی است که در حماسه‌های ترک دیده می‌شود. «آلپ» به معنای قهرمان، دلیر، شجاع است. شرط اول اینکه ترک‌های قدیم به دلاوران خود این نام را بدهند، دلاوری، شجاعت، برتری فردی، قهرمانی و نجابت است (Yardımcı, ۲۰۰۷، ص ۵۰). در متون مربوط به حضرت علی با بسیاری از این موتیف‌ها روبرو شدیم. یکی از آن‌ها موتیف «قیرخلار/ ۴۰ تن» است. در میان اعداد مهم برای ترک‌ها که به آن‌ها قداست بخشیده‌اند، عدد چهل در رتبه اول قرار دارد. در حماسه اوغوز خان، اوغوز در چهل روز راه می‌رود، در چهل روز سخن می‌گوید، اطراف کوه قاف را در چهل روز می‌گردد، در ضیافتی که می‌دهد ستونی به ارتفاع چهل کولاج برپا می‌کند و چهل میز آماده می‌سازد (Bayat, ۱۹۹۳: ۱۱). در حماسه ماناس، موتیف چهل به مفهومی اشاره دارد که چهل آلپ یا چهل اری که اطراف قهرمان را قدرت می‌بخشند، بیان می‌کند (Yardımcı, ۲۰۰۷: ۵۵). شخص آلپ معمولاً تنها به جنگ می‌رود اما همیشه چهل یار کنارش هستند (Yardımcı, ۲۰۰۷: ۵۲). در زمان جنگ، اطراف ماناس آلپ‌هایی هستند که به هیچ‌کس شکست نمی‌خورند (Gülensoy, ۲۰۰۲، ص ۴۱). عدد چهل در فولکلور ترک جایگاه مهمی دارد. به ویژه «قیرخلار» که به عنوان حقارن شناخته می‌شوند، در تصوف بسیار تکرار می‌شود. «این کرک اری که جهان را اداره می‌کنند، در رأس‌شان قطب یا قطب‌الاقطاب قرار دارد. آن‌ها مانند هفتگان و سه‌گان مقام‌های بالایی دارند. در باور علوی-بکتاشی مجلسی به نام مجمع قیرخلار وجود دارد. گفته می‌شود که در رأس قیرخلار حضرت علی قرار دارد» (Pala, ۱۹۹۵: ۳۲۶).

یکی دیگر از موتیف‌های قابل توجه، خواب یا خوابیدن است. قهرمانان معمولاً مدت طولانی می‌خوابند و وقتی بیدار می‌شوند، در خواب‌شان معجزه‌ای رخ می‌دهد. در داستان‌های عاشقانه آذربایجان نیز قربانی و عاشق عباس پس از فرو رفتن در خواب عمیق، وقتی بیدار می‌شوند هم عاشق می‌شوند و ساز می‌زنند و هم بُته (نشانه عشق) به آن‌ها داده می‌شود (Tehmasip, ۱۹۷۹, ۲۶۳). حضرت علی نیز مانند قهرمانان داستان‌های قدیمی ترک، هفت روز می‌خوابد (Rüstemzade, ۲۰۱۲, ۶۵). در منقبت‌ها و داستان‌های قزاق‌ها نیز قهرمان هفت روز می‌خوابد و با دشمن هفت روز و هفت شب کشتی می‌گیرد (Yıldırım, ۲۰۱۷, ۲۹۷-۲۷۸). چون حضرت علی سنت قهرمانی ترک را ادامه می‌دهد، کشتی گرفتن او با یک زن نیز ضروری است. چنان‌که حضرت علی با یک زن دشمن کشتی می‌گیرد و پس از شکست دادن او با وی ازدواج می‌کند (Karaoğlu, ۲۰۱۵, ۴۲). در ییری (آواز حماسی) مین کوللین مربوط به قوم کوموک نیز قهرمان ما با زن کشتی می‌گیرد (Acıyev, ۲۰۰۱, ۴۶۵). همین وضعیت را در داستان‌های دده قورقود بین بامسی بیئرک و بانو چیچک نیز می‌بینیم (Anar, ۲۰۰۰, ۴۵). در حماسه کوراوغلو نیز در یکی از گرایلی‌های موجود، قهرمان ما با زن کشتی می‌گیرد و به او شکست می‌خورد (Gazanfargızı, ۲۰۱۸, ۴۵). چون متون مربوط به دیگر موتیف‌های قهرمانان حماسی گسترده‌تر است، آن‌ها را جداگانه و تحت عنوان‌های مستقل بررسی کردن مناسب دانستیم.

۲. تولد حضرت علی

تولد حضرت علی به گونه‌ای افسانه‌ای و شگفت‌انگیز روایت می‌شود. بر اساس روایت، هنگامی که عموی پیامبر حضرت محمد (ص)، عباس، و بسیاری از بنی‌هاشم در حال طواف کعبه بودند، درد زایمان همسر ابوطالب آغاز شد. اما او دیگر توان خروج از بیت‌الله را نداشت. در این هنگام دعا کرد: «ای پروردگارم، زایمانم را آسان کن.» در همان لحظه دیوار کعبه شکافته شد و فاطمه ناپدید گردید. کسانی که شاهد بودند به داخل کعبه رفتند اما او را نیافتند. سه روز کسی او را ندید. در روز چهارم، او را در حالی دیدند که حضرت علی را در آغوش دارد و ظاهر شده است (Sivasî, ۱۹۷۵, ۲۹۲). همچنین قهرمان حماسی ترک، ماناس، نیز به شیوه‌ای معجزه‌آسا زاده شده است. اینجا باید اشاره کنیم که حماسه ماناس طولانی‌ترین حماسه ترکی است. ماناس اغلب با شامانیسم و حتی با کتیبه‌های اورخون ینی‌سئی شباهت دارد (Cemil, ۲۰۲۱, ۱۲۲). هنگامی که ماناس به دنیا آمد، برای نام‌گذاری او چهار پیامبر بزرگ آمدند، نامش را گذاشتند و او را در آغوش گرفتند. در حماسه مشخص نشده که این چهار پیامبر بزرگ چه کسانی هستند: «یاکوپ خان، نام پسر تازه متولدشده‌اش را چهار پیامبر بزرگ بر او گذاشتند: ماناس. چهار پیامبر بزرگ او را در آغوش گرفتند» (Gülensoy, ۲۰۰۲, ۳۰). در بیت‌های زیر نیز از پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) چنین یاد شده است: «هنگامی که به مکه رفت و آمد می‌کرد، ای یاران، حضرت سلطان پیامبر، ای یاران، یار من شده بود، ای یاران» (Gülensoy, ۲۰۰۲, ۲۵۹). در هر دو نمونه، در زمان تولد قهرمانان ما پیامبر حضور داشته است. فرآیند تولد قهرمانان مردمی با حضور پیامبر مقدس شده است

در منبع دیگری، هنگامی که از حضرت محمد (ص) پرسیده شد تولد حضرت علی چگونه رخ داد، او چنین پاسخ داد که خداوند پیش از آفرینش زمین‌ها و آسمان‌ها و پیش از فرستادن هیچ پیامبری، نور مرا و علی را آفرید؛ سپس هزار نفر در خواب علی را دیدند و بت‌ها به رو افتادند و ایمان به مردم رسید: «این شب چیزی رخ داد» گفتند و از غیب صدایی به آن‌ها رسید: «امشب علی از فاطمه بنت اسد زاده شد» (Sivasî, ۱۹۷۵, ۳۴۹). بر اساس روایت دیگری، حضرت محمد (ص) در بازگشت از معراج با عزرائیل برخورد می‌کند و از او می‌پرسد پیش از آفرینش آدم و فرشتگان چه دیده است. عزرائیل می‌گوید دو جوان دلیر را دیدم

که یکی در غرب و دیگری در شرق بر کرسی نشسته بودند - حضرت محمد و حضرت علی - هر کدام چوبی سبز و توپی در دست داشتند، توپ را به یکدیگر پرتاب می کردند و سپس برخاستند و رفتند. حضرت محمد پرسید توپ در دست کدام ماند؟ عزرائیل گفت در دست کسی که در غرب نشسته بود. حضرت محمد پرسید آیا آن ها را می شناسی؟ عزرائیل گفت نه. سپس حضرت محمد گفت آن ها علی و خودم بودیم. عزرائیل پرسید توپ چیست؟ پیامبر گفت: «توپ پیامبری است و در دست من ماند.» وقتی عزرائیل دلیل نشستن پیامبر در غرب و علی در شرق را پرسید، حضرت محمد گفت: «ای عزرائیل، پیامبری در من پایان می یابد، به همین دلیل در غرب نشستم؛ علی اما نخستین دوست خدا است، بنابراین در شرق نشسته بود» (Eğri, ۲۰۱۲: ۳۰۳). در متون گردآوری شده از منطقه قره باغ آذربایجان باور بر این است که علی پس از چهل سال گشتن بر روی زمین زاده شد: «علی کسی است که انگشت آک دو (غول سفید) را برید. پسرعموی پیامبر است. علی چهل سال در جهان گشت و سپس از مادر زاده شد» (Rüstemzade, Zeynalov, ۲۰۱۲: ۶۵). جالب است که در متون اوغوز خان نیز خداوند اوغوز را هنوز در شکم مادر به عنوان والی (حاکم) خود پذیرفت (Bayat, ۱۹۹۳: ۱۰). همچنین در روایتی درباره بوغرا خان، هنگامی که پیامبر محمد (ص) در معراج بود، میان پیامبرانی که او را ملاقات کردند یکی را نشناخت و از هویتش پرسید؛ جبرئیل به پیامبر گفت: «این روحی است که سیصد سال بعد در ترکستان اسلام را گسترش خواهد داد» (Bayat, ۱۹۹۳: ۱۰).

در نتیجه، ترک ها از مقدس شمردن قهرمانان حماسی خود ابایی نداشتند. با معجزه آسا کردن تولد آن ها، در واقع آن ها را تقدیس می کردند و به نوعی حق می دادند که قهرمان دارای ویژگی های خارق العاده باشد.

۳. رحمت و قدرت حضرت علی

حضرت علی علاوه بر اینکه به عنوان قهرمانی قدرتمند، نیرومند و گاهی عصبی و خشمگین در حماسه توصیف می شود، به عنوان فردی مهربان و عادل نیز نشان داده می شود. در یکی از متون، حضرت علی برای نجات بدهکار از بدهی اش، خود را مانند برده می فروشد (Rüstemzade, Zeynalov, ۲۰۱۲: ۲۱۹). در ثبت های سیواسی، حضرت علی برده را نزد خود فرا می خواند، دست قطع شده اش را با دستمالی می بندد و بر آن دعا می کند. وقتی پارچه برداشته می شود، شاهد می شویم که دست قطع شده به حالت اولیه بازگشته است (Sivasî, ۱۹۷۵: ۳۹۵). در سنت علوی-بکتاشی، گاهی دیده می شود که حضرت علی به شکل خضر درمی آید و به کمک مردم می شتابد. این موضوع در بیت های پیر سلطان ابدال چنین بیان شده است: «هزار و یک نام دارد، یکی نامش خضر است / هر جا صدا کنی، آنجا حاضر است / علی پادشاه است، محمد وزیر / این فرمان را علی ننوشته مگر؟» (Özrelli, ۲۰۱۲: ۹۴). نام خضر در حماسه های ترکی بسیار تکرار می شود. خضر در کودکی ماناس را محافظت می کند. یاکوپ خان هنگام دعا برای باکای از خضر سخن می گوید: «سمت چپش را خضر بزرگ پاس دارد، باکای» (Gülensoy, ۲۰۰۲: ۳۲). در داستان های مردمی نیز خضر بهترین نگهبان قهرمانان ماست. نام پسر ماناس، سِمَتای، نیز توسط خضری که با دعا آمده، گذاشته می شود. خضر با ریش سفید، بر اسب سفید خود سوار می شود، عصایش در دست، در برابر مردم جمع شده، سِمَتای را در آغوش می گیرد و نامش را می گذارد: «هنگامی که آن ها بدون هیچ سخنی ایستاده بودند، اسب سفید ظاهر شد. مردی با ریش سفید، عصا در دست، به سوی کاراخان آمد و ایستاد. مرد ریش سفید گفت: اگر مردم جمع شده نام این کودک را نمی دانند، بگذار من نامش را بگذارم، کودک را به من بده!» (Gülensoy, ۲۰۰۲: ۳۰۱). یکی از قهرمانان مهم حماسی ترک، آلام بت، نیز در لحظات دشوار می گوید: «خضر بزرگ (به تو) یاری رسان است» (Gülensoy, ۲۰۰۲: ۶۶). در قرآن کریم نیز درباره خضر اطلاعاتی وجود دارد، حتی ماجرای او با پیامبر موسی (ع) روایت شده است (کهف/۸۲-۶۰). باور به اینکه او به افراد گرفتار کمک

می‌کند، در میان مردم بسیار رایج است. عبارت‌های رایج مانند «تا بنده به تنگ نیاید، خضر نمی‌رسد»، «مانند خضر رسیدن» و غیره، نتیجه همین باور است (Gülensoy, ۲۰۰۲: ۲۴۶).

یکی از مهم‌ترین موتیف‌های حماسه‌های قهرمانی ترک، بریدن سر و ریختن خون است. برای مثال، در داستان‌های دده قورقود نیز قهرمانان به بریدن سرها افتخار می‌کنند. به همین دلیل، اینکه به یکدیگر بگویند «تو سرم را بریدی، خونم را ریختی» (Zeynalov, ۱۹۸۸، ۱۱۰) تصادفی نیست. در متون مربوط به حضرت علی نیز می‌بینیم که علی در عصبانیت، کافران را می‌برد و قطعه‌قطعه می‌کند (Rüstemzade, ۲۰۱۲، ۵۱-۵۰). بر اساس آنچه در جنگ نامه‌ها روایت شده، در زمان جنگ، حضرت علی با کمک خداوند کارهایی را به تنهایی انجام می‌دهد که هزاران نفر با هم نمی‌توانند انجام دهند. برای نمونه، گفته می‌شود که او با ذوالفقار خود در یک ساعت ششصد نفر را شکست داد؛ هنگامی که با سپاه تحت فرمان طارق زنگی روبرو شد، ذوالفقار را هفتاد ارشین (واحد طول) دراز کرد و با هر ضربه، صد و چهل کافر را به زمین انداخت (Demir, Erden, ۲۰۰۷، ۲۲۲). حتی پیش از آغاز جنگ، با فریاد جنگی که می‌کشد، چنان ترسی در دل دشمنان می‌اندازد که هزاران نفر دل‌شان می‌لرزد و همه دیوها نابود شده و به زیر زمین می‌روند (Demir, Erden, ۲۰۰۷). این وضعیت را در حماسه ماناس نیز می‌بینیم: «خبر ماناس پخش شد، ماناس غرید (و بیشتر) در گهواره دراز کشیده بود و سخن گفت: ای یاکوپ خان ریش‌سفید، راه مسلمانان را باز خواهم کرد، مال کافران را پراکنده خواهم ساخت، برای مسلمانان نجات‌بخش خواهم بود» (Gülensoy, ۲۰۰۲، ۳۱-۳۰). کوراوغلو نیز پیش از ورود به جنگ، فریاد جنگی دیوانه‌وار می‌کشد: «این سخن را گفت، یک فریاد دیوانه‌وار کشید و هفت هزار و هفتاد و هفت دیوانه کوراوغلو دور او جمع شدند و گفتند: - ای کوراوغلو، باز چه شده که تو فریاد دیوانه‌وار کشیدی؟» (Şamil, ۲۰۰۹، ۲۱۹).

می‌توان گفت که قهرمانی حضرت علی در متون به دوران پیش از آدم بازمی‌گردد. چنان‌که در اثر «فضیلت‌نامه شاه ولایت»، آمده است که حضرت علی سی و نه هزار و سیصد و هشتاد و نه سال پیش از آدم، بزرگ‌ترین عفریت را بست و این بند را جز خود علی کسی نتوانست باز کند و برخی از دیوان با دیدن چهره علی بیهوش شدند (Yörük, ۱۹۹۸، ۱۱۸). ف. بایات در نوشته‌های خود درباره اوغوز خان، از رابطه قهرمانان ترک با شامان نیز سخن گفته است (Bayat, ۱۹۹۳، ۱۷-۱۲). در متون گردآوری‌شده از منطقه قره‌باغ آذربایجان، در متن «حضرت علی و جنی جعفر» (Cinni Cafer)، می‌بینیم که حضرت علی دقیقاً مانند یک شامان، به راحتی با موجودات جهان دیگر ارتباط برقرار می‌کند (Rüstemzade, Zeynalov, ۲۰۱۲، ۲۲۳). مردم از برقراری ارتباط و تشبیه میان حضرت علی و شامان ابایی نداشتند. همچنین در متون گردآوری‌شده از منطقه گده‌بی، می‌بینیم که حضرت علی مانند شامان به زیر زمین می‌رود و با جن‌ها می‌جنگد (Kazımoğlu, İsayeva, ۲۰۱۶، ۴۲). معمولاً در متون گردآوری‌شده از آذربایجان، حضرت علی در مرتبه بسیار بالایی قرار دارد: «حالا، بچه، به علی نه می‌توانیم بگوییم خدا، نه چیزی پایین‌تر از خدا» (Rüstemzade, Zeynalov, ۲۰۱۲، ۶۵). در متن دیگری، گفت‌وگویی میان جبرئیل و علی چنین است: «...اگر با چشم خود نمی‌دیدم که از مادر زاده شدی، به تو خدا می‌گفتم» (Rüstemzade, Zeynalov, ۲۰۱۲، ۴۶). رساندن قهرمان به مقام والا، از سنت‌های حماسه‌سرایی ترک است. اوغوز خان، دده قورقود، ماناس، کوراوغلو و بسیاری قهرمانان دیگر والا شمرده شده‌اند، خود را نماینده خداوند بر روی زمین معرفی کرده‌اند و اغلب به مرتبه پیامبری رسانده شده‌اند. در متون مربوط به حضرت علی، به دلیل شخصیت اسلامی‌اش، قداست کمی بیشتر اغراق‌آمیز شده است. برای مثال، در متون مربوط به حضرت علی، به ویژه قدرت او در برداشتن وزن زمین و آسمان دیده می‌شود. حضرت علی را در برابر قوی‌ترین قهرمان همه

دوران‌ها، رستم زال، قرار می‌دهند. رستم زال در برابر قدرت حضرت علی دوام نمی‌آورد و به دین او می‌گردد (Rüstemzade, ۲۰۱۲: ۴۵-۴۴). در روایت دیگری، با پهلوان سالسال به جنگ می‌رود. با پهلوان سالسال شرط می‌بندند. شرط حضرت علی این است که سالسال شمشیر او را تکان دهد. اما سالسال نمی‌تواند و جنگ را حضرت علی می‌برد و سالسال را با شمشیر خود دو نیم می‌کند (Acalov, ۲۰۰۵: ۱۵۳).

یا در متن دیگری، حضرت علی وزنی را که شیطان در کیسه‌ای پر کرده بود (وزن جهان)، در ضربه اول بر نمی‌دارد، در ضربه دوم نیز بر نمی‌دارد، در ضربه سوم با تمام قدرت برمی‌دارد اما خون به چشمانش می‌ریزد و تا زانو به زمین فرو می‌رود. از آن پس نامش «علی چشم‌سرخ» (Kırmızıgöz Ali) باقی می‌ماند (Rüstemzade, Zeynalov, ۲۰۱۲: ۶۲).

معمولاً در متون موجود، حضرت علی را عصبی و خشمگین می‌بینیم. حتی نفرین‌هایی مانند «به غضب علی گرفتار شوی، به ذوالفقار او دچار شوی» وجود دارد. در متن «خون به زنگ اسبم رسیده»، روایت شده که علی از شدت خشم چشمش خونین شده است: علی به سپاه حمله می‌کند. آن‌قدر خشمگین شده که سوگند خورده تا خون به زنگ اسبم نرسد، دست از کار نکشم (Rüstemzade, ۲۰۱۲: ۵۲-۵۰). در متن «شیر/اسد که از پیامبر طلب نجات/کمک می‌کند»، می‌بینیم که هنگامی که علی خشمگین می‌شود، فرمانده‌ای حیوانی را به شکل شیر درمی‌آورد. یکی دیگر از ویژگی‌های این متن این است که حضرت علی دارای قدرتی فرازمانی است. زیرا در متن، رویداد پنج قرن پیش رخ داده است. حتی پیامبر نیز در متن این را بیان می‌کند: «پنج قرن پیش علی وجود داشت؟ چگونه تو را به شکل شیر درآورد؟» (Rüstemzade, ۲۰۱۲: ۴۹-۴۷). از این پرسش در متون می‌فهمیم که حضرت علی مانند دیگر قهرمانان ترک، به صورت فرازمانی و فراتر از زمان توصیف شده است.

معمولاً در متون موجود، هنگامی که کسی از حضرت علی کمک می‌خواهد، هر چقدر هم دور باشد، او از غیب صدای او را می‌شنود و راه شش‌ماهه را فوراً می‌پیماید: ...از راه شش‌ماهه صدایی به گوش علی رسید. برخاست و گفت:

• قنبر، پیامبرمان مرا صدا می‌زند، برویم.

قنبر نیز بنده وفادار علی بود. گفت:

• یا علی، از کجا فهمیدی؟

گفت:

• صدای آقایم به گوشم رسید.

حضرت علی راه شش‌ماهه را در یک جرعه آب خوردن طی می‌کند (Rüstemzade, ۲۰۱۲: ۵۰).

هنگام سخن از کرامات حضرت علی نیز می‌بینیم که نقاط مشترک زیادی با قهرمانان حماسی ترک دارد. موتیف قیرخلار، قدرت برداشتن وزن زمین و آسمان، سخن گفتن با موجودات جهان دیگر، چشم خونین شدن از خشم و بسیاری ویژگی‌های دیگر، حضرت علی را با قهرمانان حماسه‌های ترک یکی می‌کند.

۴. دُلْدُل و ذوالفقار

در حماسه‌های قدیمی ترک، قهرمانان محبوب معمولاً تنها گذاشته نمی‌شوند و همراهانی وفادار یا دارای قدرت‌های خارق‌العاده در کنارشان قرار می‌گیرند. اغلب این همراهان اسب یا شمشیر هستند. اسب قهرمان برای او بسیار مهم است. گاهی در جنگ‌ها به کمکش می‌شتابد و گاهی تنها شنونده دردها و غم‌های اوست. در روایات، اسب حضرت علی یعنی دُلْدُل نیز بهترین دوست او و در جنگ‌ها گاهی یاری‌رسانش در لحظات دشوار است. در دانشنامه اسلام آمده که دُلْدُل را پیامبر اکرم (ص) به حضرت علی هدیه داد و اسبی سریع نبود بلکه کوتاه‌قد و چابک بود (Uzun, ۱۹۹۴: ۲۰). اینجا باید اشاره کنیم که اسب ماناس نیز ماده (kısarak) است (Yıldız, ۱۹۹۵: ۸۲). در میان مردم، دُلْدُل با معانی قدرتمند، نیرومند، چابک و هوشمند هم‌معنا شده است. «حضرت علی اسبی داشت به نام دُلْدُل. وقتی انگشت اشاره‌اش را نشان می‌داد، دُلْدُل از هر کجا بود می‌آمد، مانند گربه شکمش را به زمین می‌چسباند و برای اینکه حضرت علی راحت سوار شود، دراز می‌کشید» (Rüstemzade, ۲۰۱۲: ۵۰). در حماسه کوراوغلو، قهرمان ما دو اسب داشت: قیرات و دورات (Şamil, ۲۰۰۹: ۲۶). میان ترک‌ها باور بر این بود که قدرت اسب از سوی خداوند داده شده است. در حماسه‌ها، بزرگ‌ترین یاری‌رسان قهرمانان اسب است. اسب در حماسه‌ها مانند خود قهرمان دارای ویژگی‌های خارق‌العاده است. قهرمان بدون اسبش هیچ کاری نمی‌تواند انجام دهد. اسب‌های کوراوغلو یعنی قیرات و دورات نیز از اسبی که از دریا بیرون آمده زاده شده‌اند (Şamil, ۲۰۰۹: ۲۶). گویی در حماسه‌ها، صاحب واقعی پیروزی و شکست اسب است (Yardımcı, ۲۰۰۷: ۵۴).

در حماسه ماناس، آک‌کولا (Akkula) تقریباً مانند یک دوست به صاحبش بسیار کمک می‌کند: «بر آک‌بایرا می‌نشینم، آک‌بوز ماده را سوار می‌شوم، به خدا دعا می‌کنم، تُلُو می‌کنم و می‌رانم. اگر کبوتر ببیند پرهایش را بکن، اگر سیاه‌رویی زیاد آواز بخواند زبانش را ببر! اگر ساکساغان ببیند پرهایش را بکن! اگر سیاه‌رویی زیاد آواز بخواند زبانش را ببر! به خانه آک‌یلای برو، آقام بیاید و در را باز کند! آب زرد را بریزد! نفرین و دعا باشد!» (Yıldız, ۱۹۹۵: ۲۷۹). در هر دو حماسه، از رنگ اسب قهرمانان سخن گفته می‌شود و رنگ سفید ذکر می‌گردد. در عبارت‌های «آک‌باییر، آک‌بوز kısarak»، «کیر یا سفیدرنگ» که در متن آمده و رنگ سفید که نماد برتری زمان است، به طور خلاصه از سَور چنین برمی‌آید: راهنمایی با پیش‌روی بالا (روشن کردن)؛ برای معنای مثبت: نور، پاکی، بی‌گناهی (معصومیت و بی‌زمانی/عدم تأثیر زمان)؛ برای معنای منفی: وحشت، فراطبیعی و رازی کیهانی دست‌نیافتنی (Sever, ۲۰۰۳: ۲۶۱). اسب حضرت علی نیز به رنگ بوز/خاکستری و سفید است.

دلیل اینکه کوراوغلو گاهی در جنگ‌ها پیروز می‌شود، خدمات بی‌نظیر قیرات است. هرگاه کوراوغلو در تنگنا قرار گیرد، قیرات او را از آن وضعیت نجات می‌دهد. کوراوغلو نیز از خواندن شعرهای زیبا برای اسبش دریغ نمی‌ورزد:

همه چیز کوراوغلو به قیرات نیاز دارد، از روی دریاها تخت و تاج می‌سازد، قیرات کوراوغلو را سرافراز می‌کند، راه دشمن را می‌برد، ای قیراتم (Şamil, ۲۰۰۹: ۳۰۵).

اسب ماناس یعنی آک‌کولا در همان روزی که ماناس به دنیا آمد، زاده شد. آک‌کولا بارها ماناس را از موقعیت‌های دشوار نجات داد (Begaliyev, ۱۹۶۸: ۲۰; Lipets, ۱۲۷-۱۲۴: ۱۹۸۴). در متون مربوط به حضرت علی نیز می‌بینیم که اسب دُلْدُل برای نجات صاحبش از دشمن، ناگهان ناپدید می‌شود (Kazımoğlu, İsayeva, ۲۰۱۶: ۴۴). علاوه بر این، گفته می‌شود که دُلْدُل راه چهل‌روزه را در یک روز طی می‌کند، اگر چهل روز غذا نخورد و آب ننوشد، از قدرت و نیرویش چیزی کم نمی‌شود، صاحبش

را ترک نمی‌کند، هر جا که باشد با صدا زدن می‌آید و جز حضرت علی کسی را بر پشت خود سوار نمی‌کند (Demir, Erdem, ۲۰۰۷، ۱۵۸).

یکی دیگر از ویژگی‌های قهرمانان حماسی ترک، شمشیرشان است. ذوالفقار حضرت علی نیز یکی از یاری‌رسانان اوست. درباره ذوالفقار حضرت علی پذیرفته شده که او گفته است: «اگر به این شمشیر بگویم دراز شود، پانصد کولاج دراز می‌شود، اگر بگویم اژدها شود، اژدها می‌شود، اگر بگویم آتش شود، آتش می‌شود و جهان را می‌سوزاند». بر اساس روایت دیگری، شمشیر گاهی چهل ارشین و گاهی صد و پنجاه ارشین دراز می‌شود، بسته به موقعیت دشمن (Demir, Erdem, ۲۰۰۷، ۱۸۵). همچنین در متون موجود آمده که وقتی حضرت علی شمشیر ذوالفقار را محکم به صخره‌ای زد، از یک طرف صخره آب قرمز و از طرف دیگر آب سفید جاری شد (Kazımoğlu, İsayaeva, ۲۰۱۲: ۴۶). حکمت شمشیر حضرت علی را بار دیگر در زمان فتح قلعه خیبر می‌بینیم. هنگامی که حضرت علی شمشیر را برای ضربه زدن به (دروازه یا دیوار) بلند کرد، خداوند متعال به اسرافیل و میکائیل فرمان داد که بازوهای او را بالا نگه دارند تا با تمام قدرت بزند. علی چنان به دروازه یا دیوار زد که بدن دشمن با زره‌اش دو نیم شد، اسبش دو نیم گردید و حتی شمشیر علی تا لایه‌های زیرین زمین فرو رفت. در این هنگام خداوند جبرئیل را فرستاد تا مانع برسد شمشیر به گاوی که زمین را بر پشت خود نگه می‌دارد، شود (Karaoğlu, ۲۰۱۵: ۴۸). جالب است که در باور قدیمی، جهان بر پشت گاوی قرار دارد: «می‌گویند جهان بر شاخ گاو بوز (سفید/خاکستری) تکیه کرده است. هر بار که گاو می‌خوابد و برمی‌خیزد، برای چرا می‌رود یا آب می‌نوشد، زمین می‌لرزد، کوه‌ها به دریا تبدیل می‌شوند و دریاها به کوه» (Gazanfar, ۲۰۱۸Gurbanov, ۲۰۱۸). در اسطوره‌های جنوب آذربایجان نیز جهان بر شاخ‌های گاو است و با کمی حرکت گاو، زلزله رخ می‌دهد (Yıldırım, ۲۰۰۶: ۱۴۷). این نشان می‌دهد که در متون مربوط به حضرت علی، موتیف‌های پیش از اسلام استفاده شده است. همچنین در حماسه ترکی دیگر که غنی از موتیف‌های پیش از اسلام است، یعنی حماسه ماناس، شمشیر قهرمان نیز دارای ویژگی خارق‌العاده است. هنگام آب دادن به شمشیر در مرحله ساخت، چند چشمه را خشک کرد. شمشیر به قدری تیز است که می‌تواند اسبی را دو نیم کند. شمشیر با چربی داخلی در زمستان و علف سبز در تابستان پیچیده شد و در نهایت با خون انسان آب داده شد (Yurdigül, Ayhan, ۲۰۱۸: ۱۸۹۶). شمشیر کوراوغلو نیز میسری نام دارد. در جنگ‌ها، کوراوغلو اغلب با قدرت شمشیر میسری بر دشمنان برتری می‌یابد. برای مثال، شعری که کوراوغلو هنگام جنگ با پسر فرنگ می‌خواند:

شمشیر میسری را بسته‌ام،

تو را شمشیر می‌زنم،

تو را به گریه می‌اندازم،

ای پسر فرنگ، ای پسر فرنگ (Şamil, ۲۰۰۹: ۲۵۸).

همان‌طور که دیده می‌شود، اسب و شمشیر قهرمان بسیار مهم هستند. این دو ویژگی به ویژه برای تیپ آلپ در قهرمانان حماسی ترک بسیار مناسب است. حضرت علی نیز در متون فولکلوریک معمولاً با اسب دلدل و شمشیر ذوالفقار یاد می‌شود. اسب دلدل و شمشیر ذوالفقار حضرت علی، درست مانند دیگر قهرمانان حماسی، نزدیک‌ترین دوستان او هستند.

سخن آخر

در مقاله خود، حضرت علی را از جنبه‌ای متفاوت با امامت، یعنی به عنوان قهرمان حماسی ترک بررسی کردیم. حضرت علی را با قهرمانانی مانند اوغوز خان، دده قورقود، بامسی بییرک، ماناس و کوراوغلو مقایسه کردیم. به عنوان ویژگی‌های مشترک، می‌بینیم که اسب، شمشیر، فریاد جنگی، کرامت‌داری، قدرت زیاد، خشمگین بودن و مانند این‌ها به حضرت علی نیز نسبت داده شده است. این امر باعث می‌شود که حضرت علی بر اساس متون فولکلوریک، از هویت دینی‌اش خارج شده و به هویت قهرمان حماسی ترک تعلق یابد. نکته دیگری که باید اشاره کنیم این است که در حماسه‌های ترک، قهرمانان نه تنها تیپ آلپ (جنگجو و دلیر) بلکه تیپ حکیم (bilge) نیز وجود دارند، اما مردم حضرت علی را نه به تیپ حکیم، بلکه به تیپ آلپ نسبت می‌دهند.

مردم ویژگی‌های قهرمانان حماسه‌های قدیمی را که بسیار دوست داشتند، به حضرت علی نسبت دادند تا او را نه فقط یکی از بزرگان اسلام، بلکه یکی از معجزه‌آساترین و محبوب‌ترین قهرمانان حماسی ببینند.

در متون مربوط به حضرت علی، موتیف‌ها و مفاهیم سنتی حماسی را به وضوح می‌بینیم. چنان که وقتی به متون مربوط به حضرت علی نگاه می‌کنیم، می‌بینیم که مردم آن‌ها را با موتیف‌های حماسی آراسته‌اند. اسب حضرت علی یعنی دُلْدُل و شمشیرش ذوالفقار نیز از مهم‌ترین موتیف‌های حماسه‌های قهرمانی هستند.

منابع

- Acıyev, Abdulhakim. Kumukları yırıları. Mahaçkala: QUP, 2001.
- Bayat, Füzuli. Oğuz Kağan dastanı. Bakı: Sabah, 1993.
- Begaliyev, Sapar. O poetike Eposa Manas. Frunze: İlim, 1968.
- Öztelli, Cahit. Pir Sultan Abdal. İstanbul: Özgür Yayınları, 2012.
- Cemil Adil. Manas (dastan ve poema. Bakı: Elm ve tehsil, 2021.
- Çobanoğlu, Özkul. "Toplumsal ve İktisadi Kökenleriyle Türk Mitolojisi". Bilim ve Ütopya. Y.22, S.270. (ss.11-35), 2016.
- Demir, Necati, Erden, Mehmet Dursun. Hazret-i Ali Cenkləri, I cilt. Ankara: Destan Yayınları, 2007.
- Eğri, Osman. Kitâb-ı Cabbâr Kulu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. Türkiye'de Alevîlik Bektâşılık, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1991.
- Kazımoğlu, Muxtar, İsayeva Sebina. Gedebeý folkloru. Bakı: Elm ve tehsil, 2016.
- Gülensoy, Tuncer. Manas Destanı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- İnan, Abdülkadir. "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. I, S. IV, Ankara 1952.

Karaoğlu, Hamza. "Anadolu'da Hz. Ali Tasavvurları: Kahramanmaraş Örneği" KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 26 (2015)

Kur'an-ı Kerim. Erişim 19 Mart 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/S%C3%A2d-suresi/4011/41-44-ayet-tefsiri>

Küçükönder, Muhterem. Ali Kayası. Yayın Tarihi: 12 May 2017. <https://ansiklopedi.46.web.tr/ali-kayasi/>

Lipets Rahil. Obrazı batıra i ego konya v Turko-Mongolskom Epose. Moskva: Nauka, 1984.

Tehmasib, Mehemmedhüseyn. Mehebbet dastanları. Bakı: Elm, 1979.

Rüstemzade, İlkin, Zeynalov, Farhad. (2012) Qarabağ folklor da bir atrixdir. I cild Bakı:

Elm ve tehsil

Rüstemzade, İlkin. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. II cilt. Bakı: Elm ve tehsil, 2012.

Sever, Mustafa. "Edebiyatta Mitolojik ve Arketipik Yaklaşım Tarzları" Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003.

Şamil Eli. Koroğlu dastanı (Eli Kamali arxivindeki materiallar). Bakı: Elm ve tehsil, 2009.

Şemseddin Sivasî. Peygamberimizin Sevgilisi Dört Halifenin Menkıbeleri (Menakib-ı Çehâr Yâr-ı Güzin). İstanbul: Saadet Yayınevi, 1975.

Uzun, Mustafa. (1994). "Düldül". İslam Ensiklopediyası. 10.cilt. Ankara: TDV Yayınları.

Yardımcı, Mehmet, Destanlar. Ankara: Ürün Yayınları, 2007.

Yıldırım, Nimet. Fars Mitolojisi Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.

Yıldırım, Seyfullar. Kazak halk masalları. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017.

Yörükân, Yusuf Ziya. Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Yurdigül, Yusuf, Ayhan, Niyazi. «Simgesel Bir İletişim Aracı Olarak Manas Destanının Anıtlaştırılması (Bişkek Manas Anıtları Analizi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Ekim 2018 22(Özel Sayı): 1889-1902.

Zeynalov, Ferhad. Kitabı Dede Korkut. Bakı: Yazıçı, 1988.

وطن پرستی سناریونویس

عباسعلی احمدآوغلو

چکیده:

ایمیل:

arazahmadoghlu@gmail.com

وابستگی:

دکتری ادبیات انگلیسی

این نوشتار به تحلیل فیلم پیشگامانه «آتابای» می‌پردازد؛ اثری از هادی حجازی‌فر، فیلم‌نامه‌نویس و بازیگر آذربایجانی اهل خوی. داستان آتابای و خواهرزاده‌اش، آیدین، بستری است برای بررسی مفاهیمی چون وطن، هویت ملی، تبعیض زبانی، زخم‌های نسل‌ها و سراب عشق. فیلم چالش‌های اجتماعی و فرهنگی ترک‌های آذربایجان را بازتاب می‌دهد؛ از جمله تبعیض، از دست‌رفتن میراث فرهنگی و فاجعه خشک‌شدن دریاچه ارومیه. نمادهایی مانند تعقیب کیسه پلاستیکی توسط آتابای که «باد آن را تا آسمان می‌برد» و تلفظ نادرست نام «آیدین» نشان‌دهنده بیگانگی فرهنگی هستند. این مقاله همچنین به فیلم‌برداری، معماری و فولکلور آذربایجانی در فیلم و پارادوکس‌های هویتی شخصیت‌ها می‌پردازد. در نهایت، «آتابای» به‌عنوان اثری پست‌مدرن و واقع‌گرا معرفی می‌شود که از دل اندیشه هویت ملی برآمده و زیبایی و تراژدی وطن را هم‌زمان به تصویر می‌کشد.

کلمات کلیدی: آتابای، هویت آذربایجانی، وطن، تبعیض فرهنگی، دریاچه ارومیه، زخم نسلی، نمادپردازی، رئالیسم پست‌مدرن، هادی حجازی‌فر، ترک‌های آذربایجان

استناد (آپا):

احمدآوغلو، ع.ع. وطن پرستی سناریونویس. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

THE SCREEN WRITER'S HOMELAND LOVE

Araz Ahmadoghlu

Email:

arazahmadoghlu@gmail.com

Affiliation:

PhD of English Literature

Abstract:

This essay analyzes Atabay, a groundbreaking film in Iranian cinema created by Hadi Hejazifar, an Azerbaijani screenwriter and actor from Khoy. Through the story of Atabay and his nephew Aydın, the film explores themes of homeland, identity, linguistic oppression, generational trauma, and the illusion of love. The narrative highlights the sociocultural struggles of Azerbaijani Turks, including discrimination, loss of cultural heritage, and the drying of Lake Urmia. Symbolic elements—such as Atabay chasing an empty plastic bag “up and down the hills to no avail” and the repeated mispronunciation of “Aydın”—underscore the film’s critique of cultural alienation. The essay further examines the film’s cinematography, use of Azerbaijani architecture and folklore, and its portrayal of paradoxes within modern Azerbaijani identity. Ultimately, it argues that Atabay is a post-modern realist work rooted in national consciousness, reflecting both the beauty and the tragedy of a homeland under pressure.

Key words: Atabay, Azerbaijani identity, Homeland, Cultural oppression, Lake Urmia, Generational trauma, Symbolism, Post-modern realism, Hadi Hejazifar, Azerbaijani Turks

CITATION (APA):

Ahmadoghlu, A. THE SCREEN WRITER'S HOMELAND LOVE. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Abbassəli Əhmədov

E-poçt:

arazahmadoghlu@gmail.com

Mənsubiyyət:

İngilis ədəbiyyatı üzrə
fəlsəfə doktoru

SENARİSTİN VƏTƏNSEVƏRLİYİ

Xülasə:

Bu məqalə Xoylu azərbaycanlı ssenarist və aktyor Hadi Həcəzifərin yaratdığı "Atabay" filmi təhlil edir. Atabay və onun bacısı oğlu Aydın obrazları vasitəsilə film vətən sevgisi, milli kimlik, dil ayrılığı, nəsillərarası travma və saxta sevgi kimi mövzuları işıqlandırır. Əsər Cənubi Azərbaycan türklərinin sosial-mədəni problemlərini — ayrılığı, mədəni irsin itirilməsi və Urmu gölünün qurudulması faciəsini — ön plana çıxarır. Atabayın "boş selofan torbanın dalınca təpələrdə qaçması" və "Aydın" adının yanlış tələffüzü kimi simvollar milli özgələşməni vurğulayır. Məqalədə filmin operator işi, Azərbaycan memarlığı və folklorunun istifadəsi, eləcə də müasir azərbaycanlı kimliyindəki paradokslar araşdırılır. Nəticə etibarilə, "Atabay" milli kimlik düşüncəsindən doğan post-modern realist bir əsər kimi təqdim olunur və həm vətənin gözəlliyini, həm də faciəsini əks etdirir.

Açar sözlər: Atabay, Azərbaycan kimliyi, Vətən, Mədəni təzyiq, Urmu gölü, Nəsillərin travması, Simvolculuq, Post-modern realizm, Hadi Həcəzifər, Azərbaycan türkləri

CITATION (APA):

Əhmədov, A.A. SENARİSTİN VƏTƏNSEVƏRLİYİ. Urmu: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 08, Yay 2025, ISSN: 3041-8690.

SENARİSTİN VATANSEVERLİĞİ

Dr. Araz Ahmedoğlu

E-posta:

arazahmadoghlu@gmail.com

Üyelik:

İngiliz Edebiyatı Doktoru

Özet:

Bu makale, İran sinemasında öncü bir yapım hâline gelen Atabay filmini ve onun arkasındaki yaratıcı güç olan Xoylu Azerbaycan Türkü senarist ve oyuncu Hadi Hecazifər'i inceliyor. Film, Atabay ve yeğeni Aydın üzerinden vatan sevgisi, kimlik arayışı, dilsel ve kültürel baskı, kuşaklar arası travma ve yanılısama niteliğindeki aşk gibi temaları işler. Eserde, Güney Azerbaycan Türklerinin yaşadığı toplumsal ve kültürel sorunlar — ayrımcılık, kültürel mirasın kaybı ve Urmu gölünün kurutulması — güçlü sembollerle aktarılır. Örneğin Atabay'ın "boş naylon torbanın ardınca tepelerde koşması" ve "Aydın" adının yanlış telaffuzu, kimlik yabancılaşmasını temsil eder. Makale ayrıca filmin sinematografisini, Azerbaycan'a özgü mimari ve folklor unsurlarının kullanımını ve modern Azerbaycan kimliğinde görülen paradoksları değerlendirir. Sonuç olarak Atabay, milli kimlik düşüncesinden beslenen post-modern realist bir eser olarak hem vatanın güzelliğini hem de trajedisini aynı anda görünür kılar.

Anahtar Kelimeler: Atabay, Azerbaycan kimliği, Vatan, Kültürel baskı, Urmu Gölü, Kuşak travması, Sembolizm, Post-modern realizm, Hadi Hecazifər, Azerbaycan Türkleri

CITATION (APA):

Ahmedoğlu, A. SENARİSTİN VATANSEVERLİĞİ. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 08, Yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

An unexpected pioneering movie became a legend in Iranian movie industry. The man who created this pioneering work is Mr. Hadi Hejazifar, an Azerbaijani screen writer and actor from Khoy.

The star of the movie, Atabay (Hadi Hejazifar), who has studied architecture in Tehran, becomes crazy returning to his homeland and seeing too much disgusting filthiness there. His father is into narcotics, smoking with his friends in a pigsty. Their son-in-law has sold their father land to a Persian businessman because he has already brought up some debts and then he had to pay back the checks. The Persian guy is now running a horse show with his two daughters in Atabay's homeland. In spite of the fact that Atabay's sister, Farroukhliqa loved a boy called Yahya while she was very young, she had been forced to marry a much older man called Parviz. Now they have a son called Aydın. Because she hated her husband, she used to see Yahya secretly. After a while Parviz leaves her alone with her son and starts a new life in another city. Farroukhliqa can't tolerate the burden and burns herself in the middle of the village. Now Atabay's world is his nephew, Aydın.

The young generation in the village is trying to study and leave the village anyway that symbolizes their homeland for the sake of better opportunities. The character in the movie that symbolizes the young generation is Jeyran. She proposes Atabay, who is as old as her own father, to marry and save her from their village. In order to run for those fantasies like millions of other Azerbaijani Turks, Atabay has started wandering from his homeland, either. No matter how talented or powerful you are, the megalomaniac ethnicity that consider you as the second or the third degree citizens will always beat you three to zero and block your path toward fulfilling your dreams. In spite the fact that Atabay was always more intelligent and successful in his classes and job, he has never been able to accomplish his dreams because of his Turkic accent and that fact that he was never one of them! The Persian beauty that he had offered her his heart, had deprived him making a home for himself and offered him grey hair instead.

Nevertheless, Atabay falls in love with a second Sima. Why Sima? It is a proper noun for females in Farsi, but literally means "face; appearance". Therefore, after leaving the rural environment's boring life and being dropped in the middle of much exciting and eye catching life style of the urban life, the youth such as Kazim (Atabay) fall in love with what looks beautiful and attractive to them and become deprived from the true love. Those who have said:

"Love is blind", in fact, have tried to say that those who are not able to see the true and pure love are blind.

Even if Kazim himself emphasizes: "Kazim is dead! Call me Atabay!", on another scene he says: "Man never changes". This paradox, in spite of the literal gratitude of his new name – Atabay – is nothing but only an empty slogan. Therefore, Atabay is carrying "Kazim" within himself. The numbers 21, 31, 41, 51, etc. beginning the movie are repeated exactly at the end of the movie. In spite of changing digits of 2, 3, 4, 5, etc. the never changing number, "1", remains the same. Even if the rural boy, Kazim, has changed his name to Atabay, his personality and world view have never been able to become Atabay in its literal meaning. In Turkic language "Atabay" is the father-like-master of a prince who not only brings him up, but also is his wise counselor. Regardless of the fact that Kazim is trying to act as his nephew's atabay, he only is dragging Aydın behind himself. There is an Azerbaijani saying that says a wise man is never gets stung from the same whole. However, the ones such as Kazim will never become wiser even if they get a hundred times. If he was wise enough, he would never hit Aydın so savagely and then started crying in front of him and begging to be excused and forgiven.

The **theme** of the movie story is the writer's this attitude toward the same problem. He is trying to depict that if you surrender your heart to a person who has already a prejudiced inferior look on you will never make you happy. Say hello to him if you see such a happy one! The screen writer is depicting this concept through a very influential symbol. Before his guests come, Atabay climbs the hills to collect some thyme for them. But the wind robs the plastic bag out of his hand up to the sky. He starts chasing the empty plastic bag up and down the hills to no avail. It symbolizes chasing happiness and love in vain.

The word "aydın" in Turkic language mean "open-minded; intellectual; pleased and happy". For example, when saying "aydın ol" in Azerbaijani Turkic you wish someone to be happy and pleased with his life; and for the other meanings it is used in the word collocations such as "Azerbaijani intellectuals". However, when the word is written with an upper case initial – Aydın, it is a proper noun for males in the language, literally meaning the first definition. Through the context of the movie the character of "Aydın" is the baby of the family, their most intelligent, their most handsome, who is living in one of the outlying villages of Azerbaijan, writing Farsi poems and falling in love with a Farsi speaking girl called Simin, though. As well as Jeyran, Aydın symbolizes the young generation. Nevertheless, if the intellectuals of a nation are

"Aydın" and "Atabay", then poor the ordinary people of the nation! One of the outstanding critical points of the movie is the pronunciation of "Aydın". When they use in the exclamations such as "*Gözün Aydın olsun!*", they pronounce it correctly. However, when they use the same word as a proper noun, especially the young generation mispronounce it. The reason is the lack of education in their mother language. Both in Farsi and Azerbaijani Turkic the word is written the same way as "آیدین". It is obvious that its pronunciation with the Farsi accent will be the dominant one, while its original pronunciation in Turkic is /aidın/, because the education is in the dominant minority's language even if it is a completely foreign language for Azerbaijani Turks.

Considering its beauty, the word "Ceyran" (Jeyran) in Turkic, which is the name of one of the most beautiful species of deer, is given to females in the language. At the same time, it connotes another meaning, i.e., "purity; innocence", equivalent to "lamb" in Christianity. There is a legend about "Imam Riza", who vouches a mother deer to go back to feed her babies and return to the hunter. She returns after a while, and the hunter requests for absolution. In order to endear their beloved ones or daughters the address them as "" in Turkic, which is equivalent to "Darling" or "Honey!" in English. So the name symbolizes both beauty and innocence in Turkic. The character of rural "Jeyran" in the movie is more good-looking than the stylish urban girl, Sima. However, men like Atabay are not capable of observing this beauty. The audience's cackle at Jeyran's sincere behavior and simplicity, in fact depicts that those characteristics are no longer the value cult of this society. Then, the youth of such a society with such a world view are forced to either get married too early, secretly meet their ex while they are married, scape from home or finally commit suicide.

Atabay's lost paradise is two things: the garden that Parviz has sold and smoked up the money, and the Urmia lake which is being dried up. Unfortunately, both of them have gone out of Atabay's reach. Every native one walking on the dried salt of the lake that is threatening the life of millions of people around would say: "Who could believe it once we used to swim here?!" The burden of this statement is completely familiar for all of them. Both Atabay, who has lost his native paradise, and his nephew are looking for love. The thing that they chase and consider as pure love is only a mirage, though.

The **story** of the movie is written based on a thought originating from national identity. The monuments such as the unique minaret of Shams, historical Bazaar, Mutallib Khan's cultural

center or palace beautifully depict Azerbaijani architecture, rich history and culture. The Ashiq's music adds more to it. There is a special attention along the movie on folk games such as "Qayish qoydu" or the belt fight. It is an extremely exciting traditional game among boys in Azerbaijan.

The movie has a relatively good **photography** and **filming**. It becomes even more attractive when it is accompanied by the scenic beauties of Khoy and other parts of Azerbaijan. The special leitmotiv of the photography context is the grey and orange colors. The orange color matches well with the seemingly boring rural life style. While the bluish grey color efficiently symbolizes the death of the Urmia lake, especially, the scene in which Atabay and his close friend, Yahya are walking together on the port which is left completely useless there. At the beginning scene of the movie, while Atabay enters to the café of the village, the boys are playing their traditional game of belt fight. At the same time, as a train is passing by the village, its image is reflected on the large window pane of the café. It is obvious that the existence of the train in the movie was not so important for both the photographer and the director. If it were, the camera would focus on the train, then the playing children and the actor entering the café. Even if this scene is accidental, it is one the most conceptual ones. During World War I and II the war lords needed a strategic rail road to carry the Allies' ammunition behind the front of war with Nazis – the Russian front. But it was only the face of their strategy. Their main goal was to provide the necessary weapons for their local puppets, especially against the Ottoman empire and Turks. They made this rail road with the money and work force of the local people to serve their strategy. Rail road is crucial infrastructure around the world. It is built to carry development and industry to the region. Regardless of passing through Azerbaijan, it has never been useful for her nation! The village depicted in this movie is an alive witness of this theory in the 21st century.

However, there is a terrible problem at the wedding scene. The folk is dancing their traditional Azerbaijani dance, called "Yalli". The camera has only been focused on the dancers' heads, though. On the other side, while the ashig is singing, the cameraman is bringing the singers mouth and his teeth to close-up. This has become a major practiced problem in Iranian television industry. They intentionally remove such a beautiful Saz, ornamented with seashells, from the frame and bring in the close-up of the poor ashig's teeth and nose. Could it be something rather than being afraid of the power of Saz?

The major roles' – of Atabay, Aydın, Yahya and Sima – **acting** is great, especially Atabay's anger, along with Aydın's pure simplicity arises a familiar sympathy among Azerbaijani and other Turkic audience. The story starts with the **narration** of the first person and his point of view. Then it shifts to the **objective point of view**. It is a **post-modern realistic** story. The **suspense** starts exactly at the beginning by Atabay as he counts the numbers 21, 31, 41, 51, 61, 71, 81, and come to an **indefinite ending** by counting the same numbers.

The **plot** is developing well. However, the dialogues of the movie cannot go beyond the very informal vernacular, maybe because of its setting's time and place dimensions. The lack of education in mother language is prominently obvious. The **characters** are plausible and reasonable for the plot. Although, Yahya's character could be played more naturally if there had been a local accent coach to teach Javad Izzati some vernacular accent. In spite of his good acting, this role is not so successful regarding the context of the movie, maybe because of financial or some other problems.

The Urmia lake's problem is the to-be-or-not-to-be for Azerbaijan. The screen writer is effectively conveying this problem through his narration. Nevertheless, the **special effects** at the flamingos' night scene cannot be considered so good. After the intentional drying of the lake, the artists and literary figures of Azerbaijan have turned flamingo as the symbol of dying Urmia lake to attract the world's attention to the catastrophic outcomes of the problem. As everywhere of (southern) Azerbaijan Atabay speaks in Farsi with his own nephew while they are by the lake with the two Farsi speaking characters, Sima and her younger sister Simin. And the ones who have come as guests to another geography with another language and identity are the Farsi speaking ones. But these are the hosts who speak in the guests' language. This is an obvious example of the Farsi speaking ethnic minority's domination over other nations, especially the Turks of Azerbaijan. According to the context and setting of the movie there is not so much need for makeup. Only the makeup necessary to show Atabay's injuries and when falling in the pool Aydın breaks his head look very natural.

The characters' costumes are selected properly. Atabay's Cadillac, his western style casual clothes, listening to western music and sometimes to Tatlis creates an outstanding paradox with the amber rosary hanging from his neck. The character who is living such paradoxes silences the ashik in the wedding ceremony. However, driving to Yahya's wife's funeral he listens to western pop music! It is not an accepted morality among the folk anywhere. But he

is trying to arouse his folk's objection to an extremely bizarre problem. Nevertheless, the people who never question the existence of some red fishes in a lake on top of a mountain are not capable of even making an appropriate objection to an antisocial behavior.

The **sound track** of the movie could not be considered so successful. It was possible to create a more powerful one. For example, by mixing the local music with the modern world music it could be possible to compose an unforgettable piece of music appropriate for the movie. But this could only be possible by a composer who has an extremely powerful self-esteem and his determination to create an eternal piece of music based on his national identity.

Atabay is trying to express the **message of the movie** through a bizarre scene. He intends to illustrate his friend how to change. "In order to change you have to extinguish the fire within. As long as you have not extinguished it, this fire will burn anywhere you take it." To illustrate his advice, he takes an old tire to the top of a hill with Yahya. Then they pour gas on it, burn it and push it down the hill. It burns down the path. We hope that the audience would not misinterpret it and would not burn the mountains for the sake of their joy!

The screen writer is trying to depict the main character's self-attitude through a very meaningful scene. Whenever he wants to contemplate their village, he uses a binocular to overlook at the village. It symbolizes the similar people's self-attitude and their inferior look at their own society. Such people have always an inferior look at their own village, community and national identity. This attitude is forced by the pressure of the dominating culture and ethnicity. The individuals of those kind of societies will be deprived of the advantages both the suppressed and suppressor society.

We would thank the screen writer and main part of the movie, Mr. Hadi Hejazifar, its director, Ms. Niki Karimi, and its sponsor Mr. Qulamrza Bahari. We would also be honored to wish success and long life for all those lovers of our homeland.

Khoy, 12/12/2021.

پشت صحنه قورولتای ترکشناسی

چکیده:

یکصد سال از برگزاری نخستین قورولتای ترکشناسی می‌گذرد که از ۲۶ فوریه تا ۶ مارس ۱۹۲۶ در باکو برگزار شد. در طول روزهای برگزاری قورولتای و نیز در سال‌های پس از آن، نه تنها در جمهوری آذربایجان، بلکه در اتحاد جماهیر شوروی سابق، ترکیه، ایران و سایر کشورها صدها مقاله و ده‌ها کتاب در این زمینه به چاپ رسیده است. در رادیو و تلویزیون بسیار سخن گفته شده و توجه و عنایت به توسعه فرهنگی اقوام ترک مورد ستایش قرار گرفته است. به اصطلاح، در نوشته‌ها، برنامه‌ها و پژوهش‌ها، وجوه آشکار و نمایان قورولتای برجسته شده است.

اعدام نمایندگان نخستین قورولتای ترکشناسی در سال ۱۹۳۷ با اتهام‌های ملی‌گرایانه و تبلیغات ضدشوروی و نامیدن آنان به عنوان «دشمن خلق»، باعث شد که ماهیت واقعی وقایع در تاریکی بماند.

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، بخشی از اسنادی که در آرشیوها به صورت محرمانه نگهداری می‌شد، از حالت «محرمانه» خارج شد و پژوهشگرانی که از این فرصت بهره بردند، کوشیدند اهداف واقعی دولت‌های استعماری را در برگزاری قورولتای آشکار سازند. در میان بخشی از پژوهشگران نسل جدید، این نظر شکل گرفته است که دستگاه‌های امنیتی شوروی برای شناسایی و حذف افراد ملی‌گرا و میهن‌پرست، زمینه‌سازی برگزاری نخستین قورولتای ترکشناسی را فراهم کرده‌اند.

با دقت در تاریخ دویست سال اخیر، روشن می‌شود که قورولتای ترکشناسی صرفاً برای نابودی روشنفکران اقوام ترک برگزار نشده بود. این قورولتای بخشی از سیاست همسان‌سازی (ذوب‌سازی) استعمارگران روسیه بوده است. روسیه تزاری برای مسیحی‌سازی و همسان‌سازی مردمان تحت سلطه خود، سیاستی پنهان و نرم را دنبال می‌کرد. شوروی‌ها سیاست ذوب‌سازی مردمان تحت سلطه دولت تزاری را در پوشش بین‌المللی‌گرایی ادامه دادند. اگرچه وعده می‌داد که ملت‌ها را از اسارت نجات خواهد داد، اما در عمل شکل سیاست ذوب‌سازی استعمارگر را تغییر داد. او پس از تکه‌تکه کردن ملت‌ها به گروه‌های کوچک، برنامه‌ریزی کرد تا زبان، فرهنگ و تاریخ آنان را به فراموشی سپرده و روسی‌سازی کند.

اسناد موجود در آرشیو حزب کمونیست آذربایجان و سرویس امنیت ملی جمهوری آذربایجان نشان داد که به دلیل وجود مأموران - خبرچین‌های کافی کمیته امنیت دولتی (KGB) در قورولتای، دستگیری‌ها دو روز پس از گردهمایی آغاز شد. نخستین بازداشت‌شدگان، دانشگاهیان و سیاستمدارانی نبودند که به عنوان نماینده در قورولتای شرکت کرده بودند، بلکه اعضای کادر فنی بودند. به‌طوری که در ۸ مارس، علی یوسف‌زاده، دبیر علمی کمیته سازماندهی قورولتای و یکی از جوانانی که جمهوری آذربایجان برای تحصیل به خارج از کشور فرستاده بود - که در مدرسه عالی علوم سیاسی فرانسه تحصیل کرده و به وطن بازگشته بود - دستگیر شد و در ۱۱ مارس، احمد حاجین‌سکی و داداش حسن‌اف، رهبران حزب مساوات که به صورت مخفیانه فعالیت می‌کرد، دستگیر شدند. بازداشت‌شدگان نزدیک به سه ماه بازجویی شدند و اطلاعاتی درباره اینکه فهرست دعوت‌شدگان به قورولتای توسط چه کسانی تهیه شده، گفتگوهای خارج از گردهمایی و اطلاعاتی درباره نمایندگان و شرکت‌کنندگان به دست آمد. کسانی که در بازجویی اولیه نامشان ذکر شد، به شدت مجازات شدند و از اطلاعات به‌دست‌آمده از آنان استفاده گردید و در سال ۱۹۳۷ بسیاری از نمایندگان و شرکت‌کنندگان قورولتای ساکن در اتحاد جماهیر شوروی نابود شدند.

کلمات کلیدی: نخستین قورولتای ترکشناسی، ایدئولوژی شوروی، سیاست همسان‌سازی، الفبای مشترک، زبان ارتباطی مشترک

استناد (آپا):

شامیل، ع. ترجمه: ملک زاده دیلمقانی، آ. پشت صحنه قورولتای ترکشناسی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

علی شامیل آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان

ترجمه: آی ناز ملک زاده دیلمقانی

ایمیل:

alishamil@yahoo.com

وابستگی:

مشاور مدیر مؤسسه فولکلور در امور روابط خارجی

THE BACKGROUND OF TURCOLOGICAL CONGRESS

Ali Shamil

Email:

alishamil@yahoo.com

Affiliation:

Institute of Folklore of ANAS

Abstract:

It has been one hundred years since the First Turcological Congress was held in Baku, from February 26 to March 6, 1926. Both during the days of the congress and in the following years, hundreds of articles and dozens of books on the topic were published not only in Azerbaijan but also in the former Soviet Union, Turkey, Iran, and other countries. The congress was widely discussed on radio and television, highlighting the care and attention given to the cultural development of Turkic peoples. As they say, in articles, programs, and studies, the visible aspects of the congress were brought to the forefront.

The members of the First Turcological Congress were accused of nationalism and anti-Soviet propaganda, labeled as "enemies of the people," and executed in 1937, which led to the true nature of the events remaining in obscurity.

After the collapse of the Soviet Union, some previously secret archives were opened, and researchers have tried to uncover the true objectives of the colonial authorities. Some of the new-generation researchers have suggested that the Soviet secret services facilitated the organization of the First Turcological Congress in order to identify nationalist and patriotic individuals and eliminate them.

By carefully examining the history of the past 200 years, it becomes clear that the First Turcological Congress was not held solely to eliminate the intellectuals of the Turkic peoples. This congress was part of the assimilation policy of the Russian colonizers. During the Tsarist era, secret and subtle measures were implemented to Christianize and assimilate the peoples under Russian rule. Since the Soviet Union was based on an atheistic ideology and had promised to liberate the peoples who were under Tsarist rule, it changed the form of the assimilation policy. After dividing these people into small groups, it planned to erase their language, culture, and history and to Russify them.

Documents from the archives of the Azerbaijan Communist Party and the Azerbaijan National Security Service show that arrests began two days after the congress, as there were sufficient KGB agents and informants present. The first people arrested were not the scientists and politicians who had participated in the congress, but members of the technical staff. Thus, on March 8, the scientific secretary of the congress, Ali Yusifzade—one of the young people sent abroad by the Azerbaijan Democratic Republic to study at the École Nationale d'Administration in France and who had returned to the country—was interrogated, along with Ahmed Hajinski and Dadash Hasanov. They were questioned for nearly three months. The investigators were mostly interested in conversations that took place outside the congress and in the people who participated in them. Repression and pressure began against those whose names were mentioned during the initial investigation, and by 1937, many of them living in the Soviet Union had been executed.

Key words: First Turcological Congress, Soviet ideology, assimilation policy, Common Alphabet, Common Language of Communication

CITATION (APA):

Shamil, A. THE BACKGROUND OF TURCOLOGICAL CONGRESS. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

TÜRKOLÖJİ QURULTAY: TƏRƏNNÜMÜN ARXA PLANI

Əli ŞAMİL

E-poçt:

alishamil@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası

Folklor İnstitutu direktorunun

Xarici Əlaqələr üzrə müşaviri,

Xülasə:

1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 6-dək Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan yüz il ötür. İstər qurultay günlərində, istərsə də sonrakı illərdə yalnız Azərbaycanda deyil, keçmiş Sovetlər Birliyində, Türkiyədə, İranda və başqa ölkələrdə mövzu ilə bağlı yüzlərlə məqalə, onlarca kitab çap olunmuşdur. Radio və televiziya da çox danışılmış, Türk xalqlarının mədəni inkişafına göstərilən qayğı və diqqət tərənnüm olunmuşdur. Necə deyərlər, yazılarda, verilişlərdə, araşdırmalarda qurultayın görünən tərəfləri qabardılmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələrinin 1937-ci ildə millətçilikdə, antisovet təbliğatında suçlanaraq "xalq düşməni" adlandırılıb güllələnməsi hadisələrin əsl mahiyyətinin qaranlıqda qalmasına səbəb olmuşdur. Sovetlər Birliyinin çöküşündən sonra arxivlərdə gizli saxlanılan sənədlərin bir qisminin üzərindəki "məxfi"lik götürülmüş, bundan yararlanan araşdırıcılar qurultayın keçirilməsində müstəmləkəçi dövlətlərin əsl məqsədlərini ortaya qoymağa çalışmışlar. Yeni nəsil araşdırıcılarının bir qisminə belə bir fikir yaranmışdır ki, Sovet xüsusi xidmət orqanları millətçi, vətənpərvər insanları müəyyənləşdirmək və onları aradan götürmək üçün Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinə şərait yaradıb.

Son 200 ilin tarixini diqqətlə göz önünə sərdikdə aydın olur ki, Türkoloji Qurultay sadəcə Türk xalqlarının aydınlarını məhv etmək üçün keçirilməmişdi. Bu qurultay Rusiya müstəmləkəçilərinin assimilyasiya (əritmə) siyasətinin bir parçası olmuşdur. Çar Rusiyası əsərdə saxladığı xalqları xristianlaşdırmaq, assimilyasiya etmək üçün gizli və yumşaq siyasət yeridirdi. Sovetlər çar hökumətinin əsarət altında saxladığı xalqları əritmək siyasətini beynəlmillətçilik adı altında davam etdirdi. Xalqları əsarətdən xilas edəcəyini vəd etsə də əməldə müstəmləkəçinin əritmə siyasətinin formasını dəyişdi. O, xalqları kiçik qruplara parçaladıqdan sonra, onların dilini, mədəniyyətini, tarixini unutturub ruslaşdırmağı planlaşdırdı.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının və Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Xidmətinin arxivindəki sənədlər onu göstərdi ki, qurultayda KQB-nin yetərinə agentləri - informatoru olduğuna görə toplantıdan iki gün sonra həbslər başlanmışdır. İlk həbs edilənlər qurultayda nümayəndə kimi iştirak etmiş elm adamları və siyasətçilər deyil, texniki heyətin üzvləri olub. Belə ki, martın 8-də qurultayın Təşkilat Komitəsinin elmi katibi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici ölkələrə təhsil almağa göndərdiyi gənclərdən biri - Fransadakı Ali Siyasi Məktəbdə təhsil alıb vətənə dönmüş Əli Yusifzadə idisə, martın 11-də həbs edilən gizli fəaliyyət göstərən Müsavat Partiyasının rəhbərləri Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənov idi. Həbs edilənlər üç aya yaxın dindirilərək, qurultaya dəvət edilənlərin siyahısının kimlər tərəfindən hazırlanması, toplantıdan kənarda gedən söhbətlər, nümayəndələr və iştirakçılar haqqında məlumat əldə edilmişdir. İlk istintaqda adı çəkilənlər sərt cəzalandırılmış, onlardan əldə edilən bilgilərdən istifadə edilmiş, 1937-ci ildə Sovetlər Birliyində yaşayan qurultay nümayəndələri və iştirakçıların çoxu məhv edilmişdir.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, Sovet ideologiyası, assimilyasiya siyasəti, Ortaq Əlifba, Ortaq Ünsiyyət Dili

CITATION (APA):

ŞAMİL, Ə. TÜRKOLÖJİ QURULTAY: TƏRƏNNÜMÜN ARXA PLANI. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

TÜRKOLOJİ KURULTAYI: TÖRENLERİN ARKA PLANI

Ali ŞAMİL

E-posta:

alishamil@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan Millî İlimler
Akademisi

Folklor Enstitüsü Müdürünün
Dış İlişkiler Danışmanı

Özet:

1926 yılının 26 Şubat'ından 6 Mart'ına kadar Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı'nın üzerinden yüz yıl geçti. Gerek kurultay günlerinde, gerekse sonraki yıllarda yalnızca Azerbaycan'da değil, eski Sovyetler Birliği'nde, Türkiye'de, İran'da ve başka ülkelerde konuyla ilgili yüzlerce makale, onlarca kitap basılmıştır. Radyo ve televizyonda çokça konuşulmuş, Türk halklarının kültürel gelişimine gösterilen özen ve dikkat övülmüştür. Tabiri caizse, yazılarda, programlarda, araştırmalarda kurultayın görünen yönleri öne çıkarılmıştır. Birinci Türkoloji Kurultayı delegelerinin 1937 yılında milliyetçilikle, Sovyet karşıtı propagandayla suçlanarak "halk düşmanı" olarak nitelendirilip kurşuna dizilmesi, olayların asıl mahiyetinin karanlıkta kalmasına sebep olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra arşivlerde gizli tutulan belgelerin bir kısmının üzerindeki "gizli" ibaresi kaldırılmış, bundan yararlanan araştırmacılar kurultayın düzenlenmesinde sömürgeci devletlerin asıl amaçlarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Yeni nesil araştırmacılarının bir kısmında şöyle bir fikir oluşmuştur ki, Sovyet özel servisleri milliyetçi, vatansever insanları tespit etmek ve onları ortadan kaldırmak için Birinci Türkoloji Kurultayı'nın düzenlenmesine zemin hazırlamıştır.

Son 200 yılın tarihini dikkatlice göz önüne serdiğimizde anlaşıyor ki, Türkoloji Kurultayı sadece Türk halklarının aydınlarını yok etmek için düzenlenmemiştir. Bu kurultay, Rusya sömürgecilerinin asimilasyon (eritme) siyasetinin bir parçası olmuştur. Çarlık Rusyası, esaret altında tuttuğu halkları Hristiyanlaştırmak, asimile etmek için gizli ve yumuşak bir siyaset izliyordu. Sovyetler, çarlık hükümetinin esaret altında tuttuğu halkları eritme siyasetini enternasyonalizm adı altında sürdürdü. Halkları esaretten kurtaracağını vadetse de eylemde sömürgecinin eritme siyasetinin biçimini değiştirdi. O, halkları küçük gruplara böldükten sonra, onların dilini, kültürünü, tarihini unutturup Ruslaştırmayı planladı.

Azerbaycan Komünist Partisi'nin ve Azerbaycan Millî Güvenlik Hizmeti'nin arşivindeki belgeler gösterdi ki, kurultayda KGB'nin yeterince ajanı - muhbiri olduğu için toplantıdan iki gün sonra tutuklamalar başlamıştır. İlk tutuklananlar, kurultaya delege olarak katılmış bilim insanları ve siyasetçiler değil, teknik ekibin üyeleri olmuştur. Şöyle ki, 8 Mart'ta kurultayın Teşkilat Komitesi'nin bilimsel sekreteri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yabancı ülkelere eğitim almaya gönderdiği gençlerden biri - Fransa'daki Yüksek Siyaset Okulu'nda eğitim alıp vatana dönmüş Ali Yusufzade iken, 11 Mart'ta tutuklanan gizli faaliyet gösteren Müsavat Partisi'nin liderleri Ahmed Hacinski ve Dadaş Hasanoğlu idi. Tutuklananlar üç aya yakın sorgulanarak, kurultaya davet edilenlerin listesinin kimler tarafından hazırlandığı, toplantı dışında geçen konuşmalar, delegeler ve katılımcılar hakkında bilgi elde edilmiştir. İlk soruşturmada adı geçenler sert bir şekilde cezalandırılmış, onlardan elde edilen bilgiler kullanılmış ve 1937 yılında Sovyetler Birliği'nde yaşayan kurultay delegeleri ve katılımcılarının çoğu yok edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Birinci Türkoloji Kurultayı, Sovyet ideolojisi, asimilasyon siyaseti, Ortak Alfabe, Ortak İletişim Dili

CITATION (APA):

ŞAMİL, A. TÜRKOLOJİ KURULTAYI: TÖRENLERİN ARKA PLANI. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Giriş

Avropada sənayenin inkişafı xammala tələbatı gündən-günə artırırdı. Buna görə də sənayesi inkişaf edən, iqtisadi və hərbi qüdrəti artan dövlətlər yeni ərazilər işğal etməyə can atırdılar. Tarixdə çox qüdrətli sərkərdələr, dövlət rəhbərləri olmuş, böyük əraziləri işğal etmişlər. Lakin onlar əsarət altına aldıkları xalqların dilini, mədəniyyətini əritməyə çalışmamışlar. Çünki buna ehtiyac da duymurdular. XVIII yüzildən işğalçı dövlətlər tutduqları bölgələrdə uzun müddət qalmaq, oranın sərvətlərini mənimsəmək üçün assimlə siyasəti yürütməyə başladılar.

Onlar işğal etdikləri bölgələrin maddi və mənəvi sərvətlərini daha sürətlə mənimsəmək üçün yerli xalqları mədəniyyətindən, tarixindən, adət-ənənəsindən ayırmaqda həmin xalqların öndə gedənlərindən istifadə edirdilər. İşğalçılara müqavimət göstərənlər öldürülür, həbsxanalara atılır, sürgünlərə göndərilir, ağır işgəncələrə məruz qalırdılar. Ağalarına sədaqətlə qulluq edənlərlə mülayim davranılır, onlara, hətta övladlarına və yaxınlarına müəyyən imtiyazlar verilirdi.

Rusiyanın sənayesi Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərinin tərəqqisi səviyyəsində olmasa da, hərbi gücünə görə onu "Avropanın jandarması" adlandırırdılar. Rusiya müstəmləkəçiliyin klassik formasından istifadə edərək öncə işğal etdiyi ölkələrin öndənlərinin övladlarının bir qismini özünün ciddi nəzarəti altında olan təhsil ocaqlarında oxudur, sarayda və hərbi hissələrdə müəyyən qulluqlarda işlədərək təlim verir, sədaqətinə inandıqdan sonra doğulub boya-başa çatdığı bölgəyə idarəetmə və nəzarət sahəsində işləməyə göndərirdi.

Avropa ilə ayaqlaşmaq istəyən Rusiya ucqarlara göndərməyə kədr qıtlığı çəkdiyindən yerli xalqlardan mütəxəssislər, müxtəlif peşə sahibləri hazırlayırdı. Çar Rusiyası həm kadrlara olan tələbatını ödəmək, həm də müstəmləkə kimi saxladığı xalqları xristianlaşdırmaq, ruslaşdırmaq üçün ucqarlarda ibtidai, orta təhsil verən, peşə öyrədən məktəblər açır, oradan seçilən imtiyazlı sinifin övladlarını isə ali məktəblərdə oxutdurdu. Bu məktəblərin hamısında dərslər rus dilində keçilirdi. Dərs zamanı şagirdlərin anlamadığı sözləri, fikirləri müəllim milli dillərdə çatdırma bilməzdi. O, əl-qol hərəkəti ilə şagirdləri idarə edirdi, iti təsvir edə bilməyəndə dərstdə it kimi hüzməli, eşşəyi anlatmaq üçün anqırmaqlı idi.

İşğal edilmiş bölgələrə işləməyə göndərilmiş məmurların övladlarının təhsil alması üçün açılmış məktəblərdə yerli əhalinin uşaqlarının da oxumasına icazə verilirdi. Hökumət vəsaiti hesabına açılmış bu məktəblərdə yerli xalqların dillərinin, adət-ənənəsinin öyrənilməsinə də cəhd edilirdi. Lakin həmin məktəblər sürətlə artan tələbatı ödəmirdi. Buna görə də yerli təşkilatların büdcələri, xeyriyyə təşkilatlarının maliyyə dəstəyi və valideynlərin vəsaiti

hesabına məktəblərin və təlim kurslarının açılmasına icazə verilirdi. Bu məktəblərdə tədris proqramından tutmuş, təlim-tərbiyəyədək hamısı hökumət məmurlarının nəzarəti altında olurdu.

Milli ziyalıların açdıqları təhsil müəssisələrinin əksəriyyətində proqram Rusiyanın hökumət məktəblərinin proqramı əsasında tərtib olunurdu. Rus şovinizmi ölkədə əsarət altındakı xalqlar üçün hakim ideologiyaya çevrilmişdi. Proqram materiallarında, dərs deyən müəllimlərin söhbətlərində imperiya tərəflənir, tərənnüm edilir, əsarət altında qalan xalqlar isə geridə qalmış kimi təqdim edilirdi. Müəllimlərin, şagird və tələbə yoldaşlarının davranışları müstəmləkə kimi olan xalqların ayıq övladlarına da təsir edirdi. Onlar da öz xalqlarını azad görmək və demokratik bir cəmiyyətdə yaşamaq üçün yollar axtarırdılar.

Minillik ənənəsi olan, dünyaya məşhur elm və mədəniyyət xadimləri bəxş edən mədrəsələr isə sıxışdırılır, oranı bitirənlərə rəsmi dairələrdə iş verilmirdi. Mədrəsəni bitirənlərin gözdən salınması üçün onların naqis əməlləri haqqında lətifələr yayır, ən savadsızları, mənəvi qüsurluları irəli çəkirdilər. Avropatıplı məktəbləri bitirənlər savadlı, Şərq ölkələrindəki ən nüfuzlu məktəblərdə oxumuş, dünyəvi elmlərə yiyələnmişlər isə savadsız sayılırdı.

Milyonlarla insana savad vermiş, elm öyrətmiş, böyük kəşflərə imza atmış alimlər yetişdirən mədrəsə sistemi gözdən salınır, "mollaxana" adlandırılır, orada təhsil alanların valideyinləri müxtəlif yollarla sıxışdırılır, hökumətin, ictimai təşkilatların və Rusiyada təhsil almış ziyalıların açdığı Rus-Tatar (Rus-Tuzem) məktəblərində oxuyanların valideyinləri vergilərdən azad edilir, müxtəlif imtiyazlar verilirdi. Bunun arxasında hökumətin ruslaşdırma siyasəti dururdu. Mollaxana adlandırılan mədrəsələrdə oxuyanlar da xalqlarının qüsurlarını görür, onu aradan qaldırmaq üçün yollar axtarırdılar. Avropa tipli təhsil ocaqlarında oxuyanlar öz xalqında qüsür axtarmaq, ona yuxarıdan aşağı baxmaq ruhunda tərbiyə olunurdu. Lakin bu çox zaman baş tutmurdu. Ağıllı, məntiqli gənclər oxuduqlarından doğru, dürüst nəticə çıxarır, milli şüurlu, vətənsəver aydın kimi yetişirdilər.

Çar Rusiyasının müsəlman xalqlarına qarşı apardığı soyuq savaş təhsil sahəsində özünü daha qabarıq göstərirdi. Avropanın inkişafından gözləri qamaşan bəzi aydınlar müstəmləkəçilərin təbliğatının fəal iştirakçısına çevrilirdilər. 1846-cı ildə Kazan şəhərində açılmış İlahiyyat Akademiyasını bitirən gənclər müsəlmanlar yaşayan şəhər və qəsəbələrdə, Sibirdə durmadan islam dini, tanrıçılıq, buddizm əleyhinə təbliğat aparır, xristianlığı təbliğ edirdilər.

1847-ci ildə təşkil edilmiş Tərcüməçilər Komitəsi xristianlıq haqqında dini kitabları Türk dillərinə tərcümə edib yayırdı. Hökumət, dini qurumlar, ictimai təşkilatlar xristianlığı qəbul

edənlərə kömək göstərirdilər. Kilsələr bu işdə xüsusi qəddarlıq göstərirdi. İnsanlar zorla xaç suyuna salınır, adları dəyişdirilir, onların xristian olduqları elan edilirdi. Orenburq və Ural şəhərlərinin Baş yepiskopu Rusiya Daxili İşlər Nazirinə yazırdı: "Torğay əyalətində din dəyişdirmiş 26 Qazax ailənin hər birinə ev tikmək və əkinçiliyi inkişaf etdirmələri üçün ildə 200 ruble (Pul vahidi. Bir rublə bir toğlu almaq mümkün idi. 200 rublə bir sürü qoyun almaq olarmış - Ə.Ş.) olmaqla 5200 ruble verilməsini rica edirəm" (Pirmanov A., Kapeyeva A., 1997: 69 - 70). Yalnız din dəyişənlərə deyil, rus qadınları ilə evlənən müsəlmanlar və Sibir Türklərinə, Buryatlara da maddi yardım edilir, hökumətin açıq və gizli güzəştlərindən yararlanmaq imtiyazı verilirdi.

1871-ci ildə milli məktəblərə nəzarət üçün müfəttişlik quruldu. Bu müfəttişliyə Fridrix Vilhelm Radlov rəhbər təyin edildi. Təşkilata tatar məktəb və mədrəsələrini nəzarətdə saxlamaq, Sibirə, Türküstana gedən tatar müəllimlərin yerli xalqlar arasında işləməsini, Türk soylu uşaqlara dərs verməsini əngəlləmək tapşırılmışdı. Rusiya tatarların Türküstanlılara təhsil sahəsində təsirini azaltmaqla kifayətlənmirdi, din, idarəçilik, mətbuat sahəsində işləmələrinə də bir sıra məhdudiyyətlər qoymuşdu. Rus ziyalılarının və missionerlərin təsiri ilə hökumət 1868-ci ildə Orenburq müftiliyinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırdı, Qazaxlar müftiliyinin idarə aparatından çıxarıldı. 1886-cı ildə verilən qanun isə tatarların Orta Asiyada geniş torpaq sahələri almalarını əngəllədi (Özdemir, E., 2007: 46 - 58).

1872-ci ildə Almatıda missionerlərdən ibarət bir komitə qurulmuşdu (Mirzahmetov, M, 1993: 31). Bu komitənin missionerləri qarşısında iki vəzifə qoyulmuşdu: İslam dininin əleyhinə təbliğat aparmaq və xristianlığı təbliğ etmək! Mədrəsələrin açılmasının əngəllənməsi azmış kimi, uşaqlarını orada oxutmaq istəyən valideynlər bölgə müdirlərindən yazılı icazə almağa məcbur edilirdilər. İcazə almayan valideynlər cərimələnirdilər. Hökumət 1874-cü ildən mədrəsələri və yerli xalqların uşaqları oxuyan məktəbləri Rusiya Təhsil Nazirliyinin nəzarətinə vermişdi. 1876-cı il qanunu ilə müstəmləkə altına alınmış bölgələrdəki məktəblərin nəzdində rus dilində dərs keçilən siniflərin açılması və mədrəsədə dərs deyən müəllimlərin rus dilində yazıb-oxumağı bacarması, rus hökumət məktəblərinin proqramı ilə tanış olması məcburi idi. Təhsil Nazirliyi 1877-ci ildən qəza müdirlərinin icazəsi olmadan evlərdə, məscidlərin nəzdində məktəb və mədrəsə açılmasını qadağan etmişdi (Özdemir, E., 2007: 41 - 49).

Rus hökuməti əsarət altına aldığı xalqlardan özünə sadıq və onun siyasətini həyata keçirmək üçün fədakarlıq edən kadrlar hazırlayırdı. Rusdilli qaynaqlarda soyca Türk olan çuvaş Aleksandr Alektorovun (1861 - 1919), xakas Nikolay Fyodroviç Katanovun (1862 - 1922)

mənsubiyyətləri dəyişdirilmiş, Azərbaycan Türkü Mirzə Kazım bəyin (1802 - 1870), əsl adı Məhəmmədli Kazımbəy olan alimin isə adı Aleksandr Kazımoviç Kazımbek kimi yazılmışdı. Kırım savaşından (1853 - 1856) sonra Rusiyada millətçilik düşüncəsinin yüksəlməsi ilə panslavyan düşüncəli rus ziyalılarının Rusiyadakı müsəlman millətlərini ruslaşdırmaq, rus mədəniyyəti içərisində əritmək istəkləri də gücləndi. Nikolay İvanoviç İlminski (1822 - 1891) bu işdə xüsusilə seçilirdi (<http://www.portal-missia.ru/node/531>).

Rusiya Təhsil Naziri D.A. Tolstoyun "Vətənimizin sərhədləri daxilində yaşayan xalqların (işğal altına alınan xalqları nəzərdə tutur – Ə.Ş.) təhsili, onların Ruslaşdırılmasına və qeyri-şərtsiz rus xalqı ilə qaynayıb qarışmasına xidmət etməlidir" – göstərişinə cavab olaraq Nikolay İlminski yazırdı: "İslam dini var olduqca, rus hərflərinin ərəb hərflərinə qarşı savaşı çox çətin olacaqdır" (Özdemir E., 2007: 158).

Nikolay İlminski, Aleksandr Alekterov və Nikolay Ostromov kimi missionerlər gizliində raportlar, təlimatlar hazırlayıb hökumət idarələrinə göndərməklə kifayətlənmirdilər. Onlar fikirlərini açıq şəkildə mətbuatda da söyləyirdilər. Aleksandr Alektorov "Rusiyanın Doğusundakı xristianlaşdırma vəzifələrimiz haqqında bizim qəzetlər" məqaləsində Türküstan xalqlarını ruslaşdırmaq üçün birinci növbədə onların qızlarını, yəni gələcəyin analarını xristianlaşdırmağın vacib olduğunu vurğulayırdı. Onun fikrincə, uşaqlar ailə içində milli və mənəvi dəyərlərdə tərbiyə olunurlar. Analar xristian olarsa, ruslaşdırmanı daha sürətlə və asan həyata keçirmək olar (Özdemir, E., 2007: 45).

Professor L.N. Smirnov "Yerliləri ruslaşdırma və ruslaşdırma siyasətinin məqsədləri" məqaləsində ruslaşdırma siyasətinin təməlinə yerliləri xristianlaşdırmaq durduğunu yazırdı (Özdemir, E., 2007: 18).

Rusiyanın Həştərxandakı qubernatoru Dmitri İvanovski milli məktəb və mədrəsələrin artımından çox rahatsız olurdu. O, 1882-ci ildə hökumət dairələrinə yazdığı məktubda milli məktəb və mədrəsələrin artmasının qarşısını almaq üçün tədbir görmələrini xahiş edirdi.

Rusiyanın hökumət məmurları Sibir Türklərinin xristianlaşdırılmasına, onları ruslaşdırmağa can atırdılar. Strateqlərin fikrincə, Sibir Türklərinin ruslaşdırılmasını əngəlləyən səbəblərdən ən başlıcası Tatarların, Türküstanlıların müsəlman olaraq qalmaları idi. Ona görə də əsas güc bu əngəlin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdi. Çar Rusiyası strateqlərinin başladığı işi xalqlara azadlıq bəxş edəcəyini vəd edən Sovetlər Birliyi sürətlə həyata keçirməyə girişdi.

1. Türkoloji Qurultayın təşkili

Babalarının şücaəti və onların qurduğu qüdrətli dövlətlərlə öyünən hökmdarlar, idarəetmədə islahatlar aparmadıqlarından və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə laqeyd qaldıqlarından iqtisadi və hərbi qüdrətlərini itirərək xalqlarını çıxılmaz vəziyyətə saldılar. Getdikcə hərbi gücünü artıran Rusiya sürətlə qonşu ölkələri işğal etməklə ərazisini böyüdüdü. Lakin aqrar bir ölkə olan, əsasən hərbi gücə dayanan islahatlar həyata keçirilmədiyindən əhalinin güzəranı getdikcə ağırlaşdı. Bu da ölkəni xaosa sürükləyirdi.

Rusiya işğalı altında olan Türk-müsəlman xalqları isə ikiqat zülm altında idi. Onlar həm çar hökumətinin, həm də yerli məmur və imtiyaz sahiblərinin təzyiqi altında əzilirdilər. Millətin öndə gedənləri çıxış yolları arayırdılar. Avropada təhsil alıb geri dönənlər, eləcə də müxtəlif məqsədlərlə Avropaya səfər edənlər arasında bir Avropa heyranlığı yaranmışdı. Onlar xalqlarının Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin xalqları kimi yaşamasını istəyirdilər. Buna görə də yollar axtarırdılar. Bəzilərinə əlifba, bəzilərinə din, bəzilərinə milli dəyərlər buxov kimi görünür, ondan tezliklə qurtarmaq üçün yollar arayırdılar. Həmin dövrdə isə olduqca mühafizəkar ənənəyə sadıq qalan, dinini dəyişməyən, əlifbası isə ərəb əlifbasından qat-qat çətin Yaponiya sürətlə inkişaf edirdi. Rusiya əsarətində olan Türk-müsəlman xalqlarının öndənlərinin çox azı Yaponiyanı örnək göstərirdi. Əksəriyyəti necə dəyərlər üzlərini Avropaya tərəf çevirmişdilər.

1917-ci ildə baş verənlər ölkədə bir inqilab əhval-ruhiyyəsi yaratmışdı. Yalnız dövlət quruculuğunda, idarəetmədə deyil, təhsildə, yaşamda da inqilab etmək istəyənlərin sayı artmışdı. Bu inqilabların xalqa nə verəcəyini, onları hara aparacağını düşünmədən dəyişikliklər istəyirdilər. Hətta futuristlər hər şeyi yenidən qurmağa, keçmişdən gələnlərin hamısını uçurmağa can atırdılar. Yaranmış imkandan istifadə etməyə çalışan bir qrup Türk-müsəlman öndəri də min illər boyu ata-babalarının istifadə etdiyi, xalqlarının maarifçiləri arasında birləşdirici rol oynayan ərəb əlifbasını islah etməyə və ya tamam dəyişdirməyə girişdilər. Bu Rusiya strateqlərinin də işinə yaradığından onlar dəstəkləndilər.

1913-cü ildə Rusiya türkoloqlarından Aleksandr Samoyloviç türkoloji qurultay keçirməyə cəhd edir. Maddi vəsait olmadığından istəyini reallaşıdırı bilmir. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Çar Rusiyasının yeritdiyi siyasəti rəsmi şəkildə kəskin tənqid etsələr də, əməldə dediklərinin əksinə gedirdilər.

1922-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında yaradılan Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə (AYTƏK) öncə Fərhad Ağazadə, daha sonra isə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədəğa Ağamalıoğlu sədrlik edir (İsaxanlı, İ., 2006:45).

Səmədadağa Ağamalıoğlu hətta ərəb əlifbasını dəyişmək məsələsini müzakirə etmək üçün Vladimir Leninlə (Ulyanov) də görüşür.

1922-ci ildə müsəlman xalqları arasında birləşdirici rol oynayan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi yenidən gündəmə gətirilir. Rus şərqşünasları Peterburqda keçirdikləri toplantıda bu mövzunu ətraflı müzakirə edir. Aleksandr Samoyloviç 1923-cü ildə yenidən qurultay keçirmək üçün maliyyə vəsaiti tapmağa çalışır.

Monarxiyanı devirib silahlı üsyan yolu ilə hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər ölkəni qan gölünə döndərmişdilər. Ağqvardiyaçılara, monarxiya tərəfdarlarına, onlarla birlikdə ikinci Nikolayı hakimiyyətdən salmış siyasi partiyalara və ictimai təşkilatlara qarşı müharibə 4 ildən çox çəkmişdi. Ölkənin təsərrüfatı dağılmış, çar Rusiyasının yerində bir xarabalıq qalmışdı. İqtisadi vəziyyətin ağırlığından istifadə edərək, bolşeviklər müsəlmanları bir-birindən ayırmaq, assimile siyasətini gücləndirmək üçün sürətlə hərəkətə keçmişdilər.

Onların belə tez hərəkətə keçməsi təsadüfi deyildi. Vətəndaş müharibəsi illərində Rusiya işğalı altında olan xalqların yüz minlərlə insanı öldürülmüş, həbsxanalara salınmış, sürgün edilmiş, mühacirətə getmək məcburiyyətində qalmışdılar. Azərbaycanı bolşeviklər işğal etdikdən ötən il yarımda repressiyaya olunmuş adamlar haqqında 1921-1922-ci illərdə Azərbaycanın Türkiyədə hərbi attaşesi işləmiş Əsgər Ələsgərov Kəngərli "Azərbaycan faciəsi" xatirəsində yazıb ki, bolşeviklər Azərbaycanda 48 min insanı güllələmiş, onların da çoxu aydınlar idi (Nəzərli, Ş., 1995:197). Repressiya dövrünü öyrənən dəyərli araşdırmaçı Cəlal Qasımov isə yazır: "Azərbaycanda bolşevik işğalının ilk beş ilində 60-a yaxın üsyan olmuş, bir çox siyasi partiya gizli fəaliyyətə keçmişdir (Qasımov, C., 1998:74). Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının rəsmi bilgisinə görə həmin vaxt respublikada əhalinin sayı 1 milyon 952 min nəfər olmuşdur.

Akademik Muxtar Kazımoğlu-İmanova görə: "Qurultay bütövlükdə siyasi rejim tərəfindən düşünülmüş, ssenariləşdirilmiş Şekspirvari bir faciə səhnəsinə bənzəyir. Yəni qurultayda baş verən olaylar, irəli sürülən fikirlər 1937-ci ildə baş verəcək dəhşətli hadisələrin, qanlı repressiyanın əsas istinad nöqtələrindən biri olub" (İmanov, M., 1916: 10).

Keçmiş SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının ziyalılarının məsələyə münasibətini öyrənmək üçün Səmədadağa Ağamalıoğlu Rusiya müsəlmanları arasında tanınan "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəni, Vəli Xuluflunu, Xəlil Səid Xocayevi və başqalarını texniki heyət kimi 1924-cü ilin sentyabrın 9-da türklər yaşayan bölgələrə ezam edir (Xəlil, S., 1929: 17). Bu səfər bir aya qədər davam edir.

Aparılan uzunmüddətli təşkilati iş və danışıqlar nəticəsində Birinci Türkoloji Qurultayın Orta Asiyada, ilk növbədə Özbəkistanda keçirilməsi planlaşdırılır. "Yaranan şərait qurultayın təcili çağırılmasını tələb edirdi və bu səbəbdən də Azərbaycan təşəbbüsü öz əlinə aldı" (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006).

Moskvada 1925-ci il sentyabrın 15-də keçirilən toplantıda qərara alınır ki, Türkoloji Qurultay keçirilsin və aparıcı mövzu müsəlman xalqların minillik əlifbasının dəyişdirilməsi olsun. Toplantıya Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu rəhbərlik edir. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya hazırlıq işləri SSRİ Şərqşünaslıq Elmi Assosiasiyasına və Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinə tapşırılır. Sovet rəhbərliyi qurultayın keçirilməsinə ciddi hazırlıq işləri aparırdılar. Onların içərisində böyük bir narahatlıq da vardı. Qorxurdular ki, Türkiyədən gələn nümayəndələrin sayı çox olsa onlar məntiqli və elmi çıxışları ilə nümayəndələrə təsir göstərər, iştirakçıları ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi fikrindən daşındırırdılar. Bunun qarşısını almaq üçün qurultaya iki ay qalmış Türkiyənin Bakı konsulluğunun guya casusluqla məşğul olduğu haqqında cinayət işi başladılar. ZSFSR Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi («OQPU»/ «ZakÇeka») 9 dekabr 1925-də bir neçə nəfəri həbs etdi, Bakıdakı, İrəvandakı, Batumdakı və b. şəhərlərdəki Türkiyə konsulluqlarını bağladı və bununla da Moskva Türkiyə diplomatlarını gərginlik altında saxladı... (Tahirzadə, Ə., 2005: 29 yanvar). Beləcə Türkiyədən gələn nümayəndələrin sayı minimuma çatdırıldı. Sibirdən gələcək, müsəlman olmayan türklər çoxdan Kirill əlifbasından istifadə edirdilər. Sovet rəhbərliyi yaxşı bilirdi ki, müsəlman olmayan türklərin qurultaya dəvət edilmiş nümayəndələri ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi əleyhinə çıxış etməkdənsə öz xalqlarının problemlərini dilə gətirməyə üstünlük verəcəklər.

ÇK-nın (KQB) əməkdaşları gərgin işləyir, bir-biri ilə məsləhətləşir, qurultaya dəvət edilməsi nəzərdə tutulanlar, onların fikirləri haqqında informasiya hazırlayıb rəhbərliyə verirdilər. Sovet rəhbərliyinin istəyinin əksinə gedə biləcək adamların adları siyahıdan çıxarılırdı. Siyahıda adlarının üstündən xətt çəkilənlər sırasında olanlar: "Samurski (Dağıstan), Qayaz Maksudov (Tatarıstan), Həbib Zeyni (Başqırdıstan), Muxaddin Qurban Əliyev (Tatarıstan), Atnaqulov (Kazan), Myt Hartman (Almaniya), Sven Qedun (Stokholm – İsveç), Gize (Alm`aniya), Sami Rüfət (Türkiyə), professor Tomsen (Kopenhagen), Yuliya Nemet (Macarıstan), Bursalı Məmməd Tahir bəy (Türkiyə), Q. Ştumme (Leypsiq), Q. Yakob (Berlin), B. Munkaçi (Budapeşt)". Onlar latın əlifbasına qarşı mövqedə dayanan, ya ərəb əlifbasının

islahatını müdafiə edənlər, ya da müəyyən edilməmiş mövqeləri səbəbi ilə ideoloji cəhətdən etibarsız sayılırlar (Məmmədli, N., 2025:10, 24).

Türk xalqının fikri öyrənilmədən Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq gedir. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə qurultayı keçirəcək təşkilat komissiyası yaradılır. Qurultayı Bakıda keçirməkdə rus strateqlərinin bir məqsədi vardı: deyilməsin ki, mərkəz, yəni ruslar müsəlmanları əlifbalarını dəyişməyə məcbur etdi.

Rusiya siyasətçiləri Türk xalqlarını bir-birindən ayırmaq üçün birinci onların min ildən çox ortaq istifadə etdikləri ərəb əlifbasını dəyişmək istəyirdi. Məqsədləri Rusiyada yaşayan müsəlmanların əlifbasını Rusiyada istifadə edilən Kiril əlifbası ilə əvəzləmək idi. Lakin bu heç də asan deyildi. Belə bir təklif irəli sürülsə, keçərsiz olacaqdı. Qurultaya hazırlıq dövründə, 1926-cı il fevralın 8-də Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilatçılarından olan, milliyətcə Eston, 1917-ci ildə İsveçrədə Viladimir Leninlə (Ulyanov) birgə çalışan, 1921-ci ildə Bakıya gələrək müxtəlif rəhbər vəzifələr tutan, 1925 - 1926-cı illərdə Birinci Türkoloji Qurultayın məsul katibi Artur Zifeld Simumyagin qurultayın təşkilat komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğluна yazırdı ki, qurultay nümayəndələrindən 73-ü islah olunmuş ərəb əlifbasının saxlanması, 30-u latın qrafikasına, 14-ü rus qrafikasına keçməyin tərəfdarıdır. 14 nəfər isə tərəddüd edir. (<https://fact-info.az/26199-birinci-turkoloji-qurultay-mexfi-senedlerde.html>)

Azərbaycan mühacirlərinin Qurultayı sərt şəkildə tənqid etməsi təşkilatçıları çox rahatsız edirdi. (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006: 7)

2. Birinci Türkoloji Qurultayın milli tərkibi

1926-cı il fevralın 26-da Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın açılışı olur. Qurultayın nümayəndələri arasında qeyri-türklər o qədər də azlıq təşkil etmirdilər. Toplantı Türk Qurultayı adlandırılsa da, əslində burada Rusiyada yaşayan xalqların demək olar ki, əksəriyyətindən nümayəndə vardı. Onların hər biri də azad və sərbəst şəkildə öz xalqlarının problemlərindən söz açə bilirdilər. Qurultaya qatılanların milli tərkibi aşağıdakı kimi qeyd edilib:

Azərbaycan Türkləri 19, rus 18, Kazan Tatarı 15, özbək 9, Kırım Tatarı 8, Başkurt 7, Qazax 5, Türkmən 5, Osmanlı türkü 3 (?), Qaraçay 3, Yakut (Saxa) 3, Alman 3, Qırğız 2, Dağıstan Türkü 2, Çuvaş 2, Adıgey 2, Yəhudi 2, Balkar, Qumuq, Noqay, Mişşeryak, Xakas, Oyrot (Altaylı), Uyğur, Eston, Macar, Abxaz, Avar, Kalmik, Osetin, İnquş, Çeçen, Erməni, Kürd, Ukrain, Teptyar, Votyak, Dağıstanlı (Feyzi Edhem Mustafa oğlu), İran Türkü (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006: 441 - 446).

Siyahıdan göründüyü kimi qurultayın təşkilində azərbaycanlılar fəal olduğu, qurultay Bakıda keçirildiyi üçün onlar saylarına görə birinci yerdə gedirsə, ikinci yerdə onlardan bir nəfər az sayla ruslar, üçüncü yerdə isə dörd nəfər azlıqla Kazan Tatarları gəlir. Birinci Türkoloji Qurultayın stenoqramında Quzey Qafqaz və Dağıstandan gələn nümayəndələrin adları və soyadları aşağıdakı kimi göstərilir:

Quzey Qafqaz Ölkəşünaslıq İnstitutundan göndərilmiş müəllim, milliyətcə Noqay Abdulhamid Şarşetveyev, Moskva'dan gəlmiş, iş yeri və göndərən təşkilatın adı göstərilməyən, milliyətcə Avar Abdulletif Şamxaliyev, Adıgey-Çərkəz Muxtar Vilayətindən (Krasnodar) göndərilmiş Adıgeylər Davud Xatiroviç Tsey və Seferbey Xatsutseviç Siyuxov, Qaraçay-Çərkəz (Kislovodsk) Vilayətindən göndərilmiş Qaraçaylar Abdulkərim Xubiyev (Qarçaylı) və Nana Hasanoviç Tokov, Kabarda-Balkar Vilayətindən göndərilmiş Balkar İbrahim Musayev, Usbaşov, Güney Osetiya Vilayətindən göndərilmiş Osetin Aleksandr Arsenoviç Tibilov, Quzey Osetiya Vilayətindən (Vladıqafqaz) göndərilmiş Osetin Aleksandr İsakoviç Kulayev, Çeçenistan Vilayət Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən göndərilmiş Çeçen Xalid Dudaev, Oşayev, Quzey Osetiya Vilayətindən (Vladıqafqaz) göndərilmiş İnquş Zaurbek Kurazoviç Malsatov, Kalmık Diyar Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən (Həştərxan) göndərilmiş Xalq Maarif Şöbə müdiri Kalmık Xonin Kosiyeviç Kosiye, Dağıstan Xalq Maarif Komissarlığından göndərilmiş Celaleddin Korkmasov, Abxaziya Elmi Cəmiyyətindən (Suxumi) göndərilmiş Simon Petrosoviç Bassariya, Rostov Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən göndərilmiş Qaraçay Umar Çasuyev, Aliyev var idi (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006: 441 - 446).

Birinci Türkoloji Qurultaya qatılanların milli tərkibi fərqli olduğu kimi gəldikləri yerlər və danışdıqları dil, ləhcələr də fərqli idi. Milliyətcə Azərbaycan Türkü olan Cahangir Nağıyev Rostovdan, Rzaqulu Nəcəfov Tbilisidən, Abdulla Tağızadə Leninqrad Şərqşünaslıq İnstitutundan, Əli bəy Hüseynzadə İstanbuldan, Kazan Tatarı Meçid Usmanov Səmərqənddən, Şamil Usmanov və İbrahim Yamankulov Moskva'dan, Qani Utamişev Rostovdan, Avar Abdulletif Şamxalov Moskva'dan göndərilmişdi (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006:441-446).

Qurultay nümayəndələrindən 113 nəfəri rəsmi, 18 nəfəri isə şəxsi dəvət olunanlar idi. Şəxsi dəvət deyiləndə konkret kimlər, hansı şəxslər və ya təşkilatlar tərəfindən dəvət edildiklərini müəyyənləşdirə bilmədik. Sonradan KQB məmurları şəxsi dəvət olunanlarla daha çox maraqlanmış, onları kimin dəvət etdiyi, hətta toplantı salonunda dinləyici kimi iştirak edənlərə içəri keçmək üçün kimlərin sənəd verdiyi ilə ciddi maraqlanmışlar. (Qəhrəmanlı, N., 2010)

Qurultay nümayəndələri arasında yetərincə yüksək rütbəli dövlət məmurları olmasına baxmayaraq, KQB öz agentlərini oraya müxtəlif adlarla göndərmişdi. Görüntüdə qurultay açıq və şəffaf keçirdi. Mətbuat işçiləri salona rahat daxil olur, qonaqlardan müsahibələr alır, onların şəkillərini çəkərək, qəzet və jurnallarda çap edirdilər. Bir sözlə, qurultayın təbliğinə kifayət qədər vəsait ayrılmışdı. Qurultayın keçiriləcəyi salon 400 nəfər tuturdu. Həmişə dolu olan salonda bəzən oturmağa yer olmadığından dinləyicilər ayaq üstə durub dinləməli olurdular.

Amma qurultayın türksoylu iştirakçılarının bir qismi onları pantürkist adlandıracaqlarından qorxurdular. Bu qorxunu açıq şəkildə xitabət kürsüsündən də dilə gətirirdilər. Tatarıstan Akademik Mərkəzinin sədri Qalimcan İbrahimov deyir: "Mən pantürkist adlandırılacağımdan qorxuram, bu işdə böyük təhlükə var" (Babayev, A., 2016: 111). Bu onu göstərir ki, qurultay iştirakçılarının əksəriyyəti qarşıdan gələn repressiyanı hiss edirmiş. Buna baxmayaraq bəzi məsələlərdə ikiüzlü rus millətçilərinə açıq cavab verirdilər. Tatar Alimcan Şərif deyirdi: "... prof Jirkov və prof. Yakovlev latın şriftinin qəbulunu dəstəkləyirlər, prof. Jirkov isə dəfələrlə "səmimi" olduğunu inandırmağa çalışırdı. ...həmin yoldaşların "Yeni Şərq"də, yaxud "Yeni Türk əlifbası uğrunda mübarizədə" toplusundakı məqalələrinə müraciət etmək kifayətdir. Orada oxuyuruq: "Rus əlifbası elə məziyyətlərə malikdir ki, bunlar latın əlifbasında yoxdur". İcazə verin prof. Jirkovun səmimiyyətinə inanmayım. Burada prof Jirkovun, prof. Yakovlevin və bu mövqedə duran digərlərinin əsl simaları üzə çıxır (Şərif, Q., 2006: 275).

Arxa planda isə vəziyyət bambaşqa idi. Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi gizli şöbəsi məlumatların tam məxfi saxlanmasına göstəriş vermişdi. Tapşırılmışdı ki, bəzi sənədlər oxunduqdan sonra yandırılсын (Məmmədli, N., 2025:10). Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindən 100 il keçməsinə, ötən müddətdə qurultayla bağlı onlarla simpozium, konfrans keçirilməsinə, məqalələr, kitablar yazılmasına, radio və televizya verilişləri hazırlanmasına baxmayaraq, sənədlərin bir qismi hələ də ortada yoxdur. İndiyədək əldə edilməyən sənədlər sırasına qurultayda türk dili və ləhcələrində danışılmış 59 çıxışdan 8-i öncə türkcə, sonra tərcüməsi rus dilində olmuşdur. Türk dillərində oxunmuş 51 mətn isə katibliyə verilmişdir ki, orjinalda olduğu kimi (rus və fransız dillərinə çevrilərək) protokola daxil edilsin (Babayev, A., 2016: 45).

Heyf ki, həmin materialların harada olduğu haqqında araşdırıcıların bilgisi yoxdur. Qurultay günlərində fəaliyyət göstərən 53 nəfərlik "kommunist bloku"nın toplantılarının nə stenoqramları var, nə də qısa da olsa mətnləri mövcuddur. Onlar Azərbaycan Kommunist

Partiyası Mərkəzi Komitəsinin, KQB-nin göstərişilə oxunub yandırılıbmı, yoxsa hansısa qovluqda gizli seyflərdə saxlanılırmı? Bu suala cavab tapılmayıb.

Birinci Türkoloji Qurultayın rəsmi stenogramından başqa İstanbuldan gəlmiş, milliyətcə Azərbaycan Türkü olan, professor Əli bəy Hüseynzadənin də maraqlı qeydləri var. O yazır: "16 Şubat 1926'da İstanbul'dan hareket ettik. Fuat Köprülü, Etnografya müzesi müdürü Mesaroş, Leningrad profesörlerinden Barthold, Strasbourg'dan profesör Menzel beraberdik. 26 Şubat 1926 Cuma günü Samed Ağamaliyef kurultayı açtı. Birkaç nutuk irat edildi. Meclisten sonra Ali Haydar Karayef'le görüştüm" (Hüseynzadə, Ə., 1969).

3. Qurultayın gedişi və təbliği

Öncədən aparılmış təbliğata, təşkilati işlərə baxmayaraq, qurultay çox gərgin keçmişdir. Yeni əlifbaya keçidlə bağlı Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (ÜMYTƏK) hazırladığı layihədəki nöqsanlar kəskin tənqid edilməklə yanaşı, fərqli layihələr də müzakirəyə təqdim edilmiş, fərqli-fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Yüzdəllər boyu istifadə edilmiş, Türk xalqlarının yazısında birləşdirici rol oynayan ərəb əlifbası üzərində dəyişikliklər istəyənlərin fikirləri daha təsirli görünmüşdür. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən ÜMYTƏK sədri Səmədağa Ağamalıoğlu və rəhbər partiya-sovet işçiləri qurultaya qatılanlarla qeyri-rəsmi görüşlər təşkil etmək, onlara təsir etmək, fikirlərindən daşıdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməyə başladılar.

Qurultayda ən sərt çıxış edən, Səmədağa Ağamalıoğlunun fikirlərinə qarşı dirəniş göstərən Ahmet Baytursunovla Qazaxıstandan və Qalimcan Şəriflə Kazandan gələn nümayəndələr olmuşdur. Uzun illər bu qrupların fəaliyyəti və çıxışları mətbuatda lazımınca işıqlandırılmamışdı. Sovetlər Birliyinin çöküşündən sonra bu məsələyə diqqət artmışdır.

Qalimcan Şərif çıxışında deyirdi ki, yaponlar doxsan milyon funt sterlinq xərcləyib əlifba islahatına başladılar. İşin uğursuzluğa düşər olacağını görüb geri çəkildilər. Böyük məbləğdə xərc çəkmələrinə baxmayaraq, 1914-cü ildə yaponlar rəsmi şəkildə latın qrafikasına keçməkdən əl çəkildilər. Qalimcan Şərif qurultay iştirakçılarının çoxunun ərəb əlifbasının dəyişilməsinə tərəfdar olduğunu gördükdə Səmədağa Ağamalıoğluna siyasi yöndən təsir göstərməyə çalışaraq dedi ki, siz latın əlifbası məsələsində kəndlilərin mənafeyini nəzərə almamısınız. Türk toplumunun doxsan faizi kəndlilərdən ibarətdirsə, onların mənafeyi hökmən nəzərə alınmalıdır.

Ahmed Baytursunov isə Azərbaycan və Anadolu Türklərində yazılı ədəbiyyatın təsiri ilə ərəb və fars sözlərinin ədəbi dili hədsiz dərəcədə korlamasından danışib narazılıq edir və qeyd edir

ki, düzdür, biz qaxaxlar, qırğızlar ədəbi dilə çox da əhəmiyyət verməmişik, yazı dilimiz sizinlə müqayisədə gec formalaşmış, amma sizin ədəbi diliniz xalq danışığı dilindən xeyli fərqlidir. Əgər siz bir sırayı azərbaycanlı ilə yazdığınız dildə danışsanız, o sizi başa düşməz. Bu o deməkdir ki, siz Türk dilindən xeyli dərəcədə uzaqlaşmışsınız (İmanov, M., 2016: 12).

Səmədəğa Ağamalıoğlu keçmiş səfər yoldaşı, Türk xalqları arasında birgə iş aparmış Xalid Səid Xocayevdən xahiş edir ki, ərəb əlifbasını islah etmək fikrindən daşınıb yeni latın əlifbasına keçmək təklifinə rəy vermələri üçün özbəklərlə və Türkiyədən gələnlərlə fərdi söhbətlər aparsın. Həmin günləri Xalid Səidin yaxın qohumu Qəmər Salamzadə belə xatırlayır: "Türkoloji qurultaya Türkiyədən də təmsilçi heyəti gəlmişdi. Bu heyətdə Türkiyəli Köprülüzadə Muhammed Fuat ilə birlikdə, əslən Azərbaycanlı olan məşhur yazıçı və jurnalist Hüseynzadə Əli bəy də vardı. Yeni Əlifba Komitəsinin üzvlərindən Xalid Hucayev bəy Özbək idi... Xalid əfəndi Türkiyədən gələn qonaqları evinə dəvət etmişdi... Qonaqlar arasında Hüseynzadə Əli bəy, Fuat Köprülüzadə, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Rızaqulu Nəcəfzadə, Hüseyn Cavid, Xalid Əfəndinin qonşusu, Türkiyədə təhsil alan doktor Orxanbəyli də vardı" (Salamzadə, Q., 1990: 15).

Qurultay salonundan kənarda, evlərdə təşkil edilən qonaqlılıqlarda, oteldə və şəhər gəzintisində fərdi söhbətlər bu işə öz təsirini göstərdi. Qurultay latın əlifbasına keçməyin vacibliyi haqqında qərar qəbul etdi.

Qurultayın 17 toplantısı keçirildi. Bu toplantılarda Türk xalqlarının dilinə, tarixinə, etnogenezisinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə dinləndi. 1926-cı il martın 6-da başa çatan Birinci Türkoloji Qurultayda qərara alındı ki, ikinci qurultay Səmərqənd şəhərində keçirilsin (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006:441 - 446).

Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq, qurultayın gedişi, onun nəticələri haqqında istər Sovet, istərsə də xarici ölkə mətbuatında yetərinə məqalələri çap olunmuş, kitablar yazılmışdır. Bunların böyük əksəriyyəti tərənnüm xarakterlidir və ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifba ilə dəyişdirilməsinin xalqların mədəni inkişafına güclü təkan verəcəyi göstərilir. Mühacirətdə olan Azərbaycanın siyasi xadimləri isə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya heç də birmənalı baxmırdılar. Sovetlərin ikiüzlü siyasətini açmağa çalışır, nöqsanları göstərir, yalnız Türk xalqlarını deyil, Rusiyanın əsarəti altında olan xalqları hansı təhlükələrin gözlədiyini yazırdılar. "M.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan siyasi mühacirlərinin qurultaya mənfi qiymət verməsini də qeyd etmək lazımdır. "Bolşevik türkçülüynü", "kommunist millətçiliyini" dərindən araşdıran M.Rəsulzadənin, Mirzə Bala Məmmədzadənin

qurultaya baxışları siyasi nöqteyi-nəzərdən olduqca əhəmiyyətlidir. Moskvanın düşmən kimi hədəf seçdiyi və qəbul etdiyi başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla Türkiyədə mühacir müsavətçilərin hələ qurultaydan əvvəl qurultayı hazırlayan təşkilat tərəfindən tənqid olması təsadüfi deyildir". (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006:7). Sovetlər Birliyi çökdükdən, gizli arxivlərin bir qismi açıldıqdan sonra onların nə qədər uzaqgörən olduqlarının şahidi olduq.

4. Qurultayın görünməyən tərəfləri

Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələri arasında cəmi bir nəfər erməni olmuşdur. Yerevandan gəlmiş professor Raçiya (Hraçiya - rus dilində h səsi olmadığından qaynaqlarda Raciya yazılmışdır) Acaryan elmi əsaslara dayanan maraqlı bir məruzə edib. Lakin qurultayla bağlı gizli yazışmalarda yalnız Bakıda yaşayan erməni məmurlarının deyil, Rostovda, Tiflisdə və başqa bölgələrdə yaşayan məmurların da adları keçir. Onlar bütünlüklə xof içində yazışır, əsəb gərginliyi yaradır, qurultayın keçirilməsinə, Türk aydınlarının bir yerə toplanmasına əngəl olmağa çalışırdılar. Onların narahatlığının səbəbini Muhitdin Birgen "İttihad və Tərəqqidə on il. Azərbaycan 1922 - 1923-cü illərdə" kitabında belə təsvir edir: "Qafqazda beynəlmiləl ünsiyyət dili Türk dilidir. Ermənilər də Türkcə gözəl danışirlər. Hətta Azəri şivəsində Azərilərin özlərindən çox da fərqlənməyən bir şəkildə danışmağı bacarırlar. Nədənsə Türkiyə erməniləri bu işin öhdəsindən heç cür gələ bilmirlər" (Birgen, M., 2015: 200). Qafqazda Türkləri və Gürcüləri yeni rejimin hakimiyyəti altında saxlamaq üçün yenə çar zamanındakı üsullara əl atmışdılar. Digər xalqların siyasi və milli hərəkətlərinə nəzarət vəzifəsi sayca kiçik və qüvvətsiz, lakin qatı millətçi kimi tanınan ermənilərə həvalə edilmişdi (Birgen, M., 2015: 223).

Azərbaycan ÇK-nın ideoloji sahəyə baxan 4-cü şöbəsinin əməkdaşlarının əksəriyyəti ermənilər idi. Onlarla yanaşı, müxtəlif idarəetmə aparatında işləyən ermənilər də Türkoloji qurultaya hazırlığın gedişini izləyir, yardımlaşmaq üçün Sovetlər Birliyinin müxtəlif guşələrində işləyən ermənilərlə yazışırdılar.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi, milliyyətcə erməni Levon Mirzoyan Rostov Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi Anastasi Mikoyandan xahiş edirdi ki, qurultayda nümayəndə kimi iştirak etməyə çalışsın və öncədən görüşüb məsləhətləşmələr aparsın (Babayev, A., 2016: 178). Sual yaranır ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasına rəhbərlik edən Levon Mirzoyan nədən Umumittifaq Kommunist (Bolşeviklər) Partiyasının (UİK(b)P) katiblərinə deyil, bu məsələyə qarışmağa səlahiyyəti olmayan Rostov Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi Anastasi Mikoyana yazır. Qəribəsi budur ki, Anastas

Mikoyan da ona həmin dövrdə hökumətdə böyük nüfuzu olan, mətin inqilabçı kimi tanınan Zaqafqaziya Kommunist Partiyasının birinci katibi Serqo Orconikidzeyə müraciət etməyi deyil, orada katib işləyən və milliyətcə erməni olan Amayak Nazaretyana müraciət etməyi məsləhət görür. Qurultay keçiriləndə Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi (Sonralar bu təşkilat dünyada KQB kimi tanındı) ən çox fəallıq edən təşkilatlardan biri olmuşdur. Onların hədsiz canfəşanlığından bezən Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Ruhulla Axundov 1925-ci ilin noyabrında Moskvaya, Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə yazıb: "Türkoloji Qurultay bütün Sovet İttifaqı ilə birlikdə Azərbaycan üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisədir. Təklif edirəm Fövqəladə Komissiyaya tapşırırsınız ki, lazım olmayan yerə burnunu soxmasın və Mərkəzi Komitəyə vəzz oxumasın (Babayev, A., 2016: 20).

Heyf ki, araşdırıcılar hələ də bu təşkilatın yazışmaları ilə, eləcə də İosif Stalinə göndərilmiş gizli və şifrəli yazışmaların mətnləri ilə tanış ola bilməmişlər. Sual yarana bilər ki, sənədlər əldə olmadığı halda KQB-nin fəallığı haqqında haradan bilirik? Bunun üçün KQB-nin 1926-cı il martın 8-də həbs edilmiş Əli Yusifzadə, martın 11-də həbs edilmiş Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənovla bağlı istintaq materiallarını incələmək ilkin bilgi verir. Eyni zamanda 1936 - 1939-cu illərdə KQB-nin həbs edib sorğu-suala tutduğu türkoloqların, dövlət adamları və siyasətçilərin KQB müstəntiqlərinin suallarına verdikləri cavablar da dəyərlidir.

Birinci Türkoloji Qurultaydan təxminən 10 il keçəndən sonra həbs edilən türkoloq və dövlət adamlarına qurultayla bağlı çoxlu suallar verilir. Hansı ki, həmin insanların bir qismi qurultayın nümayəndəsi olmadığından adları qurultayın stenoqramında da qeyd edilməyib. İstintaqdan isə aydın olur ki, onlar nümayəndə və dəvət olunanlar siyahısında olmasalar da, toplantı salonunda olub, deyilənləri dinləyib, nümayəndələrlə söhbət edə biliblər.

Sənədlərlə tanışlıqdan bu qənaətə gəlmək olur ki, qurultayın keçirilməsinə rəhbərlik edən Səmədağa Ağamalıoğlu 1930-cu ildə, Fərhad Ağazadə 1931-ci ildə, Cəlil Məmmədquluzadə 1932-ci ildə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1933-cü ildə, Cəfər Cabbarlı 1934-cü ildə xəstəliklərdən ölməsəydilər, onlar da 1936 - 1939-cu illərdə istintaq edilərək güllələnəcək və ya həbsxanalara göndəriləcəkdilər. Bu siyahıya başqalarını da əlavə etmək olar.

Qurultay günlərində, ondan öncə və sonrakı yazışmalar əldə olmasa da, KQB əməkdaşlarının apardıqları istintaq mətnləri bizə çox bilgi verir. 1926-cı ildən başlayan istintaq 1937-ci ildə də davam etdirilmişdir. Buna bir nümunə göstərmək mənə yetərlidir. Birinci Türkoloji Qurultayın stenoqramında Əli Yusifzadənin, Salman Mümtazın, İsmayıl Hikmətin,

Cəfər Cabbarlının və başqalarının adına rast gəlinmir. Amma başqa sənədlərdən aydın olur ki, onlar nəinki qurultayın toplantılarına qatılıb, hətta qurultayın işində fəal iştirak edib, dəvət edilmiş qonaqlarla sıx ünsiyyətdə olublar (Qasimov, C., 2019).

Birinci Türkoloji Qurultayın katibi olan Əli Yusifzadə 8 dil bilirdi, 1920 - 1923-cü illərdə Parisdə Ali Siyasi Elmlər Məktəbində (Sənədlərin bəzilərində bu məktəbin adı akademiya kimi yazılır - Ə.Ş.) təhsil almışdı. Qurultay təşkilatçılarının belə bir kadra böyük ehtiyacı vardı. 1900-cü il yanvarın 1-də Şuşa şəhərində doğulan Ağəli Cəlal oğlu Yusifzadə gəncliyində yazdığı milli ruhlu, üsyankar şeirləri və ictimai fəaliyyəti ilə diqqəti çəkmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti onu 1920-ci il yanvarın 14-də Parisə, Ali Siyasi Elmlər Məktəbində oxumağa göndərmişdi. Universiteti bitirib 1923-cü ilin iyulunda Bakıya dönərək "Kommunist" qəzetində işləyib. Dövlət Siyasi İdarəsi 6 fevral - 20 may 1924-cü ildə onu həbs etmiş istintaq apardıqdan sonra dilindən iltizam alaraq həbsdən buraxmışdır (Qəhrəmanlı, N., 2010).

1925-ci ilin fevralında Bakıda əsası qoyulan Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin 21 qurucusundan birisi də Əli Yusif olub. O, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində, Azərbaycan Terminologiya Komitəsində işləyib. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın katibi, atası Mirzə Cəlal tərcüməçisi olub. (Rüstəmli, A., 2015:6, 1 oktyabr.).

Qurultay başa çatandan iki gün sonra, yəni 1926-cı il martın 8-də Azərbaycan KQB-sinin əməkdaşı Vasin belə bir əmr hazırlayır: "Mən Azərbaycan ÇK-nın (rus dilində Çerezviçaynıy Komissiya, Azərbaycan Türkcəsində Fövqəladə Komissiya) gizli siyasi şöbəsinin müvəkkili Zaqafqaziya ÇK-dan alınan qərara görə qərara aldım: ...vətəndaş Əhməd Hacinski, Əli Yusifzadə, Dadaş Həsənov əvvəlcədən evlərində axtarış aparılmaqla həbs edilsinlər və Azərbaycan ÇK-nın islah evinə salınsınlar" (Qəhrəmanlı, N., 2010:145). Hökmdən belə anlaşılır ki, həmin dövrdə Azərbaycanda rəhbər vəzifədə işləyənlər də, sonralar KQB kimi tanınan Dövlət Siyasi İdarəsinin rəhbərləri də bu həbsi ləğv edə, qərarı dəyişə bilməzlər.

Həbs olunanlar arasında adı çəkilən Dadaş Həsənov bolşeviklər Azərbaycanı işğal edəndən sonra gizli fəaliyyətə keçən Müsavat Firqəsinin fəal üzvlərindən olmuşdur. Bu mətin vətənsəvr 1922-ci ildə Müsavat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarını yerinə yetirərək, Məhəmmədəmin Rəsulzadənin Moskvadan Leninqrada (1924-cü ilə qədər Petroqrad adlanırdı) getməsinin, oradan qayıqla Fillandiyaya keçirilməsinin təşkilatçısı olmuşdur. Buna görə də mühacir dostları onu "Məhəmmədəmin Rəsulzadənin xilaskarı" adlandırmışlar.

1905-ci ildə Bakıda təşkil edilən "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"-nin qurucularından olan İsa bəy Hacınskinin oğlu Əhməd bəy Hacinski 1923-cü ildə Dadaş Həsənovla birlikdə gizli

Müsavət Partiyasının təşkil etdiyi hərbi təşkilatın qurucularından və idarəçilərindən olmuşdur. Müsavat Partiyasının gizli təşkilatının üzvləri həbs ediləndən sonra Əhməd bəy Hacınski yenidən yaradılan ikinci Müsavat Partiyasının katibi seçilmişdir. 1926-cı il martın 11-də onu da KQB həbs edir.

İstintaq materiallarından aydın olur ki, yuxarıda adı çəkilən üç nəfər martın 11-də Azərbaycan ÇK-nın islah evinə gətirilmişdir. Maddi sübut kimi Əli Yusifzadənin evindən bir qovluq sənəd də götürülür. Vasin Əli Yusifzadəyə aşağıdakı sualları verir:

1. Siz nə vaxt, neçə nəfərə və hansı əsasla Türkoloji Qurultay keçirilən salona daxil olmağa sənəd vermişsiniz?
2. Siz Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənova qurultayda iştirak etmək üçün bilet veribsinizmi?
3. Siz xaricdən dəvət olunmuş alimlərin siyahısını haradan almısınız? (Qəhrəmanlı, N., 2010:147).

Suallar xüsusi xidmət orqanlarının hansı məsələdə həssas olduğuna aydınlıq gətirir. Qurultaydan sonra həbs olunan, istintaqa cəlb edilən təkcə Əli Yusifzadə olmamışdır. Türkiyədən Azərbaycan ali məktəblərində dərs deməyə dəvət edilmiş İsmayıl Hikmət və başqaları da KQB tərəfindən dindirilmişdir.

Biz hələlik Azərbaycanda yaşayan, Azərbaycan arxivlərində olan sənədlərin bir qismi ilə tanış ola bilmişik. SSRİ-nin başqa bölgələrində yaşayan qurultay iştirakçılarının hamısının istintaq materiallarını araşdırmamışıq. Bildiyimiz odur ki, onlardan bir qrupu qurultaydan az sonra istintaqa cəlb olunmuş, həbs edilmiş, Arxangelski vilayətinin Solovki adasındakı həbsxanaya göndərilmişdir. Onların sırasında Əli Yusifzadə, Əhməd Hacınski, Dadaş Həsənov (Ağaoğlu, E.B., 2004), Qazax Ahmet Baytursunov (Şamil, Ə., 2013), Saxa (Yakut) Anempodist Sofronov (Şamil, Ə., 2013) və başqaları da vardır.

Türkiyə vətəndaşı İsmayıl Hikmət ölkədən çıxarılmış, Bəkir Çobanzadə etiraf məktubu çap etdirməyə, "Milli firqə"dən çıxdığını elan etməyə məcbur edilmiş, mədəniyyət mələyi Asan Səbri Ayvazov KQB ilə əməkdaşlığa razılıq verməyə məcbur edilmişdir.

Assimlə siyasəti haqqında Türk aydınları və dövlət adamları hökumətin qorxusundan yalnız gizlində danışmırdılar, rəsmi kürsülərdən də fikirlərini açıq deyirdilər. Qurultayda Zaqafqaziya hökuməti adından təbrik nitqi söyləmək üçün Azərbaycan Kommunist Partiyasının ilk sədri Mirzə Davud Hüseynova söz veriləndə o demişdi: "Heç kəsə sirr deyil ki, qəddar çarizm təkcə Rusiya fəhlə və kəndlilərinə deyil, başqa xalqlara da zülm

edirdi. Bu zülm başqa millətlərdən olanlar adlandırılanlara (inorodets) qarşı xüsusilə ağır idi. Bu siyasət ondan ibarət idi ki, çar hökuməti nə az, nə çox, bütün özgə millətdən olanları məhv etmək, onları Ruslaşdırmaq istəyirdi" (Xürrəmçızı, A., 2016:16).

Sonuc

Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydan sonra həbs edilən yalnız Əli Yüzif və yoldaşları olmamışdır. 1927-1929-cu illərdə də KQB Qurultay iştirakçıların izləmiş, istintaq etmiş, müəyyən müddət həbsdə saxladıqdan sonra bəzilərini azad etmişlər. 1936-cı ildə həbslər kütləmləşmişdir. Bəkir Çobanzadəyə, Xalid Səid Xocayevə, Salman Mümtaza, Abdulla Şərifova, Abdulla Tağızadəyə və başqalarına Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay ilə bağlı suallar verilmişdir. Verilən suallar və qurultay iştirakçılarının əksəriyyətinin repressiya qurbanı olması siyasi mühacirlərin söylədikləri fikirləri təsdiq etmiş oldu. Çar Rusiyasının assimilə siyasətini Sovet Rusiyası davam etdirdi. Sovet Rusiyası beynəlmiləli ideologiyaya söykənirdi. Onlar xalqları xristianlaşdırdıqdan sonra ruslaşdırmaq istəmədilər. Onlar xalqları bir-birindən, dinindən, dilindən, mədəniyyətindən ayırmaqla ruslaşdırma siyasəti yeritdilər. Buna görə də latın əlifbasına keçilsə də, Türk xalqlarının vahid əlifba yaratmasına, termin birliyinə, ortaq ünsiyyət dili yaratmalarına əngəl oldular. Yeni yaradılan latın qrafikalı əlifbalarda fərq o qədər çox oldu ki, Türk xalqları bir-birinin yazısını oxuyub başa düşə bilmədilər. Bu azmış kimi 1939-cu ildə də həmin xalqlar məcburi olaraq Kiril qrafikalı əlifbaya keçirildi.

Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultayın iştirakçılarının ictimai və siyasi fəaliyyətini nəzərdən keçirmək və onların mətbuatda yazdıqlarından başqa xüsusi xidmət orqanları üçün yazdıqlarını da araşdırmaq lazımdır. Faktları öyrəndikdən sonra Sovetlər Birliyinin assimilə siyasətinə, Türk xalqlarını parçalama istəklərinə tam aydınlıq gətirmək mümkün olacaq.

Qaynaqlar

Ağaoğlu, B.E. (2004). Solovkidə gördüklərim (Tərtib edən Şamil, Ə.). Bakı: Günəş nəşriyyatı, <https://ali-shamil.tr.gg/Solovkid%26%23601%3B-g.oe.rd.ue.kl%26%23601%3Brim.htm>

Babayev, A. (2016). Birinci Türkoloji qurultay və Azərbaycanda Türkologiya, Bakı: Elm.

Birgen, M. (2015). İttihad və Tərəqqidə on il. Azərbaycan 1922 - 1923-cü illərdə. Azərbaycan dilinə çevirən, müqəddimə və şərhlər yazan Vilayət Quliyevdir. Bakı: Qanun.

Birinci Türkoloji qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri. (2016). Tərtib edənlər Aynur Qəzənfərçızı, Əli Şamil. Bakı: Elm və Təhsil.

- Bünyadov, Z. (1993). Qırmızı terror, Bakı: Azərneşr.
- Hüseynov, M.D. (2006). 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Nərimanoğlu, K. V., Atakişiyev, Ə. Bakı: Çinar-Çap.
- Hüseynzadə, A. (1969). Türkçülüğün ve Türk sosyalizminin babası Ali Turan. Yeni İnsan. Aralık, sayı: 84, ss. 6-28.
- İmanov, M. (2016). Birinci Türkoloji qurultayın görünməyən tərəfləri. Birinci türkoloji qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri. Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 10 iyun. Tərtib edənlər Aynur Qəzənfərqi, Əli Şamil. Bakı: Elm və Təhsil.
- İsaxanlı, İ. (2011). Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı.
- Qasımov, C. (1998). Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı: Mütərcim.
- Qasımov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı: Elm və Təhsil.
- Qəhrəmanlı, N. (2010). Vətən və istiqlal aşiqi Əli Yusif. Bakı: Avropa.
- Mirzəmetov, M. (1998). Turkistanda Tugan Oydur. Almatı: Çinar.
- Nəzərli, Ş. (1995). Cümhuriyyət generalları. Bakı: Hərb.
- Özdemir, E. (2007). 20. Yüzyılın başlarında Kazakistan'da fikir hareketleri. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal İlimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Nərimanoğlu, K.V., Atakişiyev, Ə.). Bakı: Çinar-Çap. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=11162&pno>.
- Pirmanov, A., Kareyeva, A. (1997). Kazak inteligentsiyası. Almatı: Çinar.
- Rüstəmli A. (2015). Milli mətbuatda Mirzə Cəlal Yusifzadənin rolu və "Həqiqəti-əfkar" qəzetinin yeri, "525-ci qəzet", 1 oktyabr, səh.6. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2015/oktyabr/456629.htm>.
- Salamzadə, Q. (1990). Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Şamil, A. (2013). "Birleşik Türk-Tatar devleti yaratmak uğrunda şehit olan Bekir Çobanzade". Emel değisi, Ocak-Aralık, sayı 242-245, s.15-34.
- Şamil, Ə. (2013b). Türkçülüğün qurbanları. (Qazaxıstan). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, <https://ali-shamil.tr.gg/T.ue.rk%E7.ue.l.ue.y.ue.n-qurbanlar%26%23305%3B-----k1-Qazax%26%23305%3Bstan-k2--elektron-variant.htm>

Xalid, S. (1929). Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım (Bakı-Qrım-Türkistan, Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan). Bakı: Umum Şuralar İttifaqı Mərkəzi Yeni Əlifba Qomitəsi Nəşriyyatında.

Tahirzadə, Ə. (2005). Türkoloji Qurultaya "ÇK" "hədiyyə"si, "525-ci qəzet", 29 yanvar, say18; 1 fevral, sayı 9.

پشت صحنه قورولتای ترکشناسی

توسعه صنعت در اروپا، نیاز به مواد خام را روز به روز افزایش می‌داد. به همین دلیل، دولت‌هایی که صنعتشان توسعه یافته و قدرت اقتصادی و نظامی‌شان فزونی می‌یافت، به اشغال سرزمین‌های جدید تمایل پیدا می‌کردند. در تاریخ، فرماندهان و رهبران دولتی بسیار قدرتمندی بوده‌اند که سرزمین‌های وسیعی را اشغال کرده‌اند. اما آنها هرگز در صدر نبوده‌اند که زبان و فرهنگ مردمان تحت سلطه خود را ذوب و نابود کنند. زیرا چنین نیازی نیز احساس نمی‌کردند. از سده هجدهم، دولت‌های اشغالگر برای ماندگاری طولانی‌مدت در مناطق تصرف‌شده و تملک ثروت‌های آن مناطق، سیاست همسان‌سازی (یکسان‌سازی) را در پیش گرفتند.

آنها برای تصاحب سریع‌تر ثروت‌های مادی و معنوی مناطق اشغال‌شده، از پیشروان همان مردم بومی برای جدا ساختن آن مردم از فرهنگ، تاریخ و آداب و رسومشان استفاده می‌کردند. کسانی که در برابر اشغالگران مقاومت می‌کردند، کشته می‌شدند، به زندان می‌افتادند، به تبعید فرستاده می‌شدند و تحت شکنجه‌های سنگین قرار می‌گرفتند. با کسانی که با وفاداری به اربابان خود خدمت می‌کردند، با ملایمت رفتار می‌شد و به آنها و حتی فرزندان و نزدیکانشان امتیازات خاصی اعطا می‌گردید.

اگرچه صنعت روسیه در سطح پیشرفت دولت‌های توسعه‌یافته اروپا نبود، اما به دلیل قدرت نظامی‌اش، آن را «ژاندارم اروپا» می‌نامیدند. روسیه با استفاده از شکل کلاسیک استعمارگری، ابتدا بخشی از فرزندان رهبران کشورهای اشغال‌شده را در مراکز آموزشی تحت نظارت شدید خود به تحصیل و می‌داشت، با به کار گماردن آنها در مشاغل مشخصی در کاخ و یگان‌های نظامی آموزش می‌داد و پس از اطمینان از وفاداریشان، آنها را برای کار در حوزه اداره و نظارت به منطقه‌ای که در آن زاده و بزرگ شده بودند، اعزام می‌کرد.

روسیه که در پی همگامی با اروپا بود، به دلیل کمبود نیروی انسانی برای اعزام به مناطق دوردست، از میان مردم بومی متخصص و دارندگان مشاغل گوناگون تربیت می‌کرد. روسیه تزاری برای تأمین نیاز خود به نیروی انسانی و همچنین برای مسیحی‌سازی و روسی‌سازی مردمانی که به عنوان مستعمره نگه داشته بود، در مناطق دوردست مدارس ابتدایی، متوسطه و آموزش‌دهنده حرفه باز می‌کرد و فرزندان طبقه ممتاز برگزیده از این مدارس را در دانشگاه‌ها به تحصیل و می‌داشت. در تمامی این مدارس، درس‌ها به زبان روسی برگزار می‌شد. معلم نمی‌توانست واژه‌ها و مفاهیمی را که دانش‌آموزان در طول درس متوجه نمی‌شدند،

به زبان‌های ملی انتقال دهد. او با حرکات دست و پا دانش‌آموزان را هدایت می‌کرد و اگر نمی‌توانست سگ را توصیف کند، باید در کلاس مانند سگ پارس می‌کرد و برای توضیح خر، صدای خر درمی‌آورد.

در مدرسی که برای تحصیل فرزندان مأموران اعزامی به مناطق اشغال‌شده افتتاح می‌شد، به کودکان جمعیت بومی نیز اجازه تحصیل داده می‌شد. در این مدارس که با بودجه دولتی تأسیس شده بودند، تلاش‌هایی نیز برای آموزش زبان‌ها، آداب و رسوم مردم بومی صورت می‌گرفت. اما این مدارس پاسخگوی نیاز روزافزون نبودند. به همین دلیل، اجازه تأسیس مدارس و دوره‌های آموزشی با استفاده از بودجه سازمان‌های محلی، حمایت مالی سازمان‌های خیریه و سرمایه والدین داده می‌شد. در این مدارس، از برنامه درسی گرفته تا تربیت و آموزش، همه و همه زیر نظر مأموران دولت بود.

مقدمه

در بیشتر مؤسسات آموزشی که توسط روشنفکران ملی گشوده می‌شد، برنامه درسی بر اساس برنامه مدارس دولتی روسیه تنظیم می‌گردید. شوونیسیم روسی به ایدئولوژی مسلط برای مردمان تحت سلطه در کشور تبدیل شده بود. در مطالب برنامه‌های درسی و گفتگوهای معلمان، امپراتوری ستایش و تمجید می‌شد و مردمان تحت سلطه عقب‌مانده معرفی می‌گردیدند. رفتار معلمان و هم‌مدرسه‌ای‌ها نیز بر فرزندان هوشیار ملت‌های مستعمره تأثیر می‌گذاشت. آنان نیز به دنبال راه‌هایی برای آزاد دیدن مردم خود و زندگی در جامعه‌ای دموکراتیک بودند.

مدارس دینی (مدرسه‌ها) که دارای سنتی هزارساله بودند و چهره‌های مشهور علم و فرهنگ را به جهان هدیه کرده بودند، تحت فشار قرار می‌گرفتند و به فارغ‌التحصیلان آن‌ها در محافل رسمی کار داده نمی‌شد. برای بی‌اعتبار کردن فارغ‌التحصیلان مدارس دینی، لطیفه‌هایی درباره اعمال ناپسند آنان پخش می‌کردند و بی‌سوادترین و دارای‌عیب‌ترین افراد از نظر اخلاقی را برجسته می‌ساختند. فارغ‌التحصیلان مدارس اروپایی با سواد محسوب می‌شدند، در حالی که کسانی که در معتبرترین مدارس کشورهای شرقی تحصیل کرده و به علوم دنیوی مسلط شده بودند، بی‌سواد به شمار می‌آمدند.

نظام مدرسه‌ای که به میلیون‌ها انسان سوادآموخته، علم یاد داده و دانشمندانی پرورش داده بود که به اکتشافات بزرگ دست یافته بودند، بی‌اعتبار می‌شد و «ملاخانه» نامیده می‌شد. والدین کسانی که در این مدارس تحصیل می‌کردند از طرق مختلف تحت فشار قرار می‌گرفتند، در حالی که والدین دانش‌آموزان مدارس روسی-تاتاری (روسی-بومی) که توسط دولت، سازمان‌های اجتماعی و روشنفکران تحصیل‌کرده در روسیه گشوده می‌شد، از پرداخت مالیات معاف شده و امتیازات مختلفی به آنان اعطا می‌گردید. پشت این اقدامات، سیاست روسی‌سازی دولت قرار داشت. آن‌هایی هم که در مدارس دینی (ملاخانه‌ها) تحصیل می‌کردند، کاستی‌های مردم خود را می‌دیدند و برای رفع آن به دنبال راه می‌گشتند. تحصیل‌کردگان مراکز آموزشی اروپایی با

روحیه جستجوی عیب در مردم خود و نگاه از بالا به آنان تربیت می‌شدند. اما این امر اغلب موفقیت‌آمیز نبود. جوانان باهوش و منطقی از آنچه می‌خواندند نتایج درست و صادقانه می‌گرفتند و به عنوان روشنفکری با هویت ملی و میهن‌پرست پرورش می‌یافتند.

جنگ سردی که روسیه تزاری علیه مردمان مسلمان به راه انداخته بود، خود را به وضوح بیشتر در حوزه آموزش نشان می‌داد. برخی از روشنفکران که از پیشرفت اروپا چشمشان خیره شده بود، به شرکت‌کنندگان فعال تبلیغات استعمارگران تبدیل می‌شدند. جوانان فارغ‌التحصیل آکادمی الهیات که در سال ۱۸۴۶ در شهر قازان افتتاح شده بود، بی‌وقفه در شهرها و قصبه‌های مسلمان‌نشین و در سیبری علیه دین اسلام، خداواری و بودیسم تبلیغ کرده و مسیحیت را ترویج می‌کردند.

کمیته مترجمان که در سال ۱۸۴۷ تشکیل شده بود، کتاب‌های دینی درباره مسیحیت را به زبان‌های ترکی ترجمه و منتشر می‌کرد. دولت، نهادهای دینی و سازمان‌های اجتماعی به کسانی که مسیحیت را می‌پذیرفتند کمک می‌کردند. کلیساها در این کار ظلم ویژه‌ای روا می‌داشتند. مردم به زور غسل تعمید داده می‌شدند، نام‌هایشان تغییر می‌یافت و مسیحی بودن آنان اعلام می‌گردید. اسقف اعظم شهرهای اورنبورگ و اورال به وزیر کشور روسیه می‌نوشت: «در استان تورغای، از ۲۶ خانواده قزاق که تغییر دین داده‌اند، تقاضا می‌کنم به هر یک برای ساختن خانه و توسعه کشاورزی سالانه ۲۰۰ روبل (واحد پول. با یک روبل می‌شد یک بره خرید. با ۲۰۰ روبل می‌شد یک گله گوسفند خرید - علی شامیل) جمعاً ۵۲۰۰ روبل داده شود» (پیرمانف ا، کاپیوا آ، ۱۹۹۷: ۷۰-۶۹). نه تنها به تغییردهندگان دین، بلکه به مسلمانانی که با زنان روسی ازدواج می‌کردند و نیز به ترکان سیبری و بوریات‌ها کمک مالی می‌شد و امتیاز بهره‌مندی از تسهیلات آشکار و پنهان دولت به آنان اعطا می‌گردید.

در سال ۱۸۷۱، یک هیئت بازرسی برای نظارت بر مدارس ملی تأسیس شد. فریدریش ویلهلم رادلوف به عنوان رئیس این هیئت بازرسی منصوب شد. این سازمان وظیفه داشت مدارس و مدارس تاتار را تحت کنترل داشته باشد، از کار معلمان تاتار که به سیبری و ترکستان می‌رفتند در میان مردم محلی جلوگیری کند و به فرزندان اشراف ترک آموزش ندهد. روسیه به کاهش نفوذ تاتارها بر ترکستان در زمینه آموزش راضی نبود، بلکه محدودیت‌هایی را نیز بر کار آنها در زمینه‌های مذهبی، اداری و مطبوعاتی اعمال کرد. تحت تأثیر روشنفکران و مبلغان روسی، دولت در سال ۱۸۶۸ اختیارات مفتی اورنبورگ را محدود کرد و قزاق‌ها از دستگاه اداری مفتی برکنار شدند. قانونی که در سال ۱۸۸۶ صادر شد، مانع از دستیابی تاتارها به مناطق وسیعی از زمین در آسیای مرکزی شد. (Özdemir, E., 2007: 46-58).

در سال ۱۸۷۲، کمیته‌ای از مبلغان مذهبی در آلماتی تأسیس شد (میرزحمتوف، م، ۱۹۹۳: ۳۱). به مبلغان مذهبی این کمیته دو وظیفه محول شد: تبلیغات علیه دین اسلام و تبلیغ مسیحیت! گویی موانع موجود بر سر راه افتتاح مدارس کافی نبود، والدینی که می‌خواستند فرزندان خود را برای تحصیل به آنجا بفرستند، مجبور به اخذ مجوز کتبی از فرمانداران منطقه‌ای شدند. والدینی

که مجوز دریافت نمی‌کردند، جریمه می‌شدند. در سال ۱۸۷۴، دولت مدارس و آموزشگاه‌هایی را که فرزندان بومیان در آنها تحصیل می‌کردند، تحت نظارت وزارت آموزش روسیه قرار داد. طبق قانون ۱۸۷۶، افتتاح کلاس‌های زبان روسی در مدارس مناطق استعماری و آشنایی معلمان در مدارس با زبان روسی الزامی شد. از سال ۱۸۷۷، وزارت آموزش و پرورش، افتتاح مدارس و آموزشگاه‌ها را در خانه‌ها و مساجد بدون اجازه فرمانداران مناطق ممنوع کرده بود (Özdemir, E., 2007: 41-49).

دولت روسیه در حال آموزش کادرهایی بود که به آن وفادار بودند و از میان مردمی که به بردگی گرفته بود، به اجرای سیاست‌هایش متعهد بودند. در منابع روسی زبان، وابستگی‌های الکساندر آلکتوروف (۱۸۶۱-۱۹۱۹) اهل چوواش که اصالتاً ترک بود، و نیکولای فیودوروویچ کاتانوف (۱۸۶۲-۱۹۲۲) اهل خاکاس که ترک بود، تغییر یافته و نام میرزا کاظم بیگ (۱۸۷۰-۱۸۰۲) ترک آذربایجانی که نام واقعی‌اش محمدعلی کاظم‌بی بود، به صورت الکساندر کاظم‌وویچ کاظم‌بک نوشته شده است. پس از جنگ کریمه (۱۸۵۳-۱۸۵۶)، با ظهور اندیشه‌های ناسیونالیستی در روسیه، تمایل روشنفکران پان اسلاویست روس برای روسی‌سازی ملت‌های مسلمان در روسیه و جذب آنها در فرهنگ روسی نیز تقویت شد. نیکولای ایوانوویچ ایلمینسکی (۱۸۲۲-۱۸۹۱) به ویژه در این اثر برجسته بود. (<http://www.portal-missia.ru/node/531>)

نیکولای ایلمینسکی در پاسخ به دستور وزیر آموزش روسیه، د. ا. تولستوی، مبنی بر اینکه «آموزش مردمی که در مرزهای سرزمین مادری ما (به معنای مردمان اشغالی - A.Sh.) زندگی می‌کنند باید در خدمت روسی‌سازی و ادغام بی‌قید و شرط آنها با مردم روسیه باشد»، نوشت: «تا زمانی که دین اسلام وجود دارد، مبارزه با حروف روسی علیه حروف عربی بسیار دشوار خواهد بود» (Özdemir E., 2007: 158).

مبلغانی مانند نیکولای ایلمینسکی، الکساندر آلکتوروف و نیکولای اوستروموف به تهیه مخفیانه گزارش‌ها و دستورالعمل‌ها و ارسال آنها به ادارات دولتی اکتفا نکردند. آنها همچنین نظرات خود را آشکارا در مطبوعات بیان می‌کردند. الکساندر آلکتوروف در مقاله خود با عنوان «روزنامه‌های ما در مورد وظایف مسیحی‌سازی در شرق روسیه» تأکید کرد که برای روسی‌سازی مردم ترکستان، ابتدا لازم است دختران آنها، یعنی مادران آینده، مسیحی شوند. به نظر او، کودکان در خانواده با ارزش‌های ملی و معنوی تربیت می‌شوند. اگر مادران مسیحی باشند، روسی‌سازی می‌تواند سریع‌تر و آسان‌تر انجام شود (Özdemir, E., 2007: 45).

پروفسور ال. ان. اسمیرنوف در مقاله خود با عنوان «روسی‌سازی بومیان و اهداف سیاست روسی‌سازی» نوشت که اساس سیاست روسی‌سازی، مسیحی‌سازی بومیان بود (Özdemir, E., 2007: 18). دیمیتری ایوانوفسکی، فرماندار روس در آستاراخان، از رشد مدارس و آموزشگاه‌های ملی بسیار آزرده خاطر بود. در نامه‌ای که در سال ۱۸۸۲ به محافل دولتی نوشت، از آنها خواست تا اقداماتی را برای جلوگیری از رشد مدارس و آموزشگاه‌های ملی انجام دهند.

مقامات دولتی روسیه مشتاق مسیحی و روسی کردن ترک‌های سیبری بودند. به گفته استراتژیست‌ها، مهمترین دلیل جلوگیری از روسی کردن ترک‌های سیبری این بود که تاتارها و ترکستانی‌ها مسلمان باقی مانده بودند. بنابراین، تلاش اصلی معطوف به از بین بردن این مانع بود. اتحاد جماهیر شوروی که وعده اعطای آزادی به مردم را داده بود، به سرعت شروع به انجام کاری کرد که توسط استراتژیست‌های روسیه تزاری آغاز شده بود.

۱. سازماندهی کنگره ترک‌شناسی

حاکمان، که به شجاعت اجداد خود و دولت‌های قدرتمندی که تأسیس کرده بودند، می‌بالیدند، قدرت اقتصادی و نظامی خود را از دست دادند زیرا اصلاحاتی در حکومتداری انجام ندادند و نسبت به دستاوردهای پیشرفت علمی و فناوری بی‌تفاوت بودند و مردم خود را در وضعیت ناامیدکننده‌ای قرار دادند. روسیه که به تدریج قدرت نظامی خود را افزایش می‌داد، با اشغال کشورهای همسایه به سرعت قلمرو خود را گسترش داد. با این حال، از آنجایی که اصلاحات، که عمدتاً مبتنی بر نیروی نظامی بود و اجرا نشده بود، به اجرا در نیامد، معیشت مردم به طور فزاینده‌ای دشوار می‌شد و این امر کشور را به سمت هرج و مرج سوق می‌داد. مردم ترک-مسلمان تحت اشغال روسیه تحت ستم مضاعف بودند. آنها هم توسط دولت تزاری و هم توسط مقامات محلی و افراد ممتاز تحت ستم بودند. رهبران ملت به دنبال راه‌هایی برای خروج بودند. در میان کسانی که در اروپا تحصیل کرده و بازگشته بودند، و همچنین کسانی که برای اهداف مختلف به اروپا سفر کرده بودند، نوعی تحسین نسبت به اروپا وجود داشت. آنها می‌خواستند مردمشان مانند مردم کشورهای توسعه‌یافته اروپا زندگی کنند. بنابراین، آنها به دنبال راه‌هایی بودند. برای برخی، الفبا، برای برخی، دین و برای برخی، ارزش‌های ملی مانند زنجیر به نظر می‌رسید و آنها به دنبال راه‌هایی برای خلاص شدن از شر آنها در اسرع وقت بودند. در آن زمان، ژاپن که به یک سنت بسیار محافظه‌کار وفادار مانده بود، دین خود را تغییر نداد و الفبای آن بسیار دشوارتر از الفبای عربی بود، به سرعت در حال توسعه بود. تعداد بسیار کمی از رهبران مردم ترک-مسلمان تحت اسارت روسیه به ژاپن به عنوان نمونه اشاره کردند. همانطور که می‌گویند، اکثر آنها روی خود را به سمت اروپا برگرداندند. وقایع سال ۱۹۱۷ حال و هوای انقلابی در کشور ایجاد کرد. تعداد کسانی که می‌خواستند نه تنها در دولت‌سازی و اداره کشور، بلکه در آموزش و پرورش و زندگی نیز انقلاب کنند، افزایش یافته بود. آنها بدون فکر کردن به اینکه این انقلاب‌ها چه چیزی به مردم می‌دهند و آنها را به کجا هدایت می‌کنند، خواهان تغییر بودند. حتی آینده‌نگرها مشتاق بودند همه چیز را از نو بسازند و هر آنچه را که از گذشته به جا مانده بود، نابود کنند. گروهی از رهبران مسلمان ترک، با تلاش برای بهره‌برداری از فرصتی که پیش آمده بود، شروع به اصلاح یا تغییر کامل الفبای عربی کردند که هزاران سال توسط اجدادشان استفاده می‌شد و نقش

وحدت بخشی در بین روشنگران مردمشان داشت. از آنجایی که این امر به منافع استراتژیست های روسی نیز خدمت می کرد، از آنها حمایت شد.

در سال ۱۹۱۳، یکی از ترک شناسان روسی، الکساندر سامویلوویچ، تلاش کرد تا یک کنگره ترک شناسی برگزار کند. به دلیل کمبود منابع مالی، او نتوانست به خواسته خود برسد. اگرچه بلشویک ها رسماً از سیاستی که روسیه تزاری پس از به دست گرفتن قدرت دنبال می کرد، انتقاد کردند، اما در عمل برخلاف آنچه می گفتند، عمل کردند.

کمیته الفبای ترکی جدید آذربایجان (AYTEK) که در سال ۱۹۲۲ تحت نظر کمیته اجرایی مرکزی جمهوری سوسیالیستی آذربایجان شوروی تأسیس شد، ابتدا به ریاست فرهاد آقازاده و سپس به ریاست رئیس کمیته اجرایی مرکزی آذربایجان، صمدآقا آقامالی اوغلو، اداره می شد (Isakhanli, I., 2006:45). صمدآقا آقامالی اوغلو حتی با ولادیمیر لنین (اولیانوف) ملاقات کرد تا در مورد تغییر الفبای عربی بحث کند.

در سال ۱۹۲۲، تغییر الفبای عربی که نقش وحدت بخشی در بین مردم مسلمان داشت، دوباره مطرح شد. شرق شناسان روسی در جلسه ای که در سن پترزبورگ برگزار کردند، این موضوع را به تفصیل مورد بحث قرار دادند. الکساندر سامویلوویچ در سال ۱۹۲۳ سعی کرد منابع مالی برای برگزاری کنگره دیگری پیدا کند.

بلشویک ها که سلطنت را سرنگون کرده و از طریق یک قیام مسلحانه قدرت را به دست گرفتند، کشور را به حمام خون تبدیل کردند. جنگ علیه گاردهای سفید، حامیان سلطنت و احزاب سیاسی و سازمان های عمومی که نیکلاس دوم را سرنگون کرده بودند، بیش از ۴ سال طول کشید. اقتصاد کشور ویران شده بود و روسیه تزاری به ویرانه ای تبدیل شده بود. بلشویک ها با سوءاستفاده از وضعیت وخیم اقتصادی، به سرعت برای تفرقه افکنی بین مسلمانان و تقویت سیاست جذب خود اقدام کردند. تصادفی نبود که آنها به این سرعت اقدام کردند. در طول جنگ داخلی، صدها هزار نفر از مردم تحت اشغال روسیه کشته، زندانی، تبعید و مجبور به مهاجرت شدند. عسکر علی عسگروف کنگرلی، که در سال های ۱۹۲۲-۱۹۲۱ به عنوان وابسته نظامی آذربایجان در ترکیه کار می کرد، در خاطرات خود با عنوان «تراژدی آذربایجان» در مورد افرادی که در یک سال و نیم پس از اشغال آذربایجان توسط بلشویک ها سرکوب شدند، نوشت که بلشویک ها ۴۸۰۰۰ نفر را در آذربایجان تیرباران کردند که بیشتر آنها روشنفکر بودند (نظری، ش.، ۱۹۹۵:۱۹۷). جلال قاسموف، محقق ارزشمندی که دوره سرکوب را مطالعه کرده است، می نویسد: «در پنج سال اول اشغال آذربایجان توسط بلشویک ها، حدود ۶۰ قیام رخ داد و بسیاری از احزاب سیاسی به فعالیت های زیرزمینی روی آوردند (Gasimov, J., 1998:74). طبق داده های رسمی جمهوری سوسیالیستی شوروی آذربایجان، جمعیت این جمهوری در آن زمان ۱ میلیون و ۹۵۲ هزار نفر بود.

به گفته آکادمیسین مختار کاظمی‌اوغلو-ایمانوف: «کنگره به طور کلی شبیه یک صحنه تراژدی شکسپیر است که توسط رژیم سیاسی طراحی و نوشته شده است. یعنی اتفاقاتی که در کنگره رخ داد و ایده‌های مطرح شده، یکی از نکات اصلی مرجع برای وقایع وحشتناک و سرکوب خونینی بود که در سال ۱۹۳۷ رخ داد» (İmanov, M., 1916: 10).

صمدآقا آقامالی‌اوغلو برای اطلاع از نگرش روشنفکران اقوام ترک ساکن در اتحاد جماهیر شوروی سابق به این موضوع، جلیل محمدقلی‌زاده، سردبیر مجله «ملا نصرالدین» که در میان مسلمانان روسیه با نام‌های ولی خلوفلو، خالد سعید خوجایف و دیگران شناخته می‌شود را در ۹ سپتامبر ۱۹۲۴ به عنوان یک هیئت فنی به مناطق ترک‌نشین فرستاد (خالد، س.، ۱۹۲۹: ۱۷). این سفر یک ماه به طول انجامید.

در نتیجه کار و مذاکرات طولانی مدت سازمانی، قرار است اولین کنگره ترک‌شناسی در آسیای مرکزی، عمدتاً در ازبکستان، برگزار شود. «شرایط پیش آمده، برگزاری فوری کنگره را ایجاب می‌کرد و بنابراین آذربایجان ابتکار عمل را به دست گرفت» (نریمان‌اوغلو، ک.، آتاکیشی‌یف، ا.، ۲۰۰۶).

در جلسه‌ای که در ۱۵ سپتامبر ۱۹۲۵ در مسکو برگزار شد، تصمیم به برگزاری کنگره ترک‌شناسی گرفته شد و موضوع اصلی آن تغییر الفبایی بود که هزار سال توسط اقوام مسلمان استفاده می‌شد. ریاست این جلسه را صمدآقا آقامالی‌اوغلو، رئیس کمیته اجرایی مرکزی آذربایجان، بر عهده داشت. کارهای مقدماتی برای اولین کنگره ترک‌شناسی سراسری به انجمن علمی مطالعات شرقی اتحاد جماهیر شوروی و انجمن مطالعه و ترویج آذربایجان واگذار شده بود. رهبری شوروی در حال انجام تدارکات جدی برای کنگره بود. نگرانی زیادی نیز در بین آنها وجود داشت. آنها می‌ترسیدند که اگر تعداد نمایندگان ترکیه زیاد باشد، با سخنان منطقی و علمی خود بر نمایندگان تأثیر بگذارند و شرکت‌کنندگان را از ایده تغییر الفبای عربی منصرف کنند. برای جلوگیری از این امر، دو ماه قبل از کنگره، آنها یک پرونده جنایی علیه کنسولگری ترکیه در باکو به اتهام جاسوسی تشکیل دادند. اداره سیاسی شوروی ("OGPU" / "ZakCheka") ZSFSR در ۹ دسامبر ۱۹۲۵ چندین نفر را دستگیر کرد، کنسولگری‌های ترکیه در شهرهای باکو، ایروان، باتومی و غیره را تعطیل کرد و بدین ترتیب مسکو دیپلمات‌های ترکیه را تحت فشار قرار داد... (Tahirzadeh, A., 2005: January 29). بنابراین، تعداد نمایندگان ترکیه به حداقل کاهش یافت. ترک‌های غیرمسلمان از سبیری مدت‌ها از الفبای سیریلیک استفاده می‌کردند. رهبری شوروی به خوبی می‌دانست که ترک‌های غیرمسلمان دعوت شده به کنگره ترجیح می‌دهند مشکلات مردم خود را بیان کنند تا اینکه علیه تغییر الفبای عربی صحبت کنند.

کارمندان کمیته مرکزی (KGB) سخت کار کردند، با یکدیگر مشورت کردند، اطلاعاتی در مورد کسانی که قرار بود به کنگره دعوت شوند، نظرات آنها تهیه کردند و آن را در اختیار رهبری قرار دادند. نام افرادی که می‌توانستند برخلاف خواسته‌های رهبری شوروی عمل کنند، از لیست حذف شد. از جمله کسانی که نامشان در لیست خط خورده است عبارتند از: «سامورسکی

(داغستان)، قایاز ماکسودوف (تاتارستان)، حبیب زینی (باشکیریا)، محالدین قربان علی اف (تاتارستان)، آتناقولوف (قازان)، میت هارتمن (آلمان)، سئون گندون (استکهلم - سوئد)، گیزه (آلمان)، سامی روفعت (ترکیه)، پروفیسور تامسن (کپنهاگ)، جولیا نمت (مجارستان)، بورسالی محمد طاهر بیگ (ترکیه)، گ. اشتومه (لایپزیگ)، گ. یاکوب (برلین)، ب. مونکاجی (بوداپست)». آنها به دلیل مواضعشان علیه الفبای لاتین، یا کسانی که از اصلاح الفبای عربی حمایت می‌کنند، یا مواضع نامشخصشان، از نظر ایدئولوژیکی غیرقابل اعتماد تلقی می‌شوند (ممدلی، ن.، ۲۰۲۵: ۲۴).

آماده‌سازی برای اولین کنگره ترک‌شناسی بدون بررسی نظرات مردم ترکیه در حال انجام است. با تصمیم شورای کمیسرهای خلق اتحاد جماهیر شوروی، یک کمیسیون سازمانی برای برگزاری کنگره ایجاد شد. استراتژیست‌های روسی یک هدف از برگزاری کنگره در باکو داشتند: ناگفته نماند که مرکز، یعنی روس‌ها، مسلمانان را مجبور به تغییر الفبای خود کردند.

سیاستمداران روسی برای جدا کردن اقوام ترک از یکدیگر، ابتدا می‌خواستند الفبای عربی را که بیش از هزار سال با هم از آن استفاده می‌کردند، تغییر دهند. هدف آنها جایگزینی الفبای مسلمانان ساکن روسیه با الفبای سیریلیک مورد استفاده در روسیه بود. با این حال، این کار آسان نبود. اگر چنین پیشنهادی مطرح می‌شد، نامعتبر بود. در جریان آماده‌سازی کنگره، در ۸ فوریه ۱۹۲۶، یکی از برگزارکنندگان اولین کنگره ترک‌شناسی، اهل استونی، که در سال ۱۹۱۷ با ولادیمیر لنین (اولیانوف) در سوئیس همکاری داشت، در سال ۱۹۲۱ به باکو آمد و سمت‌های رهبری مختلفی را بر عهده داشت و دبیر اجرایی اولین کنگره ترک‌شناسی در سال‌های ۱۹۲۶-۱۹۲۵ بود، آرتور زیفلد سیمومی‌اگین، به رئیس کمیته سازماندهی کنگره، صماد آقا آقامالی اوغلو، نوشت که ۷۳ نفر از نمایندگان کنگره طرفدار حفظ الفبای اصلاح‌شده عربی، ۳۰ نفر از آنها طرفدار تغییر به خط لاتین و ۱۴ نفر از آنها طرفدار تغییر به خط روسی هستند. ۱۴ نفر از آنها مردد بودند. (<https://fact-info.az/26199-birinci-turkoloji->) (gurultay-mexfi-senedlerde.html). انتقاد شدید مهاجران آذربایجانی از کنگره، برگزارکنندگان را به شدت نگران کرد.

(Narimanoglu, K., Atakishiyev, A., 2006: 7)

۲. ترکیب ملی اولین کنگره ترک‌شناسی

در ۲۶ فوریه ۱۹۲۶، اولین کنگره ترک‌شناسی در باکو افتتاح شد. غیرترک‌ها در میان نمایندگان کنگره اقلیت نبودند. اگرچه این جلسه کنگره ترک نامیده می‌شد، اما در واقع نمایندگان تقریباً اکثر مردم ساکن روسیه در آن حضور داشتند. هر یک از آنها می‌توانستند آزادانه و آزادانه در مورد مشکلات مردم خود صحبت کنند. ترکیب ملی شرکت‌کنندگان در کنگره به شرح زیر ثبت شد:

ترک های آذربایجان ۱۹، روسیه ۱۸، تاتار قازان ۱۵، ازبکستان ۹، تاتار کریمه ۸، باشقیر ۷، قزاق ۵، ترکمن ۵، ترک عثمانی ۳ (۹)، قاراجای ۳، یاکوت (سخا) ۳، آلمان ۳، قرقیزستان ۲، ترک داغستان ۲، چوواش ۲، گووک ۲، آدیغ بالکار نوقای، میشریایک، خاکاس، اوپروت (آلتایلی)، اویغور، استونیایی، مجارستانی، آبخازی، آوار، کلیمی، اوستیایی، اینگوش، چچنی، ارمنی، کردی، اوکراینی، تپتیار، ووتیایک، داغستان (فیضی اهم مصطفی اوغلو)، ترک ایرانی (۴۴۶-۴۴۷) Narimanoglu, K., A.6,40 (Atakishiye

همانطور که از لیست پیداست، از آنجایی که آذربایجانی ها در سازماندهی کنگره فعال بودند و کنگره در باکو برگزار شد، از نظر تعداد در رتبه اول قرار دارند و پس از آنها روس ها که یک نفر کمتر از آنها هستند و تاتارهای قازان که چهار نفر کمتر از آنها هستند، در رتبه سوم قرار دارند. در صورتجلسه اولین کنگره ترک شناسی، نام و نام خانوادگی نمایندگان قفقاز شمالی و داغستان به شرح زیر آمده است: عبدالحمید شارشتویوچ جانیبکوف، معلمی که از موسسه مطالعات محلی قفقاز شمالی و از قوم نوقای اعزام شده بود، عبداللطیف شمخالیف، از قوم آوار که محل کار و نام سازمان اعزام کننده اش مشخص نشده و از مسکو آمده بود، آدیگی داوود خاطیرووچ تسی و صفری خاتسوتسویچ سیوخوف که از اوکروگ خودمختار آدیگی-چرکس (کراسنودار) اعزام شده بودند، قاراجای عبدالکریم خوبیف (قاراجایلی) و نانا حسنوویچ توکوف که از اوکروگ قاراجای-چرکس (کیسلفودسک) اعزام شده بودند، بالکار ابراهیم موسایوچ اوسباشوف که از اوکروگ کاباردا-بالکاریا اعزام شده بود، الکساندر آرسنوویچ تیپیلوف اهل اوستیای اعزام شده از اوکروگ اوستیای جنوبی، الکساندر ایساکوویچ اهل اوستیای کولایف از اوکروگ اوستیای شمالی (ولادیکاوکاز) و از کمیته اجرایی مرکزی منطقه ای چچن اعزام شدند. خالد دودایوچ اوشایف چچنی، اینگوش زائوربک کورازوویچ مالتانوف از استان اوستیای شمالی (ولادیکاوکاز)، خونین کوسویچ کوسیف از کالمیک، رئیس اداره آموزش عمومی از کمیته اجرایی مرکزی منطقه کالمیک (آستاراخان)، جلال الدین کورکماسوف از کمیساریای آموزش خلق داغستان، سیمون پتروسوویچ باساریا از انجمن علمی آبخازیا (سوخومی)، عمر چاشویچ علی اف از کمیته اجرایی مرکزی روستوف (نریمان اوغلو، ک.، آتاکیشیف، ا.، ۲۰۰۶: ۴۴۶-۴۴۱) ترکیب ملی شرکت کنندگان در اولین کنگره تورکولوژی متفاوت بود، همانطور که مکان هایی که از آنجا آمده بودند و زبان ها و گویش هایی که به آنها صحبت می کردند نیز متفاوت بود. جهانگیر نقیف، یک ترک آذربایجانی از روستوف، رضاقلو نجفوف از تفلیس، عبدالله تقی زاده از موسسه شرق شناسی لنینگراد، علی بیگ حسین زاده از استانبول، مجید عثمانوف تاتار قازان از سمرقند، شامل عثمانوف و ابراهیم یامانکولوف از مسکو، قانی اوتامیشف از روستوف و آوار عبداللطیف شمخالوف از مسکو اعزام شدند (نریمان اوغلو، ک.، آتاکیشیف، ا.، ۲۰۰۶: ۴۴۶-۴۴۱). از میان نمایندگان کنگره، ۱۱۳ نفر رسماً دعوت شده بودند و ۱۸ نفر شخصاً دعوت شده بودند. وقتی صحبت از دعوت های شخصی شد، نتوانستیم مشخص کنیم که دقیقاً چه کسی، توسط چه افراد یا سازمان هایی دعوت شده اند. بعداً، مقامات کا گ ب بیشتر به دعوت شدگان شخصی، چه کسی آنها را دعوت کرده بود

و حتی چه کسی اسناد را به کسانی که به عنوان شنونده در سالن جلسه حضور داشتند، داده بود تا وارد شوند، علاقه‌مند شدند. (قهرمانلی، ن.، ۲۰۱۰)

با وجود اینکه تعداد قابل توجهی از مقامات عالی رتبه دولتی در میان نمایندگان کنگره حضور داشتند، کاگ ب ماموران خود را با نام‌های مختلف به آنجا فرستاد. کنگره ظاهراً علنی و شفاف برگزار شد. ماموران مطبوعاتی آزادانه وارد سالن شدند، با مهمانان مصاحبه کردند، از آنها عکس گرفتند و آنها را در روزنامه‌ها و مجلات منتشر کردند. خلاصه اینکه، بودجه کافی برای تبلیغات کنگره اختصاص داده شد. سالنی که قرار بود کنگره در آن برگزار شود، گنجایش ۴۰۰ نفر را داشت. سالن که همیشه پر بود، گاهی جایی برای نشستن نداشت، بنابراین حضار مجبور بودند بایستند و گوش دهند.

اما برخی از شرکت‌کنندگان ترک‌تبار کنگره از اینکه پان‌ترکیست نامیده شوند، می‌ترسیدند. آنها این ترس را آشکارا از تریبون ابراز می‌کردند. قالیمجان ابراهیموف، رئیس مرکز دانشگاهی تاتارستان، می‌گوید: «من می‌ترسم که پان‌ترکیست نامیده شوم، خطر بزرگی در این امر وجود دارد» (بابایف، الف، ۲۰۱۶: ۱۱۱). این نشان می‌دهد که اکثر شرکت‌کنندگان کنگره سرکوب‌های پیش رو را احساس می‌کردند. با وجود این، آنها آشکارا در مورد برخی مسائل به ملی‌گرایان ریاکار روس پاسخ دادند. شریف، محقق تاتار، گفت: «... پروفیسور ژیرکوف و پروفیسور یاکوف از پذیرش خط لاتین حمایت می‌کنند، در حالی که پروفیسور ژیرکوف بارها سعی کرد خود را «صادق» جلوه دهد. ... کافی است به مقالات آن رفقا در «شرق جدید» یا در مجموعه «در مبارزه برای الفبای ترکی جدید» مراجعه کنیم. در آنجا می‌خوانیم: «الفبای روسی مزایایی دارد که الفبای لاتین ندارد». اجازه دهید به صداقت پروفیسور ژیرکوف باور نکنم. در اینجا چهره واقعی پروفیسور ژیرکوف، پروفیسور یاکوف و دیگران که این سمت را دارند آشکار می‌شود (شریف، گ.، ۲۰۰۶: ۲۷۵). با این حال، در پشت صحنه، وضعیت کاملاً متفاوت بود. اداره مخفی کمیته مرکزی حزب کمونیست (بلشویک) آذربایجان دستور داده بود که اطلاعات کاملاً مخفی نگه داشته شود. دستور داده شد که برخی از اسناد پس از خواندن سوزانده شوند (ممدلی، ن.، ۲۰۲۵: ۱۰). اولین تورکولوژی با وجود این واقعیت که ۱۰۰ سال گذشته است از زمان کنگره گذشته است، ده‌ها سمپوزیوم و کنفرانس برگزار شده، مقالات، کتاب‌ها نوشته شده و برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی در مورد کنگره تهیه شده است، برخی از اسناد هنوز مفقود هستند. در میان اسنادی که تاکنون به دست نیامده‌اند، ۸ مورد از ۵۹ سخنرانی ایراد شده به زبان ترکی و گویش‌های مختلف در کنگره، ابتدا به زبان ترکی و سپس به روسی ترجمه شده‌اند. ۵۱ متن خوانده شده به زبان ترکی به دبیرخانه ارسال شد تا بتوانند همانطور که در نسخه اصلی (ترجمه به روسی و فرانسوی) بودند، در پروتکل گنجانده شوند (بابایف، آ.، ۲۰۱۶: ۴۵).

متاسفانه، محققان نمی‌دانند این مطالب کجا هستند. هیچ رونوشت یا حتی متن مختصری از جلسات ۵۳ عضو "بلوک کمونیست" که در طول کنگره فعالیت داشتند، وجود ندارد. آیا آنها به دستور کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان، کاگ ب، خوانده و سوزانده شده‌اند یا در پوشه‌ای در گاو صندوق‌های مخفی نگهداری می‌شوند؟ پاسخ این سوال یافت نشد. علاوه بر رونوشت رسمی اولین کنگره ترک‌شناسی، موارد دیگری نیز وجود دارد یادداشت‌های جالبی از پروفسور علی بیگ حسین‌زاده، که اهل استانبول و از نظر ملیت ترک آذربایجانی بود، در این کتاب آمده است. او می‌نویسد: «ما در ۱۶ فوریه ۱۹۲۶ استانبول را ترک کردیم. ما با فواد کوپرولو، مدیر موزه قوم‌نگاری مساروش، پروفسور بارتولد از لنینگراد و پروفسور منزل از استراسبورگ همراه بودیم. در روز جمعه، ۲۶ فوریه ۱۹۲۶، صمد آقامالیف کنگره را افتتاح کرد. چند سخنرانی ایراد شد. «بعد از مجمع، با علی حیدر قارایف ملاقات کردم» (حسین‌زاده، الف، ۱۹۶۹).

۳. روند و تبلیغات کنگره

با وجود تبلیغات و کارهای سازمانی که از قبل انجام شده بود، کنگره بسیار پرتنش بود. علاوه بر کاستی‌های موجود در پروژه تهیه شده توسط کمیته مرکزی الفبای جدید ترکی اتحادیه سراسری (UMYTEK) در مورد گذار به الفبای جدید، پروژه‌های مختلفی برای بحث ارائه شد و ایده‌های مختلفی مطرح شد. ایده‌های کسانی که خواهان تغییر در الفبای عربی بودند، که قرن‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت و نقش وحدت‌بخشی در نگارش اقوام ترک داشت، مؤثرتر به نظر می‌رسید. با مشاهده متشنج شدن اوضاع، رئیس UMYTEK، صمدآغا آقامالی‌اوغلو، و رهبران حزب-شوروی، شروع به استفاده از ابزارهای مختلف برای سازماندهی جلسات غیررسمی با شرکت‌کنندگان کنگره، تأثیرگذاری بر آنها و منصرف کردن آنها از ایده‌هایشان کردند. نمایندگانی از قزاقستان، احمد بایتورسونوف و گالیمجان شریف با سخنانی سخت در برابر ایده‌های صمدآغا آقامالی‌اوغلو مخالفت کردند. سال‌ها فعالیت‌ها و سخنرانی‌های این گروه‌ها به طور مناسب در مطبوعات پوشش داده نمی‌شد و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، توجه به این موضوع افزایش یافت.

قالیمجان شریف در سخنرانی خود گفت که ژاپنی‌ها نود میلیون پوند برای اصلاح الفبا هزینه کرده‌اند. آنها با دیدن اینکه این کار شکست خواهد خورد، عقب‌نشینی کردند. با وجود هزینه‌های هنگفت، ژاپنی‌ها در سال ۱۹۱۴ رسماً از گذار به خط لاتین صرف نظر کردند. وقتی قالیمجان شریف دید که اکثر شرکت‌کنندگان کنگره طرفدار تغییر الفبای عربی هستند، سعی کرد از نظر سیاسی بر صمدآغا آقامالی‌اوغلو تأثیر بگذارد و گفت که شما منافع دهقانان را در مسئله الفبای لاتین در نظر نگرفته‌اید. اگر نود درصد جامعه ترکیه را دهقانان تشکیل می‌دهند، قطعاً باید منافع آنها در نظر گرفته شود.

از سوی دیگر، احمد بایتورسونوف از فساد بیش از حد کلمات عربی و فارسی در زبان ادبی به دلیل تأثیر ادبیات نوشتاری در ترک‌های آذربایجانی و آناتولی ناراضی است و خاطرنشان می‌کند که درست است که ما قزاق‌ها و قرقیزها اهمیت زیادی به زبان ادبی نداده‌ایم، زبان نوشتاری ما دیرتر از شما شکل گرفته است، اما زبان ادبی شما تفاوت قابل توجهی با زبان گفتاری مردم دارد. اگر با یک آذربایجانی معمولی به زبانی که می‌نویسید صحبت کنید، او شما را نخواهد فهمید. این بدان معناست که شما تا حد زیادی از زبان ترکی فاصله گرفته‌اید (ایمانوف، م، ۲۰۱۶: ۱۲). صمدآقا آقامالی اوغلو از همسفر سابق خود، خالد سعید خواجه‌یف، که با هم در میان اقوام ترک کار می‌کردند، می‌خواهد تا با ازبک‌ها و کسانی که از ترکیه آمده بودند، گفتگوهای شخصی داشته باشد و نظر خود را در مورد پیشنهاد کنار گذاشتن ایده اصلاح الفبای عربی و روی آوردن به الفبای جدید لاتین بیان کند. در آن روزها، قمر سلام‌زاده، خویشاوند نزدیک خالد سعید، به یاد می‌آورد: «هیئت از ترکیه نیز به کنگره ترک‌شناسی آمد. در کنار محمد فواد کوپرولوزاده ترک، نویسنده و روزنامه‌نگار مشهور حسین‌زاده علی‌بی، که اصالتاً اهل آذربایجان بود، نیز در این هیئت حضور داشت. خالد حاجی‌اف بیگ، از اعضای کمیته الفبای جدید ازبک بود... خالد افندی مهمانانی از ترکیه را به خانه خود دعوت کرد... در میان مهمانان، حسین‌زاده علی‌بی، فواد کوپرولوزاده، میرزا جلیل محمدقلی زاده، رضاقلی نجف‌زاده، حسین جاوید و همسایه خالد افندی، دکتر اورخان‌بیلی، که در ترکیه تحصیل می‌کرد، حضور داشتند.» (سلام‌زاده، ق، ۱۹۹۰: ۱۵).

در خارج از سالن کنگره، در مهمانی‌هایی که در خانه‌ها، هتل‌ها و در طول تورهای شهری ترتیب داده می‌شد، مکالمات شخصی تأثیر خود را بر این موضوع می‌گذاشت. کنگره تصمیمی در مورد اهمیت تغییر به الفبای لاتین اتخاذ کرد. ۱۷ جلسه کنگره برگزار شد. در این جلسات، ۳۸ گزارش در مورد زبان، تاریخ، قوم‌شناسی، قوم‌نگاری، ادبیات و فرهنگ اقوام ترک ارائه شد. در اولین کنگره ترک‌شناسی که در ۶ مارس ۱۹۲۶ به پایان رسید، تصمیم گرفته شد که دومین کنگره در شهر سمرقند برگزار شود (Narimanoglu, K., Atakishiyev, A., 2006:441-446).

تعداد کافی مقاله و کتاب در مطبوعات شوروی و خارجی در مورد آماده‌سازی برای اولین کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد، روند کنگره و نتایج آن منتشر شده است. اکثریت قریب به اتفاق آنها ماهیتی ستایش‌آمیز دارند و نشان می‌دهند که جایگزینی الفبای عربی با الفبای خط لاتین، انگیزه‌ای قوی برای توسعه فرهنگی اقوام ایجاد خواهد کرد. با این حال، چهره‌های سیاسی آذربایجانی در تبعید، اولین کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد را با هیچ ابهامی ندیدند. آنها سعی کردند سیاست ریاکارانه شوروی را افشا کنند، به کاستی‌ها اشاره کردند و در مورد خطراتی که نه تنها مردم ترکیه، بلکه مردم تحت بردگی روسیه را نیز در انتظار داشت، نوشتند. «همچنین لازم است به ارزیابی منفی مهاجران سیاسی آذربایجانی، به رهبری م. رسولزاده، از کنگره توجه شود. دیدگاه‌های م. رسولزاده و میرزا بالا محمدزاده، که عمیقاً «ترکیسم بلشویکی» و «ناسیونالیسم کمونیستی» را بررسی کردند، در مورد کنگره از نظر سیاسی بسیار مهم است. تصادفی نیست که مساواتیست‌های مهاجر در ترکیه، به رهبری

م. ا. رسولزاده، که مسکو آنها را هدف قرار داده و به عنوان دشمن پذیرفته بود، حتی قبل از کنگره توسط سازمانی که کنگره را آماده کرده بود، مورد انتقاد قرار گرفتند.» (نریمان اوغلو، ک.، آتاکیشییف، ا.، ۲۰۰۶:۷). پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و باز شدن برخی از بایگانی‌های مخفی، شاهد بودیم که آنها چقدر دوراندیش بودند.

۴. جنبه‌های پنهان کنگره

در میان نمایندگان اولین کنگره ترک‌شناسی، تنها یک ارمنی وجود داشت. پروفیسور راپچا (هراچیا - در منابع به صورت راپچا نوشته می‌شود، زیرا در زبان روسی صدای «ه» وجود ندارد) آجاریان، که اهل ایروان بود، گزارش جالبی بر اساس مبانی علمی ارائه داد. با این حال، در مکاتبات محرمانه مربوط به کنگره، نه تنها نام مقامات ارمنی ساکن باکو، بلکه نام مقامات ساکن روستوف، تفلیس و سایر مناطق نیز ذکر شده است. آنها در حالت ترس مکاتبه می‌کردند، تنش عصبی ایجاد می‌کردند و سعی می‌کردند از برگزاری کنگره و تجمع روشنفکران ترک در یک مکان جلوگیری کنند. دلیل نگرانی آنها توسط محیی‌الدین بیرگن در کتاب خود با عنوان «دهه اتحاد و پیشرفت. آذربایجان در سال‌های ۱۹۲۳-۱۹۲۲» به شرح زیر است: «زبان ارتباطات بین‌المللی در قفقاز ترکی است. ارمنی‌ها نیز به زیبایی ترکی صحبت می‌کنند. آنها حتی می‌توانند به لهجه آذری صحبت کنند، به گونه‌ای که تفاوت چندانی با خود آذری‌ها ندارد. به دلایلی، ارمنی‌های ترکیه به هیچ وجه نمی‌توانند از عهده این کار برآیند» (بیرگن، م.، ۲۰۱۵: ۲۰۰). در قفقاز، آنها دوباره به روش‌های دوران تزاری متوسل شدند تا ترک‌ها و گرجی‌ها را تحت حاکمیت رژیم جدید نگه دارند. وظیفه کنترل جنبش‌های سیاسی و ملی سایر اقوام به ارمنی‌ها سپرده شد که از نظر عددی کوچک و ضعیف بودند، اما به عنوان ملی‌گرایان سرسخت شناخته می‌شدند (بیرگن، م.، ۲۰۱۵: ۲۲۳). اکثر کارمندان اداره چهارم کمیته مرکزی آذربایجان که به حوزه ایدئولوژیک می‌پرداخت، ارمنی بودند. در کنار آنها، ارمنی‌هایی که در دستگاه‌های اداری مختلف کار می‌کردند نیز پیشرفت آماده‌سازی برای کنگره ترک‌شناسی را دنبال می‌کردند و با ارمنی‌هایی که در نقاط مختلف اتحاد جماهیر شوروی کار می‌کردند، برای ارائه کمک مکاتبه می‌کردند.

لئون میرزویان، دبیر اول کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان، که یک ارمنی تبار بود، از آناستازیا میکویان، دبیر اول کمیته حزب منطقه‌ای روستوف، خواست تا سعی کند به عنوان نماینده در کنگره شرکت کند و از قبل ملاقات و مشورت کند (بابایف، آ.، ۲۰۱۶: ۱۷۸). این سوال مطرح می‌شود که چرا لئون میرزویان، که رهبری حزب کمونیست آذربایجان را بر عهده داشت، به آناستازیا میکویان، دبیر اول کمیته حزب منطقه‌ای روستوف، که هیچ اختیاری برای دخالت در این موضوع نداشت، نامه نوشت و نه به دبیران حزب کمونیست (بلشویک). عجیب این‌که، آناستاس میکویان همچنین به او توصیه کرد که به سرگو اوردژونیکیدزه، دبیر اول حزب کمونیست ماورای قفقاز، که در آن زمان نفوذ زیادی در دولت داشت و به عنوان یک انقلابی

سرسخت شناخته می‌شد، روی نیاورد و به آمایاک نازارتیان، که به عنوان دبیر در آنجا کار می‌کرد و ملیت ارمنی داشت، روی آورد. هنگامی که کنگره برگزار شد، اداره سیاسی شوروی (که بعدها این سازمان در سراسر جهان با نام کاگ ب شناخته شد) یکی از فعال‌ترین سازمان‌ها بود. دبیر کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان، روح‌الله آخوندوف، که از شور و شوق بیش از حد آنها خسته شده بود، در نوامبر ۱۹۲۵ به مسکو، به کمیته مرکزی حزب کمونیست، نوشت: «کنگره ترک‌شناسی رویدادی با اهمیت بسیار برای آذربایجان، همراه با کل اتحاد جماهیر شوروی، است. پیشنهاد می‌کنم به کمیسیون فوق‌العاده دستور دهید که در جایی که لازم نیست، بینی خود را فرو نکند و برای کمیته مرکزی موعظه نکند (بابایف، الف، ۲۰۱۶: ۲۰).

متأسفانه، محققان هنوز نتوانسته‌اند با مکاتبات این سازمان و همچنین متون مکاتبات مخفی و رمزگذاری شده ارسال شده به جوزف استالین آشنا شوند. ممکن است این سؤال پیش بیاید که اگر اسناد در دسترس نباشند، چگونه می‌توانیم از فعالیت کاگ ب مطلع شویم؟ برای این منظور، بررسی مواد تحقیقاتی کاگ ب در مورد علی یوسف‌زاده، که در ۸ مارس ۱۹۲۶ دستگیر شد، احمد حاجینسکی، که در ۱۱ مارس دستگیر شد، و داداش حسن‌اف، که در ۱۱ مارس دستگیر شد، اطلاعات اولیه را ارائه می‌دهد. در عین حال، پاسخ‌ها همچنین، پرسش‌هایی که توسط ترک‌شناسان، دولتمردان و سیاستمدارانی که در سال‌های ۱۹۳۶ تا ۱۹۳۹ توسط کاگ ب دستگیر و بازجویی شده بودند، به بازرسان کاگ ب داده شده بود، ارزشمند است. تقریباً ۱۰ سال پس از اولین کنگره ترک‌شناسی، از ترک‌شناسان و دولتمردانی که دستگیر شده بودند، پرسش‌های زیادی در مورد کنگره پرسیده شد.

با این حال، از آنجایی که برخی از این افراد نماینده کنگره نبودند، نامشان در صورتجلسه کنگره ثبت نشده است. تحقیقات نشان می‌دهد که اگرچه آنها در فهرست نمایندگان و مدعوین نبودند، اما در سالن جلسه حضور داشتند، به صحبت‌ها گوش می‌دادند و می‌توانستند با نمایندگان صحبت کنند.

از اسناد می‌توان نتیجه گرفت که اگر صمداغا آقامالیوگلو، که رهبری کنگره را بر عهده داشت، در سال ۱۹۳۰ بر اثر بیماری، فرهاد آقازاده در سال ۱۹۳۱، جلیل محمدقلی‌زاده در سال ۱۹۳۲، عبدالرحیم بیگ حق‌وردیف در سال ۱۹۳۳ و جعفر جبارلی در سال ۱۹۳۴ فوت نکرده بودند، در سال‌های ۱۹۳۶-۱۹۳۹ مورد بازجویی و تیرباران یا زندان قرار می‌گرفتند. می‌توان افراد دیگری را نیز به این لیست اضافه کرد.

اگرچه مکاتبات قبل و بعد از کنگره در دسترس نیست، اما متون تحقیقاتی انجام شده توسط افسران کاگ ب اطلاعات زیادی را در اختیار ما قرار می‌دهد. تحقیقاتی که در سال ۱۹۲۶ آغاز شد، در سال ۱۹۳۷ ادامه یافت. فکر می‌کنم ذکر یک مثال در این مورد کافی باشد. نام علی یوسف‌زاده، سلمان ممتاز، اسماعیل حکمت، جعفر جبارلی و دیگران در صورتجلسه اولین کنگره

ترک‌شناسی یافت نمی‌شود. با این حال، از اسناد دیگر مشخص است که آنها نه تنها در جلسات کنگره شرکت می‌کردند، بلکه به طور فعال در کار کنگره نیز مشارکت داشتند و با مهمانان دعوت شده ارتباط نزدیکی داشتند (Gasimov, J., 2019).
علی یوسف‌زاده، دبیر اولین کنگره ترک‌شناسی، ۸ زبان می‌دانست و در مدرسه عالی علوم سیاسی پاریس تحصیل کرده بود (نام این مدرسه در برخی اسناد به صورت آکادمی نوشته شده است - A.Sh). برگزارکنندگان کنگره به چنین کادری بسیار نیاز داشتند. آقاعلی جلال اوغلو یوسف‌زاده، متولد ۱ ژانویه ۱۹۰۰ در شوشا، در جوانی با اشعار ملی‌گرایانه و شورشی و فعالیت‌های عمومی خود توجه‌ها را به خود جلب کرد. جمهوری آذربایجان او را در ۱۴ ژانویه ۱۹۲۰ برای تحصیل در مدرسه عالی علوم سیاسی به پاریس فرستاد. پس از فارغ‌التحصیلی از دانشگاه، در ژوئیه ۱۹۲۳ به باکو بازگشت و در روزنامه «کمونیست» مشغول به کار شد. اداره سیاسی دولت او را از ۶ فوریه تا ۲۰ مه ۱۹۲۴ دستگیر کرد، تحقیقاتی انجام داد و پس از اخذ تعهد از زندان آزاد کرد (قهرمانلی، ن، ۲۰۱۰).

علی یوسف یکی از ۲۱ بنیانگذار انجمن ادبیات آذربایجان بود که در فوریه ۱۹۲۵ در باکو تأسیس شد. او در انجمن مطالعه و نشر آذربایجان و کمیته اصطلاحات آذربایجان کار می‌کرد. پدرش میرزا جلال، دبیر اولین کنگره ترک‌شناسی که در سال ۱۹۲۶ در باکو برگزار شد، مترجم بود. (رستمی، ا، ۲۰۱۵:۶، ۱ اکتبر).

دو روز پس از پایان کنگره، یعنی در ۸ مارس ۱۹۲۶، واسین، کارمند آذربایجانی کا گ ب، دستور زیر را تهیه کرد: «من، کمیسر بخش سیاسی مخفی کمیته مرکزی آذربایجان (Cherezvichaynyi Komisiya) به روسی، کمیسیون فوق‌العاده به ترکی آذربایجانی)، مطابق با تصمیم دریافت شده از کمیته مرکزی ماوراء قفقاز، تصمیم گرفتم: ... شهروندان احمد حاجینسکی، علی یوسف‌زاده، داداش حسن‌اف پس از بازرسی اولیه خانه‌هایشان دستگیر و به دارالتأدیب کمیته مرکزی آذربایجان فرستاده شوند» (Gahramanli, N., 2010:145). از حکم چنین برداشت می‌شود که نه کسانی که در آن زمان در آذربایجان سمت‌های رهبری داشتند و نه روسای بخش سیاسی دولت، که بعداً با نام کا گ ب شناخته شد، نمی‌توانستند این دستگیری را لغو کرده و تصمیم را تغییر دهند. داداش حسن‌اف، که در میان دستگیرشدگان ذکر شده بود، عضو فعال حزب مساوات بود که پس از اشغال آذربایجان توسط بلشویک‌ها به فعالیت مخفی روی آورد. این میهن‌پرست وفادار، با اجرای تصمیم کمیته مرکزی حزب مساوات در سال ۱۹۲۲، عزیمت محمدمامین رسول‌زاده را از مسکو به لنینگراد (که تا سال ۱۹۲۴ پتروگراد نامیده می‌شد) و از آنجا به فنلاند با قایق ترتیب داد. به همین دلیل، دوستان مهاجرش او را «ناجی محمدمامین رسول‌زاده» نامیدند.

احمد بیگ حاجینسکی، پسر عیسی بیگ حاجینسکی، یکی از بنیانگذاران «انجمن خیریه مسلمانان» که در سال ۱۹۰۵ در باکو تأسیس شد، به همراه داداش حسن‌اف، یکی از بنیانگذاران و مدیران سازمان نظامی بود که توسط حزب مخفی مساوات در سال

۱۹۲۳ تأسیس شد. پس از دستگیری اعضای سازمان مخفی حزب مساوات، احمد بیگ حاجینسکی به عنوان دبیر دومین حزب مساوات که دوباره تأسیس شده بود، انتخاب شد. در ۱۱ مارس ۱۹۲۶، او نیز توسط کاگ ب دستگیر شد.

از مدارک تحقیقات مشخص است که سه نفر ذکر شده در بالا در ۱۱ مارس به دارالتأدیب کمیته مرکزی آذربایجان آورده شده‌اند. همچنین یک پوشه از اسناد به عنوان مدرک مادی از خانه علی یوسف‌زاده گرفته شد. بازپرس از علی یوسف‌زاده سوالات زیر را پرسید:

۱. چه زمانی، به چند نفر و بر چه اساسی اسنادی را برای ورود به سالنی که کنگره ترک‌شناسی در آن برگزار می‌شد، صادر کردید؟

۲. آیا شما به احمد حاجینسکی و داداش حسن‌اف بلیط برای شرکت در کنگره دادید؟

۳. لیست دانشمندان دعوت‌شده از خارج از کشور را از کجا آوردید؟ (قهرمانلی، ن، ۱۴۷:۲۰۱۰).

این سوالات، موضوعی را که سرویس‌های ویژه به آن حساس هستند، روشن می‌کند. علی یوسف‌زاده تنها کسی نبود که پس از کنگره دستگیر و مورد بازجویی قرار گرفت. اسماعیل حکمت، که از ترکیه برای تدریس در دانشگاه‌های آذربایجان دعوت شده بود، و دیگران نیز توسط کاگ ب مورد بازجویی قرار گرفتند.

ما تاکنون توانسته‌ایم با برخی از اسناد موجود در بایگانی‌های آذربایجانی ساکنان آذربایجان آشنا شویم. ما مدارک تحقیقاتی همه شرکت‌کنندگان کنگره که در مناطق دیگر اتحاد جماهیر شوروی زندگی می‌کردند را بررسی نکرده‌ایم. آنچه می‌دانیم این است که گروهی از آنها اندکی پس از کنگره مورد بازجویی، دستگیری و به زندانی در جزیره سولووکی در منطقه آرخانگلسک فرستاده شدند. از جمله آنها می‌توان به علی یوسف‌زاده، احمد حاجینسکی، داداش حسن‌اف (آغاوولو، ای.بی، ۲۰۰۴)، احمد بایتورسونوف قزاق (شمیل، ای، ۲۰۱۳)، ساخا (یاقوت) آنپودیست سوفرونوف (شمیل، ای، ۲۰۱۳) و دیگران اشاره کرد.

اسماعیل حکمت، شهروند ترکیه، تبعید شد، بکیر چوبان‌زاده مجبور به انتشار نامه‌ای اعتراف‌آمیز شد و اعلام کرد که از «حزب ملی» خارج شده است، و فرشته فرهنگ و مدنیت آسان صبری آیوازوف، مجبور به پذیرش همکاری با کاگ ب شد.

روشنفکران و دولتمردان ترکیه نه تنها از ترس دولت، مخفیانه در مورد سیاست آسیملا صحبت می‌کردند، بلکه نظرات خود را آشکارا از تریبون‌های رسمی بیان می‌کردند. وقتی به میرزا داوود حسین‌اف، اولین رئیس حزب کمونیست آذربایجان، اجازه داده شد تا از طرف دولت ماوراء قفقاز در کنگره سخنرانی تبریکی ایراد کند، گفت: «پنهان نیست که تزاریسیم ظالم نه تنها کارگران و دهقانان روسیه، بلکه سایر خلق‌ها را نیز سرکوب می‌کرد. این سرکوب به ویژه علیه کسانی که خارجی (اینورودت) نامیده

می‌شدند، شدید بود. این سیاست شامل این واقعیت بود که دولت تزاری می‌خواست همه خارجی‌ها را، صرف نظر از کوچک یا بزرگ بودنشان، نابود کند و آنها را روسی کند» (Khurramgizi, A., 2016:16).

نتیجه‌گیری

نه تنها علی یوسف و همراهانش بودند که پس از اولین کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد، دستگیر شدند. در سال‌های ۱۹۲۷-۱۹۲۹، کاگ ب نیز برخی از شرکت‌کنندگان کنگره را برای مدت معینی تحت نظر، تحقیق و بازداشت کرد و سپس آنها را آزاد کرد. در سال ۱۹۳۶، دستگیری‌ها گسترده شد. از بکیر چوبانزاده، خالد سعید خوجایف، سلمان ممتاز، عبدالله شریفاف، عبدالله تقی‌زاده و دیگران در مورد اولین کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد، سوالاتی پرسیده شد. سوالات پرسیده شده و این واقعیت که اکثر شرکت‌کنندگان در کنگره قربانی سرکوب بودند، نظرات مهاجران سیاسی را تایید کرد. روسیه شوروی سیاست جذب روسیه تزاری را ادامه داد. روسیه شوروی مبتنی بر ایدئولوژی بین‌الملل‌گرایی بود. پس از مسیحی کردن مردم، آنها نمی‌خواستند آنها را روسی کنند. آنها با جدا کردن مردم از یکدیگر، بر اساس دین، زبان و فرهنگشان، سیاست روسی‌سازی را دنبال کردند. بنابراین، اگرچه گذار به الفبای لاتین انجام شد، اما مانع از ایجاد الفبای واحد، وحدت اصطلاحات و زبان مشترک ارتباطی توسط مردم ترک شدند.

تفاوت‌ها در الفبای تازه ایجاد شده خط لاتین به قدری زیاد بود که اقوام ترک نمی‌توانستند نوشته‌های یکدیگر را بخوانند و بفهمند. گویی این کافی نبود، در سال ۱۹۳۹، این اقوام به اجبار به خط سیریلیک منتقل شدند.

لازم است فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی شرکت‌کنندگان کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد، بررسی شود و علاوه بر آنچه در مطبوعات نوشتند، آنچه را که برای سرویس‌های ویژه نوشته‌اند نیز بررسی شود. پس از مطالعه حقایق، می‌توان سیاست جذب اتحاد جماهیر شوروی و تمایل آن به تفرقه انداختن بین اقوام ترک را به طور کامل روشن کرد.

Qaynaqlar

1. Ağaoğlu, B.E. (2004). Solovkidə gördüklərim (Tərtib edən Şamil, Ə.). Bakı: Günəş nəşriyyatı, <https://ali-shamil.tr.gg/Solovkid%26%23601%3B-g.oe.rd.ue.kl%26%23601%3Brim.htm>
2. Babayev, A. (2016). Birinci Türkoloji qurultay və Azərbaycanda Türkologiya, Bakı: Elm.
3. Birgen, M. (2015). İttihad və Tərəqqidə on il. Azərbaycan 1922 - 1923-cü illərdə. Azərbaycan dilinə çevirən, müqəddimə və şərhlər yazan Vilayət Quliyevdir. Bakı: Qanun.
4. Birinci Türkoloji qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri. (2016). Tərtib edənlər Aynur Qəzənfərqızı, Əli Şamil. Bakı: Elm və Təhsil.

5. Bünyadov, Z. (1993). Qırmızı terror, Bakı: Azərnəşr.
6. Hüseyinov, M.D. (2006). 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Nərimanoğlu, K. V., Atakişiyev, Ə. Bakı: Çinar-Çap.
7. Hüseyinzade, A. (1969). Türkçülüğün ve Türk sosyalizminin babası Ali Turan. Yeni İnsan. Aralık, sayı: 84, ss. 6-28.
8. İmanov, M. (2016). Birinci Türkoloji qurultayın görünməyən tərəfləri. Birinci türkoloji qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri. Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 10 iyun. Tərtib edənlər Aynur Qəzənfərqızı, Əli Şamil. Bakı: Elm və Təhsil.
9. İsanlı, İ. (2011). Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı.
10. Qasimov, C. (1998). Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı: Mütərcim.
11. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı: Elm və Təhsil.
12. Qəhrəmanlı, N. (2010). Vətən və istiqlal aşiqi Əli Yusif. Bakı: Avropa.
13. Mirzəmetov, M. (1998). Turkistanda Tugan Oydar. Almatı: Çinar.
14. Nəzərli, Ş. (1995). Cümhuriyyət generalları. Bakı: Hərbi.
15. Özdemir, E. (2007). 20. Yüzyılın başlarında Kazakistan'da fikir hareketleri. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal İlimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
16. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Nərimanoğlu, K.V., Atakişiyev, Ə.). Bakı: Çinar-Çap.
<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=11162&pno>.
17. Pirmanov, A., Kareyeva, A. (1997). Kazak intelligentsiyası. Almatı: Çinar.
18. Rüstəmli A. (2015). Milli mətbuatda Mirzə Cəlal Yusifzadənin rolu və "Həqiqəti-əfkar" qəzetinin yeri, "525-ci qəzet", 1 oktyabr, səh.6.
<https://www.anl.az/down/meqale/525/2015/oktyabr/456629.htm>.
19. Salamzadə, Q. (1990). Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
20. Şamil, A. (2013). "Birleşik Türk-Tatar devleti yaratmak uğrunda şehit olan Bekir Çobanzade". Emel deggisi, Ocak-Aralık, sayı 242-245, s.15-34.
21. Şamil, Ə. (2013b). Türkçülüğün qurbanları. (Qazaxıstan). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı,
<https://ali-shamil.tr.gg/T.ue.rk%E7.ue.l.ue.y.ue.n-qurbanlar%26%23305%3B-----k1-Qazax%26%23305%3Bstan-k2--elektron-variant.htm>
22. Xəlidi, S. (1929). Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım (Bakı-Qırım-Türkistan, Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan). Bakı: Umum Şuralar İttifaqı Mərkəzi Yeni Əlifba Qomitəsi Nəşriyyatında.
23. Tahirzadə, Ə. (2005). Türkoloji Qurultaya "ÇK" "hədiyyə"si, "525-ci qəzet", 29 yanvar, sayı18; 1 fevral, sayı 9.

بهرام اسدی

ایمیل:

Bahram.asadi65@gmail.com

وابستگی:

پژوهشگر در ادبیات و فولکلور
آذربایجان

نگاهی به شعر ترکی اورمیه

اورمونون تورکجه شعرینه بیر باخیش

چکیده:

ارومیه جایگاه مهم و برجسته‌ای در تاریخ و ادبیات آذربایجان دارد. تاریخ پرتلاطم و گاه خونین این منطقه، نتوانسته است میراث غنی ادبی آن را محو کند. ارومیه یکی از کانون‌های مهم تصوف و عرفان بود و عالمان و شاعرانی همچون حسام‌الدین چلبی از این منطقه برخاسته‌اند.

ادبیات شعر ارومیه را می‌توان به سه بخش کلی تقسیم کرد:

۱. شاعران کهن: آثار باقی‌مانده از این دوره کم است و بخشی از آن به زبان عربی است.

۲. شاعران دیوان‌ساز: این شاعران به سبک کلاسیک (قصیده، غزل، رباعی و...) شعر سروده و دیوان تدوین کرده‌اند.

۳. شاعران قوشماسرا (ادبیات عاشیقی): این بخش، مهم‌ترین و پویاترین شاخه شعر ارومیه است. قوشماهای ارومیه معمولاً چهار بند دارد و در محافل ساز و سخن اجرا می‌شود. این ادبیات، غنی‌ترین میراث شفاهی منطقه است که سینه‌به‌سینه و دهان‌به‌دهان حفظ شده و در قرن اخیر مکتوب گردیده است، هرچند بسیاری از آثار هنوز جمع‌آوری نشده‌اند. در دوران معاصر، شاعران ارومیه عمدتاً در دو قالب فعال‌اند: شعر هجایی (عاشیقی)، شعر کلاسیک عروضی

همچنین تجربه‌هایی در قالب‌های شعر نو نیز وجود دارد، اما این حوزه هنوز به پختگی و جایگاه مشخصی نرسیده است.

کلمات کلیدی: ارومیه، شعر، شاعران، ادبیات، عاشق

استناد (آپا):

اسدی، ب. نگاهی به شعر ترکی اورمیه، اورمونون تورکجه شعرینه بیر باخیش. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ

۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا. آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵

Asadi Bahram

Email:

Bahram.asadi65@gmail.com

Affiliation:

Researcher in Azerbaijani
Literature and Folklore

A Look at the Turkish Poetry of Urmia

Abstract:

Urmia holds an important and prominent place in the history and literature of Azerbaijan. The tumultuous and sometimes bloody history of this region has been unable to erase its rich literary heritage. Urmia was one of the important centers of Sufism and mysticism, and scholars and poets such as Husam al-Din Chalabi emerged from this region.

The poetry literature of Urmia can be divided into three main sections:

Ancient Poets: The remaining works from this period are scarce, and some of them are in Arabic. Poets of Divan Literature: These poets composed poems in the classical style (Qasida, Ghazal, Rubai, etc.) and compiled divans (collections of poetry).

Qoshma Poets (Ashug Literature): This is the most important and dynamic branch of Urmia's poetry. Urmia's qoshmas typically consist of four stanzas and are performed in gatherings of music and recitation. This literature is the richest oral heritage of the region, preserved orally and transmitted from generation to generation, and has been documented in the recent century, although many works still remain uncollected.

In the contemporary era, poets of Urmia are primarily active in two forms: syllabic poetry (Ashug) and classical metrical poetry (Aruz). There are also experiments in modern poetry forms, but this area has not yet matured or achieved a distinct position.

Key words: Urmia, Poetry, Poets, Literature, Ashug

CITATION (APA):

Asadi, B. A Look at the Turkish Poetry of Urmia. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Bəhram Əsədi

E-poçt:

Bahram.asadi65@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Ədəbiyyatı və
Folkloru Tədqiqatçısı

Urmu türkcə şerinə bir baxış

Xülasə:

Urmu Azərbaycanın tarixi və ədəbiyyatında mühüm və seçkin bir yerə malikdir. Bu bölgənin çətin və bəzən qanlı tarixi onun zəngin ədəbi irsini silə bilməmişdir. Urmu təsəvvüf və mərifətin mühüm mərkəzlərindən biri idi və Hüsameddin Çələbi kimi alim və şairlər bu bölgədən çıxmışlar. Urmu şeir ədəbiyyatı üç əsas hissəyə bölünə bilər:

Qədim şairlər: Bu dövrdən qalan əsərlər azdır və bir hissəsi ərəb dilindədir.

Divan ədəbiyyatı şairləri: Bu şairlər klassik üslubda (qəsidə, qəzəl, rübai və s.) şeirlər yazmış və divanlar tərtib etmişlər.

Qoşma şairləri (Aşıq ədəbiyyatı): Bu, Urmu şeirinin ən mühüm və dinamik qoludur. Urmu qoşmaları adətən dörd bənddən ibarət olur və saz-sözlə məclislərdə ifa olunur. Bu ədəbiyyat, şifahi olaraq qorunmuş, nəsil-dən-nəsil ötürülmüş və son əsrdə yazıya alınmış bölgənin ən zəngin şifahi irsidir, amma bir çox əsər hələ də toplanmamışdır.

Müasir dövrdə, Urmulu şairlər əsasən iki formada fəaliyyət göstərir: heca vəznində şeir (aşiq) və klassik ərüz vəznində şeir. Həmçinin, müasir şeir formalarında təcrübələr də mövcuddur, lakin bu sahə hələ yetişməmiş və aydın bir mövqe qazanmamışdır.

Açar sözlər: Urmu, şeir, şairlər, ədəbiyyat, aşiq

CITATION (APA):

Əsədi, B. Urmu türkcə şerinə bir baxış. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Bahram Esedi

E-posta:

Bahram.asadi65@gmail.com

Üyelik:

Azerbaycan Edebiyatı ve
Folkloru Araştırmacısı

Urmi Türkçe Şiirine Bir Bakış

Özet:

Urmiye, Azerbaycan tarihi ve edebiyatında önemli ve seçkin bir yere sahiptir. Bölgenin çalkantılı ve bazen kanlı tarihi, onun zengin edebiyat mirasını silememiştir. Urmiye, önemli bir tasavvuf ve mistisizm merkezidi ve Hüsameddin Çelebi gibi âlim ve şairler bu bölgeden çıkmıştır.

Urmiye şiir edebiyatı üç ana bölüme ayrılabilir:

Eski Şairler: Bu dönemden kalan eserler azdır ve bir kısmı Arapçadır.

Divan Şairleri: Bu şairler klasik tarzda (Kaside, Gazel, Rubai vb.) şiirler yazmış ve divanlar derlemişlerdir.

Koşma Şairleri (Âşık Edebiyatı): Bu, Urmiye şiirinin en önemli ve dinamik koludur. Urmiye koşmaları genellikle dört bendenden oluşur ve saz-söz meclislerinde icra edilir. Bu edebiyat, sözlü olarak korunmuş, kuşaktan kuşağa aktarılmış ve son yüzyılda yazıya geçirilmiş olan bölgenin en zengin sözlü mirasıdır, ancak birçok eser hâlâ toplanmamıştır.

Çağdaş dönemde, Urmiyeli şairler ağırlıklı olarak iki biçimde faaldir: heceyle şiir (âşık) ve klasik aruzla şiir. Ayrıca modern şiir biçimlerinde denemeler de bulunmaktadır, ancak bu alan henüz olgunlaşmamış ve belirgin bir konum kazanmamıştır.

Anahtar kelimeler: Urmiye, Şiir, Şairler, Edebiyat, Âşık

CITATION (APA):

Esedi, B. Urmi Türkçe Şiirine Bir Bakış. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

اورمو شعرى و اورمو شاعرلرينين اۆلكهميزين ادبياتيندا اؤنملى يئرلىرى اولموشدور. اورمونون كئچميشى چوخ اولايلى و قانلى-قادالى اولسا دا، اونون تاريخى آبيدهلىرى داغيلىسا دا، اونون شخصيتلىرى، اونلارين مزارلارى و ياراتديقلارى اثرلى و ادبياتيميزا بوراخديقلارى ميراثلار تاريخ بويو تالانسا دا، ييخيليپ داغيديلسا دا آرا-سيرا اليميزه چاتان اثرلى اولموشدور. اورمو تاريخينده اورمو، اخى ليك مرامينين مارقلى اوجاقلاريندان بيرى اولموش و بورادان ديرچليب قونيهيه و باشقا يئرلره كؤچن شاعرلى و دوشونورلرين سايبى آز دگيلدير. اونلارين سيراسيندا مولاناي مشنوىنى يازديران حسامالدين چلبى ده وار.

دئييلنلره گؤره بؤيوك نسيمنى نين عربجه ديوانى هله ده اورمودادير و هله ده آشكارا چيخاريلماميشدير.

اورمو شعرين نئچه بؤلومه آييرماق اولار:

اسكى شاعرلى. بونلاردان اليميزه چاتان اثرلى چوخ آزدير. چاتانلارين دا بير پايى عربجه شعرلدير. اونون دا سيبى او شاعرلرين عرب اۆلكهلرينه كؤچدوكلىرى و اورادا ياشاديقلىرى اولموشدور. ديوان ادبياتى يارادان شاعرلى. بو شاعرلى اؤز اثرلرين كلاسيك شاعرلرين اوسلوبوندا قصيده، غزل، قطعه، رباعى و بو كيمى قابىلرله ترتيب ائتميش و ديوان ياراتميشلار.

اوچونجو و اؤنملى اولان اورمونون قوشما يازان شاعرلريدور. بو شاعرلى اؤز اثرلرين آشيق ادبياتينين دگيشيك قابىلرينده يازيب ياراتميش و گلن نسيملره بوراخميشلار. اورمو شعرى بو قولدا دئمك اولار سبك و اوسلوب صاحبيدير. اورمو قوشمالارى عموميتده دؤرد بندن عبارت اولور و شاعر اؤز سؤزون بو دؤرد بنده تامماليير. شعرين بندنه اورمودا كلمه دئييلير. آشيقلاردان علاوه بير چوخ شاعرلى ده بو شيوهده شعر يازير و آشيقلار اونلارين اثرلرين ايفا ائديرلىر. آشيقلارين يانيندا شاعرلى اؤزلىرى ده ساز و سؤز مجلسلرينده اولور و اؤز اثرلرين سيرا ايله اوخويورلار. بو اورمو مجلسلرينين بير گلهنگى ساييلير.

ديوان ادبياتى يازيلى ادبيات اولراق كتابخانالاردا قورونوب ساخلانيليب اليميزه چاتميشدير آنجاق آشيق ادبياتى يازيلى اولمايلاق سينه دن سينه يه و آغيزدان آغيزا گليب زمانيميزا چاتان ادبياتدير. بو ادبيات سون يوز ايلده توپلانيليب كتاب فورمونا دوشموشدور و هله ده بير چوخ شاعرلرين اثرلىرى توپلانماميش و هله ده سينه لرده و گاهدان شاعرلرين شخصى يادداشتلاريندا و نوتلاريندا ياشاير. بيز بو نوتلاردان بير نئچه سينه ال تاپديق و اورمو شاعرلى كتابيميزين يازيليشيندا اونلاردان فايдалانديق.

اورمونون چاغداش شاعرلرينه گلديكده اسگيدن اولدوغو كيمى شاعرلىرى بير نئچه قروپا آييرماق اولار. اونلارين اساس بؤلمه لرى هجايى آشيق ادبياتى يازانلار و كلاسيك فورمادا عروض شعرلى يازانلار اولموشدور. اونلارين يانيندا يئنى شعرلى ده ظهور ائتميش و بير تعداد شاعرلريميز بو يئنى اوسلوبلاردا دا اؤز اثرلرين يازيب ياراديبلار و يازيب ياراديرلار آنجاق بو يئنى قابىلر چوخ انگينلشمه ميش و بو قابىلرده آدى بللى و قابىرق بير شاعر اولماميشدير.

ایندی ایسه اوستده سؤزو گئدن موضوعلاردا شاعرلریمیزدن نمونه لر گتیریپ و اثرلرین آراشدیراجاغیق:

بایرک قوشچو اوغلو:

اورمونون اسگی شاعرلریندن بیرری بایرک قوشچو اوغلودور.

قوشچو اوغلو هجرتین ۷ و ۸-جی یوز ایلیکلرینده (مولانا و اوغلو سلطان ولد ایله بیر زماندا) یاشامیش. آتاسی یعقوب، اوستادی ایسه سیدابراهیم اولموشدور. او حیاتی بویو چوخلو شهرلری گزمیشسه ده تبریز و باغدادا داها ماراقلانمیشدیر. باغدادا تحصیل آلیب، داها سونرا تدریس ایله معاش قازانمیشدیر.

بیرک قوشچو اوغلو طریقتچی شاعر اولموش و اهل حق اینامینا باغلیدیر. اونون الده اولان دیوانی آنجاق تورکجه اثرلره شاملدیر. قوشچو اوغلونون اثرلری دیوان ادبیاتی و عروض قالبلرینده اولسا دا اونون بیر سیرا اثرلری هجا وزنی ایله ده بؤلونه بیلیر. اثرلریندن نمونه:

عالیم منم دئییب چوخ مغرور اولما

اونون دفاعسینا اینانما زنه ار

غواص اولوب دریای عمانا دال

آخیب اؤتن سویا دایانما زنه ار

بو جهانین سئودگیگیندن آیری یار

یقین زئاردیر دایانما زنه ار

دودل اولان منزلینه یئتیشمز

یالانچی بولداشا اینانما زنه ار.

عمادالدین نسیمی:

دونیا شهرتلی شاعر و حروفیه اینامینین ان مشهور نماینده سی عمادالدین نسیمی نین دوغولدوغو یئرله مختلف روایتلر وار. او روایتلرین بیرری ده اورمویا باغلانیر و اونون اورمودا دوغولدوغون یازانلار دا اولموشدور. نسیمی نین اثرلری تمامی ایله عروض شعر قالمیرینده یازیلیمیش و دیوان ادبیاتی قروپوندا یئر آلیر. شعرلرین مضمونو و محتواسی عرفانی موضوعلارلا بیرلیکده حکمت و فلسفه یه ده توخونور:

دم عیسی گلیر دوداغیندان

آی کیمی نور آخار یاناغیندان

زولفونون تیلسانی شول گنجهدیر
کی، گونش نور آلیر چیراغیندان
یاناسردیر بو داغ و حسرت ایله
کیم کی، یانماز بو عشق داغیندان
قامتی شول شجر دگیل کی، یانا
هر کیشینین چیراغی یاغیندان
عشق الیندن دولو ایاق ایچرم،
هم بودور اومدوغوم یاغیندان
ساغا دگشیردی سولونو حقا،
سولونو کیم کی، بیلدی ساغیندان
گلدی موسایه "لن ترانی" جواب،
ارنی وقتی طور داغیندان
جان نه قوشدور کی، قورتولا دئیه سن
عنبرین زولفونون دوزاغیندان
گوژلرینین قاراسی، هم آغی،
فرق اندیلمز قاراسی آغیندان
زولفونون خوش نفس نسیمی کیمی
گلمه دی بیر غبار آیاغیندان.

اورمولو قاسم:

اورمو شاعرلریندندیر. روایتلره گؤره صفوی لر دؤنمینده یاشامیش و هجا وزنینده آشیق شعرلری یازمیشدیر. اونون بیر بؤلوم شعرلری خسته قاسیمین شعرلری ایله اوست-اوسته دوشموش و قاریشمیش. اورمو شاعرلری، خسته قاسیم آدینا تانینمیش «بیزده دیر» و «بیرینجه» و ردیفلی شعرلری اورمولو قاسیم آدینا اوخویارلار. اونون شعرلری هله مکتوب اولمامیش و سینهدن سینه یه دولاشماقدادیر. شاعرین زمانیندان اوزون بیر سوره کئچسه ده اورمو شاعرلری هله ده اؤز مجلسلرینده اونون شعرلرین ترنم اندیرلر. قاسیمین اثرلری آشیق ادبیاتی بؤلومونده و هجایی شعر قالبلرینده دیر:

بیلمم گئدن دلبر نه وقت قاییدار

جانیم او جانانین فراقیندادیر

شیدا بولبول بیزیم باغدان اوساندی

گۆرن هانسی باغین بوداغیندادیر

شمس-قمر اوزلو صنوبر خانیم

سن اولدون بیر منیم دینیم-ایمانیم

مجنون تک چؤللری دولانان جانیم

او گئدن لئیلینین سوراغیندادیر

اورمیله قاسم چکر حسرتی

غنی مولام اؤزو وئرسین باراتی

اسکندر آختارسا آب حیاتی

من سئون دلبرین دوداغیندادیر.

طرزی افشار:

مشهور طریزیک شعرینین یارادیجیسی و ان آدلیم نماینده سیدیر. صفویلر دؤنمینده یاشامیش و سارایا دا گئت-گلی

اولموشدور. اثرلرینین چوخو فارس دیلینده اولسا دا تورکجه اثرلری ده موجوددور:

طرزی بنم اول حاسده آتش آلاوییام

تازه سؤزون بئله لیکده تازه قلاویام

قدر طلای خالصیمی جوهری بیلر

نادان یانیندا خاک ایله گرچه مساویام

کوتنه نظر گؤرور بنی هر یئرده گون گیبی

صورتده گرچه ارضی یم اما سماویام

بی ذائقه یانیندا یاوان آشه اوخشورام

آغزی دادین بیلنلره گیلان چلاویام

خرد ایله خردسالم و پیر ایله سالخورد

بن طفل شیرخواره و بابا پلاویام

طرزی ایله فی المثل اؤکوزم هر دیارده

افشار ائلی ایچینده ولی ائو بیزاویام

عزیز محمود اورموی

رومیه شیخی و شیخ محمود نقشی آدی ایله ده تانینمیش اولان صوفی شاعر، دین عالیمی، قورآن علملرین بیلن،

نقشبندیه طریقتینین شیخلریندن و او طریقتین اورمویه قولون ایجاد ائدن عزیز محمود اورموی ۱۷-جی میلادی یوز ایلیکده

اورمودا دوغولموشدور. اونون دوغوم ایلی بللی اولماسا دا ۱۶۳۸-جی میلادی ایلی دیاربکرده وفات ائدیگی قید ائدیلمیشدیر.

ای ارنلر، ای قارداشلار

کیسه حالیم سورماز منیم

غریب لیکده سنلر اولدو

گوزوم یاشی دورماز منیم

ایسترم کی دؤستا گندم

بو جسدین ترکیب ائدم

صورتیمه صفت دوزم

نفسیم مطیع اولماز منیم

یاشیم آخار چایلار گیبی

گونوم اوتر آیلار گیبی

یانیمدان چوخ کیسه گنچر

گوزوم یاشین سیلمز منیم

اسدالله مخفی افشار

اورمو شاعرلریندن دیر و اونون یاشادیغی ایللر هجری قمری حسابی ایله ۱۲۵۱-جی گونش ایلی اورمودا قید اولوبدور.

اونون وفات تاریخی گونش ایلی حسابی ایله ۱۳۲۳-جو ایله توخونور. شعردن علاوه تاریخ موضوعسوندا دا چالیشمیش و اورمونون

جیلولوق فاجعه لرین و او ایللرده اوز وئرن حادثه لری بیر جانلی شاهد اولاراق هم شعرلرینده هم ده نثرلرینده یازیب تاریخین

قضاوتینه بوراخمیشدیر. مخفی افشارین آشاغیدا وئردیگیمیز شعرى آذربایجان مغنى لرینین ان چوخ اوخودوقلاری شعر نمونه-
لریندندير:

سندن صنما ائتمم گيله من
ائتمم دوشرم ديلدن ديله من
سنسيز ايکي گون تاب ائتمز ايديم
نه نوع دؤزوم ايلدن ايله من
سن گئت گنجهلر اغيار ايله يات
قوى صبح ائله ييم مين آه ايله من
آز قالدى سنين درديندن اولام
ديوانه لره سرسلسله من
دریای غمین غرق ائتدی منی
مشکلدى يئتم بير ساحله من
جان نقدینی آل قول بونوما سال
شايد يئتیشم کام دله من
گر ايسته يه سن مين شعر و غزل
بيل ايسته مرم سندن صله من
بار غمینی دايم چکرم
بلکه يئتیشم بير منزله من
بو نيت ايله مدتدی واران
مخفی ده گئدم ياريمگیله من

بالوولو حمزه

۱۲۳۰- جو ایل اورمونون بالوو کندینده دوغولموشدور. وفاتیندان یوز ایلدن آرتیق کئچدیگینه باخمایاراق هله ده شعرلری اورمو آشیق محیطینده اوخونماقدادیر. اؤز چاغداشی اولان شاعرلر او جمله دن دیزه لی محمد و قول هارتونلا دئییشمه لری اولموشدور. بالوولو حمزه ۱۳۱۰- جو ایل ۸۰ یاشیندا وفات ائتمیش و دوغما کندی بالوودا تورپاغا تاپشیریلیمیشدیر.

منیم کۆنلوم، عارف اولان اونوتماز سبحانی هئچ

بیر ذره جه انکار ائتمز، دین ایله ایمانی هئچ

اویما شیطان جیفه سیننه، شیطان سنی آلدادار

بیرگون گؤررسن اولوبدور عؤمرونون پایانی هئچ

اگر بیر سلطان اولسان زرنشاندا کاشاندا

یا کی بیر درویش اولسان گوشه نشین ویراندا

فرق ائله مز هر کیم اولسان قوناقسان بیل بو خاندا

بو فلکین قایداسیدیر ساخلاماز مهمانی هئچ.....

بالوولو مسکین

مسکین تخلص ائدن کریم اوغلو حسین ۱۲۳۰-جو گونش ایلی اورمونون بالوو کندینده دونیا یا گؤز آچیر. مختلف اؤلکه لره

او جمله دن عراقا سفرلری اولموشدور. اثرلری آشیق ادبیاتیمیزین هجایی شعر قالبلرینده دیر و اورمو آشیقلاری اونون اثرلرین

اوخویارلار. کتابی چاپ اولموشدور.

آغلادیرسان گولدورورسن

هامی سندن بئزار دنیا

کیمی آلا کیمی ساتار

بئزارسان بازار دنیا

دئگین کیمه قالمیسان

خسته نین حالین سورموسان

حلال حرامی بیلمیسن

کیم دفترین یازار دنیا

کیمی سنده خسار گؤرر

کیمی غملی گونلر گؤرر

کیمی قتله فرمان وئرر

کیم مزارین قازار دنیا

سن سالیبسان بنده قولو

باغلاییبسان ساغی سولو

فقیر مسکین چاشار یولو

بیرگون سنده آزار دنیا

دوللو مصطفی:

اورمونون قاجار دؤنمینده یاشامیش شانلی-شهرتلی شاعرلریندن بیریدیر. اثرلری تامامیله هجا وزنی و آشیق ادبیاتیندادیر. بیر نئچه سفری ده اولموشدور. دوغولدوغو یئر اورمونون دول ماحالی و وفات ائدیگی یئر اورمونون باراندوز ماحالیدیر. اثرلری چاپ اولوب نشر ائدیلیمیشدیر.

دلی کؤنلوم گونده یوز خیال ائیلر

وفالی یار چون خیالا دوشوبدور

آختاریر گؤزلریم تاپماییر یارین

پروانه تک حالدان حالا دوشوبدور

گول-چیچک آچیبیدر دوستون باغیندا

دایه دولانیری سول هم ساغیندا

مینا گردنینه آغ بوخاغیندا

گؤزلریم بیر قوشا حالا دوشوبدور

یانیب باغیریم باشی دؤنوبدور قانه

عشقین اودو جاندا چکر زبانه

یارین فرقتیندن اولدوم دیوانه

مصطفایام یوردوم دولا دوشوبدور.

مریم جهانگیری:

اورمو قادین شاعرلرینین گؤرکملی نمایندهسی ساییلان مریم خانیم جهانگیری ۱۲۹۵-جی گونش ایلی اورمودا

دوغلوموشدور.

۱۳۳۱ تاریخینده اورمودا وفات ائدی و اورمونون آغاقبیری مزارلیغیندا باسدیریلیمیشدیر. فارسجا و تورکجه اثرلری وار و اثرلرینین بیر بؤلومو قارداشی علاءالدین تکش طرفیندن توپلانیب چاپا وئرلیمیشدیر. مترقی فیکیرلی بیر خانیم اولموش و مقاله‌لری اؤز زمانین مطبوعاتیندا چاپ اولوب.

ای آنا یوردو بیزیم حورمتلی آذربایجان
حقینی حفظ ائیله‌ین شوکتلی آذربایجان
ای شرافت کانی ای غیرتلی آذربایجان
هر زمان فدییه وئرن همتلی آذربایجان
ای شرافت کانی ای غیرتلی آذربایجان
قهرمانلار یوردوسان شهرتلی آذربایجان

ای وئرن حریت اوغروندا قوچاق قوربانلاری
ای یاخان صحرالره لاله کیمین آل قانلاری
یاندیران زردشت مهدینده یاتان شیطانلاری
ای اولان قدرته مشهور جهان انسانلاری
ای شرافت کانی ای غیرتلی آذربایجان
قهرمانلار یوردوسان شهرتلی آذربایجان

میرزه لطفعلی عندلیب افشار

هجری قمری تقویمی ایل ۱۳-جو و ۱۴-جو یوزایللیکلرده یاشاییب عندلیب تخلص ائدن و اورمو افشارلاریندان اولان میرزه محمدعلی یاورین اوغلو میرزه لطفعلی ۱۲۷۰-جی قمری ایل دوغولوب و ۱۳۳۵-جی ایل دونیاسین دگیشیبدیر. اثرلری بیر الیازما دفترده الیمیزه چاتدی. اونو حاضرلاییب چاپا وئردیک. شعرلرینین چوخ حصه‌سی فارسجا اثرلر اولسا دا تورکجه شعرلری و بیر نجه نوحه‌سی وار. اؤز اثرلرین عروض وزنینه یازمیشدیر:

ائله او چشم خُماری که سن دولاندیرسان
بلای عشق ایله بیللم جهانی یاندیرسان
قاشون قرار، گۆزون صبر آلور یقینیمدور
خرابه کؤلوم ائوین ناز ایلن تالاندیرسان

قبول ائتمز ایدیم وار لبونده سر مسیح

ولی تکلم ائدنده منی ایناندریسان

حکایت شب هجرانی عندلیب دئمه

اوزون حدیثدی بو اؤز اؤزون اوتاندریسان.

میر جلال صابر

صابر تخلص ائدن و اورمولو صابر آدی ایله مشهور اولان میر جبار اوغلو میر جلال، هجری قمری حسابی ایله ۱۲۶۳-جو

ایل (گونش ایل ۱۲۲۵) اورمودا دوغولموش و ۱۳۳۵-جی قمری ایل همین شهرده وفات ائتمیشدیر. دئییلنلره گؤره اونون دیوانی

روسارین الینه کئچمیش و اونلار شاعرین دیوانین اؤزلری ایله روسیه یه آپاریبلار.

اورمونون قانلی-قادالی حادثه لرینین شاهدی اولوب و اؤز اثرلرینده همین حادثه لر یئر آیریبدیر:

رؤیاده ائشیتدیم بو سؤزو بیر نفریندن

ایران داغیلیب قان آخیری کوچه لریندن

وحشتله آیلدیم یوخونون بد خبریندن

ائیلر شعرا زلف پریشانه تماشا

من ائله دیم ایران پریشانه تماشا

قلبیمده دئدیم کیمسنه ایرانه ال آتماز

همسایه لری دوستودور ایرانی داغیتماز

بو نسبت ایلن کیمسنه نین قدرتی چاتماز

اول ائله دیم اول ایرانه تماشا

اوندان سورا ایران پریشانه تماشا

گؤردوم گتیریب حمله بورا انگلیس و روس

بئش لشگریمیز محو اولوب افسرلری محبوس

تؤکدوم گؤزومون یاشینی اولدوم بئله مأیوس

دوردوم ائله دیم اوندا یتیماننه تماشا

حسرتله بو ایران پریشانه تماشا.....

پورآذر

محمد پورآذر آدی ایله مشهور اولان مرحوم امیراحمدعلی پورآذر ۱۳۰۶-جی گونش ایلی اورمودا دوغولدو. دخیانیات کارمنددی اولوب و اورادان دا امکلی اولموشدو. ۱۳۸۲-جی ایل دونیاسین دگیشدی. اثرلری چاپ اولمامیش آنجاق بیر چوخ شعرلری آشیقلا رین سینیه سینده دولاشیر و سازلاریندا ترنم ائدیر.

ظاهرده گولرم، باطن آغلارام

گندر گؤزلریمین آغی دولانماز

ای دلبریم، گیزلت او گول جمالین

هر مجلسده گلیب ساقی دولانماز

الله رحمت ائتسین آشیق فرهادا

دئدی بئل باغلاما هر گلن یادا

بیر گؤزل تاپ، سنی سئوسین دونیادا

سیرری سنلن اول، یاغی دولانماز

وفالی یار ایللر بویو وار اولسون

بی وفا یار ائل ایچینده خوار اولسون

آغلا ها سئودیگیم قوی باهار اولسون

گول اولماسا بولبول باغی دولانماز

گؤیده قوش اولاسان، دریادا ماهی

کؤچرسن دونیادان خواهی نخواهی

پورآذر عاشقین یوخدو گونااهی

لیلی یوخسا مجنون داغی دولانماز.

سید محمد رسولی

اورمونون دول ماحالیندان اولان سید محمد رسولی ۱۳۰۹-جو گونش ایلی سامیرتی کندینده دوغولموشدور. اکینجیلیکله مشغول اولموش و دوللو مصطفی حاقیندا معلومات صاحبیدیر. سید محمدین مختلف شعر قالبلرینده اثرلری اولسا دا اونون شعرلرینین چوخو هجایی آشیق شعریدیر. ۱۴۰۰-جو ایل اورمودا دونیاسین دگیشدی. اثرلری چاپ اولمایبیدیر.

نه اسیرسن سحر تئزدن سنه قوربان سحر یئلی

انسانلارین ائیله ییرسن روحون جوان سحر یئلی

خوش اسیرسن سحر چاغی بزیرسن باغچانی باغی

دولانیرسان دوزو داغی ای عطرافشان سحر یئلی

آغاجدا اسیر یارپاقلار سندن دورولار بولاقلار

سنله اولار گول دوداقلار شاد و خندان سحر یئلی

رسولی یم شام و سحر دولانیرام من دربه در

سن آلاهیین وئر بیر خبر نازلی یاردان سحر یئلی.

دده کاتب

شعرلری غربی آذربایجان آشیقلا رینین دیل لری ازبری اولان دده کاتب آدی ایله تانیلان حاج عبدالرحمان طیار ۱۳۰۴-جو گونش ایلی اورمونون انزل ماحالی نین قولونجو کندینده اکینجی بیر عایله ده دونیا یا گلدی. دده کاتب اؤز زمانینین ائتگیلی انسانلاریندان بیر اولموش و بیر چوخ یئرلرده سؤزو گئچرلی اولوب و اونون مصلحتیندن چیخان اولمامیشدیر. اوچ کتابی چاپ اولوب آنجاق بیر چوخ اثرلری هله ده چاپ اولمامیش قالیر.

ایلک باهار آیلاری آذربایجانین

آچار باغلاریندا گول لری گؤزل

تاریخ لری یازیبیدیر اصلتینی

آذری تورکلرین دیل لری گؤزل

اوجا داغلاری وار گؤل لری درین

چیچکلی باغلارین میوه سی شیرین

جوشغون بولاقلارین سولاری سرین

یاشیل یایللارین ائل لری گؤزل

گلن واله اولور آذربایجانا

شهرتی یاییلیب بوتون هریانا

هر یانی بنزه ییر ملک رضوانا

قبله، شمال، ساغی، سوللاری گؤزل

آدری یم خوشوم گلر بو آددان

شانلی شاعرلرین اونوتمام یاددان

آشیقلاری الهام آلیر اوستاددان

چالیر بارماقلاری تئل لری گؤزل.....

علی نشانی

۱۳۰۵-جی گونش ایلی آذربایجان جمهوریتی نین «قازاق» شهرینده دوغولان علی نشانی ۱۳۱۲-ده اؤز عایله سی ایله بیرلیکده اورمویا گلیب بو شهرده ساکن اولور. هله چوخ گنج یاشلارینداکن اثرلری چاپ اولور و بیر نئچه شعرینه او جمله دن «باغبان قیزی» اثرینه موسیقی بسته لنیر و گئنیش مقیاسدا یاییلیر. اثرلری چاپ اولوب آنجاق هله چاپ اولمایان شعرلری ده وار. شعرلری عروض و هجا وزنلرینین ایکسینده ده یازیلیب. اونلارین چوخو تورکجه اولسا دا بیر نئچه فارسجا شعرلری ده واردیر.

قوجا باغبان ایشله دایانما بیر آن

ایشله یین ال باغچا گؤرر، بار گؤرر

بو بللی دیر سعی ائیله سه باغبان

آلما گؤرر، هئیا گؤرر، نار گؤرر

باهاردان یارانیر هر لاله هر گول

مرامه یئترسن غم ائتمه کؤنول

چون هر زامان قیشین سونوندا بولبول

لاله لی سونبوللو بیر باهار گؤرر

بولبول گرک دؤزه بیلسین خزان

اگر چه عاشقدیر او گولستانا

عاشق اگر دؤزه بیلسه هجرانا

آرزویا چاتیب نازلی یار گؤرر.

محمود شامی

شامی تخلص ائدن محمود صادقپور اورمونون آدی بللی شاعرلریندن بیریدیر. اونون اثرلرینین چوخو تورکجه‌دیر. غزل و

قوشمالاری و باشقا قالبلرده اثرلری موجوددور. ایکی کتابی چاپ اولسا دا بیر چوخ اثرلری هله چاپ اولمامیش قالیر.

محبّتین بولاغیدیر منیم آنام، منیم آنام

نئچه گونون قوناغیدیر منیم آنام، منیم آنام

سارالیب گؤر نئجه سولوب یاز بولودو کیمی دولوب

بیر دری، بیر سوموک اولوب منیم آنام، منیم آنام

خسته دوشوب یاتماقدادیر عؤمرو باشا چاتماقدادیر

گونش کیمی باتماقدادیر منیم آنام، منیم آنام

نه بؤیوک نعمتدیر نه ایش دئمگه قییماز منه

ناخوش-ناخوش ایشلر یئنه منیم آنام، منیم آنام.....

اوستده وئریلن نمونه‌لر اورمو شعرینه بیر پنجره اولسون دئییه وئرلیدی و دوققوز جیلده حاضرلادیغیمیز اورمو شاعرلری

تذکره‌سینده بئش یوزه یاخین اورمو شاعرینین احوالاتی و اثرلری یئر آلماقدادیر.

اورمو-بهرام اسدی

۱۴۰۴/۱۰/۶

آچار سؤزلر: اورمو، تورکجه شعر، بهرام اسدی، ادبیات

مسافرت اجباری

چکیده: جنگ جهانی اول و فجایع ناشی از آن بقدری در آذربایجان خصوصا در غرب آذربایجان بازتاب دارد که در افکار عمومی مردم بعنوان جیلولوق نامیده می شود. پس از جیلولوق، مناطق جنوبی غرب آذربایجان از سلماس و اورمیه گرفته تا ساوجبلاغ (مهاباد)، سقز و بانه به تصرف اکراد سیمیتقو درآمد. یکی از افرادی که توانست حوادث این دوران را به قلم خود شرح دهد محمد تمدن از اهالی اورمیه می باشد. مسافرت اجباری وی شرحی است از ظلم و جنایاتی که اکراد سیمیتقو در حق ایشان و اهالی صلح دوست اورمیه و آذربایجان اعمال می کردند. محمد تمدن پس از دفع شر اکراد از اورمیه به شهر خود بازگشته و اوضاع غارت شده شهر را به خوبی تصویر می نماید.

کلمات کلیدی: آذربایجان، اکراد، سیمیتقو، اورمیه، سلماس، مهاجرت

استناد (آپا):

تمدن، ب. مسافرت اجباری. اورمیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵.

۳۰۴۱-۸۶۹۰ شاپا

اثر محمد تمدن

(محمد پیشنماز زاده افشار)

از مشاهیر اورمیه

به کوشش: بهزاد تمدن

ایمیل:

bt571057@gmail.com

وابستگی:

پسر مرحوم محمد تمدن، مهندس

آرشیفتک

Mohammad Tamaddon

(Mohammad Pishnamaz
Zadeh Afshar)

A notable figure from Urmia

Compiled by: Behzad
Tamaddon

Email:

bt571057@gmail.com

Affiliation:

Son of the Mohammad
Tamaddon, architect-engineer

Forced Journey

Abstract

The First World War and the resulting calamities had such a profound impact on Azerbaijan, especially West Azerbaijan, that it is referred to in public memory as the "Jilloluq" (The Time of Flight). Following the Jilloluq, the southern regions of West Azerbaijan, from Salmas and Urmia to Saujbulagh (Mahabad), Saqqez, and Baneh, were occupied by the Kurds of Simko. One of the individuals who managed to document the events of this period through his own writing was Mohammad Tamaddon, a native of Urmia. His "Forced Journey" is an account of the oppression and crimes perpetrated by Simko's Kurds against him and the peace-loving people of Urmia and Azerbaijan. After the threat from the Kurds was repelled from Urmia, Mohammad Tamaddon returned to his city and vividly depicts the plundered state of the city.

Key words: Azerbaijan, Kurds, Simko, Urmia, Salmas, Migration

CITATION (APA):

Tamaddon, B. Forced Journey. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Məcburi səfər

Məhəmməd Təməddün

(Məhəmməd Pişnamazzadə
Əfşar)

Urmiyanın tanınmış
şəxsiyyətlərindən

Tərtib edən: Bəhzad
Təməddün

E-poçt:

bt571057@gmail.com

Mənsubiyyət:

Məhəmməd Təməddünün
oğlu, memar-mühəndis

Xülasə:

Birinci Dünya Müharibəsi və onun səbəb olduğu fəlakətlər Azərbaycanda, xüsusilə Qərbi Azərbaycanda elə bir iz buraxmışdır ki, ictimai şüurda bu hadisə "Ciloluluq" (Qaçqınlıq dövrü) adı ilə tanınır. Ciloluluqdan sonra Qərbi Azərbaycanın cənub bölgələri, Səlməs və Urmiyadan tutmuş Söycübulaq (Mahabad), Saqız və Banəyə qədər Simqonun kürdləri tərəfindən işğal edildi. Bu dövrün hadisələrini öz qələmi ilə təsvir etməyi bacaran şəxslərdən biri də Urmiya sakini Məhəmməd Təməddündür. Onun "Məcburi səfər" əsəri, Simqonun kürdlərinin ona və Urmiyanın və Azərbaycanın sülhsevər sakinlərinə qarşı törətdiyi zülm və cinayətlərin təsviridir. Məhəmməd Təməddün kürdlərin təhlükəsi Urmiyadan uzaqlaşdırıldıqdan sonra şəhərinə qayıtmış və qarət edilmiş vəziyyətdəki şəhəri çox təsirli təsvir etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, kürdlər, Simqo, Urmiya, Səlməs, köç

CITATION (APA):

Təməddün, B. Məcburi səfər. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Zorunlu Yolculuk

Muhammed Temeddün

(Muhammed Pişnamazzade
Afşar)

Urmiye'nin tanınmış
simalarından

Derleyen: Behzad
Temeddün

E-posta:

bt571057@gmail.com

Üyelik:

Muhammed Temeddün'ün
oğlu, mimar-mühendis

Özet:

Birinci Dünya Savaşı ve yol açtığı felaketler, Azerbaycan'da, özellikle Batı Azerbaycan'da o denli derin bir yankı bulmuştur ki, kamuoyunda bu olay "Ciloluluk" (mühacirlik / göç zamanı) olarak adlandırılır. Ciloluluk'u takiben, Batı Azerbaycan'ın güney bölgeleri, Selmas ve Urmiye'den Söycübulak (Mahabad), Sakız ve Bane'ye kadar Simko'nun Kürtleri tarafından işgal edildi. Bu dönemin olaylarını kendi kalemiyle aktarabilen kişilerden biri de Urmiyeli Muhammed Temeddün'dür. Onun "Zorunlu Yolculuk" adlı eseri, Simko'nun Kürtlerinin kendisine ve Urmiye ile Azerbaycan'ın barışsever halkına karşı işlediği zulüm ve suçların bir anlatısıdır. Muhammed Temeddün, Kürt tehlikesi Urmiye'den uzaklaştırıldıktan sonra şehrine dönmüş ve yağmalanmış şehrin durumunu çok iyi bir şekilde betimlemiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Kürtler, Simko, Urmiye, Selmas, Göç

CITATION (APA):

Temeddün, B. Zorunlu Yolculuk. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

مقدمه:

در تاریخ معاصر ایران و به خصوص آذربایجان، رویدادهای تاریخی که غالباً محل عمیق ترین سوء تفاهم ها و عرصه شدیدترین دشمنی ها و اختلاف بوده که آمیخته با کشت و کشتار و تاراج بوده از قبیل اشغال سربازان روسیه، عثمانی ها، نسطوریان و کردهای مناطق مرزی که هر کدام قصد تصرف و ایجاد کشور خود مختار بودند. و این کتاب در مورد آخرین آنها یعنی اکراد می باشد.

از زمستان ۱۲۹۷ شمسی ارومیه به تدریج به تصرف اکراد سیمیتقو در آمد. گویا قسمتی از اسلحه های عثمانی بدست اسماعیل آقا افتاده بود و فرمانده عثمانی در شرق برای مقابله با قشون نسطوریان به مسلح کردن افراد سیمیتقو پرداخته بود. شنبه ۲ خرداد ۱۲۹۸ ش قشون سیمیتقو به جنگ حکومت برخاستند. جنگ دو ساعته به وجه شدیدی ادامه یافت، اکراد با جا گذاری چند کشته و تعدادی زخمی سوی دروازه شهر عقب نشینی و فرار کردند. بعد از چند روز دوباره جمع شدند و آماده حمله به ارومیه شدند. مردم برای بدست آوردن آذوقه مختصر مجبور شدند اشیاء نفیس خود را به قیمت نازلی بفروشند. نان هر کیلو ۷ قران که مبلغ گزافی بود میخریدند. از طرف دیگر اکراد آب شهر را از قریه بند قطع نموده تا مردم از بی آبی تلف شوند. در این جرایانات عده ای از گرسنگی مردند و یک نوع نگرانی آمیخته به وحشت مردم را فرا گرفت. در بیرون شهر نیز هر روزه به عده اکراد اضافه می شد و حلقه محاصره تنگتر میگردید و شب ها به قلعه شهر هجوم می آوردند و بیش از پیش شدت عمل نشان میدادند.

در این موقع مردم ناچار شدند راه حلی جهت دفاع از شهر برگزینند. در این باره کمیسیون به نام کمیسیون جنگ تشکیل گردید که محمد تمدن یکی از بنیان گذاران آن بودند. این افراد برای مدت ۲۵ شبانه روز به نوبت از دروازه های شهر حفاظت میکردند تا اینکه بالاخره شهر به تصرف افراد سیمیتقو در آمد.

رضاخان سردار سپه، سرتیپ امان الله میرزا جهانبانی را به عنوان رئیس ستاد کل ارتش به فرماندهی نیروهای آذربایجان منصوب و قلع و قمع سیمیتقو به وی واگذار گردید. جهانبانی نیز با تجهیزات و قشون نسبتاً مجهز از چندین جبهه به سیمیتقو حمله و در ۲۰ مرداد ۱۳۰۱ قلعه چهریق یعنی مرکز اصلی اکراد سیمیتقو به تصرف قوای آذربایجان در آمد.

۲۶ مرداد ۱۳۰۱ سیمیتقو کلاً خاک ایران را ترک و در کوه های مرزی ترکیه مخفی شد. سیمیتقو در سال ۱۳۰۵ دوباره در سلماس و ارومیه دست به آشوب زد تا اینکه در عملیات ۲۷ تیر ۱۳۰۹ در اشنویه کشته شد.

محمد تمدن (۱۲۵۶-۱۲۶۷ شمسی/ ۱۸۸۸-۱۹۷۷ میلادی) در دفترچه یاد داشت خود چنین می نویسد « در سال هزار و سیصد و سی و نه به جهت فشار گوناگون اسماعیل آقای شکاک (سیمیتقو)، اهالی ارومیه مجبور به مهاجرت بودند لذا این کمترین بی مقدار محمد پیشنمازاده افشار مدیر کتابخانه و مطبعه تمدن بدین جهت مسافرت و مهاجرت اختیار نمودم».

محمد تمدن در کتاب تاریخ رضائیه دلیل این مهاجرت را به صورت ذیل شرح داده اند:

« یک روز شیخ عبدالله (از افراد فهمیده سیمیتقو و از اقوام سید طه) به نزد اینجانب آمد و در ضمن صحبت اظهار داشت آقا (یعنی سیمیتقو) در نظر دارد با توجه به نبودن نشریه در ارومیه این نقص جبران شود و در ارومیه روزنامه منتشر گردد. آیا به نظر شما با چه قطر و تیراژ میتوان یک روزنامه در این شهر انتشار داد که هم وزین باشد و هم زیبا و هم مورد توجه. نویسنده در جواب شیخ عبدالله چنین بیان نمود، متأسفانه حروف چاپخانه ما خیلی کم است و به چاپ روزنامه کافی نمی باشد. شیخ عبدالله وقتی این جواب را شنید سخت متغیر و حالش منقلب گردید و من هم ترسیدم و به اشتباه خود پی برده و گفتم، اگر با کارگران موسسه خودمان همت نمائیم ممکن است نواقص را مرتفع و چاپ روزنامه را امکان پذیر ساخت ولی باید خیلی زحمت کشید تا وسایل لازم را آماده نمود. در ایجا قیافه شیخ عبدالله باز شد و جوابی هم نداد اگر چه او وعده میداد که حقوق کارکنان و کارگران روزنامه را بدهد ولی نمی شد روی قول اکراد در آنروزها ایستاد. چون ترمرد از دستور سیمیتقو در آن شرایط بازی با جان خود بود، بعد از دو سه روزیکه در اطراف این موضوع اندیشه کردم فکر و عقلم به جائی نرسید، ناچار کتابخانه و چاپخانه خود را تعطیل نموده شبانه با یکی از خدمتکاران خود و دو سه نفر و یک بلدچی (راهنما) از شهر خارج و بهبقیه در متن این کتاب بصورت یاد داشتهای روزانه نوشته شده است.

در دنباله محمد تمدن می نویسد: پس از فرار و مهاجرت اجباری من، سیمیتقو دستور داده بود که کتابخانه و چاپخانه مرا اشغال نمایند و ملا محمد ترجانی نام نیز مامور شده بود تا روزنامه کردی چاپ و نشر نماید و آقای ملا محمد ترجانی هم مضایقه نکرده قسمتی از کتابهای با ارزش کتابخانه مرا برداشته و به منزل خود برده بود. علاوه بر این عمل اسم چاپخانه مرا عوض کرده بودند. تابلوی چاپخانه را برداشته و بجای آن تابلوی چاپخانه غیرت نصب کرده بودند.

روزنامه ای بزبان فارسی و کردی به نام روزنامه هفتگی کرد تحت عنوان (روژ کرد-شو عجم) یعنی روز کرد و شب عجم منتشر میکردند که بعداً آنرا بنام روژ کرد (روز کرد) چاپ و بعد نیز فقط به نام کرد چاپ میکردند.

مسافرت اجباری

در ماه رمضان ۱۲۹۸ مسافری که حالت طبیعی خود را تغییر داده و لباسی در بر نموده که برازنده آن هیکل نیست و احوالش متغیر و از ناصیه اش آثار تفکر و تحیر هویدا و از چشمان مفهوم میشود. حالی قیافه او حکایت از تلاش وی برای خلاصی از نشان دادن ناآرامی و طپش قلب میکند. ولی بدست آوردن آن نفس و قلب آرام عملی نمی گردد. با بی قراری انتظار غروب آفتاب و تاریکی او را میکشد و هر قدر از نور نیت آفتاب کاسته و به نقطه غرب میرود علائم شادی و سرور از صورتش ظاهر و آرامش وی آشکار میگردد.

یونس اندر دهان ماهی شد

قرص خورشید در سیاهی شد

ظلمت شب چون پر زاغ، پرده بر صفحه دنیا کشیده و لباس ماتم و عزا در بر نموده چشم از دیدار و قدم از رفتار درماند. در آن زمان که رفت و آمد در داخل و خارج شهر ممنوع بود او اسباب و وسایل مسافرت را مهیا میکرد اما اهل و عیالش هر یکی در گوشه ای دست در بغل نموده و با چشم گریان ایستاده اند. چیزی از میان نمیروند و مطلبی در میان نیست و عملیات رقت آور آنان حال مسافر را مهجور و دلش را مسموم مینماید که به مقام شکوه برآمده و می گوید، چرا بر حال من رحم نکرده احوال مرا پریشان و دلم را سوزان میکنید. من نمیتوانم شما را به کوه و بیراهه به برم، مگر این راه آسان است. نور روز از هوا مفقود گشت و ماه درخشان از مرکز خود نمایان شد و عالم را به نور خویش منور گردانید و هنوز نور خود را بهر گوشه دنیا نه انداخته و گاه گاهی ابرهای متراکم پیش کره ماه رفته مزاح و بازی میکرد مسافر موقع را مغتنم شمرده قدم براه گذارده خداحافظی نمود و رفت. اهل خانه گریان و به یزدان پاک سپردن ایشان را در زبانشان مترجم بودند. بعد از طی مسافتی رفقاییش را در زیر درخت بیابانی که وعده گاه آنان و محل امن ایشان بود پیدا کرد که هر کدام در پای درختی مخفی و توی علفها پنهان شده بودند و بعد از اطمینان و ظهور رموز معین شده و اظهار و اشارات محقق از مکانهای خودشان بیرون گشته و در همان جا کنفرانس ترتیب دادند. آیا موقع حرکت و وقت مهاجرت گشته یا نه؟ رفقا و همراهانش در حال دگرگون گشته دور او جمع شدند و مانند قوچ که در حین جنگ کله بر کله همدیگر میگذارند به گوش هم دیگر سخن گفتن را آغاز و از خوف آهسته آهسته کلمات را ادا و پروگرام مسافرت را با تمام جزئیات بررسی و هر یک اسباب سفر را بدوش خودشان بسته حرکت کردند. و اما مسافرین ما پیاده رفتن را عادت نکرده و بوم شوم از اطراف بیشه و بالای درختان فریاد را آغاز و مرغان در تاریکی شب بی میل پرواز و صدای بال و پر مرغان که با صدای بلند بیرون آمده و از این شاخه به آن شاخه درخت دیگر می پریدند و حرکت شاخه های درختان صدای خوفناک به گوش مسافرین میرسانید و مهاجرین را اندوه گین و منقلب و احوال شان را آشفته میکرد. با وحشت و اضطراب مسافتی طی نموده اگر صدای مرغی از توی درختان و میان بیشه بلند میشد از تصور اینکه صدای انسان و یا صدای پای اسب باشد حواس شان مختل و پریشان میگشت. سایه درختان و علفهای بلند را آدم تصور کرده که به تعقیب ایشان و به جستجوی آنان آمده اند. از توی زینه و باتلاق ها و از میان نهر ها و بدون استفاده از پل، از بیراه به تندی و تیزی آن راه خوفناک را می پیمایند.

ستاره صبح دمیدن را آغاز و مرغ سحر در پرواز شد هر قدر روشنی هوا محسوس و سفیدی آن ظاهر میگشت اضطراب بر آنان مستولی و وحشت در وجود آنان زیاد میشد. پس از مدتی خودشان را به قریه ای خالی از سکنه که در سال ۱۲۹۶ آسوری های مملکت همسایه قتل عام نموده و کسی در آنجا نمانده بود، نه گریه ای که مو مو کند و نه سگی که عو عو نماید، رساندند.

یک خانه که از خرابی جان سالم بدر برده بود یافتند و در آن مکان پنهان شدند. آفتاب عالم تاب کره زمین را به نور خویش منور گردانید و هر خوابیده ای را بیدار و هر مدهوش را هوشیار نمود. مرغ سحر و این مهاجرین از پرتو شمس، بد دل و از نور آفتاب متنفر بودند. اما درختان قریه از آمدن نسیم در حرکت و صدای مرغان خوش الحان در بیداری و با ترانه دسته دسته به اطراف روانه بودند. مسافری متحیر و سرگردان از اقامت گاه خودشان به اطراف آن سرزمین و جوانب آن قریه مخروبه نگاه میکردند. چون لباس ایشان گل آلوده و به آب باتلاق ها و رود ها تر و نمناک شده بود. همراهانش منقل آتشی افروخته ولی از دود آتش نگران شدند که مبادا کسی آنرا ببیند و منافقان مطلع شوند گرفتار شوند پس مانع از سوختن آتش شدند. یکی گفت اولاً من تاب این زحمت و درد این مشقت را نمی توانم بکشم و صدمه این لباس سرد و تر ما را میکشد قبل از اینکه دچار دشمن وحشی شوم باید لباسم را خشک و خودم را راحت نمایم از طرفی زحمت راه و خستگی و از جانب دیگر بی خوابی آنها را از پا درآورده بود. برای دلگرمی گفتم خاطر جمع باشید دلیلی نیست که دشمن به این اطراف بیاید زیرا حاصل گندم نرسیده و حاصلی دیگر نیست که برایش بیایند و نه اقامت گاه آنان است و نه در این اطراف قریه سکنه دار مانده که به اسم محافظت و قراول، شیر آنان را بدوشند و یا امرار معاش و گذرا نشان را از آنها بگیرند. من میدانم که دور از این مکان دو سه قریه سکنه دار یافت میشود که در آن قریه ها افراد کرد موجود است. ماحصل باید آتش بسوزد و لباس خشک گردد هر یکی لباس خودش را در گرمی آتش و آفتاب گسترده و مشغول خوردن نانی که در بار خودشان موجود بود شدند و لباس خشکی در سر نموده توی منزل محفوظ خوابیده و پشت در آن را محکم بسته و در روی خاک بخواب رفتند.

هر چند از صدمه گرگ و خوک مطمئن نبودند ولیکن در محکم و کثرت خواب و خستگی ایشان را از تعیین مستحفظ و قراول باز داشت چون دهات از لطمت اشزار و از مظالم دشمنان خون آشام محو و پایمال گشته و بدست سواران اجنبی خراب و ویران گشته و بقیه اهالی مجبور به مهاجرت شده اند. دهات خالی از سکنه مانده و خوک های جیلوها (آشوریان عثمانی) و روس ها در دشت و بیابان وحشی شده و گرگ ها تعدادشان بسیار و بدون سلاح دو سه نفری به دهات رفتن خطرناک میباشد.

چون مسافر از خواب بیدار شد موقع عصر و مقارن مغرب بود خستگی و آزدگی و اختلال فکر و پریشانی حواس ایشان را حیران و متحیر می نماید و آفتاب عالمتاب از دایره نورانیت منحرف به نقطه ظلمت متصرف گشت و خود را از نظر عالمیان مخفی و مستور داشت. مسافر ما اسباب سفر را بگرد خود جمع و تدارک حرکت را دیده و بعد از خواندن این مناجات که « پروردگارا به درگاه تو شفیع میآوریم ما را از این مخمصه به سلامت و بدون صدمه به سر منزل مقصد برسان» براه افتادند.

رفقا از این دعا اطمینان قلب پیدا نمودند ولی هوا همچون شب ظلمانی در حال خوف و نگرانی از جاده مستقیم که محل عبور و مرور عموم بود منحرف گشته راه خودشان را از بیراه ادامه دادند که مبادا در جاده دچار اشزار و دشمن شوند. باری شب، تاریکی و ظلمت خویش را می افزود، گاهی از مسیر راه منحرف شده و گاهی به جاده و راه شوسه می رسیدند. مسافری از

مشاهده آنکه راه را گم کرده اند، مضطربانه خود را به بیراه افکنده به تندی و تیزی از میان نیزار طرف مقصد را در پیش میگیرند و با علامات نجوم و غیره آن طریق سهمناک را می پیمایند.

از جوی های زینه کش و آبهای باتلاق با کفش و لباس عبور می نمایند. گاهی پای مسافر به گل فرو رفته و به آب گل آلوده میافتد. رفقا مساعدت نموده او را از توی آب بیرون نمود و به تندی راه را در پیش میگیرند.

بعد از مدتی که از کنار نهر و باتلاق گذشتند ناگهان ملتفت شدند که راه را گم کرده و تا چند دقیقه دیگر گرفتار قراول های دشمن وحشی خواهند شد و ناچار باز گشته و تا طلوع صبح هر قدر کوشش کردند همان راه بیراهه را نیافتند. در کنار نیزاری تا صبح نشستند تا آفتاب جهان را به نور خویش منور گردانید.

مسافرین ما با اینکه بسیار خسته و خواب آلود بودند ولی از ترس یاغیان جرات خواب و استراحت نداشتند. هوا گرم بود و پشه های بزرگ مثل سلخ کوچک به انسان هجوم میآوردند و مانند ذرات آتش می سوزاندند و جای گزیده را مالش میدادند. هر چند که آب در آن نزدیکی یافت میشد ولی از خوف، قدرت حرکت و حرمت جستجو نبود و عطش قلب را مشتعل میکرد، بی حس افتاده بودند تا اینکه وقت غروب در رسید و یکی از مسافرین که راهنما بود در حال خوف و وحشت برای پیدا کردن راه به گوشه آخرین نیزار رفت تا راه مسافرت و مکان مهاجرت را جستجو نماید. آنرا پیدا کرده و به نزد رفقا به شتافت. آفتاب خویش را از نظر عالمیان مستور و در نقطه مغرب مخفی گشت و قمر هلالی وار در آسمان اظهار وجود نمود. کمی نان خورده و بقدر قوت لایموت هر یکی بقیه را نگه داشته توکل به خداوند متعال کرده شروع به مسافرت نمودند. گاهی به اطراف نگرسته و مسافت مقصد را از شخص بلد جویا میشدند و متعجب میگشتند که با پای پیاده هفت فرسخ راه را از بیراهه ها و توی باتلاق ها و میان دریا راه به پیمایند و قبل از طلوع آفتاب به مقصد برسند که این کار آسانی نیست. مسافر مبهوت به رفقا نگریست و از قیافه های شان واضح بود که امروز خوف به طالع آنها مستولی گشته است زیرا راه خطرناک است. همه بدون سلاح بودند به جز مسافر ما در این راه که حیوانات وحشی جسور شده اند مسافرت کار هیچ عاقلی نیست چنانچه همچون طیور گرگ ها هم آواز مرغان گشته و بوم شوم با خوک ها هم رنگ شده با مشاهده آن همه عوالم اوضاع براه افتادند. صحبت در راه ممنوع و ایجاد صدای پا قدغن و تند و تیزی حرکت شیوه آنان بود.

پاسی از شب در گذشت و مسافتی را پیمودند. هوا صاف بود و سکوت و آرامی جهان را فرا گرفته بود. اگر از مکانی دور زنبوری عبور میکرد مسافرین استماع آن صدا و درک آن را میکردند چنانچه چک چک ساعتی که در بغل یکی از مسافرین موجود بود حواس رفقا را گاه گاهی پرت و مختل میکرد و توهّمات افکار را بیشتر مینمود. هر از گاهی مسافر گوش بزمین گذاشته که اگر سواره از دور بیاید و در راه باشد صدای پای اسب را بشنود.

پس از طی مسافتی بپای کوهی بلند رسیدند و لحظه ای بعد ماه نور خود را در پس کوه پنهان کرد و از تاریکی دنیا مسافرین خوشنود گردیدند. در اطراف این کوه درختان بید صف کشیده بود، باد کم کم می وزید و سایه اشجار در آب افتاده گویا فوجی از اردوی دشمن به طرف مسافرین می تازند و دیدن این منظره اضطرابی در آنان می انداخت. تصمیم گرفتند از توی دریاچه شور ارومی راه را ادامه دهند و مرغان دریا با دیدن آنها به پرواز درآمدند. قراولان کرد در دو محل در آن نزدیکی حاضر بودند. در یکی از آنها آتشی می سوخت و دودی بر پا بود دیدن دود و صدای مرغان ترسی در دل مسافرین انداخت که قراولان خواهند فهمید که عده ای از مهاجران از کنار دریا و از توی آب در حرکت هستند. نگهبانان با صدای بلند صحبت و همدیگر را صدا میکردند. هیچکدام لسان کردی را بلد نبوده و نمی فهمیدند که آنان چه گفته و همدیگر را برای چه صدا میکنند؟

یکی از همراهان که جوانی بود به نزد مسافر ما آمده و میگوید تو چرا خوف نمی نمائی؟ و هیچ واهمه نداری؟ من ملاحظه کردم که از شهر تا اینجا هیچ نترسیده اید؟ مسافر جوابی میدهد که مساله تمام شود ولی جوان تجدید صحبت فوق و کلمات قبلی را تکرار میکند. صحبت بی موقع و کلمات بی موضوع آن جوان مسافر را متعجب میکند که در این موقع سوال و گفتگو لزومی ندارد اما مسافر از قیافه اش بدرستی دریافت که او از تهاجم وحشت خود را باخته است. برای تسکین او طپانچه خود را که در کمر خویش داشت به او نشان میدهد بلکه تسکین یابد و می گوید اگر یک و یا دو قراول بطرف ما بیاید خوف نکن بفوریت هدف گلوله خواهیم داد. ولی بر دل او اثری نکرد و با همان خوف به تندی از دریا عبور کرده به سبزه زار شوری رسیدند. نیزارها پایشان را بریده بود و مخصوصاً مسافری عوض کفش یک تکه چرم را کفش نموده بود که راه را به آسانی طی کند ولی تیغ ها مانند خنجر هم چرم و هم پایش را بریده و از چند جا مجروح نموده بود. توی آب شور رفتن محل زخم را می سوزاند و درد شدیدی میکند. معذالک لنگ لنگان راه را طی میکرد. با اینکه هر کدام شاخه بزرگی را مثل تفنگ به دوش حمل میکردند که اگر کسی آنها را به بیند، آنها را تفنگچی بداند ولی هر چه گفتند و نصیحت کردند ابداً مثمر ثمری نشد و مسافر جوان ملتفت شد که از شدت ترس آن مکان مجنون گشته و به رفقا اظهار نمود که مصاحب مجنون گشته اند. از استماع این مطلب همه متاسف و متالم گردیدند که جوان بیچاره از خوف کله اش معیوب شده حواسش مختل گشته و این مصیبتی فوق العاده برایشان بود.

ساعتی از طلوع آفتاب گذشته بود که به منزل امنی در انگنه^۱ رسیدند. در آن قریه سکنه موجود بود و تفنگچی های کاظم خان قوشچی برای آبیاری به ده آمده بودند. در این محل اطمینانی به مسافرین ما آمده و در آنجا لباس ها را در مقابل آفتاب برای

^۱ روستایی در محال نازلوی اورمیه

خشک شدن آویزان کرده و خودشان خوابیدند. نزدیکی ظهر از خواب بیدار شدند اما هیچ قدرت حرکت و طاقت ایستادن نداشتند. پیر زالی که هر دمی به صورت مسافری نگرسته آه سردی از ته دل میکشید و می گفت بیچاره ها چه کنند نه توانائی راه رفتن و نه آفتاب سوزان را دارند. روزگار عجیبی است رفتار و کردار غریبه ها خانمان را ویران و دودمان ها را پریشان و عمارات بدیع را سرنگون میکند. با حال پژمرده آتش افروخته ما چای دادیم و او آماده کرده چای را پیش ما آورد و از نبودن قند از ما عذر خواست و معلوم گشت که خود مهاجر و خانمان او هم چندین دفعه پایمال دشمنان خونخوار گشته و دو سه روز پیش از محال خویش فرار نموده بود.

بعد از خوردن لقمه نان و چای براه افتادند اما از کثرت خستگی قدرت حرکت و طاقت مسافرت نداشتند. قدم از قدم به زحمت برداشته میشد گویا قدم اول را قدم دوم مانند قوه ی مغناطیسی جذب و نمیگذارد از دیگری جدا شود. با زحمت زیاد و فوق العاده مسافتی راه پیمودند و از یک نفر الاغی اجاره کرده و خود را از طریق قریه (گورچین قلعه) به قلعه قرخلار رساندند. در آنجا کاظم خان تعدادی از اهالی قوشچی و قره باغ را بدور خود جمع نموده که از او محافظت کنند. در کنار دریاچه ارومیه کوه مرتفع ای به نام قرخلار که بنا به تاریخ، هلاکوخان اهل و عیال و خزائن خود را به آنجا آورده بود.

چاه بزرگی کنده شده و آب گوارا در آن موجود است. آثار ابنیه قدیمه در آنجا دیده میشود. آب انباری که از آجر و شفته ساخته شده که از سقف آن از چندین جا آب سرازیر شده و در انبار جمع میشود و بعد از لبالب شدن به بیرون ریخته میشود. در کنار آن درخت انجیر و سنجد دیده میشود.

بالای قلعه رفتن ممکن نیست مگر از راه مخصوصی که تا بالای کوه ادامه دارد و باید از روی پلی باریک گذشته و به بالا بروند اگر کسی پل را از آنجا بردارد قدرت بالا رفتن ممکن نیست. در جلو پل برجی ساخته شده بود که مخروبه گشته بود که کاظم خان آنرا دوباره ساخته بود. در پایه همان برج، سنگی نصب شده و در آن این جملات حکاکی شده (ابونصر حسین بهادر خان حکمرانخوانده نشد) و سنگ مرمری اعلا به خط نسخ خوب مرقوم است (والظفر علی الله السلطان الاعظم المطاع الحسینباقی سنگ بزرگ شکسته شده و مفقود گشته). اهالی آنجا میگفتند بسیاری از سیاحان از فرنگ آمده و بعضی از آن سنگها را برده اند که مرقوم و مسطور شده بود. سنگ مرمری از زیر زمین بیرون آمده بود که از کلمات آن مفهوم شد که سنگ قبر است. شب را مسافری ما در قهوه خانه آنجا ماندند.

آن مکان شبه جزیره ایست که در دامنه آن کوه کاظم خان قریه جدیدی بنا نموده و شبه جزیره را با مبارزات فراوان بدست آورده و پلی گذاشته و در اطراف آن سیم خاردار کشیده است. دو عدد قایق موجود و قایق دیگری در حال ساختن بود. هر چند روزی به جزیره معروف شاهی و بندر شرفخانه میرفتند آذوقه و لوازمات میآوردند. زرادخانه هائی در کوه و دشت برای کاظم خان توپ و اسلحه میساختند و سه عراده توپ برای تعلیمات استفاده میشد و هر روز توپ سلام برای کاظم خان میانداختند.

تفنگچیپیان او قریب صد نفر بودند که به طریق نظامی در حین ملاقات سلام نظامی میدادند و همه رشید و غیور بودند. کاظم خان احترام و محبت های زیادی به اینجانب و همراهانم نمود و چند روزی مهمان ایشان شدیم. مسافر در این مدت توانست دیوانخانه او را که عبارت از محوطه یک قهوه خانه بود و اکثرا در آنجا میبود و مانند اشخاص عادی با مردم به بحث و مشاوره و تصمیم می پرداخت. روزی نیز مسافر را دعوت کرد تا به بالای قلعه که منزل کاظم خان نیز بود و سایرین حق ورود نداشتند رفته و تماشا بکند.

اطراف ارومی بکلی خراب و خالی از سکنه شده بود آنچه مانده بود مقدار کمی دزد که تحت حمایت سیمیتقو بودند. اما کاظم خان اهالی را دور خود جمع کرده از آنها حمایت و به اندازه استعانت به آنها کمک و آنها را بکار می گماشت. دو شب در آن قریه جدید مانده بعد سوار قایق شدیم و با آرامی تمام قایق حرکت کرد. در میان دریاچه یک ستونی از ابر سرازیر گشته از یک سر به دریا ملحق شده و سر دیگرش متصل به ابر بود. قایق ما به نزدیکی او رسید بعد از طی مسافتی که از آن دور شدیم کم کم آن حالت ضعیف گشته تا بکلی آن شکل عجیب از نظر غایب و محو شد. به شرفخانه رسیدیم اهالی ارومیه و مهاجرین فلک زده ی آن که در آنجا مقیم بودند اطراف ما را احاطه کرده استغفار احوال ارومیه و کسان خودشان را میکردند. بدقت تمام به صورت مسافر ما نگریسته احوال برادر، پدر و یا از فرزند عزیز شان سوال میکردند. چه شد صحیح و سالم است و یا صدمه وارد آمده است ؟

بیچاره مسافر را نمیگذارند اقلا ساعتی استراحت کند بعد تحقیق مطالب نمایند. اینها هم حق دارند چه کنند (الغریق یتشبث بکل حشیش) اهل عیالش در ورطه سهمناک مانده نه قدرت آوردن ممکن و نه ماندن ما نزد آنان میسر است. مسافر ما برای تماشا بیرون گشته سربازانی را دید که با لباس غیر رسمی مشغول مشق نظامی هستند گویا لباس آنها از تبریز نیامده است و آنها در خانه مردم محل زندگی میکردند. مسافر ما متعجب گشته و میگوید آن قدر عمارات عالی که روسها بنا کرده بودند چه شد؟ خوابگاه های عالی که برای هزاران قشون کفایت میکرد چه شد؟ پس چرا سربازان در خانه های مردم زندگی میکنند؟

از دیدن عمارات و انبارهای دولتی متعجب شدم که سال گذشته این قدر ویرانی نبود. در و پنجره های عمارات را برای سوزاندن برده بودند. انبارها متروکه و خالی بود. قراولخانه هایی که از چوب های جنگلی ساخته بودند همه را خراب و آهن آلات را کنده بودند. مثلاً لوله و شیر دیگ های نفت را برده که دو شاهی ارزش نداشت ولی دیگری که به مبلغ هنگفت از خارجه آمده خراب و بی ارزش کرده اند. حمامی که آب آن از منبع مرکزی مستقیماً به موتورخانه حمام آمده و در آنجا گرم شده به حمام می ریخت را ویرانه کرده و در و پنجره های آنرا برده بودند. حوض آهنی را برده در قریه شرفخانه به جای منبع حمام گذاشته اند. محافظین و ماموران دولتی تخته های با ارزش جنگلی را می سوزاندند.

اسب اجاره نموده به قریه خامنه که اهالی مهربانی دارد رفتند. شبی در منزل امام جمعه آنجا مهمان شدم که شخصی خوش مزاج و متجدد ولایت بود.

فردای آن روز گاری کوچکی کرایه نموده و با خدمتکارم عازم تبریز شدیم در تبریز اهالی ارومی را دیده که نفاق میان شان حکم فرماست. برای آزادی باقی ماندگان خودشان به ایالت نزد حاجی مخبرالسلطنه رفته اظهار تظلم میکردند اعتنائی نمیشد. بعد کالسکه ای اجاره نموده عازم مراغه شدیم و نهار را در قهوه خانه ای در دهکده ی قارقابازی که میان دو کوه واقع و آب صافی از میان قهوه خانه جاری بود خورده و آرزوی سلامتی کردیم. از آنجا عبور نمودیم در راه دسته دسته از مهاجران ارومیه دیدیم که از ساوجبلاغ بطرف مراغه مهاجرت مینمایند. بارهای شان را بدوش افکنده با لباسی که انسان به پوشش آن طاقت نمیآورد پا برهنه میروند. گاهی در میان آنها از زنان مشاهده میشد که انسان متعجب میگشت که چگونه آنها را از این مسافت دور آورده اند.

نزدیک غروب آفتاب عالمتاب قریب دروازه مراغه شدیم که مردم دسته دسته به سیر و تفرج در اطراف و کنار نهری گردش میکنند و پاره ای با رفقای خود نشسته مشغول صحبت اند.

مراغه شهری پر آب و حاصل خیز است. در میانه دو کوه واقع گشته است و آب خانهای شهر از کوچه عبور میکند. خاشاک کوچه و خانه ها را با آب جوب جاروب میکنند و آب کثیف از خانه ها عبور مینماید. وضع شهر بی ترتیب و بازار آن طاق ندارد و از چوب ساخته شده است. هر روز دراویش در میدانها معرکه میگیرند و جمعیت به تماشا مشغولند. اهالی ارومیه که در این مدت سه سال آخری از کثرت فشار ارامنه و کرد های سیمیتقو (فرمانده کردها) به مراغه مهاجرت کرده بودند و از هر صنفی در مراغه موجود بود. آنان که بهره از صنعت داشتند مانند صنعت نجاری، کفآشی و کلاه دوزی بودند، با استفاده از هنر خود آسوده و راحت بودند و دیگران در زحمت بودند.

انقلاب گران دنیا ثروت مردمان ارومیه را در مدت چهار سال مفلس گردانیده و عقل هر عاقلی را به گریه می انداخت اما یکنفر سلمانی به سایه صنعت و هنر خود امرار حیات میکرد.

نیم فرسخی شهر تعریف چشمه ای نمودند که بعضی برای شست و شو به آن چشمه میروند، چون دلمان افسرده بود و حالمان پژمرده، برای سیر و تفریح و تماشای کیفیت آن چشمه تدارک دیده وقت صبح به آن جانب حرکت نمودیم. در کنار آن چشمه در زیر سایه درختان فرش گستردیم. چشمه مذکوره در پایه کوه واقع شده و رودخانه از میان کوه جاری است. از دو محل آب می جوشد و میخروشد و همچون طعم جوش میدهد و در محل دیگری میان آن نهر چشمه ای واقع شده که مقداری از آب آن

می جهد و دقیقه ای ساکت و بعد دوباره می جهد . ریگ ها و چوب هایی که آب آنها را احاطه کرده بود در اثر آب چشمه و حرکات آن سرخ گشته بود. قدری خوردیم و بدن خودمان را شستشو دادیم که البته قدری بدن انسان را میسوزاند. (گویا چشمه ای در کوه چهریق میان دره واقع و گازش از این چشمه پر قوه تر است و اکراد داخل بطری ریخته و بر سرش چو پنبه گذاشته آنرا تکان داده و بقوه گاز چوپ پنبه را از سر بطری دفع و میاندازد)

روزی دیدم دسته ای با نوحه خوانی عبور میکنند هر چه فکر کردم که امروز وفات کدام از ائمه و انبیا میباشد با هیچکدام موافق نیامد که برایش تعزیه و نوحه بخوانند آخر سوال کردم گفتند، امروز یکی از کسان رئیس دسته وفات نموده بدان جهت است. روزی مردم اجتماع نموده بودند که رئیس عدلیه را که تازه از تبریز آمده بود از شهر تبعید و ریاست او را قبول نمی کردند و برای تماشای اجتماع و علت قبول نه نمودن او را از یکی از اهل مجلس سوال کردم و گفتم آیا ملتفت هستید که عزل و نصب اجزاء و اعضا از مختصات دولت و وظیفه وزارت عدلیه است برای شما چه مربوط است رئیس عدلیه را بخواهید و یا نخواهید آخر بابا جان بگذارید دولت بکار خود مشغول گردد، گفت شما اطلاع ندارید سال گذشته او رئیس عدلیه بود هر چه از سیاست اعمال او به دولت و به ریاست ایالتی عرضه داشتیم ثمر نگشت تا اینکه ایالت آذربایجان نظامی گشت و عدلیه موقتاً موقوف گشت. رئیس به تبریز رفت و امسال دوباره مامور ریاست شده و باز آمده است و ما نمیخواهیم به فجایع و سوء اعمال او راضی و متحمل گردیم ناچار قبول نکرده تبعیدش میکنیم که حتماً فردا برود. گفتم اگر مامور دولت را قبول نکنید شما یاغی دولت محسوب خواهید شد.

مسافر ما بعد از مدت طولانی که در مراغه زندگی و در شعبه تجارتخانه خودشان که در بازار خامنه مراغه واقع شده بود کار میکرد و غائله کرد ها تمام شده بود تصمیم به بازگشت شد. بار مسافرت بسته عازم بندر دانالو گشته شب را در قریه عجب شیر که قریه ایست بزرگ و یک راسته بازار دارد و ما در سرای تجارتی که حجره های تحتانی و فوقانی داشت منزل نمودیم.

روز بعد وارد بندر دانالو شدیم کشتی حاضر بود و نمایندگان بولشویکها قریب ده هزار پوط گندم از مراغه توسط اداره مالیه خریده بودند (بولشویکها معمولاً در دروازه بویه تحویل گرفته و بار کشتی کرده و به روسیه می بردند). نماینده بولشویکها به مامور مالیه میگفت این گندم ها به خاک و ریگ آلوده است باید با غربیل پاک گردد و کارگر آورده خاک و ریگ را پاک کردند. با تعجب به تیز هوشی آن مامور دقت کرده سرگذشت خویش را تحریر کردم.

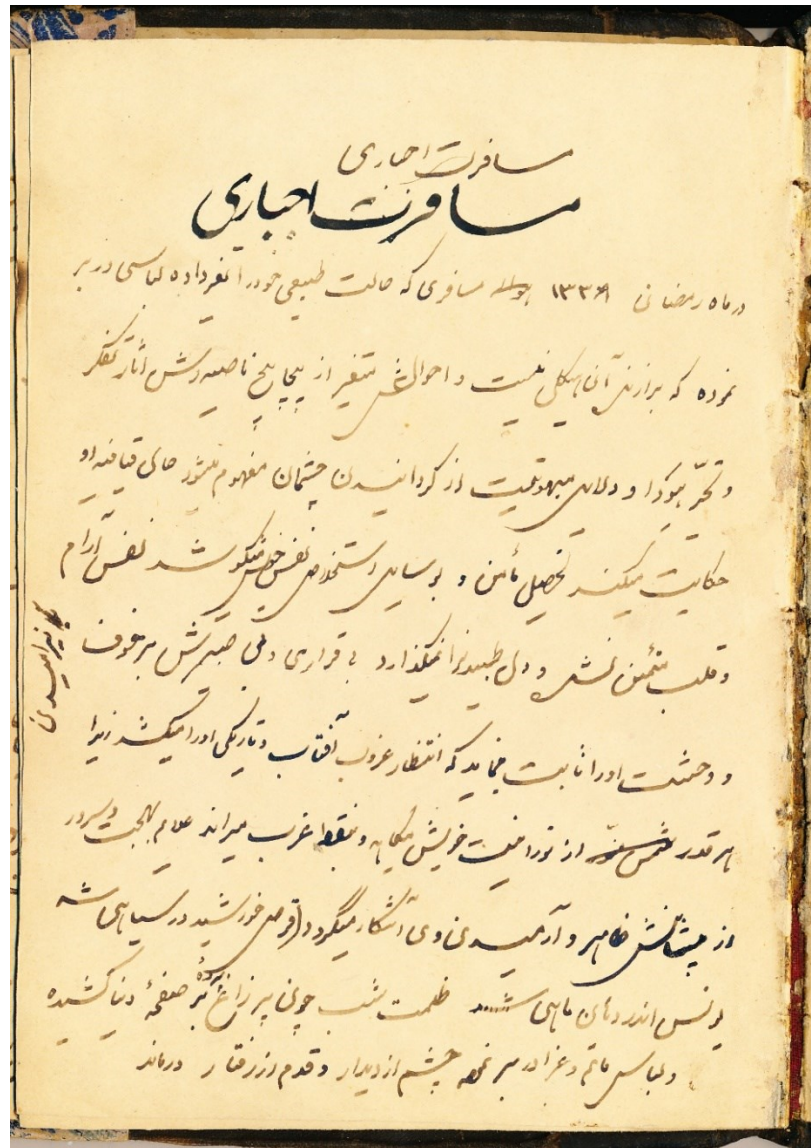
سماور را درست کرده و پیش آوردیم و کشتی بخاری با تندی حرکت مینمود. کشتی موسوم به ایران بود و ما مشغول سیر و حرکت دریا را تماشا میکردیم تا کشتی به نزدیکی جزیره شاهی رسید و در مقابل بندر قریه آغ گنبد کشتی ایستاد. توی قریه را سیاحت کردیم، تخم مرغ و جوجه مرغ ارزان بود خریده باز گشت کرده و دیدیم که قایق هائی را به آن کشتی می بندند. نظرم به ته دریا افتاد سیم تلگراف دیدم و در شرفخانه به مامور سیاسی دولت ایران خبر دادم. جواب سردی شنیده و از من موقع و جای آن را استفسار کردند و در جواب گفتند انشاءالله با کشتی در معیت تو آن را پیدا میکنیم. مدتی در شرفخانه ماندیم که شاید از ما خدمتی بدولت و ملت برسد. روز بعد بسوی ارومیه حرکت کردیم. بوی خاک شهرم دلنشین بود.

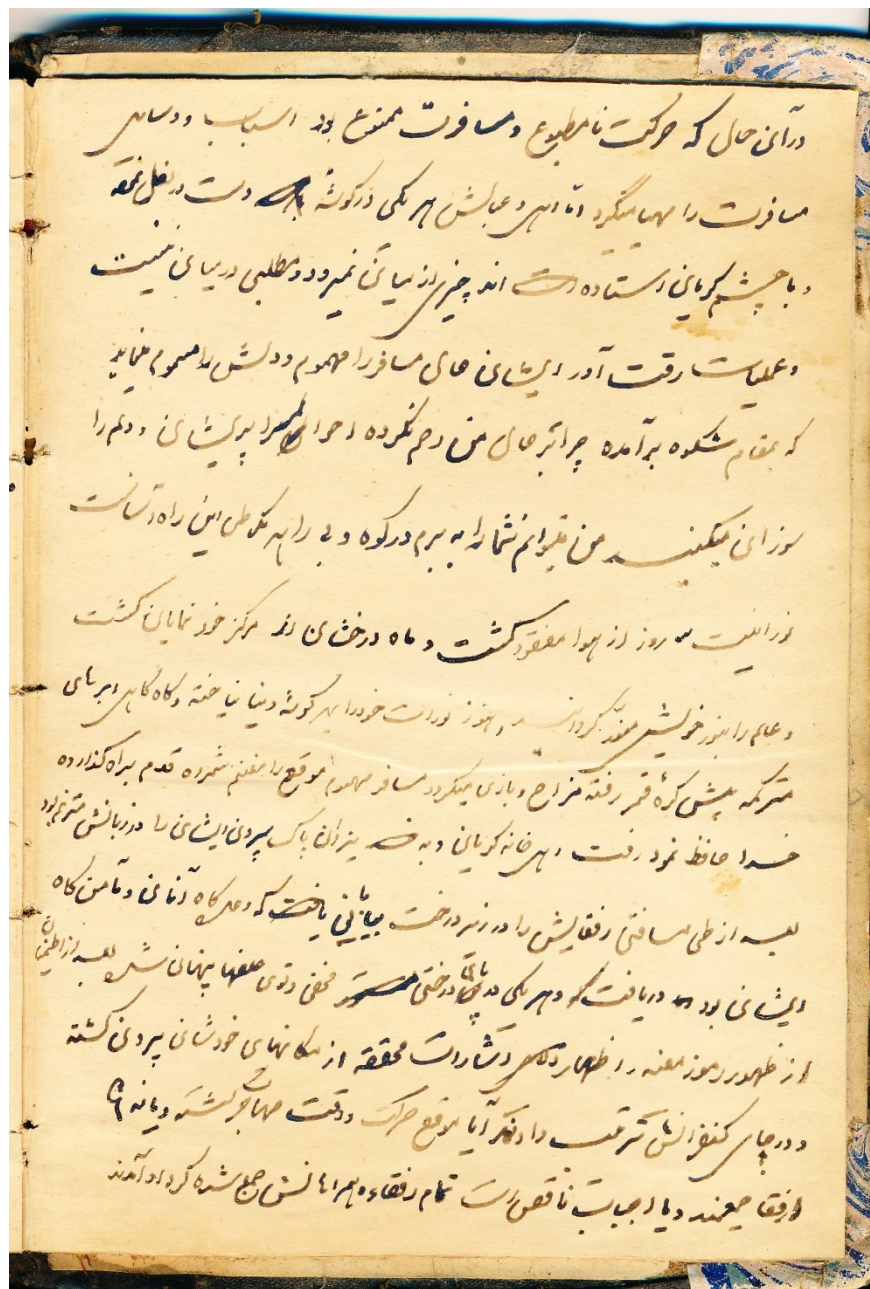

طراحی قلعه قرخلار (کاظم داشی) توسط سیاحان خارجی - قرن ۱۸ میلادی

باقیمانده دیوانخانه کاظم خان در قریه قوشچی

آذربایجان سرزمین ترکان است (۱)

دکتر محمدرضا باغبان کریمی

ایمیل:

Mrb_karimi@yahoo.com

وابستگی:

مدرس سابق زبان و ادبیات ترکی در
دانشگاه‌های زنجان (۱۳۷۶-۱۳۸۴) و
(۱۳۸۴-۱۳۸۰) کردستان (سینانداس)

چکیده:

اسناد باستانی که در دهه‌های اخیر کشف شده و مورد بررسی‌های دانشمندان معاصر قرار گرفته است همگی بر استقرار ترکان در آذربایجان تأکید می‌کنند. استقرار مدنیت‌های باستانی مانند هورری، گوتتی، ماننا و... به عنوان پروتو ترکان بشمار می‌آیند و علم زبان‌شناسی این امر را مسجل ساخته است که این مدنیت‌ها بعلاوه سومریان و عیلامیان نیز پروتو ترک به شمار می‌آیند. برخلاف برخی از نظریه‌پردازان دروغین، مردم آذربایجان با آمدن سلجوقیان ترک‌زبان نشده‌اند بلکه همواره مدنیت‌های ترک‌منشأ در این سرزمین ساکن بوده‌اند. حضور اقوامی چون هون، سابیر، قپچاق، آوار، بلغار، خزر، اوغوز و... به همراه حکومتها و قدرتهایی که پدید آوردند از دوره‌های پیش از میلاد بنای تمدن گذاشته و زبانشان تا امروز پایدار و استوار باقی مانده و با تغییرات و تحولات منطقی زبان در روند تاریخی خود، به زبان تورکی آذربایجان تبدیل گشته است و در سده‌های بعدی زبان ادبی معیار مردم آذربایجان شده است و ادبیاتی غنی در این سرزمین پدید آمده است. عمق تاریخی و گستردگی این ادبیات نشأت گرفته از تاریخ طولانی اقوام و مدنیت‌هایی با زبان تورکی در دیار عشق و آتش - آذربایجان است. این مقاله، هرچند بطور گذرا، به بررسی حضور اقوامی که در بالا نامشان برده شد پرداخته و بررسی تاریخی روند شکل‌گیری زبان تورکی را در آذربایجان بصورت کتابخانه‌ای بر عهده دارد.

کلمات کلیدی: زبان تورکی، آوار، هون، خزر، سلجوق و آذربایجان.

استناد (آپا):

باغبان کریمی، م.ر. آذربایجان سرزمین ترکان است (۱). ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

**Dr. Mohammad Reza
Baghban Karimi**

Email:

Mrb_karimi@yahoo.com

Affiliation:

Azerbaijan is the Land of the Turks

Abstract:

Ancient documents discovered in recent decades and examined by contemporary scholars all emphasize the settlement of Turks in Azerbaijan. The establishment of ancient civilizations such as the Hurrians, Gutians, Mannaeans, etc., are considered Proto-Turks, and the science of linguistics has established that these civilizations, along with the Sumerians and Elamites, are also considered Proto-Turks. Contrary to some false theorists, the people of Azerbaijan did not become Turkic-speaking with the arrival of the Seljuks; rather, civilizations of Turkic origin have always inhabited this land. The presence of peoples such as the Huns, Sabirs, Kipchaks, Avars, Bulgars, Khazars, Oghuz, etc., along with the governments and powers they established, laid the foundation of civilization from pre-Christian eras, and their language has remained stable and strong to this day. Through logical linguistic changes and developments in its historical process, it has transformed into the Azerbaijani Turkish language and became the standard literary language of the people of Azerbaijan in subsequent centuries, giving rise to a rich literature in this land. The historical depth and breadth of this literature originate from the long history of peoples and civilizations with the Turkish language in the land of love and fire - Azerbaijan. This article, albeit briefly, examines the presence of the peoples mentioned above and undertakes a library-based historical study of the process of formation of the Turkish language in Azerbaijan.

Key words: Turkish language, Avar, Hun, Khazar, Seljuk, and Azerbaijan.

CITATION (APA):

Baghban Karimi, M.R. Azerbaijan is the Land of the Turks. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Azərbaycan Türklərin Vətənidir

Dr. Mohammad Reza
Baghban Karimi

E-poçt:

Mrb_karimi@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Xülasə:

Son onilliklərdə aşkar edilmiş və müasir alimlər tərəfindən tədqiq olunan qədim sənədlərin hamısı Azərbaycanda türklərin məskunlaşdığını vurğulayır. Hurrilər, qutilər, Manna və s. kimi qədim sivilizasiyaların qurulması prototürk hesab olunur və dilçilik elmi bu sivilizasiyaların, şumerlər və elamlılar ilə birlikdə, prototürk sayıldığını təsdiqləmişdir. Bəzi saxta nəzəriyyəçilərin iddiasının əksinə olaraq, Azərbaycan xalqı Səlcuqluların gəlişi ilə türkdilli olmayıb; əksinə, bu torpaqda həmişə türk mənşəli sivilizasiyalar məskunlaşmışdır. Hunlar, Sabirlər, Qıpçaqlar, Avarlar, Bulqarlar, Xəzərlər, Oğuzlar və s. kimi xalqların, onların yaratdıqları dövlət və qüdrətlərlə birlikdə varlığı, miladdan əvvəlki dövrlərdən etibarən sivilizasiyanın təməlini qoymuş, dilləri bu günə qədər davamlı və möhkəm qalmışdır. Məntiqi dil dəyişiklikləri və tarixi prosesindəki inkişaf bu dil Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş və sonrakı əsrlərdə Azərbaycan xalqının standart ədəbi dili olmuş, bu torpaqda zəngin bir ədəbiyyat yaranmışdır. Bu ədəbiyyatın tarixi dərinliyi və genişliyi, sevgi və od diyarı olan Azərbaycanda türkcə danışan xalqların və sivilizasiyaların uzun tarixindən qaynaqlanır. Bu məqalə, qısa da olsa, yuxarıda adı çəkilən xalqların varlığını araşdırır və Azərbaycanda türk dilinin formalaşma prosesinin kitabxana üsulu ilə tarixi tədqiqini öz üzərinə götürür.

Açar sözlər: Türk dili, Avar, Hun, Xəzər, Səlcuq, Azərbaycan

CITATION (APA):

Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Azerbaycan Türklerin Ülkesidir

Dr. Muhammed Rıza
Kerimi

E-posta:

Mrb_karimi@yahoo.com

Üyelik:

Özet:

Son yıllarda keşfedilen ve çağdaş bilim insanları tarafından incelenen antik belgelerin tümü, Azerbaycan'da Türklerin yerleşimini vurgulamaktadır. Hurriyerler, Gutiler, Manna gibi antik uygarlıkların kurulması Proto-Türk olarak kabul edilir ve dilbilim bilimi, bu uygarlıkların Sümerler ve Elamlılarla birlikte Proto-Türk sayıldığını kesinleştirmiştir. Bazı sahte teorisyenlerin aksine, Azerbaycan halkı Selçukluların gelişiyle Türkçe konuşmaya başlamamış; aksine, bu topraklarda her zaman Türk kökenli uygarlıklar yaşamıştır. Hunlar, Sabirler, Kıpçaklar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Oğuzlar gibi halkların ve onların oluşturduğu hükümet ve güçlerin varlığı, Milattan öncesi dönemlerden itibaren medeniyetin temelini atmış, dilleri günümüze kadar sağlam ve istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Mantıksal dil değişimleri ve tarihsel sürecindeki gelişmelerle bu dil, Azerbaycan Türkçesine dönüşmüş ve sonraki yüzyıllarda Azerbaycan halkının standart edebi dili haline gelerek bu topraklarda zengin bir edebiyatın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu edebiyatın tarihi derinliği ve genişliği, aşk ve ateş diyarı Azerbaycan'da Türk dilli halkların ve uygarlıkların uzun tarihinden kaynaklanmaktadır. Bu makale, kısaca da olsa, yukarıda adı geçen halkların varlığını incelemekte ve Azerbaycan'da Türk dilinin oluşum sürecinin tarihsel olarak kütüphane tabanlı bir araştırmasını üstlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk dili, Avar, Hun, Hazar, Selçuk, Azerbaycan

CITATION (APA):

Kerimi, M.R. Azerbaycan Türklerin Ülkesidir. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

۱ مقدمه:

وقتی سخن از آذربایجان می‌رود ابتدا باید حدود و ثغور آن را معین سازیم. بی‌آنکه دور برویم سری به تاریخ بلعمی – کهنترین منبع مورد وثوق ایرانیان که این قلمرو را مشخص ساخته است می‌رویم. محمد بلعمی در تاریخ خود (ترجمه‌ی تاریخ طبری) آذربایجان را چنین به تصویر می‌کشد:

«اول حد از همدان گیرند تا به ابهر و زنگان بیرون شوند و آخرش به دربند خزران و بدین میانه، هر چه شهرها است همه را آذربایگان خوانند... راه‌ها به آخر آذربایگان که از آن جمله بلاد خزران شوند، گروهی برخشک و گروهی از دریا، که از هر راهی دربند خوانند و به تازی باب گویند.» (بلعمی، ج ۱، تهران، ص ۵۲۹). از طرف دیگر شرق و غرب آذربایجان را نیز سرزمین‌های بین دریای خزر و دریاچه‌ی وان خوانده‌اند.

این حدود و ثغور تا حد بسیاری از طرف جغرافی‌دانان و مورخان تکرار شده است هرچند اختلافاتی هم قابل مشاهده است. محمود کاشغری نیز در «دیوان لغات الترك» مرزهای آذربایجان را از قم تا دربند ذکر کرده است (Kaşkarlı, c. 4, 1992). (67). در منابع قدیمی عربی، حدود جغرافیایی آذربایجان از شهر دربند در داغستان امروزی تا جنوب استان همدان امروزی آورده شده است (دربندنامه، ۱۸۵۱، ص ۲۵). همین محدود جغرافیایی در دوران خلفای اموی و عباسی تحت نام «مملکت آذربایجان» تحت فرمانروایی یک حاکم عرب اداره می‌شد.

پژوهندگان غربی نیز با استناد به منابع قدیمی منطقه از جمله منابع عربی همین حدود و ثغور را پذیرفته‌اند از آن جمله کتاب «اوضاع سیاسی ولایت آذربایجان» (۱۷۹۳م) تألیف S.D. Burnasev (۱۷۴۳ – ۱۸۲۴) در از اولین آثار تحقیقی جدید در مورد حدود جغرافیایی آذربایجان می‌نویسد: «در وضعیت امروزی اراضی آذربایجان، از شمال که شروع کنیم به گرجستان چسبیده و در سمت مشرق به دریای خزر ختم می‌شود و در مسافتی نیم روزه از آنجا به عراق عجم در جنوب همدان ختم می‌شود از طرف مغرب به دریاچه‌ی وان محدود می‌گردد».

البته می‌توان تکمله‌ی حدود و ثغور آذربایجان را از منابعی مانند: المسالك والممالك، مختصر البلدان ابن فقیه، مروج الذهب، تاریخ یبری، تا خلاصه التواریخ، زبدة التواریخ، روضه الصفا، تاریخ رشیدی و حتی برهان قاطع و دهها کتاب دیگر در تأیید مرزهای جغرافیایی آذربایجان استناد نمود.

امروز برخی از نظریه‌پردازان بر این اندیشه‌ی کهنه (که تنها عمری حدود یکصد سال دارد) پای می‌فشارند که آذربایجان با آمدن سلجوقیان زبان ترکی را پذیرفته است. این اشتباه فاحشی است و واقعیت تاریخی خلاف آن را ثابت می‌کند. برای حل مسئله اوراق تاریخ را ورق می‌زنیم و به اسناد تاریخی مراجعه می‌کنیم. اکثر اسناد نشان می‌دهند که در طول تاریخ همه‌ی اقوامی که

در آذربایجان حضور داشته‌اند همگی زبانی داشته‌اند که امروز با نام پروتوتورک شناخته می‌شوند و هیچ زمانی اقوامی با منشائی جز این در این سرزمین حضور نداشته‌اند.

۲ رابطه‌ی آذربایجان و سومریان

سومریان نخستین مدنیت تاریخ را پدید آورده‌اند و اندیشه‌ی نزدیکی ژنتیکی آنان همراه با اکدی‌ان با زبان ترکی و حتی ترک بودن کلی آنان، سالیان درازی است که مباحث آتشی‌نی را سبب گشته است. انکار کنندگان قرابت ژنتیکی و خویشاوندی زبانهای سومری، اکدی و ترکی، این پارالل‌های مشهود بین این زبانها در برابر این همه مشابهات موجود زبانی، خود را می‌بازند. البته مشابهات و پارالل‌های مطرح شده، همیشه به یک اندازه مفید و قانع کننده نبوده و گاهی با تردید روبرو می‌شوند. بی‌هیچ شک و تردیدی، این مشابهات و پارالل‌ها دارای دلایل عینی قانع کننده‌ای هستند.

پروفسور توفیق حاجیف درباره‌ی ارتباط زبانهای سومری و ترکی و قرابت ژنتیکی آنها، به مقایسه‌های مشخصی در شکل‌گیری گرامری این زبانها دست یازیده و نکات قابل توجهی از تشابه و هماهنگی را مطرح می‌سازد و نهایتاً به این نتیجه می‌رسد که اسناد ارائه شده حداقل این امر را تصدیق می‌کنند که در دوران سومر و در همسایگی آنان، اقوام ترک‌زبانی زندگی می‌کرده‌اند که امکان داشته‌اند روابط فرهنگی و اقتصادی را حفظ نمایند (Haciyev, 1975, s. 155)

پروفسور بسیم آتالای هم می‌نویسد: «اکدی‌ان که پنج هزار سال پیش از این در عراق علیا زندگی کرده و دولتی تشکیل داده‌اند یک دولت ترک را به وجود آورده و خط میخی را آفریدند. در عراق سفلی نیز عنصر ترکی دیگری سکنی داشت. آنان نیز در علم، کشاورزی و فرهنگ، پیشرفتهای شایان داشته‌اند. اینان سومریان بودند که در تورات به صورت «سونار» ضبط شده است. این واژه به صورت سونقار هم ثبت شده است» (Atalay, 1931, 27). به نظر بسیم آتالای، آشوریها و کلدانیها در ۴۵۰۰ سال پیش در حالی که دارای اسامی ترکی بودند و از فرهنگ و مدنیت سومری و اکدی متأثر بودند به حکومت رسیدند و با تعدی و ظلم قوانین سومری و اکدی را نابود کردند بطوریکه اثری از آنان باقی نماندند. مؤلف درباره‌ی بینشهای دینی و عقیدتی این دو ملت قدیمی می‌نویسد: «اکدی‌ان و سومریان نیز همچون ترکان باستانی به ستایش و پرستش ماه، خورشید، ستارگان. نیروهای طبیعت می‌پرداختند» (Atalay, 1931, 31)

به نظر متخصصان، بین زبانهای عیلامی و ترکی قرابت ژنتیکی وجود دارد (Haciyev, 1976, 61) از جمله ژامپولسکی وجود پارالل‌های معین لکسیک و جهات مشترک در زبانهای عیلامی و ترکی را مطرح می‌سازد و می‌گوید در زبان عیلامی واژه‌هایی چون اؤکوز، مئشه و... با همان مفاهیم آشنای ترکی مشاهده می‌گردد (Haciyev, 1976, 72) و دارای همان مفاهیمی هستند که امروز در زبان آذربایجان فعالند.

۳ حضور ترکان در هزاره‌های پیشین در آذربایجان

هزاران سال پیش ترکان در آذربایجان اسکان یافته و مدنیت‌های توانمند و پایداری ایجاد کرده، حکومت‌هایی برپا داشته‌اند که هورری، گوتتی، لولوبی و... و در نهایت مانناها نمونه‌هایی از این حکومت‌هاست و ماننا سلف اصیل مردم آذربایجان بوده و زبان تورکی امروز را نیز تداعی می‌کند؛ زبان تورکی یادگاری از هزاران سال پیش در این سرزمین اصالت خود را نمایان می‌سازد. داده‌های زبان‌شناسی تطبیقی توسط عالمان معاصر ضمن اثبات قدمت زبان تورکی در آذربایجان، اسناد تاریخی که در دهه‌های اخیر منتشر شده‌اند مانند اسناد آشوری، بابلی و ماننایی نیز تاریخ زبان تورکی را در آذربایجان به هزاره‌های ماقبل تاریخ می‌برد. اینک با استناد به حقایقی که از دل تاریخ بیرون آمده است می‌توان ترکان را اصیل‌ترین مردم آذربایجان دانست؛ در این مسیر علوم مختلفی چون باستان‌شناسی، زبان‌شناسی و انسان‌شناسی برای کشف حقایقی که از سده‌ی پیش انکار شده‌اند بهره گرفت و علم امروزین این توان را دارد که غبار از روی حقایق بزداید و جعل و تحریف‌ها را نیز برملا کند. اسناد غیرقابل کتمان امروز پیش روی ماست و تاریخ نوشته در کتیبه‌های آشوری و بابلی نشانگر حضور توروک‌ها و توروخ‌ها همان ترکان امروزی است. بر اساس اسناد غیرقابل کتمان، ترکان آذربایجان اصالت هزاران ساله را دارا هستند.

تا سی قبل، پیش از کشفیات دهه‌های اخیر در شهرهای باستانی ریمه، ماری و تپه شمشارا نام «توروک» در ایران ناشناخته بود؛ تا اینکه کتیبه‌های شمشارا از سوی بخش آشورشناسی دانشگاه کپنهاک مورد تحلیل قرار گرفته و تایید شدند و باستان‌شناس ایرانی - آذربایجانی دکتر یوسف مجیدزاده در سال ۱۳۷۶ با نشر کتاب خود حقایق تاریخی توروک‌کی‌ها را آشکار نمود. در سراسر کتاب مذکور آوانگاری فرم‌هایی از «توروک» با پسوند‌هایی همچون «لو» - «توروکلو» به معنی انسان توروک و غیره آمده است. بررسی کتیبه‌های تپه شمشارا شامل آرشیوی از نامه‌های پادشاهانی چون «شامشی اداد» تا «حمورابی» در سال ۱۹۵۷ تاریخ ۷ هزار ساله شهر باستانی ماری (Mari) [تل حریری امروزی] برملا کرد. این شهر با ۵۰ هزار ساکن از بزرگترین شهرهای جهان باستان به شمار می‌رود. متون این کتیبه‌ها از پادشاهان بین‌النهرینی است که احوال آن سرزمین را در هزاره‌ی دوم پیش از میلاد گزارش می‌دهد، و در این حوادث از نبردهای خود با ساکنان آذربایجان صحبت به میان می‌آورد که آنها را با نام Turuki می‌خواندند و در حوضه‌ی دریاچه‌ی اورمیه و اطراف آن سکونت داشته‌اند. کلمه Turuki ذکر شده در کتیبه‌های ماری قدیمی‌ترین اثریست که واژه Turk (تورک) در تاریخ را به کار برده است.

در این کتیبه‌ها از حضور توروک‌ها یا توروخ‌ها (توروک‌کی‌ها) در اطراف دریاچه‌ی اورمو (آذربایجان) سخن رانده و از دیگر مدنیت‌های این منطقه مانند سابیرها، ایلامی‌ها و گوتتی‌ها نیز سخن رفته است که همگی از اقوام پروتوتورک شمرده می‌شوند. نام توروخ و توروک در این کتیبه‌ها (ریمه و شمشارا) بارها ذکر شده است.

یامپولسکی (Gerald Jampolsky) (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹، ۸۷۶)، ارنست هرتسفلد* (Ernst Emil Herzfeld) (۱۸۷۹-۱۹۴۸) و دیگران در مورد توروکی‌های آذربایجان می‌نویسند: «نام تورک از دیرباز وحتى قبل از هجرت آریایی‌ها به فلات ایران با منطقه آذربایجان در ارتباط عمیق بوده تا حدی که منطقه دشت اورمیه و اطراف آن را در کتیبه‌های بین‌النهرینی با نام Turukum یعنی مسکن مردمان توروکی می‌شناختند. قبایلی که تحت نام توروکی و لولوبی شناخته می‌شدند، ساکنین مختلف منطقه آراتا (اورمیه و آذربایجان کنونی) بودند که متعلق به خانواده زبانهای تورکی-آلتایی هستند. به استناد به منطقه جغرافیایی، لغت توروکی‌ها و لولوبیان مرتبط با لغت مردمان منطقه آراتا (آذربایجان) است، که احتمالاً از نژاد و لغت آلتایی-تورکی است.» (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹، ۸۹).

یامپولسکی «توروکی‌ها» را ساکنان آذربایجان در هزاره‌ی دوم قبل از میلاد - حداقل از آغاز هزاره‌ی دوم قبل از میلاد در اطراف دریایچه‌ی اورمیه دانسته‌اند. اطلاعاتی که دانشمندان غربی از روی الواح آشوری قدیم منتشر کرده‌اند در سال ۱۳۷۶ شمسی از طرف آقای دکتر یوسف مجیدزاده** باستان‌شناس معروف ایرانی، در ایران منتشر شده است؛ اطلاعات دقیق از حکومت گوتیان در آذربایجان بین سالهای (۲۳۰۰-۲۱۷۵ قبل از میلاد) بوده است. نخستین اطلاعی که از توروکی‌های باستان آذربایجان داده شده است مربوط به شمش‌ی آداد اول (۱۸۱۳-۱۷۸۱ ق.م) پادشاه آشور می‌باشد ولی این موضوع که «توروکی‌ها» قبل از این تاریخ با حمورابی پادشاه مشهور بابل (به تاریخ دلاپورت ۲۰۰۳-۱۹۶۱ ق.م) درگیری‌هایی داشته‌اند، مورد تصدیق دانشمندان بوده است. این درگیری‌ها دهه‌ها ادامه داشته است. (کریمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ۵۵).

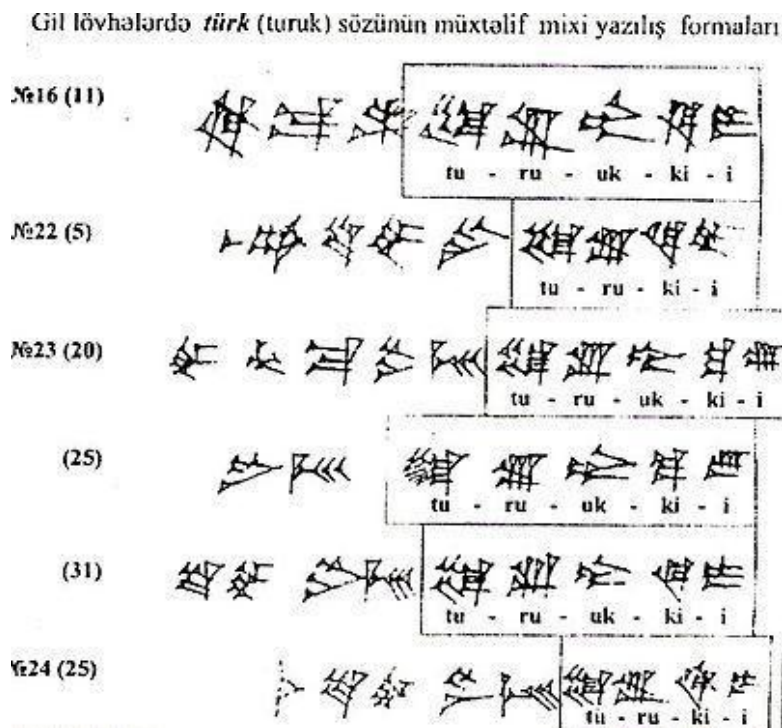
همه‌ی پژوهشگران تاریخ از ایرانی تا مستشرقین، التصاقی‌زبان بودن مدنیت‌های کهن آذربایجان: هورری، گوتی، ماننا و... را تصدیق کرده‌اند؛ این اطلاعات با یافته‌های اورارتویی نیز مطابقت دارد (کریمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ۲۹).

کتاب People of ancient Assyria در سال ۲۰۰۸ منتشر شد (Jørgen Læssøe, Routledge, 2008) که در آن نتایج تحقیقات باستان‌شناسی در بین سالهای ۱۹۵۷-۱۹۵۸ تکرار شده است. در این کتاب در باره‌ی توروک‌ها اطلاعات علمی بسیاری ارائه شده است. نام توروک و توروخ نه تنها در کتیبه‌های آشوری، بلکه در کتیبه‌های بابلی نیز موجود است؛ همچنین در الواح سومری - نیاکان آذربایجان نیز بوفور یاد شده است.

ارتباط بین سرزمین سومریان و آذربایجان حقیقتی انکارناپذیر در تاریخ است و تورقی در تاریخ سومریان و نبرد آنان در برابر هجوم آشوریان نشان می‌دهد که با حمله‌ی آشور به بابل و قلع و قمع سومریان، بسیاری از آنان به راهی که آمده بودند - یعنی به آذربایجان برگشتند و در آذربایجان بنای تمدن گذاشتند که حاصل آن همان مدنیت‌های هورری، گوتی و... است. در واقع این تاریخ ممتد ترکان در آذربایجان است.

از دیگر سو، پروفیسور فریدون آغاسی اوغلو در کتاب دوقوز بیتیک با تحقیقات تاریخی- زبانشناسی و فولکلوریک به اثبات این امر موفق گشته است که ترکان، نخستین بار در اطراف دریاچه‌ی اورمو بنای تمدن گذاشته‌اند و از این سرزمین به اکناف کره‌ی زمین: آسیای میانه و اروپا رفته‌اند. (جلیل‌اوو، ۱۴۰۴، ج ۱، ۱۷).

می‌دانیم زبان پدیده‌ای است که ساختار آن طی حتی چند سده تغییر نمی‌یابد. بسیار اتفاق می‌افتد که واژگان از زبانی به زبانی دیگر در عرض سده‌ها (-امروزه این اتفاق بخاطر وسایل ارتباطی مدرن در طول مدت کمتری، شاید چند دهه اتفاق می‌افتد-) زبانی را تحت تاثیر شدید زبان دوم قرار می‌دهد اما ساختار زبانی مدت زمان بسیار بیشتری می‌طلبد تا تغییری در آن حاصل شود. به گفته‌ی زبانشناس معاصر - چامسکی، زبانی که امروز دارای ساختار مثلاً پیوندی است اگر ۱۰ هزار سال پیش برگردیم همان ساختار را دارد و هزار سال بعد نیز در همان ساختار خواهیم دید (چائومسکی، ۱۳۶۷، ۳۱۰). با این توضیح زبان امروز مردم آذربایجان و تمام ترکان دارای ساختار پیوندی است و زبان توروککی‌ها و هورری‌ها و گوتی‌ها و دیگر مدنیت‌های مستقر در آذربایجان و آسیای میانه پیوندی ست. همچنین از نظر واژگانی نیز با گذشت هزاران سال از دوره‌ی آن مدنیتها، واژگان بسیاری هم‌اکنون در زبان امروز تورکی با واژگان زبان‌های هورری و گوتی و توروککی و... دارای مشابهت‌های فراوانی است.

در الواح گلی فوق نوشتار واژه‌ی «تورک» را به خط میخی مشاهده می‌فرمایید.

توروککی‌ها همواره تهدیدی برای آشور تلقی می‌شدند بویژه توسط دو امپراتور مهم آشور یعنی شمشی-آداد یکم (Shamshi-Adad I) (۱۸۱۳ تا ۱۷۸۲ پیش از میلاد) و پسر و جانشین او ایشمه داگان (Ishme-Dagan) (از ۱۷۸۱ پیش از میلاد به بعد). تاریخ آشور نشان می‌دهد که توروککی‌ها شهر مردامان (Mardaman) را در حدود سال ۱۷۶۹ پیش از میلاد تصرف کردند.

یوسف مجیدزاده با استناد به منابع غربی (Laessoe, 1959, 31) و بر اساس مندرجات الواح آشوری مربوط به شمشی آداد اول می‌گوید: «گوتی‌ها و توروککی‌ها همواره برای شمشی آداد اول پادشاه آشور مزاحمت‌هایی ایجاد می‌کردند به ویژه توروککی‌ها که تصرف «شوشارا» را برای وی غیرممکن کرده بودند و دشمنان خطرناکی برای آشور به شمار می‌رفتند (مجیدزاده، ۱۴۰۱، ۱، ۱۴۸).

در سال ۱۷۷۳ ق.م (مطابق با سال ۳۷ حکومت حمورابی)، توروککی‌ها توانستند بابل‌ها را شکست دهند. این واقعه در متون بابل‌ی ثبت شده است (Mieroop, 2005, 87-88). این منطقه سرانجام حدود سال ۱۷۶۰ پیش از میلاد توسط حمورابی تسخیر می‌شود و پس از آن توروککی‌ها محدود شده و در جمعیت هوری‌ها ادغام می‌شوند. پس از آن‌ها هوری‌ها در این منطقه غالب می‌شوند (Mieroop, 2016, 121).

در نامه‌های «ماری» نام دو فرمانروای توروککی ذکر شده که نام یکی از آنها (رهبر توروککی‌ها) «زازیا» بوده است. دکتر مجیدزاده با استناد به مطالب بدست آورده‌اش بر این عقیده‌اند که نام هر سه فرمانروای توروککی، از «هورریان» بوده‌اند. مجیدزاده با توجه به این اسامی این استنتاج را کرده است که: «شاید بتوان گفت که تمام قوم جنگاور توروککی که در توروکوم زندگی می‌کردند و با حمورابی درگیری‌هایی داشتند از اقوام هوری بوده‌اند» (مجیدزاده، ۱۴۰۱، ۱۶۹). از آنجایی که زبان قوم هوری شناخته شده است و هیچ دانشمندی در خصوص التصاقی بودن این زبان تردیدی نکرده است وقتی توروککی‌ها از تبار هوری‌ها شمرده می‌شوند دلیلی بر تورک بودن آنان نیز خواهد بود (کریمی، ۲۰۲۵، ۳۶-۴۴)؛

ساکاها

ساکاها در تاریخ پر ارج آذربایجان امضای خود را زده‌اند. بر اساس نظر بسیاری از دانشمندان و پژوهشگران تاریخ آذربایجان، ساکاها از آسیای میانه تا سواحل رود دانوب در اروپا حرکت کرده و ساکن شده‌اند. ساکاها در ۱۷۰۰ سال ق.م در تاریخ ظهور کرده‌اند و آثارشان امروز هم در آذربایجان قابل مشاهده است. آنان در سده‌ی دوم میلادی جای خود را به امپراتوری خزران داده‌اند.

سکاها در تاریخ آذربایجان جایگاه ویژه‌ای دارند و تأثیرشان در تاریخ زبان این سرزمین ماندگار بوده است. در کتیبه‌ی اسروه ساکاها با نامهایی چون ایشکوزا و شکورزا Ishkuz یا Shukrza نامیده و از سردار معروف ساکاها با نام ایشپاکادان

Ishpakadan نام برده‌اند. یونانیان هم ساکاها را اسکوت یا اسکیت می‌نامیدند. اسکوت در زبان یونانی به معنی پیاله است و چون ساکاها همواره پیاله همراه داشته‌اند بدان نام نامیده شده‌اند. آنان را هندیان: چاکا Chaka، و آشوریان ایشکوزی می‌گفتند. ساکاها از طرف پارسیان همان تورانیان دانسته می‌شدند. از ساکاها تا ۲۰۰ ق.م. نام برده شده است. آنان جای خود را به خزران داده‌اند (کریمی، ۱۳۹۷، ۵۶).

ساکاها در ۸۰۰ سال ق.م در برابر آشوریان قد علم کرده و آنادولو، آذربایجان و اطراف آنرا در دست گرفته‌اند. ساکاها با رهبری ایشپاکای Ishpakay علیه آشور جنگیده و بر آنان غلبه یافتند. هرودوت با تأیید منابع آشوری اظهار می‌دارد که آنان در سرزمین‌های آتروپاتن – آذربایجان امروزی می‌زیسته و مدنیت خود را در اطراف دریاچه‌ی اورمیه برپا نموده‌اند. ساکاها رابطه‌ای سالم با مادها داشته و از حمایت آنان برخوردار بوده‌اند. ساکاها در سال ۶۳۸ ق.م علیه کیمیری‌ها هجوم آورده و آنان را از بین برده‌اند. اما شاه آشور برای نابودی ساکاها به اورارتویی‌ها متوسل می‌گردد. پارتاتوآ خواستگار دختر آشور شده و آنان را علیه ساکاها می‌شوراند. ده سال بعد، بنا بگفته‌ی هرودوت، مادیش فرزند پارتاتوآ از ساکاها شکست خورده است. هرودوت اضافه کرده و می‌نویسد مادها ۲۸ سال دیگر زیر سلطه‌ی ساکاها بوده و بعد از ۲۸ سال توانسته‌اند ساکاها را از بین ببرند.

ساکاها با هخامنشان بویژه کورش و داریوش نبردها کرده و داریوش پادشاه هخامنشی بزرگترین لشکرکشی تاریخ را علیه آنان بکار گرفته است! باز هم در زمان انوشیروان، ساکاها در آذربایجان قدرت یافته‌اند، حتی در داخل قشون ساسانی نیز وجود داشته‌اند. یافته‌های باستان‌شناسی در مورد ساکاها بسیار گسترده است و این حفاریها از جوار چین تا آذربایجان و سواحل دریای سیاه اتفاق افتاده است. اشیای بدست آمده هم بسیار خیره‌کننده است. پژوهشگران و باستان‌شناسانی چون ملگونوف (سال ۱۷۶۳)، کلارک، پالاس، دوبوآ، دئو، مونتپرد، سوماروکوف و دیگران به کاوش و حفاری پرداخته‌اند. آنقدر وسایل بدست آورده‌اند که در سال ۱۸۰۶ بیکلایف یک موزه از این اشیاء درست می‌کند. ۱۵ سال بعد موزه‌ی دیگری بنام تئودوسیا افتتاح می‌شود. سال ۱۸۲۵ موزه‌ی معروف کرچ بوجود می‌آید. این موزه‌ها چنان هیجانی در جهان می‌آفریند که عتیقه‌شناسان وارد میدان می‌شوند و کسان معروفی چون دوبروکس، استمپوسکی، بلارمبرگ، آشیل، کاریشا و دیگران موزه‌های شخصی هم افتتاح می‌کنند. (م. کریمی، ۱۳۹۷، ۱۸).

رادلوف در سال ۱۸۶۰ گام بزرگ دیگری برای شناختن ساکاها برمی‌دارد. او در سال ۱۸۶۵ گنجینه‌ای را می‌یابد که حیرت همگان را سبب می‌شود. البته متأسفانه برخی ندانم‌کاریها سبب شده تعدادی از اسناد نابود گردد و برخی سرقت‌ها نیز سبب نابودی و از دسترس خارج شدن دیگر اسناد گشته است. در اوایل سده‌ی بیستم پای اروپاییان بدین سو باز شد و از کشورهای مختلف مانند فرانسه، فنلاند، انگلیس و غیره نیز آمدند و می‌توان ادعا کرد که در همه زبانهای اروپایی اسنادی به زبان خودشان در مورد ساکاها وجود دارند. برخی از این عالمان عبارتند از: گنداکوف، روستوتسِف، رودنکو و گریاسنوف از روسیه، مینز و دالتون

از انگلیس، رایناک از فرانسه، تالگرن از فنلاند معروفترین آنان هستند. این دانشمندان نوشته‌های هرودوت را بررسی و تأیید کرده‌اند. این پژوهشها تا اواسط سده بیستم تداوم یافته و وارد فاز کتابخانه‌ای شده است و اطلاعات جامعی در این موضوع عیان شده است.

زبان ساکاها

همانگونه که مورخان قبل از میلاد ساکاها را همچون فرزندان یافت نام برده‌اند محققان معاصر نیز بر اساس اسناد بدست آورده‌شان بدین نتیجه اقناع شده‌اند که آنان جزو پروتوتورکان بوده‌اند. این محققان رد پای ساکاها را در دوران بعد از میلاد در آذربایجان می‌یابند. کتیبه‌هایی که دال بر تاریخ و حوادث ساکاهاست امروز خوانده شده و زبانشان پروتوتورک دانسته می‌شود. از این دانشمندان می‌توان بزرگانی چون گراناجی Granaji، مینز Mains، آلبرت هرمان Hermann (۱۸۸۷-۱۹۵۸) ، کرچمر (۱۸۸۸-۱۹۶۴) Ernest Kretschmer، نیبور (۱۷۳۳-۱۸۱۵) Carsten Niebuhr و ... نام برد که تعدادشان هم کم نیست. بین زبان ساکاها با زبان ماننا و ماد شباهتهای فراوان وجود داشته و زبان‌شناسان بدان اعتراف کرده‌اند.

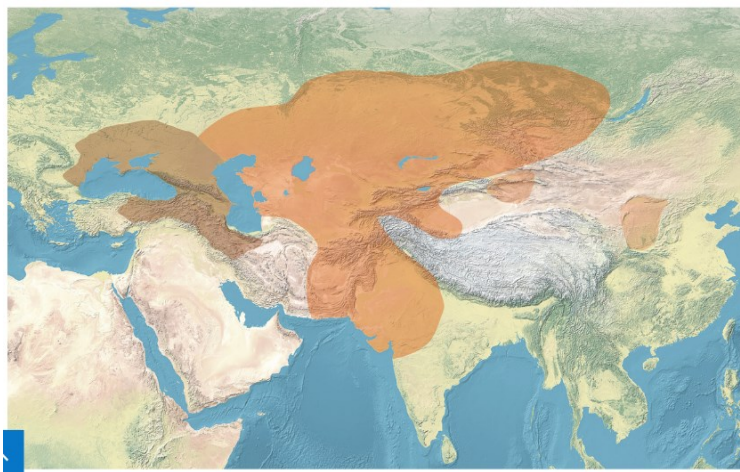
از آثار بجا مانده از شاهان ساکاها اسنادی انکار-ناپذیر از زبان التصاقی آنان بشمار می‌آید. بسیاری از واژگان مندرج در این کتیبه‌ها امروز هم جزو واژگان رایج زبان ترکی هستند مانند: گوگ، اوغول، چاغری، قاتماق، آرتماق، اوتورماق، اؤته، آرتیق، اورون، اوناماق، قوت، یول، بالیق و... که امروز هم با همان تلفظ رایج هستند و تحولات ۳۰۰۰ ساله هم در ساختار واژگان و جملات قابل ذکر هست. حتا در کتیبه‌ی بیستون واژگان ترکی فراوانی موجود است قابل ذکر هم هست که واژگان ترکی در این کتیبه بیشتر از واژگانی است که احیاناً فارسی بوده باشد. سخنان ادیبان فارس از جمله دکتر خانلری، ملک‌الشعراى بهار، مجتبی مینوی و دیگران قابل بررسی است. کلماتی مانند گوئن، دری به معنای پوست و چرم، آت به معنی اسب، گوسا به معنی گوش، قاسیرغا به معنی گوشواره، اوخ و آتار به معنی تیر و انداختن، و بسیاری دیگر از این واژگان قابل ذکر هستند. در کتیبه‌های شوش دهها کلمه را یافته‌اند که حتا امروز هم با وجود تحولات زبان در ۳۰۰۰ سال گذشته، با اندکی تغییر در میان مردم آذربایجان رایجند مانند: اوناماق / آرتا / اوتورماق / دالدو / دولدوراق / گوگ / آرتماق / آرتیق / قوتتا / قاتماق / چاغری / اوغول / یال / یول / ویتا / وانا / اؤته / یانا / وورون / اورون / ایرچیگی و غیره. البته زبان‌شناسانی چون پروفیسور تونا تحقیقات چندین دهه‌ی خود را در کتابشان آورده‌اند (تونا، ۱۳۹۱، ۵۶)؛ همچنین زبان کتیبه‌های شوش از طرف استاد زهتابی نیز مورد توجه بوده است (کریمی، ۱۳۸۹، ۷۸).

زبان‌شناسان آداب و رسوم ساکاها را بررسی کرده و به تطبیق یافته‌های باستان‌شناسی و نوشته‌های مورخان پیشین پرداخته و تأیید کرده‌اند. تأیید علمی حاصل از این تحقیقات ارزشمند است و بدین ترتیب رابطه‌ی نزدیک زبان ساکایی با زبان ترکی را

تائید کرده‌اند و برخی از عالمان زبان آنان را اورال – آلتایی دانسته‌اند. از این دانشمندان باید مایر، اوکسوس، روبن، مینز، تریدلر، لافر، یاکساتای نام برد و دانشمندان ترک مانند زکی ولیدی توغان، طرخان، اؤگل، سیدف و دیگران را نام برد. البته آنان از تاثیر زبان ساکایی در زبان و ادبیات مردم آذربایجان غافل نمانده حتی تاثیر آنان را در کتاب دده قورقود خاطر نشان می‌سازند.

در سال ۱۹۷۵ میلادی در کاوشهای زیرزمینی قبری کشف شد که مقادیر بسیاری از طلا و جواهرات را در خود داشت و در حقیقت دومین گنجینه‌ی سرشار از جواهرات بی‌بدیل شمرده‌اند. اما در میان این همه طلا و جواهران یک سینی نقره‌ای در ابعاد ۳۰ در ۶۰ سانتیمتری بیشتر از همه جلب توجه کرد. در این سینی نوشته‌ای حاوی ۱۷ کلمه و به زبان ترکی و با خط گوگ‌تورک نوشته شده بود. با آزمایشهای گاما ری دانستند که تاریخ نگارش آن به ۲۵۰۰ سال پیش برمی‌گردد. این سند دنیا را تکان داد و نشان داد که این مقبره مربوط به شاهزاده‌ی ۲۳ ساله‌ی ساکایی است. متن نوشته‌ی سینی اینست: "خاقان اوغلو ۲۳ یاشیندا اوشدو. آدی یوخ اولدو". از همان روز در اروپا و دانشمندان زبان شناس ترجیح دادند این جنگ مقدسی که حتا کلیسا علیه ترکان راه انداخته بود به صلح مقدس تبدیل کنند.

ساکاها در سده‌ی هفتم پیش از میلاد در آذربایجان حضور دارند که التصاقی زبان هستند و در زبان ترکان آذربایجان تأثیر خود را نهاده‌اند. آنان سنت کورقانه‌ها و نصب بالبال بر بالای قبر را به دیگر ترکان بعد از خود منتقل کرده‌اند. این سنت را در «شهر ییری» آثاری باقی مانده در مشکین شهر اردبیل از ۵۰۰۰ سال پیش شاهدیم.

گستره پراکندگی ساکاها

پیشینه گسترش دولت سکایی در غرب آسیا (۶۸۰-۶۰۰ پیش از میلاد)

مادها

ماد، از حدود ۶۷۸ ق.م. تا حدود ۵۴۹ ق.م.، بر نواحی غربی و مرکزی فلاتی که امروز ایران می‌نامیم حکمرانی می‌کرد. مادها میراثدار دولتهای قبیله‌ای پیش از خود بوده‌اند. بنا بر ادعای هرودوت که می‌گوید سلطه‌ی سکاهای بر ماد تا پیش از سقوط نینوا در سال ۶۱۲ پیش از میلاد، حدود بیست‌وهشت سال به طول انجامید؛ پژوهشگران آغاز گاه‌نگاری مادها را تا سال ۷۲۸ پیش از میلاد به عقب می‌برند. مطابق منابع کهن آشوری و یونانی در مجموع معلوم می‌گردد که شش طایفه تشکیل‌دهنده‌ی اتحاد مادها عبارت بودند از: بوس‌ها، استروخت‌ها، بودی‌ها، آریزانت‌ها، مَغ‌ها و پارتاکان‌ها.

بسیاری (از جمله دیاکونوف) معتقدند شش قبیله‌ای که منجر به تاسیس دولت ماد شد که تنها دو قبیله از آنها دارای زبان التصاقی‌اند. دکتر زهتابی با بررسی‌های زبان‌شناسانه چنین تحلیل می‌کنند:

بوس یا بوسای‌لار: دکتر زهتابی بوس یا بوسای را با ریشه‌ی باس، سو یکی می‌داند. به نظر دیگران نام آنان بوزای بوده است به معنی یخبندان.

پارتاکن: از دو بخش تشکیل شده است: پارت که نام قبیله است و بعدها با عنوان پارتیان – اشکانیان حدود ۴۷۵ سال بر ایران حکومت کردند و پارتاکن، پارت‌کندی، شهر پارت معنی می‌دهد.

آریزانت یا آریسانت: ار به معنی ایگید مانند ارسلان، آلپ ارتونقا به کار رفته است. ار یانزی رهبر گوتی‌ها بوده است که نام قبیله نیز از نام او گرفته شده است. دیگران آنها را جزو پارسها می‌شمارند از جمله دیاکونوف. اما هستند کسانی که آریزانت را آیری‌سان دانسته‌اند و به معنی «تو دیگری (بیگانه) هستی» – که به آریایی‌ها می‌گفته‌اند. یعنی اسم تورکی با هویت فارس.

بودی: در طول هزاران سال گذشته به معنای قوم و قبیله بوده و امروز هم همین معنی و کاربرد را دارد. قصه‌ی «آدی و بودی» امروزه جزو معروفترین قصه‌های کودکان آذربایجان است.

موغ: یادگاری از دین و رهبر شامان / قام / روحانی و کاهن است که از قدیم‌ترین واژگان ترکی است که امروز هم کاربرد دارد.

استروخات یا استروقات: از کلمه قات برگرفته شده و فعل قاتلاشماق به معنای سخت شدن و محکم شدن است. استرو نیز به معنی زیربنا می باشد که معنای کامل آن می شود پایه محکم. (زهتابی، ۱۳۷۸، ۵۲۹-۵۳۱).

دیاکونوف می نویسد: «شکی نیست که در طول تاریخ پیچ در پیچ، طولانی و کثیرالجوانب پیدایش مردم آذربایجان، عنصر نژادی ماد نقش مهمی بازی کرده، حتی در بعضی ادوار تاریخی، وظیفه‌ی هدایت و رهبری را بعهده داشته است». در ادامه می نویسد: «در دوران ماد آتروپاتن، زبانهای قبیله‌های دیگر که منشأ غیرایرانی داشتند وجود داشته است» و خاطر نشان می سازد که «در طی تاریخ ماد، مبارزه‌ای میان عناصر تورانی و آریایی وجود داشته است» (دیاکونوف، ۱۳۵۷، ۱۲۳).

دیاکونوف در جای جای کتاب ارزشمند خود «تاریخ ماد» از قبایل مختلف غیرایرانی زبان سخن می راند و مردم آذربایجان را از نظر جسمانی و ظواهر، چنین معرفی می کند: "قدیمیترین ساکنان سرزمین ماد از لحاظ مردم شناسی سیه چرده، دراز کله و از خمیره‌ی شبه اروپایی بودند که اکنون در خراسان و آذربایجان زندگی می کنند». (همان، ۲۳۹).

دیاکونوف می نویسد: «به یاری نامهای اماکن جغرافیایی توپونیمیک و نام قبایل اتنونیمیک می توان ترکیب قومی مردم سرزمین ماد را در ادوار گوناگون تاریخ تعیین کرد. اسامی خاص افراد اونوماستیک نیز می تواند کمکی باشد. برای بیش از نیمی از اسامی خاص که از قرنهای نهم و هشتم قبل از میلاد در ماد به ما رسیده است، به صعوبت می توان در زبانهای ایرانی ریشه‌ای برای آنها یافت.» (دیاکونوف، ۱۳۵۷، ۹۷).

دیاکونوف در تعیین زبان مردم ماد به نظریات دانشمندان دیگر از جمله مار، ژ. اوپر، پراشک، لئورمان و دیگران هم توسل جسته است. از جمله اوپر ضمن تحقیقات ارزنده‌ی خود «مقام اصلی را برای عناصر تورانی قائل است». توفیق حاجیف می نویسد: «به نظر می رسد همین طوایف غیر ایرانی زبان، همانا ترکان بوده اند. در اینجا صرفاً موقعیت فعال اقوام ترک زبان است که این قسمت از زبان مردم ایران را به تدریج از اراضی ایرانی زبان جدا ساخته و زبان ترکی را در آن غالب می سازد» (Nur, 1924, 225).

جالب توجه این است که توفیق حاجیف چنین نظریه و نتیجه گیری را به صورت احتمال بیان داشته است، در حالیکه عالم بزرگ قرن بیستم پروفیسور دکتر رضا نور در دهه‌ی بیست قرن بیستم، در اثر خود به نام «تاریخ ترک» با بیانی قاطع ابراز داشته است. این اثر گرانددر پروفیسور نور شامل چندین مجلد است که در جلدهای چهارم و پنجم توجه خود را به بررسی این نظریات معطوف کرده و از اندیشه‌ی خود قاطعانه دفاع کرده است. وی در صفحه‌ی ۲۲۵ از جلد چهارم از اثر خود می نویسد: «آذربایجان قسمت غربی و جنوب غربی دریای خزر است. به عبارت دیگر سرزمینی است که از حوالی تهران آغاز شده، همدان، زنجان، دریاچه‌ی اورمیه را در برگرفته و تا کوه قاف (قفقاز) کشیده شده است. نام قدیم این سرزمین ماد بوده است. رومیان و بیزانسیان بدان آتروپاتن می گفتند. نویسنده در ادامه می نویسد «نخستین اهالی شناخته شده‌ی ماد، ترکان هستند. آنان ابریشم را از چین

آورده و به بیزانسیان می فروختند.» (Nur, c. 4, 1925, 225) همین اندیشه در صفحات ۷۲ و ۷۳ جلد پنجم نیز تکرار می گردد او می نویسد: «نخستین صاحبان سرزمین ایران پیش از میلاد مادها هستند و پیش از آنان نام ایران و عجم وجود نداشت. ماد حکومت همه ی سرزمین را در دست داشت. مادها نیز ترک بودند. این ترکان در تمامی قسمت های شمالی و شمال شرق ایران امروزی سکنی داشته اند.» (Nur, c. 4, 1925, 72)

باز در ادامه ی سخنان خود اضافه می کند: «این ترکان که به مدت چهار قرن حکومت کرده اند دارای تمدنی والا بوده اند. به گفته ی محققان اروپایی، تمدن ایرانی صرفاً بر پایه ی مدنیت مادها پا گرفته و رشد کرده است، به عبارت دیگر تمدن ماد در تمدن ایرانی همانا تمدن توران بوده است و آغازگر دولت ایران همانا دولت ماد ترک می باشد.» (Nur, c. 4, 1925, 225) جا دارد که متذکر شویم که پروفسور بسیم آتالای نیز با قاطعیت تمام، روی ترک بودن نخستین اهالی مادها تأکید کرده است، (Atalay, 1939, 55) به نظر این نویسنده و پژوهشگر، «دولت ماد تنها در سایه ی ترکان ماد توانسته است به موفقیت های علمی، فرهنگی و هنری دست یابد.» (همان).

به عقیده ی قطعی زبان شناس دیگر آذربایجان، اقرار علیف مادها با طوایف ایرانی زبان رابطه ای نداشته اند. «نخستین اتحادیه ی طایفه ای ماد، نه ایرانی زبان، بلکه وابسته به زبانهای کاسپی بودند که جزو زبانهای نزدیک به زبان عیلامی بشمار می آید.» (Nur, 1925, c. 4, 18, 23 & 73)

در اینجا قطعاً می بایست از زحمات دانشمندان برجسته ای مانند ن. ی. مار (N. Marr) و ژ. اوپر یاد کرد. ژ. اوپر زبانهای سومری، اکدی و عیلامی را از زبانهای یافتی (ترک) می دانست. مار نیز کوشید تا فرضیه ی او را احیا کند. او نیز به مطالعه ی زبان عیلامی پرداخت تا برای فرضیه ی «یافتی» خود در تمام زبانهای جهان نمونه هایی بیابد. مار آن زبان را مادی خواند. البته بسیاری از دانشمندان زبان عیلامی را خویشاوند السنه ی ترک دانسته اند و دیاکونف احتمال چنین ارتباطی را بسیار قوی توصیف می کند (دیاکونف، همان). از سوی دیگر دیاکونف زبان عیلامی در هزاره ی اول پیش از میلاد را به کاسپی هایی که در جنوب غربی دریای خزر زندگی می کردند نسبت می دهد. (Əliyev, 1956, 23, 205)

بررسی کنندگان اسنادی که از مادها بجا مانده بویژه روی اسامی مادها، تحقیقات زبان شناختی را پیش برده و بیش از ۲۰۰ اسم را آنالیز کرده و معنی و مفهوم ترکی همه را تأیید کرده اند؛ نمونه ها:

اوتناپیشتیم / بیلیتدین / گیریشیب اوتا / آرتیم پارا / دادیر اوتا / شخته توش / ساتارسو / بودی / اوسته بینمه-سی / گیلگه میش / دیوک / آناوئردی / آرتا / آرتین / آرتاسیس / آرتیق / اوکساتار / گوده / ایل اؤلמוש / باریشان / قیزیل بوندا / ائندیا / الین ساش / باتیر / سو سون / آتا / او اللی / بوشتو / ایستر اورا / باتان او / اوکباتان / او آدینا اولسا / ایستر - ایشتر / آلا باستیر / ایتمه / اوورووا / اینه شوش / قارا / اونتاش قال / بوز آتیم / سالماموش / اوتوروشا / مندن اومان / پارتاتووا / آخسری و ...

همه‌ی این اسامی از کتیبه‌ها برداشته شده‌اند. جالب است که در یک کتیبه‌ی خشایارشا که ۶۰ کلمه تشکیل یافته هر ۶۰ کلمه در ترکی وجود دارد و ترجمه‌ی متن آن نیز با متن خوانش شده یکی است. بنابراین تصادفی در کار نیست. باید بدین مساله دقت کرد که نامگذاری چه سیستمی داشته و باید معنای هر نامی با سرگذشت آن — چه نام شخص و چه جاینام — تناسب داشته باشد.

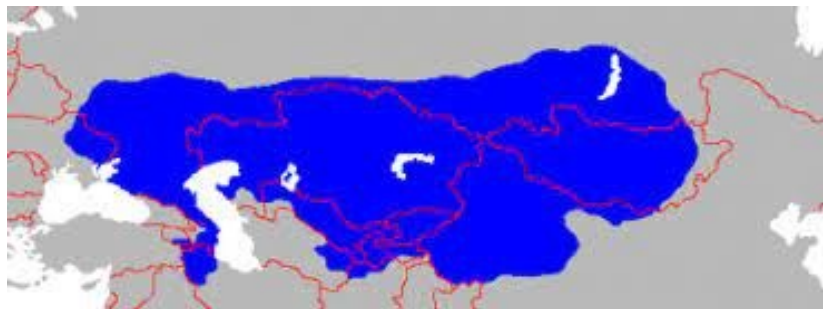
امپراتوری گؤگ‌تورک

وقتی از حکومت گؤگ‌تورک صحبت می‌کنیم زمانی را در نظر داریم که آنان در آذربایجان حضور دارند و این زمان مصادف است با دوره‌ی ساسانیان و بویژه زمانی که امپراتوری گؤگ‌تورک از شمال قفقاز تا تمامی سرزمینهای امروز آذربایجان تا موصل را گرفته است.

ج. ج. ساندرز می‌گوید: منابع در باره‌ی اوائل تاریخ ترک تقریباً همه چینی و بیزانسی هستند (ساندرز، ۱۳۶۳، ۲۷). یواخیم بارکهاوزن، هیونگ‌نوها را در قرن ۱۲ ق.م به تصویر کشیده و این دوران را اوج قدرت هونها می‌شمارد (بارکهاوزن، ۱۳۴۶، ۱۹). ایشان تأکید دارد که ورود هونها به آذربایجان را باید از سده‌ی دوم میلادی دانست. در تاریخ می‌خوانیم که شاپور هونها را در تبریز شکست داد. (زهدابی، ۱۳۷۸، جلد ۲، ۴۰۱). هونها در سده‌ی سوم میلادی در تبریز حضور دارند. بعداً در سال ۳۷۵ میلادی هونها نه تنها در آذربایجان، بلکه در اورفا اسکان دارند و به عنوان متحد بیزانس در این سرزمینها علیه ساسانیان عمل می‌کنند. مسعودی هم از سابارها یا سابیرها در آذربایجان سخن می‌گوید. همچنین حضور بلغارها، مجارها و هونها در آذربایجان نیرومند هست. هرچند خزران در اواخر سده‌ی دوم میلادی ظهور کرده‌اند در حوادث سال ۳۶۳ م. ژولین امپراتور بیزانس با حمایت خزران علیه دولت ساسانی عمل می‌کند (بارکهاوزن، ۱۳۴۶، ۲۱).

سابیرها(نام قومی از هون‌های مستقر در آذربایجان) در سال ۵۰۳ م. علیه شاپور ساسانی برخاستند. (آلتون‌گؤگ، ص ۱۲۹). دولت گؤگ‌تورک در سال ۵۵۲ با امپراتوری بومین خاقان آغاز می‌شود و نام تورک رسمیت می‌یابد. با مرگ بومین خاقان(۵۵۳م)، قلمرو گؤگ‌تورک به دو قسمت شرقی و غربی تقسیم می‌شود. ایستیمی برادر بومین از سال ۵۵۳ امپراتوری غربی گؤگ‌تورکان را در دست دارد و با انوشیروان به عقد قراردادهایی موفق می‌شود. او رهبری مدبر و دوراندیش بوده و با همکاری انوشیروان توانست هیاطله را از بین برده و جاده‌ی ابریشم را در دست گیرد و از این راه هم اقتصاد را رونق داد و هم فرهنگ ترکی را جا انداخت. او با ساسانیان و بیزانس روابط سیاسی — اقتصادی خوبی برقرار کرد؛ حتی با وصلتش با خانواده‌ی ساسانی امنیت و آسایش را به آذربایجان فراهم آورد. قلمرو گؤگ‌تورک تا موصل هم کشیده شد (ساندرز، ۱۳۶۳، ۳۱).

تواریخ روی حضور بسیار توانمند گوگ‌تورکها در آذربایجان در سال ۵۵۷ تأکید دارند (آلتون‌گوگ، ۱۳۹۴، ۱۲۲). هون‌های سفید را "آغ‌اوز" گویند که تبدیل به اوغوز شده است. (سومر، ۱۳۸۰، ۶). در کتیبه‌ی اورخون نام اوغوزها نیز آمده است: "توروک، اوغوز بیگلری، بودون ایشیدینگ!" (ارگین، ۲۲ و ۳۸): یعنی قبل از گوگ‌تورکها، اوغوزها در آذربایجان حضور داشته‌اند. اکثر پژوهشگران تاثیر زبان گوگ‌تورکان را در تکوین و تکمیل زبان ترکی - زبان امروزی آذربایجان بسیار مهم تلقی می‌کنند. ذکی ولیدی توغان نیز بر همین باور است. او نیز نشان می‌دهد که از سده‌ی چهارم و پنجم میلادی هونها در سواحل غربی دریای خزر امکان پیشروی به ساسانیان را نداده‌اند (ذکی ولیدی توغان،). بطوری که برخی از شاهان ساسانی که دچار مشکل سلطنتی و درگیری با قدرت می‌شدند و فرار از مشکلات را انتخاب می‌کردند به آذربایجان روی آورده و پناهنده شده‌اند از جمله بهرام، قباد، هرمز و حتی خسرو پرویز ساسانی. (تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۰۵)

قلمرو امپراتوری گوگ‌تورک

از دیگر قبایل تورک که در سده‌های ۴ و ۵ میلادی به آذربایجان آمده‌اند از پچنق‌ها یا کنگرها نام برده می‌شود. حتا از اسکان ۱۰ هزار خانوار ترک در آذربایجان توسط انوشیروان ساسانی در تاریخ بلعمی هم سخن رفته است. (بلعمی، ۱۰ هزار خانوار با احتساب حداقل خانواده‌ی ۵ نفری، یعنی بیش از ۵۰ هزار انسان از کنگریان یا پچنق‌ها در آذربایجان جایگزین شده‌اند. یعنی حتا با معیارهای امروزی جمعیت بیش از ده شهر از ترکان در آذربایجان اسکان یافته‌اند. تردیدی نیست که در تکوین زبان ترکی آذربایجانی و شکل‌گیری زبان ترکی بی‌تاثیر نبوده‌اند. ضمناً این ترکان از داخل خاک ایران امروزی به آذربایجان منتقل شده‌اند. این سخن حائز اهمیت بسیاری است زیرا نشان می‌دهد که ترکان در سراسر این سرزمین حضور داشته‌اند. همه‌ی این عوامل نشانگر تکوین و شکل‌گیری زبان ترکی است و روند تکاملی زبان ادبی در همین دوره به اتمام رسیده است. (رک: سلیمان ائلیارلی، آذربایجان تاریخی و رحیم رئیس‌نیا، آذربایجان در سیر تاریخ ایران / محمود اسماعیل، آذربایجان خالق‌نین یارانمسی).

امپراتوری خزران

همزمان با ظهور اسلام و در قامت امپراتوری خزران -کنفدراسیونی از اقوام ترک (قپچاق، آوار، سابیر، اوغوز، بلغار، کنگر، ماجقار، آس و...) در آذربایجان حضور دارند. دیگر تورکانی که وارد خاک آذربایجان شده‌اند عبارتند از: هونها، اوینورها، آوارها،

بلغارها، خزرها و غیره. برخی از این گروههای تورک تا اروپا رفته و تشکیل دولت داده‌اند مانند: فین‌ها، آوارها، بلغارها، مجارها، سابیرها، قپچاقها، و خزران. برخی صاحب حکومت در حد امپراتوری نیز شدند و برخی دیگر راه اروپا را در پیش گرفتند که باز آنان دولت‌های خود را در اروپا پدید آوردند از آن جمله فین‌ها، بلغارها و مجارها اقوامی هستند که از آذربایجان گذر کردند و در اروپا دولت مستقل خویش را بنا نهادند. رویهمرفته می‌توان آذربایجان را مرکزی برای ترکان جهان بشمار آورد.

بارتولد، رنه گروسه، آرتور کستلر، دانلپ، پطروشفسکی، توین‌بی و ... به تاریخ مدنیت خزران و نقش آنان در تاریخ پرداخته و کتابهای سودمندی نوشته‌اند. از میان خود ترکان می‌توان به تحقیقات ارزشمند پرفسور ابراهیم قفس‌اوغلو، اؤزدک، زکی ولیدی توغان و... اشاره کرد. نوشته‌های لیو گومیلیو که خود از تبار ترکان است و امروز در جهان به عنوان "پدر علم قوم‌شناسی" شناخته می‌شود حرف اول را می‌زند و کتاب "کشف خزرستان" توانست بسیاری از موارد تاریخ نامکشف مانده‌ی تاریخ خزران را کشف کند و با یافته‌هایش پاسخ بسیاری از سوالات را داده است. تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، مروج‌الذهب و دیگر منابع عربی و فارسی اطلاعات خوبی دارند.

پروفسور آرتامونف، خزران را در قیاس با روسها، بسیار متمدن و پیشرفته می‌شمارد (کستلر، ۱۳۶۱، ۱۱۵). دولانوا، سیاح فرانسوی و زایاچکوفسکی در باره‌ی زبان خزری پژوهشهایی انجام داده و زبان آنان را جزو زبان‌های ترکی دانسته‌اند که امروز هم در بسیاری از کشورها مانند: لیتوانی، لهستان، بلغارستان و غیره مورد استفاده است، در عین حال، زبان کنونی چوواشها را همان زبان خزری می‌دانند.

مورخان بسیاری در نوشته‌های خود به قرابت‌های خزران با ترکان اشاره کرده‌اند (نگاه کنید به: اصطخری، ۲۲۲؛ ابن‌حوقل، ۳۹۶؛ ابن‌رسته، ۱۳۹). یکی از کهن‌ترین مآخذ موجود که از خزرها نام برده، و بصورت واضح از ارتباط آنان با هونها سخن گفته، یادداشتهای پریسکوس در ۴۴۸ م است (کستلر، ۲۶-۲۷؛ دانلپ، ۷). نسب خزران به یافث بن نوح می‌رسد که نیای همه‌ی مردمان خاورزمین است. (ن.ک: یعقوبی، ۱ / ۲۰؛ طبری، ۱ / ۲۰۵-۲۰۶؛ دینوری، ۲)؛ در همین روایتها، پیشینه‌ی تاریخ خزران به دوره‌های تاریخ افسانه‌ای ایران می‌رسد.

قلمروی امپراتوری خزران

مقاومت آنان در برابر هجوم اعراب زبازد همه‌ی مورخان است. عرب‌ها ابتدا خزرها را در سال ۶۶۱ شکست دادند، اما در سال ۶۸۵ خزرها با یورش خود تا جنوب آذربایجان پیش آمدند. پس از جنگ‌های متعدد در دهه‌ی ۷۲۰ ناچار به عقب‌نشینی به سوی شمال قفقاز شدند. با عقب‌نشینی خزرها به سمت شمال، از سال ۷۳۷، شهر آتیل پایتخت خزرستان شد.

خزرها کمابیش در سده‌ی دوم میلادی به همراه هون‌ها در شمال قفقاز و آذربایجان دیده شدند. طبری رویدادی مربوط به سده‌ی ۴ م را نقل کرده است که در آن خزران در جنگ ژولیانوس - امپراتور روم، با شاپور دوم (۳۰۹ - ۳۷۹ م)، متحد رومیان بوده‌اند. آنان در زمان خسرو انوشیروان در سده‌ی ششم با ساسانیان از در دوستی آمدند و در نهایت هجوم اعراب سبب نابودی ساسانیان و جدایی خزران از این سرزمین شدند.

در آستانه‌ی ظهور اسلام، خزران قدرت مهمی در روسیه جنوبی و قفقاز بودند. شدیدترین هجوم خزران به حکومت اعراب در سال ۷۹۹/۱۸۳ در خلافت هارون الرشید بود.

در منابع عربی، به برخورد کیخسرو با خزران برمی‌خوریم (طبری، ۱۳۷۵، ۲، ۴۲۷). این رویداد تاریخی، به دوران پیش از اسکندر برمی‌گردد. افسانه‌ی دیگر در متون فارسی دیده می‌شود که در کتابخانه‌ی لیدن نگهداری می‌شود. مؤلف این کتاب محمد بن علی کاتب سمرقندی در قرن ۱۲ م کتابش را به یکی از خاقانهای قاراخانیان تقدیم کرده است. این کتاب با نام "اعراض السیاسة فی اغراض الریاسة" می‌باشد. این کتاب را بارتولد دیده است (دانلپ، ۱۳۸۲، ۲۸).

مسعودی می‌نویسد: "خزران را به ترکی سابیر نامند". دانلپ نیز همین معنی را از محمود کاشغری در قرن ۱۱ دریافت می‌کند و اضافه می‌کند که خزران، سابیرها را در خود مستحیل کرده‌اند. (همان، ص ۳۸). دانلپ خزرها را با منشأ اویغوری می‌داند و می‌افزاید که با طوایف مختلف ترکان نیز پیوند عمیقی دارند (همان، ص ۵۵).

خزرها در سال ۱۰۸ هجری دوباره سر از آذربایجان درآوردند (ابن اثیر، وقایع سال ۱۰۸). خزران بار دیگر در سال ۱۱۰ هجری از آذربایجان سر برافراشتند. حارث ابن عمرو به مقابله برخاست. سال ۱۱۱ هجری نیز جرّاح بدانجا لشکر کشید و به سوی خزران تاخت. اما، نتوانست خزران را به زانو درآورد. در سال ۱۱۲ بزرگترین شکست اعراب از خزران محسوب می‌شود (طبری، ۱۳۷۵، ۲، ۱۵۳۰). جراح بر آن شد که خطر کند و در اردبیل به مقابله با خزران بپردازد. همینجا بود که خزران حمله را از سر گرفتند و اعراب رو به فرار نهادند. خود جراح نیز از پای درآمد. سرش را از تن جدا کردند و آوازه‌ی شکست اعراب بر سر زبانها افتاد. خلیفه بعد از تعویض چندین فرمانده، سعد بن عمروالحرشی را مورد اعتماد یافت. وقتی سعد به شهر خلاط در کنار دریاچه‌ی وان رسید آنجا را در تصرف خزران یافت (طبری، همانجا). سعد با استفاده از ایرانیانی که زبان خزری را می‌دانستند رو به حيله‌هایی آورد تا در خزران نفوذ کند. مورخان حتی از مسموم کردن آب نیز ابائی نداشته‌اند. مورخان نوشته‌اند که از این تاریخ به بعد است که خزران به یهودیت گرویدند!!

تاریخ طبری از حضور ترکان در زمان ساسانیان سخن می‌گوید. از حضور بهرام (طبری، جلد دوم، ص ۶۲۲) و قباد (ص ۶۴۱) و شاپور در آذربایجان و مواجهه‌شان با ترکان می‌گوید. بهرام که به آذربایجان گریخته بود به گفته‌ی طبری: "در میان ترکان می‌زیست" (همان، ص ۷۳۳). انوشیروان ۱۰ هزار اسیر از اقوام آبخاز و بنجر و بلنجر و الانها را در آذربایجان مسکن داده است. (ص ۷۴۶). هرمز هم که مادرش ترک و دختر ایستمی بود (همان، ص ۷۵۶). مسعودی هم در کتاب مروج الذهب از ترکان آذربایجان سخن می‌راند. (مسعودی، ص ۲۰۲). مسعودی ضمن سخن راندن از اشکانیان به عنوان ملوک الطوائف و تورانی‌زبان (ص ۲۲۸) بویژه از نیرومندی پچنق‌های آذربایجان (ص ۱۹۱ و ۱۹۷) صحبت می‌کند.

در نتیجه‌ی سیاستهای قوی ایستمی جنگهای سالهای ۵۷۱ بین ساسانیان و بیزانس آغاز گردید. در این میان گوگ‌تورک بطرف غرب راه افتاد و قفقاز آذربایجان بدست گوگ‌تورکها افتاد (آلتون‌گوگ، ص ۳۱).

کتاب‌های تاریخی مانند تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی و دیگران آذربایجان را سرزمین ترکان نامیده‌اند و پژوهشگران تاریخ نیز بر این گفته مهر تأیید زده‌اند؛ طبری در وقایع سال ۱۰۴ هجری می‌نویسد: «و فی هذه السنه غزا الجراح بن عبدالله الحکمی و هو امیر علی ارمینیه و آذربایجان ارض الترتک ففتح علی یدیه بلنجرم و هزم الترتک» و ابوالقاسم پاینده چنین ترجمه کرده است: در این سال جراح بن عبدالله الحکمی جنگ کرد. او امیر ارمنستان و آذربایجان سرزمین ترکان بود. وی بلنجر را فتح کرد و ترکان را شکست داد. (تاریخ طبری، ص ۴۰۴۴).

همه‌ی این نوشته‌ها ما را قانع می‌کند که آذربایجان در این سده‌ها، مسکن قبایل مختلفی از ترکان بوده است.

آذربایجان و اسلام

آنچه که از تاریخ برمی آید پیغمبر اسلام از ترکان شناختی داشته و عمر -خلیفه‌ی دوم، در مواجهه با ترکان این موضع‌گیری‌ها را مدّ نظر داشته است. از جمله پیغمبر توصیه کرده بودند که در مواجهه با ترکان به مسائل چندی توجه کنند و عمر، بارها به سردار خود توصیه می‌کند که پیامبر گرامی فرموده‌اند: در مواجهه با ترکان احتیاط کنید. تا زمانی که آنان حمله را آغاز نکرده‌اند شما هرگز آغاز کننده‌ی جنگ نباشید. طبری و دیگر مورخان عرب بارها بدین حدیث مراجعه می‌کنند. اصول سیاست خارجی پیغمبر در برخورد با ترکان دارای نکات جالبی توجهی است که عمر با رعایت آنها توانست نظر ترکان را جلب کند.

پیامبر در طول حیات خود توصیه می‌کرد که نسبت به ترکان بر مبنای «تجاوز نکردن» و «به خشم نیاوردن» آنان، رفتار کنید! در کنار احادیث بسیاری که از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است، حدیثی در سنن ابن داوود (یکی از شش مجموعه‌ی حدیثی معتبر) ثبت شده به احتمال زیاد است:

قال النبی صلی الله علیه و آله : «... ودعوکم و اترکو الترمک ما ترکوکم». (و تُرکان را رها کنید، تا زمانی که شما را رها می‌کنند). لازم به یادآوری است که نه تنها عمر، بلکه دیگر رهبران مسلمان نیز چنین سیاستی را علیه ترکان در برنامه داشته‌اند و اصل آن را فرموده‌ی پیغمبر می‌دانستند. در کتاب "فضائل الاتراک" بدین مساله اشاره شده و تفصیلاً بدان پرداخته شده است. این کتاب را جاحظ نوشته است و در آن از فضایل ترکان نوشته است.

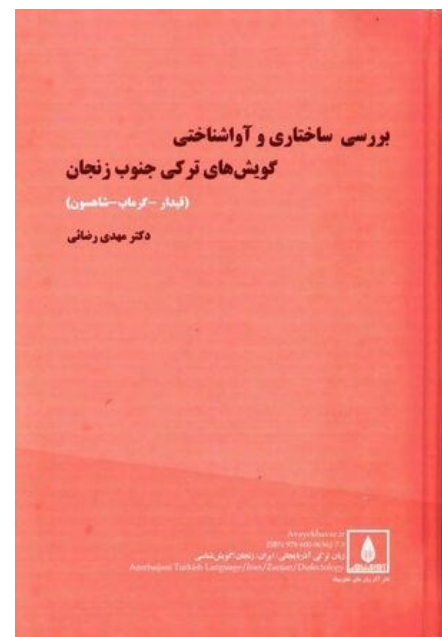
آذربایجان و اقوام مختلف آن:

در تورق تاریخ دیدیم که امپراتوری‌های گوک‌تورک‌ها و خزران کنفدراسیونی از مردمان با زبانهای ترکی بوده‌اند. کتب تاریخی همزمان با ظهور اسلام نیز از آذربایجان به عنوان سرزمین ترکان نام می‌برند. اینک نگاهی بدین اقوام که در داخل کنفدراسیون گوئی‌تورک‌ها و خزران بوده‌اند می‌اندازیم تا تأییدی بر نوشته‌های طبری و یعقوبی و دیگر مورخان اسلامی باشد. این اقوام عبارتند از: قپچاق‌ها، آوارها، اوغوزها، آس‌ها،

قپچاق‌ها

دشت قپچاق یا **دشت کومانی** دشت و ناحیه‌ای است در شمال دریای خزر که طایفه منسوب بدان را **قپچاق** یا **قپچاق** یا **قفجاق** گویند. این مکان همچنین محل سکونت سلجوقیان پیش از در دست گرفتن قدرت توسط آنان و فرمانروایی بر کشوری که امروز ایران می‌نامیم بود. در دهه ۱۰۳۰ میلادی تعدادی از قپچاق‌ها در خدمت خوارزمشاهیان بودند. همزمان با امپراتوری خزران، قپچاق‌ها در درون اتحادیه‌ی ترکان خزر قرار داشتند. قدمت حضور آنان در آذربایجان به سده‌های پیش از ظهور اسلام برمی‌گردد. **قپچاق**، مرکز دهستان قپچاق و روستایی از توابع بخش مرکزی شهرستان چهاربرج در استان آذربایجان غربی ایران است. همچنین روستایی در نزدیکی تبریز حدود ۴۰ کیلومتری تبریز وجود دارد که نام قپچاق دارد. همچنین در آناتولی نام چندین

روستا بدین اسم خوانده می‌شود. امروزه طوایفی که قپچاقی خوانده می‌شوند در نقاط مختلف آذربایجان از جمله اطراف تبریز، قیدار (در استان زنجان)، اورمیه زبان خود را قپچاقی می‌خوانند و لهجه‌ای از گویشهای ترکی معمول می‌باشد. مشخصات این لهجه توسط دکتر مهدی رضائی (به عنوان تنز دکترای خویش مورد تحقیق و بررسی دقیق انجام داده و مشخصات آن را تدوین کرده است (رضائی، ۱۳۹۶). دکتر محمد کیلدیروغلو در کتاب خویش ساکنان روستاهای چانتای، اودای، مونتای، هوشالای در آناتولی را از طوایف قپچاقی می‌دانند. (Kildiroğlu, 2022, 82).

سابقه‌ی تاریخی روستای قپچاق در آذربایجان غربی بنابر اظهارات مردم محلی، به هزاران سال قبل برمی‌گردد. البته آثار تاریخی و زیرخاکی از جمله کوزه‌های سفالی و متعلق به قپچاق‌ها بدست آمده است. این روستا در سالیان خیلی پیش در اثر بالا آمدن آب دریاچه اورمیه و بلایای طبیعی دیگر و... از بین رفته و به محل امروزی خود در نزدیکی شهر چهاربرج منتقل شده‌است. خرابه‌های روستای قپچاق قدیم در حال حاضر با عنوان (کُهنه کند) در نزدیکی این روستا موجود است. از آثار تاریخی روستای قپچاق زیارتگاه تاج‌الدین علی، مبین قدمت هزاران ساله است. از نظر مورفولوژی اراضی این روستابخشی از جلگه میاندوآب به‌شمار می‌آید که در قسمت سفالی مردق چای و زرينه تشکیل یافته که در مقیاس کوچک می‌توان اراضی هموار این منطقه را تحت عنوان دشت قپچاق نامید.

در زمینه کلمه‌ی قپچاق نقل قول‌های متعددی است که به قولی کلمه قپچاق بر گرفته از همان دشت قپچاق در شمال غربی قاره آسیا، غرب قزاقستان و جنوب روسیه امروزی که ترک‌های قپچاقی در آن جا ساکن شده‌اند و به کشاورزی و دامداری پرداخته‌اند. در زبان مردم آذربایجان و میان عامه، قپچاق از دو کلمه‌ی «قپ» (خوشه‌های گندم) «چاق» (مرغوب، حاصلخیز)

تشکیل شده است که به معنای منطقه‌ای که از نظر کشاورزی و کشت گندم و جو خاک‌های حاصل خیزی و مرغوبی دارد (ولائی، ۱۳۹۷، ۱۶۶).

البته در این زمینه (کلمه قپچاق) نقل قول‌های متعددی مطرح شده است: به قولی کلمه قپچاق بر گرفته از همان دشت قپچاق در شمال غربی قاره آسیا، غرب قزاقستان و جنوب روسیه امروزی که ترک‌های قپچاقی در آن جا ساکن شده‌اند، انتخاب شده است. چون این منطقه از نظر کشاورزی بسیار مرغوب بوده و محل نگهداری اسب‌های نظامیان و دام‌های حکومتی بوده است و افرادی از قوم قپچاقی در این منطقه ساکن شده و به کشاورزی و دامداری پرداخته‌اند^۱ (ولائی، ۱۳۹۲، ۱۶۶). در باره‌ی ریشه نام قپچاق داستان‌هایی موجود است؛ خود اهالی قپچاق این نام را به معنای «درخت توخالی» تعبیر می‌کنند. می‌گویند، در درون درختی توخالی، جد اولیه‌ی آنها فرزند خود را به دنیا آورد (داستان اوغوزخان). با وجود این، گلدن خاطر نشان می‌کند که معنی اصلی نام و ریشه‌شناسی این قومیت «همچنان مورد اختلاف و گمانه‌زنی باقی می‌ماند» (2007, Kipchak, Encyclopædia,

بیزانسی‌ها، قپچاق‌ها را «کومان» (Kumanos) (KILDIROĞLU, 2022) و روس‌ها نیز آنان را پولووت (Polovetes) نامیده‌اند. این نام به افرادی اطلاق می‌شود که رنگ موهایشان بلوند بوده است. غربی‌ها کومان را بدین خاطر به قپچاق‌ها اطلاق کرده‌اند چون آنان دارای موهای طلایی بودند. ایتالیایی‌ها آنان را Pollad به همان معنا خوانده‌اند، ارمنی‌ها قپچاق‌ها را Hardeş خوانده‌اند که معنای زرد کمرنگ می‌دهد و آلمانی‌ها نیز بدانان Valwen می‌گویند. همه‌ی این واژه‌ها به معنای «گندمگون» است چرا که اینان چشم آبی و روشن مو بوده‌اند. (Kildiroğlu, 2022, 51). در منابع اسلامی اینان را «قپچاق» و یا «قفچاق» نامیده‌اند.

طبق نقشه‌هایی که اروپایی‌ها از اسکان قپچاق‌ها ارائه داده‌اند آنان از سیبری به قفقاز و داخل ایران آمده‌اند از طریق آذربایجان نیز به آناتولی رفته‌اند. قپچاق‌های قفقاز نیز در داخل اتحادیه‌ی ترکان مستقر در آذربایجان تلفیق یافته‌اند. چاغری بیگ سلجوقی در دهه ۱۰۴۰ میلادی یک امیر قپچاق را در خوارزم به اسلام دعوت کرده بود. اما در سده‌های بعدی اتحاد قبیله‌ای قپچاق‌ها شامل عناصر ترک و مغول بود. میان سال‌های ۱۲۱۷ تا ۱۲۳۷ میلادی مغول‌ها دشت قپچاق را تسخیر کردند. گروهی از قپچاق‌ها به نام کوتن به مجارستان گریختند. قپچاق‌ها بازمانده به مرور در مغول‌ها حل شدند. بعدها در زمان جنگ‌های میان امیر تیمور و توقتمش در ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ میلادی، بازمانده قپچاق‌ها و قپچاق‌های مغول شده تجدید سازمان قبیله‌ای یافتند. سپس در آینده اینان به نیروی اصلی اردوی نو قای تبدیل شدند.

^۱ محمد ولایی، تنوع بخشی به اقتصاد روستایی جهت تحقق توسعه پایدار روستایی، مطالعه موردی دهستان مرحمت آباد شمالی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان، ۱۳۹۲.

قپچاق‌ها در کنار دیگر طوایف ترک اسکان داشته‌اند. گفته‌اند که قپچاق‌ها شاخه‌ای از کیمک‌ها هستند. آنان از دوران پیشتر در میان دیگر ترکان محاط بودند: **اوغوزها** که در مناطق جنوب قپچاق‌ها یعنی در غرب رود ولگا، میان رود سیحون در جنوب وایرتیش در شمال شرقی می‌زیستند. **قارلوق‌ها** نیز در اطراف دریاچه «ایسیق» ساکن بودند. در ناحیه شرق یعنی تیان شان نیز یک قوم ترک دیگر یعنی **اویغورهای** زرد اقامت داشتند. قپچاق‌ها بخشی از جامعه **گوگ‌تورک** را تشکیل می‌دادند. قپچاق‌ها در نیمه‌ی دوم سده‌ی یازده میلادی، از دریاچه بالخاش تا ایرتیش را در اختیار داشتند ولی از طرف **قیطان‌ها** تحت فشار قرار گرفته و به دلیل کمبود چراگاه، وادار به کوچ به سوی غرب شدند. **اوزها** که پیش روی آنها بودند، به بالکان کوچ کردند و در دشت‌های جنوب روسیه آرام گرفتند.

قپچاق‌ها به مدت یک نیم قرن تا زمان استیلای مغول، بر دشت‌های شمال دریای سیاه حاکم بودند. آنان در ۱۰۵۵ میلادی با کنیز «پریاسلاول» پیمان بستند ولی در ۱۰۶۱ میلادی روس‌ها را بدون توجه به این پیمان، شکست داده و در ۱۰۶۸ میلادی نیز به بهانه در خدمت گرفتن فراریان اوز و پئچنق، به روس‌ها هجوم آورده و قشون متحد آنها را در نزدیکی کیف تار و مار کردند. در ۱۰۸۰ میلادی از دریاچه بالخاش و حوزه تالاس تا مصب رود دانوب را در دست داشتند. مرکز حکومت آنها بیشتر میان رود دن و دنیپر بود.

ناحیه‌ی قوبان در قفقاز و ولگا در شمال تا حدود بلغارها، زیر فرمان قپچاق‌ها بود. این قلمرو پهناور شامل دشت‌های سبیری غربی و دشت‌های اروپای شرقی می‌شد. از این پس این دشت‌ها با نام «دشت قپچاق» خوانده شد. در این دوره اقوامی چون روس‌ها، بلغارها، آلان‌ها، بورتاس‌ها، خزرها و «اولان»‌ها تحت حاکمیت قپچاق می‌زیستند.

کشور قپچاق از پنج بخش تشکیل می‌شد: مناطق اورا، ولگا، دن-دونتس، دنیپر سفلی و دانوب. قپچاق‌های ساکن این مناطق هر کدام تحت فرمان یک باشبوغ (فرمانده) زندگی می‌کردند. در این دوره دو تن از باشبوغ‌ها به نام‌های «آلتون آپا» و «ساری خان» نقش مهم ایفا کردند. قپچاق‌ها در ۱۰۹۱ میلادی به مجارستان و یک سال بعد به لهستان وارد شدند. آنان در ۱۰۹۳ میلادی دوباره به قلمرو بیزانس هجوم آورده و در همان سال و سال بعد، روس‌ها را گرفتار یورش خود کردند.

هدف قپچاق‌ها از یورش‌ها این بود که از طریق تحت فشار قرار دادن آنان، امنیت دشت را تامین کنند. میانه قپچاق‌ها با روس‌ها هرگز دوستانه نبوده و غالباً میان آنها جنگ جریان داشت. آنان در فاصله ۱۱۱۱-۱۱۰۵ میلادی ۴ بار با هم جنگیدند.

گستره امپراتوری قپچاق‌ها

در سال ۱۱۲۳ میلادی قپچاق‌ها تفلیس را تسخیر کرده و شیروانشاهان را وادار به پرداخت خراج کردند. همزمان آنان جنگ با اتابکان را در آذربایجان آغاز کردند. در سال ۱۱۸۵ میلادی بسیاری از قپچاق‌ها که در گرجستان ساکن شده بودند، مسیحی شدند.

امپراتوری قپچاق در برابر ایلغار مغول در ۱۲۲۰ میلادی از هم پاشید و مغلوب لشگرهای «جبه» و «سوبوتای» شده و در اولوس (دولت-حکومت) «جوجی» داخل شدند. پس از این حادثه، بخشی از قپچاق‌ها به مجارستان و بخشی دیگر به نزد بلغارهای ولگا رفتند و در آنجا جای گرفتند. این قپچاق‌ها به آرامی لهجه‌ی ترکی رایج در میان بلغارهای ولگا را به لهجه‌ی قپچاق تغییر دادند. پس از استیلای مغول، دولت (آلتون اوردو) اردوی طلایی در دشت قپچاق بر پا شد (۱۲۵۶م). قبائل پئچنق، اوز و قپچاق در سده‌های ۹ تا ۱۳ میلادی مانع رسیدن روس‌ها به دریای سیاه شده و موجب ترکی شدن مناطق همسایه شدند.

جوانان زر خرید به مصر برده شده و در ارتش ایوبیان داخل شدند. به آرامی تعداد و نفوذ اینان در قشون افزایش یافت. سرانجام در سال ۱۲۵۰ میلادی «عزالدین آی بیگ» به جای سلطان ایوبی، قدرت را در دست گرفته و پادشاهی ترک را در مصر تشکیل داد. پس از او سلطان «قوتوز» و سپس سلطان «بیگ بارس» بر اورنگ پادشاهی تکیه زدند. سلطان بیگ بارس از خود کاردانی و جسارت بسیار نشان داده و مغولان را از سوریه بیرون راند. بدین ترتیب او خلافت اسلامی را احیا کرد.

سلطان (قالاوون) نیز که پس از بیگ بارس فرمانروا شد، یک ترک قپچاق بود (۹۰-۱۲۷۹م). او سلسله ممالیک مصر را تأسیس کرده و قشون‌های مغول و فرانک را شکست داد. فرزندان او تا سال ۱۳۸۲ میلادی بر مصر حکومت کردند. در این زمان حکومت ممالیک مصر را حکومت ترک و مصر و سوریه را نیز ترکیه می‌گفتند. در ۱۵۱۷ میلادی ممالیک مصر به دست ترکان عثمانی افتاد.

بخشی از قپچاق‌ها در برابر ایلغار مغولان، به امپراتوری بیزانس وارد شدند. بخش دیگر نیز به مجارستان کوچ کردند و پس از این، بسیاری از واژگان قپچاق به زبان مجاری راه یافت. لهجه ترکی قپچاق در این زمان بسیار گسترش یافته بود. کودکس کومانیکوس (Codex cumanicus) مهم‌ترین نمونه این لهجه است. این کتاب در واقع کتاب دستور و لغت لهجه ترکی

قپچاق است. این کتاب توسط میسیونر های مسیحی، با هدف ترویج بهتر دین مسیح در میان قپچاق ها نوشته شده است (۱۳۰۳ م).

بی هیچ تردیدی زبان قپچاقی از شاخه های ترکی است و اختلاف چندانی با ترکی آذربایجان ندارد. دکتر کیدیراوغلو معتقد است امروز در دنیا ترکان در مجموع به دو زبان اوغوز و قپچاق سخن می گویند (Kildirli, 2022, 80).

قره قالپاق ها

قره قالپاق هایی که امروزه بخشی در قفقاز، آذربایجان غربی و بخشی دیگر در مصب رود جیحون در آسیای مرکزی زندگی می کنند، اصالتاً آمیزه ای از اختلاط پیچنق، اوز و قپچاق هستند. چنین به نظر می رسد که قاقاووزهای رومانی نیز از نسل اوزهایی هستند که در سده ۱۳ میلادی بدانجا کوچ کرده و مسیحی شده اند. دولت رومن در ۱۳۳۰ میلادی در رومانی توسط یک حکمران از قبائل ترک قومان، قپچاق به وجود آمد. نام این بنیانگذار «باسار آبا» (نامی از مصدر باسماق- فشار دادن به اضافه آبا از عناوین ترک) پسر «توخ تمیر» بود. منطقه بسارابی در شمال رومانی نیز نام خود را از این شخص گرفته است.

آوارها

آوارها یکی از اقوام ترک زبانی هستند که در سده ی ششم میلادی بسوی آذربایجان آمدند و مدتها در این منطقه ساکن شدند بطوری که امروز هم تعداد زیادی از آنان در مناطقی از آذربایجان ساکنند. بسیاری از مورخان از جمله مناندر پروتکتور (Menander Protector) مورخ بیزانس در قرت ششم میلادی در کتاب تاریخ خود که حوادث سالهای ۵۵۸-۵۸۵ را گزارش نموده است از آوارها سخن می راند (دهقی، ۱۳۹۱، ۲۵۶ و ۲۵۷). اکثر مورخان و پژوهشگران معاصر نیز حضور آنان را در تاریخ به سده های پنجم و ششم میلادی اعلان می کنند.

آوارها که ابتدا با نام ژوان ژوان ها نیز نام برده شده اند با هجوم گوک تورکان از محل استقرار خود مجبور به کوچیدن بسمت غرب شدند و به قفقاز آمدند. مدتهای زیادی در میان خزران نیز حضور یافتند. این اسکان مربوط به سالهای بعد از ۵۵۲ م برمی گردد (ساندرز،)؛ ولی در سالهای ۴۶۰ دارای حکومتی مستحکم بودند. تاریخ نشان می دهد که سردار بزرگ آنان بومین خاقان بود که وقتی دختر خاقان ژوان ژوان را خواستگاری کرد جواب منفی شنید و بنابراین علیه آنان شورید و حکومت گوک تورک را بنا نهاد. با این کار بومین خاقان، ژوان ژوان ها (یا همان آوارها) ابتدا بسوی قفقاز و آذربایجان آمدند و سپس بسوی اروپا راه گشودند. نخستین تماس آوارها با بیزانس نیز بسال ۵۵۸ ثبت شده است.

آوارها در داخل سرزمینهای ترکان قفقاز جایگاه معتبری داشتند. محل سکونت آنان غرب دریای خزر بود که تا جنوب آذربایجان نیز کشیده می شد. تماس آنان با دیگر اقوام ترک در قفقاز در سالهای ۴۶۰ به بعد صورت گرفته است. تا این تاریخ آنان امپراتوری

خود را داشتند و اوج قدرت آنان در همین دوران بوده است. مهمترین خاقان آوارها بایان کاغان بود که فرستاده ی بیزانس را نیز به حضور پذیرفت و به همین خاطر، با کوچ به غرب با مقاومت خاصی روبرو نشدند. پریسکوس مورخ بیزانس تاریخ آمدن آنان به اروپا و تماس با بیزانس را بسال ۵۶۲ می نویسد. با فوت ژوستینیان در سال ۵۶۵ بایان کاغان فرستاده‌ای را پیش جانشین وی فرستاد و فوت امپراتور را تسلیت گفت. همین امر سبب شد برخورد بیزانس با آوارها تند و از روی دشمنی نباشد. نفوذ آوارها بتدریج در اروپا آغاز شد. همین نفوذ سبب گردید در اروپا قدرتی پیدا کنند. مناندر پروتکتور به گذشته‌ی آوارها نیز می‌پردازد و از خستگی ژوستینیان از جنگ‌های مکرر سخن می‌راند و وقتی نوبت آوارها می‌رسد دیگر از جنگ خسته شده بود و دنبال دوستی‌ها می‌گشت.

هرچند رسیدن آوارها به اروپا تهدیدی برای دولت‌های اروپایی محسوب می‌شد ولی اوضاع طوری پیش رفت که آوارها نیازی به جنگ و خونریزی نداشته باشند؛ حتی ژوستین امپراتور بیزانس سرزمینی را در اختیار آنان نهاد. (مناندر، ص ۲۸۶). رابطه‌ی آوارها با فرانکها چندان آرام نبود و هجوم‌های مکرر فرانکها با شکست و پیروزیها پیش می‌رفت. بنا بنوشته‌ی مناندر، آوارها توانستند نه تنها فرانکها بلکه اقوام دیگر اروپا را نیز تحت اطاعت خود درآورند (تیموتی، ۱۴۰۰، ۲۸۶).

آوارها یکی از قوم‌های بومی قفقاز هستند که سکونتگاه تاریخی آنان کوهستان‌های داغستان است و یکی از پرجمعیت‌ترین قوم‌های کنونی داغستان هستند. آوارها علاوه بر داغستان در جلگه‌های بویناکسک، خاساویورت، و قیزیل‌یورت، چچن، قالموقستان و دیگر مناطق فدراسیون روسیه نیز زندگی می‌کنند و جمعیت آن‌ها به بیش از یک میلیون نفر می‌رسد. سکونتگاه اصلی آوارها در داغستان حوزه رودخانه آوار کویسو، آندی کویسو و قره کویسو است. آوارها همچنین در آذربایجان بیشتر در شهرستان بالاکن و شهرستان زاقاتالا زندگی می‌کنند.

بنا بر گفته‌های خاورشناس داغستانی آ.ام. محمدادیف "در دهه‌ی بیستم از سده‌ی بیستم در ترکیه بیش از ۳۰ دهکده وجود داشته که قومیت ساکنان آن‌ها داغستانی بوده‌است و دو سوم جمعیت این داغستانی‌ها آوارها بوده‌اند. اکثریت آنان مسلمان و از مذهب سنی شافعی هستند. آوارها پیش از نفوذ اسلام یهودی بوده‌اند.

در قرن ششم میلادی مناندر پروتکتور زبان آوارها را شبیه به زبان هون‌ها معرفی کرده است. این نظریه باعث تقویت نظریه‌ای می‌شود که زبان آوارها را از شاخه اوغور زبان‌های ترکی می‌داند. به گفته مسعودی جغرافیدان عرب قرن دهم، پادشاه آوار از نوادگان بهرام پنجم، پادشاه ساسانی قرن پنجم بود. یعقوبی هم در سده‌ی دهم میلادی خاطرنشان می‌کند که تخت طلایی آنان، هدیه‌ی خسرو انوشیروان در قرن ششم بوده است.

پچنق‌ها

پچنق‌ها و یا پاتزیناک‌ها (Patzinaks یا Pechenegs) قومی تُرک‌نژاد و نیمه‌کوچ‌نشین بودند. آنان به زبان پچنقی که از زبان‌های ترکی تبار بود سخن می‌گفتند. در قرن‌های ۹ و ۱۰ میلادی، پچنق‌ها بیشتر استپ‌های جنوب شرقی اروپا و شبه جزیره کریمه را تحت کنترل داشتند. در قرن نهم، دوره‌ای از جنگ‌ها را با روس‌های کیف داشتند که گاهی به جنگ‌های تمام عیار تبدیل می‌شد.

نام این قوم در زبان‌های مختلف به صورت‌های گوناگون آمده است: مؤلفان یونانی آن را به صورت پاتسیناک و مؤلفان بیزانسی با نام‌های پاتزیناکی (پاتزیناکایه)، پی‌چی‌نیگی، پچنکی و جز آن‌ها معرفی کرده‌اند. در متون اسلامی عربی و فارسی نام این قوم به صورت‌های بجاناک آمده است. کاشغری نام این قوم را بجانک نوشته است. در زبان گرجی این قوم را پاچانیکی، و در ارمنی پاچیناک می‌نامیدند. در زبان مجاری نام این قوم به صورت‌های بیسنی و پی‌چناتی آمده است. در متون لهستانی این نام به صورت‌های پیه‌چی‌نیگ و پین‌چنک، و در روسی پچنق ثبت شده است.

کاشغری قوم بجانگ (پچنق) را در یک جا قبیله‌ای از غزان، و در جای دیگر از ترکان معرفی کرده است. کتاب حدودالعالم آنان را بجانک ترک می‌نامد (حدودالعالم، ۱۳۶۲، ۲۷۸).

پچنق‌ها از نوادگان کنگره‌های باستانی هستند. کتیبه‌های اورخون، کنگرها را در میان مردمان تابع خاقانات ترک شرقی ذکر کرده‌اند. سرزمین پچنق‌ها بین دریای آرال و مسیر میانی سیر دریا، در امتداد راه‌های بازرگانی مهمی که آسیای مرکزی را به اروپای شرقی متصل می‌کرد، قرار داشت. آنان در پایان سده نهم میلادی در غرب رود ولگا اقامت گزیده بودند. سیاستمداران روم شرقی از طریق اتحاد با قوم پچنق می‌کوشیدند تا در برابر قشون روسیه به وجود آورند.

در جنگ ملازگرد پچنق‌ها به همراه بسیاری اقوام دیگر در جبهه بیزانس و علیه ترکان سلجوقی می‌جنگیدند. در هنگامه جنگ اما افراد پچنق و اوغوز از سپاه بیزانس جدا شده به نیروهای سلجوقی پیوستند. این عمل آن‌ها باعث اضطراب نیروهای بیزانسی و شکست آنان گردید. پچنق‌ها به کشمکش با بیزانس ادامه دادند. آنان در زمان امپراتور «آلکسیو کومننوس» به تراکیا وارد شدند. در ۱۰۹۱ میلادی تا نزدیکی استانبول پیش رفتند و استانبول را تهدید کردند. در همین زمان نیز سلجوقیان در آناتولی پیشروی می‌کردند مجبور شدند به آنان بپیوندند.

هنگامی که ژان کومنن، پچنق‌ها را در روملی شکست داد، گروهی از آن‌ها را به منظور ایجاد روستاهایی در سرزمین‌های بالکان ساکن کرد و به بقیه آن‌ها نیز با شرط پرداخت مالیات به او، زمین‌های حاصلخیزی در نزدیکی ازمیت، در نزدیکی استانبول، اختصاص داد.

با گذشت زمان، پچنق‌ها در جنوب دانونب هویت ملی خود را از دست دادند و به طور کامل جذب شدند، عمدتاً با رومانی‌ها و بلغارها. جوامع قابل توجهی از آنها در مجارستان، در حدود ۱۵۰ روستا حضور دارند (امامی خویی، ۱۳۸۴، ش ۵۳، ۵۶ / توران، ۱۳۸۰، ش ۳۳ و ۳۴، ۵۸).

گومیلف مدعی است که در اواخر سده ۵م در نتیجه اختلاط ترکان آلتای با مهاجران، مجموعه‌ای مرکب از ۵۴۶ قبیله پدید آمد که تورکوت نام گرفت. اینان به تدریج در سرزمین‌های دورتر از آلتای پراکنده شدند و به غرب روی آوردند. پچنق‌ها ظاهراً از این مجموعه بودند که با غزان درآمیختند. بارتولد با استناد به نوشته کاشگری و رشیدالدین فضل‌الله، پچنق‌ها را از جمله‌ی اوغوزها آورده است.

اوغوزها که در نواحی شمال شرقی پچنق‌ها می‌زیستند، حدود سال ۲۴۶ق/۸۶۰م پچنق‌ها را به سوی غرب راندند. اندکی بعد در آخرین دهه سده ۹م پچنق‌ها در همسایگی خزران جای گرفتند، خزران نیز برای وصول مالیات، همواره آنان را در معرض تاخت و تاز قرار می‌دادند. در اواخر سده ۹ق/۹م پچنق‌ها به محدوده مرزهای غربی خزران روی آوردند و در آن‌جا مستقر شدند. گردیزی که در سده ۱۱ق/۱۱م می‌زیسته، پچنق‌ها را خدواندان مال نامیده است. وی ضمن شرح ثروت پچنق‌ها می‌افزاید که آنان دارای گوسفندان، ستوران، ظرف‌های زرین و سیمین و سلاح‌های بسیارند و کمرهای سیمین دارند. کار اصلی آنان پرورش دام بود. در سده ۱۰ق/۱۰م پچنق‌ها دو شاخه (شرقی و غربی) شدند. در سال‌های ۳۰۲، ۳۰۸ و ۳۵۷ق/۹۱۵، ۹۲۰ و ۹۶۸م پچنق‌ها به اراضی روس‌ها هجوم بردند. در ۳۳۲ق/۹۴۴م ایگور، فرمانروای دولت کیف روس با دولت بیزانس به جنگ پرداخت. پس از او فرزندش اسویاتوسلاو ۲ نیز با دولت بیزانس در ۹۷۱/۳۶۰م درگیر شد.

این هر دو فرمانروا در پیکار با دولت بیزانس از جنگجویان پچنق بهره می‌جستند. در ۳۶۱ق/۹۷۲م پچنق‌ها به تحریک دولت بیزانس به متحدان روس خود حمله بردند و گروه کثیری از آنان را در کنار رود دنیپر منهدم کردند. در ۴۲۷ق/۱۰۳۶م یاروسلاو ۳ در نزدیکی کیف رزمندگان پچنق را سخت درهم شکست. با این شکست، هجوم پچنق‌ها به روس‌ها پایان گرفت.

در سده‌های ۵ و ۶ق/ ۱۱ و ۱۲م فرمانروایان روم شرقی (بیزانس) کوشیدند تا برای پیکار با روس‌ها از پچنق‌ها بهره جویند، در سده‌های ۶-۱۲ق/۱۰-۱۲م پچنق‌ها بارها به سرزمین مجارها حمله بردند و در مرزها و درون سرزمین آنان پراکنده شدند. در سده‌های ۸-۱۴ق/۱۳-۱۴م پچنق‌ها از صورت قومی واحد بیرون آمدند و با ترکان، مجارها، پولوتس‌ها، روس‌ها و اهالی روم شرقی درآمیختند و در آنان مستحیل شدند.

بر ظروف طلائی که در گنجینه‌ای در مجارستان یافت شده، نوشته‌هایی به زبان ترکی پچنق با الفبای گوگ‌تورک بدست آمده است. (KURAT, 1937). زبان پچنق‌ها از گروه قپچاقی زبان‌های ترکی است ولی درباره‌ی آداب و رسوم و دین آنان آگاهی کافی در دست نیست. ادیسی می‌نویسد: پچنق‌ها همانند خزران و بلغارها جامه‌های بلند می‌پوشیدند.

ابوعبید بکری دربارهٔ دین پچنق‌ها می‌نویسد که آنان ابتدا به دین مجوس بودند، ولی پس از آغاز سده‌ی ۴/۱۰م فقیه‌ی مسلمان که به اسارت درآمده بود، آنان را به پذیرش دین اسلام فرا خواند؛ در نتیجه پچنق‌ها به اسلام روی آوردند و این امر موجب درگیری‌هایی شد که مسلمانان در آن پیروز شدند. ابن رسته دین پچنق‌ها را شبیه دین غزان دانسته است.

آس‌ها یا آلان‌ها

آس‌ها یا آزاها یکی از اقوام ترک ساکن قفقاز شمالی و آذربایجان در دوران باستان بوده‌اند. بازمانده‌ی این قوم در اوستیا - مرز روسیه و گرجستان زندگی می‌کنند. آس‌ها ترک‌زبانانی بوده و هستند که به عقیده‌ی برخی از زبان‌شناسان نام‌های جغرافیایی بسیاری از مناطق آذربایجان از آن گرفته شده است مانند آذربایجان که ترکیبی از آس یا آزا+ار+بای+گان می‌باشد و یا آراز یا ارس ترکیبی از آزا+آس است و آستارا و آسیا نیز از این واژه ساخته شده‌اند که نشانگر سکونت آس‌ها در آذربایجان می‌باشد. آس‌ها به زبانی که از زبان سکایی-سرمتی گرفته شده بود صحبت می‌کردند و به نوبه خود به زبان اوستیایی جدید تبدیل شد. آنان شاخه‌ای از اقوام سکاها یا اسکیت‌ها بودند که در سده‌ی اول پیش از میلاد در ناحیه آزوف و مناطق قفقاز جنوبی ساکن شدند. از آنجا به آناتولی، شبه جزیره‌ی کریمه و قفقاز شمالی رفتند.

آس‌ها در سال ۳۷۲ میلادی مغلوب هون‌ها شدند و لذا گروهی از آنان به غرب و گروهی دیگر، به سوی کوهپایه‌های قفقاز مهاجرت کردند. در قفقاز جنوبی اتحادیه‌ای به رهبری آن‌ها و طوایف محلی قفقاز تشکیل یافت.

در حدود العالم درباره‌ی آس‌ها یا آلان‌ها چنین آمده است: «مشرق و جنوب وی سریر است و مغرب وی روم است و شمال وی دریای خزر و بخاک خزر است و این ناحیتی است اندر شکستگی‌ها و کوه‌ها و جایی با نعمت و ملکشان ترساست و مردمانی بت‌پرست و مردمان وی گروهی کوهی‌اند و گروهی دشتی، و لشکر ملک اینجا به شهر خیلان، باشد و بندر کاسک شهر در الان از این ناحیت است». (ناشناس، ۱۳۶۲ / بارتولد، ۱۳۷۲).

تاریخ آلان‌ها را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد:

از آغاز تا عصر مسیحیت و مهاجرت بزرگ

از پایان دوره پیشین تا حمله مغول

از حمله مغول تا کنون.

در دوره‌ی اول، آلان‌ها قبایلی چادرنشین، دامدار و رزمجو بودند که جنگجویان حرفه‌ای خود را در اختیار شاهنشاهی اشکانی، شاهنشاهی ساسانی و امپراتوران رومی قرار می‌دادند. سواره نظام آلان‌ها بسیار پرآوازه بود. آنان از دروازه دریند وارد شده و به آذربایجان آمدند (ابن اثیر، ج ۳، ۱۳۹۱، ۱۱۸).

گروهی از الان‌ها به صورت مردمانی کوچ‌نشین درآمدند که میان شرق و غرب اروپا پراکنده شدند. الان‌ها در سال ۴۵۱ میلادی با هون‌ها به سرکردگی آتیلا جنگیدند. پس از مرگ آتیلا، الان‌ها تلاش کردند که از زیر یوغ هون‌ها خارج شوند. بخش بزرگی از آنان در گل و بخشی دیگر در منطقه کاتالونیا ساکن شدند. نام کاتالونیا تشکیل شده از گوت و الان است و به معنی استان گوت‌ها و الان‌ها می‌باشد.

الان‌های قفقازی بخش‌هایی از دشت‌های قفقاز و دامنه‌های کوهساران سرچشمه‌های رود کوبان را از زلنچوک (Zelenchuk) تا الان در شرق تسخیر کردند و به کشاورزی و دامپروری پرداختند. سپس شهرهایی ایجاد کرده و ساختارهای حکومتی پدید آوردند. همچنین مراودات فرهنگی و سیاسی با بیزانسی‌ها، گرجی‌ها، آبخازها، خزرها و روس‌ها ایجاد نمودند. آنان در قرن دهم مسیحیت را پذیرفتند.

در سال ۸۷۵ میلادی سرداران خلیفه بغداد به قفقاز تاختند و با الان‌ها و آبخازها جنگیدند و سرزمین خزرها را هم ویران کردند. اما الان‌ها کشور و دولت خود را بازسازی کردند. در متون بیزانسی، فارسی و عربی سده‌های میانه از ایشان نام برده شده‌است. مسعودی نوشته‌است: «پادشاهی الانها از داغستان تا ابخازستان امتداد دارد و شاه الانها سی هزار سوار جنگی در خدمت دارد و روستاها بسیار نزدیک هم می‌باشند». (مسعودی، ۱۳۶۵، ۲۸۷).

هجوم مغول‌ها در قرن سیزدهم و یورش‌های تیمور در قرن چهاردهم ضربه‌ای مرگبار بر کشور و مردم الان داشت. عزالدین بن اثیر الجزری گزارش داده‌است: «تاتارها به الانها تاختند، ایشان را کشتار کردند و از هیچ هتک حرمت و چپاولی فروگذار نکردند و اسیر بسیار گرفتند و سپس به سوی قبیچاق‌ها تاختند». باقی‌مانده الان‌ها به سه گروه تقسیم شدند:

یک گروه به سمت کوهپایه‌ها و دره‌های قفقاز مرکزی عقب نشستند و تا به امروز در آن مکان‌ها زندگی می‌کنند و «آس» نامیده می‌شوند. گروه دوم به همراه قبیچاق‌ها (Qipchaqs) به سوی اروپا مهاجرت کردند و در مجارستان ساکن شدند. در نامه‌ها و تاریخنامه‌های مجاری و روسی از ایشان به عنوان «آس» و «یاس» "Yas" نام برده شده‌است. آن‌ها زبان و فرهنگ خود را تا قرن ۱۵ میلادی حفظ کردند ولی پس از آن کم‌کم زبان مجاری را پذیرفتند و میان ایشان حل شدند. گروه سوم به خدمت خاقان‌های مغول درآمدند. بنا به نوشته تاریخنامه‌های چینی، سلحشوری آن‌ها تأثیر فراوان در گسترش و پیشرفت مغول‌ها داشته‌است.

آنچه که از تحقیقات و شواهد مکتوب بجا مانده‌است، می‌توان نتیجه گرفت که پس از حمله‌ی مغول، لفظ الان رفته رفته متروک شد و آس جایش را گرفت؛ اما آنان نیز همانند اوست‌های کنونی از هر دو نام برای خویش استفاده می‌کنند. از اسمقبیله‌ی آس، نام آذربایجان، آسیا و آراز گرفته شده‌است.

آلانی‌ها در طول جنگ‌های بیزانس و عرب، همچنین جنگ‌های خزر و عرب در قرن هشتم یک دولت حائل بود. تئوفان شرح مفصلی از مأموریت لئون ایسوریایی به آلانی‌ها در اوایل قرن هشتم ارائه داده است. لئون توسط امپراتور ژوستینیان دوم مأمور شد تا به رهبر آلانی‌ها، ایتاکسس، رشوه دهد تا "دوستی دیرینه" خود را با پادشاهی آبخازیا، که با خلیفه الولید یکم متحد شده بود، قطع کند. او از گذرگاه‌های کوهستانی عبور کرد و با آلانی‌ها پیمان اتحاد بست، اما از بازگشت به بیزانس منع شد. اگرچه آبخازی‌ها هیچ هزینه‌ای برای زندانی کردن او دریغ نکردند، اما آلانی‌ها از تحویل فرستاده‌ی بیزانس به دشمنانش خودداری کردند. پس از چند ماه ماجراجویی در قفقاز شمالی، لئون خود را از این وضعیت خطرناک رها کرد و به قسطنطنیه بازگشت.

پس از آنکه لئون عنوان امپراتوری را به دست آورد، سرزمین متحدان کوهستانی او مورد حمله‌ی نیروهای عمر دوم قرار گرفت. خاقان خزر-برجیک، به یاری آنها شتافت و در سال ۷۲۲، ارتش مشترک آلان-خزر، سردار عرب طابت النهرانی را شکست داد. خزرها در این دوره چندین قلعه در آلانی‌ها بنا کردند. در سال ۷۲۸، مسلم بن عبدالملک، پس از نفوذ به دروازه‌ی آلانی‌ها، سرزمین آنان را ویران کرد. گاهی در تاریخ عرب‌ها نام آلان یا آس با نام خزر یکی شمرده می‌شود. این خطا از آنجایی صورت می‌گیرد که خزرها و آس‌ها مدتهای مدیدی باهم بوده‌اند. هشت سال بعد، مروان بن محمد از دروازه عبور کرد تا قلعه‌های آلانی‌ها را غارت کند. در سال ۷۵۸، همانطور که ابن فقیه گزارش می‌دهد، دروازه توسط یک سردار عرب دیگر، یزید بن اسید، نگهداری می‌شد. در نتیجه، ایستادگی متحدانه آنها در برابر امواج پی در پی مهاجمان از جنوب، آلانی‌های قفقاز تحت سلطه‌ی خاقانات خزر قرار گرفتند. آنها در قرن نهم متحدان وفادار خزرها باقی ماندند و در زمان سلطنت پادشاه خزر - بنیامین از آنها در برابر ائتلاف تحت رهبری امپراتوری بیزانس حمایت کردند. بسیاری از آلانی‌ها در این دوره پیرو یهودیت شدند.

در اواخر قرن نهم، آلانی‌ها از خزرها مستقل شدند. در اوایل قرن دهم، آلانی‌ها به دلیل فعالیت‌های پادشاه کنستانتین سوم آبخازیا در قفقاز شمالی تحت نفوذ امپراتوری بیزانس قرار گرفتند. هنگامی که ابن رُسته در مقطعی بین ۹۰۳ و ۹۱۳ میلادی که از آلانی‌ها بازدید کرد، پادشاه آنان در آن زمان مسیحی بود.

آلانی‌ها پادشاهی خود را بین سده‌های ۹ الی ۱۳ در قفقاز شکل دادند. آنان در اواخر قرن نهم از خزرها مستقل شدند. اندکی پس از آن، در اوایل قرن دهم، مسیحی شدند. در قرن یازدهم، تحت حکومت شاه دوراوغلو، به اوج خود رسید. این پادشاهی نه تنها با امپراتوری بیزانس، بلکه با پادشاهی گرجستان و همچنین پادشاهی داغستانی روابط نزدیکی داشت؛ این پادشاهی مسئول گسترش مسیحیت ارتدکس در میان اقوام بت‌پرست همسایه مانند چرکس‌ها و وایناخ‌ها بود. این پادشاهی در نهایت از قرن دوازدهم رو به زوال گذاشت و تا اوایل قرن سیزدهم تا حد زیادی از کارکردن به عنوان یک نهاد سیاسی بازماند.

دومین حمله‌ی مغول به آلانی‌ها در سال ۱۲۳۹ تحت رهبری مونگکه و گوئیوک آغاز شد. در حالی که برخی از قلعه‌های آلانی‌ها، به ویژه ماغاس، در برابر مغول‌ها مقاومت کردند، در حالیکه بسیاری از اشراف محلی با مهاجمان همکاری می‌کردند. این شهر در

سال ۱۲۴۰ میلادی سقوط کرد و ساکنان آن قتل عام شدند. بدنبال آن بسیاری از آلان‌ها به سمت غرب گریختند تا به مجارستان رسیدند و توانستند زبان خود را تا قرن شانزدهم حفظ کنند. پس از حمله، مغول‌ها دو شاهزاده محلی دست‌نشانده، به نام‌های ارسلان و هانغوسی را به نیابت از خود به حکومت آنجا منصوب کردند. هر دو نیز در نبردی دیگر کشته شدند. با خروج قشون در سال ۱۲۴۰، نفوذ مغول به سرعت تضعیف شد.

اسقف تئودور در رساله‌ای که بین سالهای ۱۲۲۰-۱۲۴۰ نوشته است، و راهب و جهانگرد فرانسوی-فلامان ویلیام روبروک در شرح سفر خود در سال‌های ۱۲۵۳-۱۲۵۵ از آلان‌ها یاد می‌کنند، به عنوان مثال آلان‌هایی که به عنوان رعایای مغول در کریمه، آستراخان قدیم، پایتخت خان قراقروم زندگی می‌کردند و همچنین هنوز به عنوان افراد آزاد در سرزمین مادری قفقاز خود - آلان‌ها یا آس‌ها، که مسیحی هستند و هنوز با تاتارها می‌جنگند" (Rubuck, 2017). آلانیا سرانجام در اواخر قرن چهاردهم، زمانی که امیر تیمور گورکانی به آنجا حمله کرد، به پایان رسید.

اوزها

اوزها به عنوان بخشی از اوغوزها، در شرق پیچنق‌ها و غرب قپچاق‌ها می‌زیستند. وقتی از طرف قپچاق‌ها مورد یورش واقع شدند، آنان نیز بر پیچنق‌ها هجوم آوردند و آنان را به سوی غرب راندند. آنان نیز همانند هونها و خزرها مدتی طولانی در قفقاز حضور یافتند و لذا زبان تأثیر آنان در مردمان ترک موجود در این مناطق قابل کتمان نیست. تا اینکه از سال ۱۰۴۰ میلادی، بطوف دریای سیاه راه افتادند ولی با مقاومت روس روبرو شدند. اما در ۱۰۶۰ میلادی. نیز بر اثر یورش روس‌ها با قشونی بیش از ۶۰۰ هزار نفر، از رود دانوب گذشته و به مقدونیه وارد شدند.

اما در سالهای بین ۱۰۶۲-۱۰۶۵ به دلیل بیماری‌های واگیردار، همچنین برخوردهای شدید با پیچنق‌ها بخشی از آنان از میان رفتند و بخشی دیگر در قشون بیزانس داخل شدند. بخشی از افراد باقی مانده نیز به اطراف کیف کوچ کرده و بخشی دیگر آسیمیه شده و در میان اروپاییان مستحیل گشتند.

اوغوزها

ترکان اوغوز یا غُز (به خط اورخون: ᠲᠠᠭᠤᠰ)، بخشی از اقوام تورک هستند که به شاخه‌ی اوغوز از خانواده زبانهای ترکی صحبت می‌کنند. لغت غُز در نظم و نثر فارسی هم داخل شده است. مردم آذربایجان و آناتولی از این ترکان بشمار می‌آیند.

در قرن هشتم میلادی، آنها یک کنفدراسیون قبیله‌ای تشکیل دادند که به نام دولت «اوغوز ییغو» شناخته می‌شد. آنان تا زمان غزنویان همچنان به عنوان ییغو حکومت می‌کردند. بخشی از اوغوزها همراه با هونها از سده‌ی سوم قبل از میلاد در قفقاز و آذربایجان حضور یافتند. آنان در شهرسازی مهارت داشتند. سلجوقیان از اوغوزها بودند که امپراتوری بزرگی را پدید آوردند.

اصطلاح «اوغوز» از اواسط قرن دهم به بعد با عنوان «ترکمان» یا «ترکمن» جایگزین شد. ترکمان در مجموع یک اصطلاح است که از دوره‌های میانه، به همراه نام باستانی و آشنای ترک و نام قبیله‌هایی مانند (افشار، بیات، بایندر، قایی، بیگدلی، سالور و...) برای اشاره به ترکان اغوز که در آذربایجان، خراسان، آناتولی، ترکمنستان و ایران ساکن شده‌اند استفاده شده است در قرن یازدهم با پیروزی ترک‌ها، موج وسیعی از ترکان اغوز ابتدا خراسان، سپس تمام ایران و سرانجام آناتولی را دربرگرفت که پایگاه فتوحات بعدی آنها شد. اوغوزها همیشه مهم‌ترین و پرجمعیت‌ترین گروه ترک‌ها بوده‌اند و در ایران بسیاری از سایر ترک‌ها و ایرانیان را با خود همگون ساخته‌اند. (Sümer, 2017)

در سنگ‌نبشته اورخون (سده‌ی هشتم میلادی) در نزدیکی رود اورخون از آنان بیادگار مانده است. در این سنگ‌نبشته ترکان با نام تغز اوغوز (دوققوز اوغوز) یاد شده است و به نه قبیله، اوغوز، اویرات، آلات، جلایر، تاتار، قنقرات، قیات، کرائیت و مغول تقسیم شده‌اند.

بند پایانی سنگ‌نبشته اورخون: «رؤسای قبایل ترکان اوغوز، مردم قبایل، خوب بشنوید. اگر خداوند نابود نکند یا زمین نبلعد، چه کسی می‌تواند قبایل ترک و قانون‌شان را نابود کند؟» (Uchiyama et al. 2020)

ظهور اسلام و آذربایجان

وقتی اسلام ظهور کرد آذربایجان در دست امپراتوری خزران بود و جدای از ساسانیان نفس می‌کشید. هرچند که یزدگرد در مواجهه با سپاه اعراب، به آذربایجان نیز متوسل شد و از آن یاری خواست؛ اما خزران دل خوشی از ساسانیان نداشته و لذا روی خوش بدو نشان ندادند. اما در برابر اعراب ایستادند. ظهور اسلام را باید نقطه‌ی عطفی در تاریخ جهان همچنین در ایران و آذربایجان دانست. از یک سو فرهنگی تازه و دینی تازه که در تمام شئون زندگی مردم دخالت داشته و حرفه‌های تازه‌ای را آورده بود، از دیگر سو با گسترش آن، تمام اوضاع پیشین را در هم می‌ریخت و تبادلات سیاسی – فرهنگی و اداری موجود را در هم می‌آمیخت. اسلام با شعاری جدید و با سرعتی رعب‌آور شروع شد و در اندک مدتی در سرزمین‌های وسیعی تحولات اساسی پدید آورد. امپراتوری‌های بزرگی چون ساسانی و بیزانس را فرو ریخت و در دیگر مناطق نیز تغییرات و موضع‌گیری‌های تازه‌ای را الزامی کرد.

با ظهور اسلام، فرهنگی جدید، تحولی اساسی پدید آمد و در طول دو سه سده آثار قابل توجهی به زبان عربی – زبان اصلی اسلام نوشته شد که شاید تاکنون در هیچ تحول و انقلابی چنین حرکتی صورت نگرفته است.

آذربایجان در برابر هر هجوم و فشاری ایستاده است و در عین حال مردم این دیار با منطق و تدبیر با مساله روبرو شده‌اند. مساله هم با یکی – دو برخورد پایان نیافته، بلکه چندین سده ادامه داشته است. اسلام حدود بیست سال بعد از ظهور، از جزیره

عربستان بیرون آمده و قلمرو وسیعی را تسخیر کرده است که البته آذربایجان نیز از این حمله‌ها بی‌نصیب نمانده است. آذربایجان به شیوه‌ای خاص مقاومت در برابر اعراب را تداوم بخشید و با افت و خیزهای مکرری مواجه بوده است. امپراتوری خزران مدیریت این مقاومت را در دست داشته و تا سالهای ۱۱۰ هجری طول کشیده است. عقب‌نشینی و پیشروی‌های مکرر سبب سلسه حوادث زیادی گشته و فرصت تفکر در پذیرش یا رد این ایدئولوژی تازه فراهم بوده است.

می‌دانیم در بین اصحاب پیامبر اسلام (ص) ترکانی نیز حضور داشته‌اند از جمله «صُهَیب بن سنان» را می‌توان جزوی از همین ترکان دانست. صهیب، از سرزمین امپراتوری روم شرقی به عنوان برده در جزیره‌العرب حضور داشته و با ظهور اسلام به این دین گرویده است و از پیشگامان ایمان به پیامبر از نژاد و قوم خود است.

عمر -خلیفه‌ی دوم اسلام، کار فتح سرزمین‌های جدید را در برنامه‌ی کشورگشایی خود قرار داد. مقاومت ساسانی سبب شکست سختی گردید و سرتاسر این دیار در زمان اندکی فرو ریخت. یزدگرد سوم به خاقان ترکان پناه برد و خاقان با تدبیر درست در برابر تدبیرهای عمر سبب گردید برخورد با ترکان همچون برخورد با ساسانیان رقم نخورد و لذا تاریخ این دو متفاوت ازهم باشد. در اینجا برای سادگی کار، نگاهی به کتب تاریخی عرب می‌اندازیم.

اکثر منابع عربی که از تاریخ سالهای ابتدایی ظهور اسلام سخن رانده‌اند آذربایجان را سرزمین ترکان دانسته‌اند از جمله: التیجان فی ملوک حمیر، ص ۴۱۶، الانساب للصحاری، ۱۹۷۹، ج ۱، ص ۲۰۳، ابن خلدون، ج ۱، ص ۱۲، طبری، ۱۳۹۴، ج ۵، ص ۳۰۹، ابن کثیر در البدایه والنهایه، ۱۳۵۷، ج ۹، ص ۲۰۹، و دهها منبع دیگر از مورخان عرب همگی آذربایجان را سرزمین ترکان نامیده‌اند. وهب بن منبه در کتاب التیجان فی ملوک حمیر ملاقات معاویه با عبید بن شریه جُرهمی را در باره‌ی آذربایجان نقل می‌کند و آن سرزمین را تماماً منسوب به ترکان می‌داند.

آذربایجان در منابع عربی

در باره‌ی حوادث دهه‌ها و سده‌های نخستین ظهور اسلام، کتابهای قابل توجهی به زبان عربی نوشته شده است که تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، مروج الذهب و غیره از آن جمله‌اند؛ بیشتر این کتاب‌ها به فارسی برگردانده شده‌اند. مشهورترین و پر مراجعه‌ترین کتاب تاریخ اسلام را می‌توان تاریخ طبری دانست که همواره مورد استناد طیف‌های مختلف قرار گرفته و می‌گیرد. کتاب تاریخ بلعمی گرچه یک ترجمه است و از این نظر، ارتباطی تنگاتنگ با تاریخ طبری دارد، اما خود، یک منبع تاریخی مجزایی هم تلقی می‌شود که تنها با نیم قرن فاصله، پس از اصل آن نگارش یافته است.

محمد بن جریر طبری متوفای ۳۱۰ ق. است. این کتاب نیز بیشتر با نام‌نگارنده، به عنوان «تاریخ طبری» شناخته می‌شود. این کتاب، تاریخ جهان - از آغاز آفرینش تا سال ۳۰۲ ق - را در بر می‌گیرد. این کتاب به شکلی جامع تاریخ اسلام و آذربایجان را در

برداشته، لذا برای همه جذاب و پرفایده تلقی شده است و لذا ضرورت ترجمه‌ی آن به فارسی احساس می‌شد. امیرمنصور سامانی به این ضرورت آگاهی یافت و وزیر خود ابوعلی بلعمی را بر انجام این مهم گماشت. همچنین خود تاریخ طبری هم به زبان ترکی عثمانی ترجمه شده است. ترجمه‌ی اخیر تاریخ طبری به ترکی توسط محمد فاروق قورتونجا (۱۹۰۴ – ۱۹۸۲) در ۴ جلد صورت گرفته است. همچنین به ترکی آذربایجانی نیز ترجمه شده است.

تاریخ طبری، جلد دوم (ترجمه‌ی آقای ابوالقاسم پاینده در ۱۶ جلد)، در صفحات ۶۲۳، ۶۲۷ و ۷۲۳ از برخورد ساسانیان با خزران در آذربایجان سخن گفته است. و همه جا از حضور ترکان در آذربایجان می‌نویسد. یعنی در دوره‌ی ساسانی و پیش از اسلام، ترکان در آذربایجان اسکان دارند و مردم بومی این سرزمین هستند. جلد سوم تاریخ طبری به درگیری‌های مداوم اعراب با خزران در آذربایجان مربوط می‌شود و خزران را در اردبیل و تبریز و دیگر شهرها می‌بینیم.

طبری در صفحات ۱۹۷۹ تا ۱۹۹۰ اشارات فراوانی به آذربایجان دارد. در همین صفحات، محدوده‌ی آذربایجان را از همدان تا دربند معرفی می‌کند و حتی ری و دماوند را جزو آذربایجان می‌شمارد. در این صفحات برخوردهای اعراب با خزران مورد بحث قرار گرفته است و با صراحت تمام در صفحات ۱۹۰، ۱۹۴، ۱۹۸۶ بویژه در صفحات ۲۱۶۰ و ۲۱۶۱ از ترکان آذربایجان نام می‌برد.

با توجه به نوشته‌های طبری مسلم می‌گردد که ترکان در آذربایجان تحت عناوین اقوامی مختلف و زیر پرچم امپراتوری گوگ‌تورکان و خزران شامل هون‌ها، آوارها، اوغوزها، کنگرها، چنق‌ها، سایرها و غیره در برابر سپاه اعراب ایستاده‌اند. وجود ترکان تنها محدود به این صفحات نیست بلکه در اواخر سده‌ی دوم هجری و شروع نهضت و مقاومت جاودانیان و خرمیان، بابک را می‌بینیم و هویتی کاملاً ترکی دارد. برای اثبات این امر کافیهست به نام سرداران بابک دقت کنیم. تاریخ طبری جلد سیزدهم از صفحه‌ی ۵۸۰۵ الی ۵۸۵۹ بدین مساله پرداخته است. نام ۶ سردار بابک در تاریخ طبری آمده است که عبارتند از: طرخان که مهمترین سردار اوست و اهل مراغه است. شرح زندگی او را با تمام تفصیل در تاریخ طبری جلد ۱۳ می‌توان مطالعه کرد (صفحه ۵۸۴۴ به بعد). دومین سردار او با نام ارشق که همانم سرداران ساکاهاست و امروز هم نام یکی از روستاهای اردبیل است (ص ۵۸۰۷ به بعد). سومین سردار با نام: سول ارتکین شرح قهرمانی‌های او در صفحه‌ی ۵۸۴۴ مسطور است. چهارمین سردار مورد وثوق بابک کسی نیست جز آی‌تاخ (ص ۵۸۲۴). آذی پنجمین سردار بابک است (ص ۵۸۲۶ و ۵۸۲۵) که طبری از او نام می‌برد و نام او – آزی برگرفته از نام قبیله‌ی آز که نام آذربایجان و دهها اسم جغرافیایی در تمام آذربایجان از اوست. مانند آزر، آذربایگان، آستارا، آراز، آسیا و دهها نام دیگر؛ که به آذین (!؟) تبدیل شده است. اما ششمین سردار بابک، عصمت نام دارد که در ترجمه‌ی آقای پاینده به عنوان یک کُرد معرفی شده و تنها کسی است که وقتی دستگیر می‌شود خیانت می‌کند و اما نامش عربی است (ص ۵۸۰۸). اینان نام تمامی سرداران بابک است. همه‌ی سرداران نام ترکی دارند. نام خود بابک بای بی است. بای‌بی در چند

کتاب تاریخی دیگر ذکر شده و به معنی خان بزرگ یا بیگ خردمند می باشد. اما برخی که ادعا دارند بابک به معنی پدر کوچک است می تواند صحیح باشد؟ آیا چنین معنایی خندادار نیست؟

در اینجا نکته ای هست و آن اینکه طبری بخاطر وابستگی اش به دربار خلفا نمی تواند طرفدار بابک باشد و لذا او را به عنوان یهودی هم معرفی می کند (ص ۵۸۵۷) و از انگ زدن های ضدبشری هم ابائی ندارد. او در عین حالی که دشمنی خود را نشان می دهد نمی تواند از دلاوری ها، وطن دوستی و وابستگی وی به مردمش سخنی نگوید! (کریمی، ائل دنیز، ۱۳۹۸، ۳۱-۴۸).

تشکیل حکومت های غزنویان و سلجوقیان در قلمرویی وسیع از آسیای میانه تا غرب آناتولی، دیگر تمام بهانه ها جهت نصیان ترکان آذربایجان را بر باد می دهد و هزار سال تمام ترکان بر سرتاسر این سرزمین حکومت کرده و با زبان خویش ادبیاتی غنی می آفرینند که تداوم آن تا امروز جاری و ساری بوده است و مردم آذربایجان با عشق و علاقه به هویت تورکی خویش می بالند. این روند ادامه خواهد یافت. اینک زمان آن فرارسیده است که نگاهی هرچند کوتاه به ادبیات ترکان در دوران ظهور اسلام بیندازیم.

فرهنگ و ادبیات تورک ها در آذربایجان همزمان با ظهور اسلام

آنچه از آذربایجان بدست آمده است و یا امروز در خاک آذربایجان مستقر است نیازی به بازگشودن ندارد و نشان از فرهنگ غنی این سرزمین دارد؛ نمونه ی ساده و واضح آن، آثار موجود در شهر یثری و بابل بال های آنست که تاریخی ۵۰۰۰ ساله دارند. کشف یاز عاشیقی در شهریور ۱۳۸۹ در کنار رود ارس که امروز در موزه ی آذربایجان (در تبریز) نگهداری می شود و تاریخ دقیق آن ۴۲۰۰ سال پیش برمی گردد، همچنین ظرف زرین ماننایی مربوط به ۳۸۰۰ سال پیش آثاری هستند که بدون استثنا نشانگر مدنیت ترکان است و بارها توسط برجسته ترین هنرشناسان و باستان شناسان تعلق آنها به ترکان اثبات گشته است.

محصولات آهنی و مسی هونها (گوک تورک) بسیار زیبا و هنرمندانه بوده و این صنعت را آنان به ایران آوردند (آلتونگوگ، ص ۱۴۰). آنان سکه های خود را به زبان ترکی می زدند (ص ۱۴۱)، آجر پخته در شهرسازیهای خود استفاده می کردند. ابن حوقل نیز با این اظهار نظر موافق است، (ابن حوقل، مسالک و الممالک یا صوره الارض، ص ۲۰۲). ابن بلخی ابزار آلات برنده را ساخت هونها می داند که از طریق گوگ تورکها به فرهنگ ساسانی راه یافته است (آلتونگوگ، ص ۱۴۲ / ابن بلخی، فارس نامه، ص ۹۰ و ۹۱).

کتیبه های اورخون - مهمترین آنها کتیبه های تونیوکوک، گول تگین و بیلگه خاقان است در تاریخ جهانگشای جوینی از کتیبه های اورخون یاد شده است. در این کتیبه ها از اوغوزها و آذربایجان نام برده شده است (کریمی، ۱۳۹۵، ۱۸۷).

علاوه بر کتیبه‌های اورخون و یئنی‌سئی، کتابهایی بزبان ترکی بدست آمده است که امروز در موزه‌های لندن، پاریس و سنت‌پترزبورگ نگهداری می‌شوند از آن جمله اثریست که روی چرم نوشته شده (در ابعاد ۹.۵ در ۱۶ سانتیمتر) که در پاریس با عنوان TH نگهداری می‌شود. در این کتاب ۷ شعر وجود دارد که نخستین آن تان‌تانی نامیده می‌شود. و دارای ۱۲ سطر است. دومین شعر پارلاق نام دارد که W. Bang خوانده و ترجمه کرده است و دارای ۲۰ سطر است. سومین شعر دارای ۱۲ سطر، چهارمی ۲۰ سطر و پنجمی شعری است که نام شاعر را نیز عنوان کرده است. شاعر آن «آپرین چورتگین» است. آنچه از آپرین چورتگین می‌دانیم اینست که او در دربار ایستمی خان بوده و به نظر برخی از مورخین، اهل آذربایجان است. از او چند اثر بزرگ در دست است و به زبان‌های اروپایی هم ترجمه شده‌اند.

اثر دیگری که از زبان ترکی گوگ‌تورکها باقی مانده است روی چرمی در ابعاد ۱۳.۵ در ۱۳.۵ سانتیمتر با نام تامو – (دامو یعنی جهنم) نوشته شده است. این اثر ۵۰ صفحه است که دارای ۱۲۳ دؤردلوک – یعنی دوبیتی یا چهار مصرعی که دارای ۷ منظومه است و امروز به زبانهای مختلف ترجمه شده است.

باز هم یک کتاب ۵۰ صفحه‌ای دیگری وجود دارد که با شماره T3D260 در موزه‌ی پاریس نگهداری می‌شود و ابعاد آن ۶ در ۲۱.۵ سانتیمتر است. این اثر تحت تاثیر سخنان فیلسوفانه‌ی کنفوسیوس نوشته شده است. این اثر در سال ۱۹۱۶ به انگلیسی ترجمه و منتشر شده است. جالب آن است که نسخه‌ی دیگری از همین اثر در موزه‌ی بریتانیا و با شماره Or نگهداری می‌شود. در همین اثر ۸ شعر وجود دارد که بلندترین شعر دارای ۱۴۰۰ مصرع می‌باشد. دومین شعر ۹۴۸ مصرع بوده و سومین شعر نیز ۴۴۰ مصرع است. علاوه بر این ۸ شعر دیگر نیز در این اثر وجود دارد.

اثر دیگری با ۳۷ صفحه با نام «بؤیوکلوک» که شاعر آن هنوز شناخته نشده است.

دیگر کتاب این دوره، ۴۶ صفحه و با عنوان «بورکانچی» که پروفسور رحمتی آرات ترجمه و منتشر کرده‌اند.

نکته‌ی جالب اینست که دیوان لغات‌التورک بخشی از این اشعار را آورده است و لذا اعتبار این آثار را نشان می‌دهد. یعنی اشعار نوشته شده در دیوان لغات‌التورک، حداقل از ۵۰۰ سال پیش از خود را ذکر کرده است. بنابراین این اشعار بین مردم رایج بوده‌اند. نام شاعران ترکی‌سرای این دوره نیز در دیوان لغات‌التورک ذکر شده است. از شاعران معرفی شده در این کتاب چیسو توتونگ است که اثری با ۵۳ صفحه موجود است.

امروز سه اثر بزرگ به زبان تورکی از خزران در دست است یکی نوم بیتیک که دعاهاست؛ این دعاها مربوط به دین یهود است تعصب مسلمانان سبب فراموشی و بی‌اعتنایی بدانها شده است (کریمی، ۱۳۹۵، ۱۲۳).

در کتاب تاریخ مبارکشاه در باره‌ی زبان و خط خزران اطلاعاتی مندرج است. (مبارکشاه، ۱۳۹۸، ۸۵). اثر سترگ "شان قیزی داستانی" در سال ۲۴۱ قمری توسط میکائیل باشتو به زبان ترکی و در آذربایجان نوشته شده است. نسخه‌ی خطی این اثر در

دست نظامی گنجوی بوده و از آن در آثار خود بویژه اسکندرنامه بهره برده است. همسر نظامی گنجوی – آفاق یک اوزان بوده و این داستان را او روایت می کرده است و نظامی از این روی علاقه مند وی شده بود که حاکم دربند این حالت بدید و کنیز را بدو هدیه داد. اما نظامی هرگز به چشم کنیز بدو ننگریست بلکه دل بدو داد و همسر خود کرد.

سومین اثر دوره‌ی خزران، نامه‌هایی است که خاقان خزران به نمایندگان خلفای عباسی نوشته و از آنان درخواست کرده است فقیهانی را برای شرکت در مباحثه‌های دینی با نمایندگان ادیان دیگر – مسیحی و یهودی به دربار خاقان معرفی کنند. این کتاب که امروز در دست است با نام مکاتبات خزران (خزر لوحه‌لری) منتشر شده است و متن آن نامه‌هایی است که شاه خزر به نماینده‌ی خلیفه در اسپانیا نوشته است. این نامه‌ها در سال ۷۴۰ میلادی نوشته شده‌اند و بین یوسف شاه خزری و حمدای ابن شفروت رد و بدل شده است. (پاویچ، ۱۴۰۱، ۱۷).

بعد از دهه‌های نخست اسلام، عالمان، شاعران و بزرگانی از ترکان آذربایجان در سرزمین‌های اسلامی – شبه جزیره‌ی عربستان حضور داشته و ضمن همکاری با خلفا، آثاری به عربی نیز نوشته‌اند و جالب آنکه روحیه ملی و طرفداری از آذربایجان در خلاقیت این بزرگان حس می گردد. از این شاعران در دوره بنی امیه می توان موسی شهوات، اسماعیل ابن یسار و دیگران را نام برد که با گذشت زمان، تعداد این شاعران بیشتر و بیشتر شده است.

(ادامه دارد)

منابع:

- آرتور امانوئل کریستنسن، «فراسوی دریای خزر»، انتشارات طهوری، ۱۳۸۵.
- آرتور گستلر، خزران، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، ۱۳۶۱.
- ابراهیم اصطخری، مسالک الممالک، ج ۱، ص ۲۲۵، به کوشش دخویه، لیدن، ۱۸۷۰.
- ابن حوقل، صوره الارض، ترجمه: جعفر شعار، تهران، ۱۳۴۶.
- ابوالحسن علی ابن حسین مسعودی، مروج الذهب، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۷۸.
- ابوریحان بیرونی. ۱۹۶۴: الجماهر فی معرفه الجواهر. آم. بلنیتسکی، حیدرآباد ۱۳۵۵.
- احمد آلتونگوک، ایران و توران در کشاکش تاریخ، ترجمه: پرویز زارع شاهمرسی، تبریز، ۱۳۹۴.
- احمد بن فضلان، رساله، ج ۱، ص ۱۰۶، به کوشش سامی دهان، دمشق، ۱۳۷۹/ق ۱۹۶۰.
- احمد بن رسته، الاعلاق النفیسه، ج ۱، ص ۱۳۹، به کوشش دخویه، لیدن، ۱۳۰۹/ق ۱۸۹۱ م.
- احمد بن اسحاق یعقوبی، تاریخ یعقوبی، دو جلدی، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.

- ابوالحسن مسعودی، مروج الذهب، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- اسماعیل بن عمر ابن کثیر، البدایه والنهایه (۱۴ جلد)، المحقق: خلیل شهاده، دارالفکر، بیروت، ۱۳۵۷.
- ا.م. دیاکونف، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، پیام، ۱۳۵۷.
- ای. گریگوری تیموتی، تاریخ بیزانس، ترجمه: جواد مرشدلو، نشر سمت، ۱۴۰۰.
- برتولد اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه: مریم میراحمدی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۷۷.
- بهاءالدین اؤگل، امپراتوری بزرگ هون، ترجمه: علی داشقین، تبریز، ۱۳۸۴.
- ج. ج. ساندروز، تاریخ فتوحات مغول، تهران، ابولقاسم حالت، ۱۳۶۳.
- رحیم رئیس نیا، آذربایجان در سیر تاریخ ایران، جلد اول، انتشارات مینا، چاپ سوم، ۱۳۷۹.
- ریچارد فولتز اوستیایی‌ها: سکاهای مدرن قفقاز، لندن، بلومزبری، ۲۰۲۱، ص ۵۰-۴۴.
- رقیه بهزادی، قوم‌های کهن، الان‌ها (آس‌ها)، مجله «چیستا» دی ۱۳۶۸ - شماره ۶۴، ص ۴۷۹ - ۴۸۴.
- رنه گروسه، امپراتوری صحرانوردان، ترجمه: عبدالحسین میکده، تهران، ۱۳۶۵.
- عبداللهی، عبدالله، ولایی، محمد و انوری، آرزو (۱۳۹۲)، نقش سرمایه‌های اجتماعی در کاهش فقر روستایی در روستای قیچاق، فصلنامه اقتصاد فضا، سال دوم، شماره ۴.
- عبدالله عبداللهی، محمد ولایی آرزو و انوری، نقش سرمایه‌های اجتماعی در کاهش فقر روستایی در روستای قیچاق، فصلنامه اقتصاد فضا، سال دوم، شماره ۴، ۱۳۹۲.
- عثمان توران، وقف‌نامه‌های دوران سلجوقی (۳). مترجم: حجت فخری. در نشریه: «وقف میراث جاویدان». بهار و تابستان ۱۳۸۰ - شماره ۳۳ و ۳۴. ص ۵۸.
- لیو گومیلوو، قدیم تورکلر، کؤچورن: زکیه ذوالفقاری، ویراستار: م. کریمی، تبریز، ۱۴۰۰.
- لیو گومیلوو، کشف خزرستان، ترجمه: ایرج کابلی، تهران، ۱۳۸۲.
- ضیا بنیادف، آذربایجان آتابیگلر دولتی، باکی، ۲۰۰۷، کؤچورن: م. کریمی، تبریز، نشر اختر.
- میلوراد پاویچ، لغت‌نامه خزران، ترجمه: امین اصلانی، نشر نقره، ۱۴۰۱.
- محمد ولایی، محمد، تنوع بخشی به اقتصاد روستایی جهت تحقق توسعه پایدار روستایی، مطالعه موردی دهستان مرحمت آباد شمالی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان، ۱۳۹۲.
- عثمان ندیم تونا، رابطه‌ی زبانهای سومئری و ترکی، ترجمه: فخران پورنجفی بالوو، اورمیه‌نشر اولکر، ۱۳۹۱.
- عزالدین ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ترجمه: سیدحسین روحانی، انتشارات اساطیر، ۱۳۹۱.

- غیاث‌الدین غیب‌اله‌یغو، آذربایجان تورکلری نین تشکلو تاریخیندن، کؤچورن: م. کریمی، تبریز، انتشارات نباتی، ۱۴۰۳.
- فریدون آغاسی‌اوغلو جلیل‌اوو، ۹ بیتیک، کؤچورن: م. کریمی، تبریز، انتشارات نباتی و آذرتوران، ۱۴۰۴.
- محمدتقی زهتابی، ایران تورکلری نین اسکی تاریخی، ۳ جلد، تبریز، نشر اختر، ۱۳۷۸.
- مهدی رضائی، بررسی ساختار آواشناسی گویش‌های جنوب زنجان (قیدار، گرماب و شاهسون)، آوای خاور، ۱۳۹۶.
- محمد جریر طبری، تاریخ طبری، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، ۱۶ جلد، انتشارات اساطیر، ۱۳۹۴.
- محمود جعفری دهقی، بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۹۱، ص ۲۵۶-۲۵۷.
- محمدتقی امامی خویی، نبرد ملازگرد یا خندق دوم دنیای اسلام، نشریه: «علوم انسانی دانشگاه الزهراء»، بهار ۱۳۸۴ - شماره ۵۳ (علمی-پژوهشی)، ص ۵۶.
- محمد بلعمی، تاریخ بلعمی، تصحیح: ملک الشعرا بهار، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۴۱.
- محمد جریر طبری، تاریخ طبری، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، ۱۶ جلدی، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۲.
- م. کریمی، آذربایجان از پگاه تاریخ تا امروز، ۲ جلد، ونکوور، انتشارات پان‌به، ۲۰۲۵.
- م. کریمی، ائلیمیزین نیسگیل قالاغی (زندگی و آثار پروفیسور زهتابی)، تهران، انتشارات تکدرخت، ۱۳۸۹.
- میرزا کاظم بیگ، دربندنامه، سن پترزبورگ، ۱۸۵۱ / تفلیس، ۱۸۹۸.
- میرزا حیدر وزیرف، دربندنامه جدید، بکوشش: جمشید کیانفر؛ نوری محمدزاده، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۲۰۰۷.
- نیل اسمیت، دیردری ویلسون، زبان‌شناسی نوین - نتایج انقلاب چامسکی، ترجمه: ابوالقاسم سهیلی، علی‌اضرف صادقی، علی صلحجو، مجدالدین کیوانی، یحیی مدرسی، رضا نیلی‌پور، انتشارات آگاه، ۱۳۶۷.
- ناشناس، حدودالعالم من المشرق الی المغرب، تصحیح: منوچهر ستوده، ناشر: کتابخانه طهوری، ۱۳۶۲.
- و. بارتولد، تاریخ ترک‌های آسیای میانه، ترجمه: دکتر غفار حسینی، تهران، ۱۳۷۶.
- و. بارتولد: مینورسکی، حواشی بر حدودالعالم، مقدمه: بارتولد، حواشی: مینورسکی، ترجمه: میرحسین شاه، تصحیح و ح. اشی: مریم میراحمدی؛ غلامرضا وهرام، دانشگاه الزهراء، ۱۳۷۲.
- و.م. دانلوپ، تاریخ خزران، ترجمه: محسن خادم، تهران، ۱۳۹۹.
- و.پ. آلکسیف، کهن‌ترین جمعیت اروپایی نژاد (یورپود) آسیای میانه و اخلاف آن، مسائل انسان‌شناسی قومی و مورفولوژی انسان، ۱۹۷۴.
- وهب بن منبه، التیجان فی ملوک حمیر، الدراسات والأبحاث الیمنیه، صنعاء، یمن، ۱۹۷۹، ص ۴۱۶.

یوسف مجیدزاده، تاریخ و تمدن بین النهرین، ۳ جلدی، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۴۰۱.

İqrar Əliyev. Azərbaycan dili tarixi, Bakı, 1956.

Mehmet Kıldıroğlu. Kuman/Kıpçaklar, Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.

Akdes Nimet Kurat. Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

Akdes Nimet Kurat. Avarlar, Tarih İncelemeleri Dergisi, No. 1, 2011.

Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, s. 80.

Besim Atalay. Türk dili kuralları, 1931.

Bahaeddin Ögel. Büyük Türk İmperyası, Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1962.

Carl Waldman & Catherine Mason, Encyclopedia of European Peoples, Volume 2, New York: Infobase Publishing, 2006, p. 769.

Deutsches Archäologisches Institut: Ernst Emil Herzfeld Abteilung Teheran, Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Band 19, Dietrich Reimer, p. 89.

E. Bretschneider K. Paul, Trench, Trübner & Company, Limited, 1910.

Faruk Sümer, Oğuzlar, Ankara Üniversitesi, 2017.

F. Ağasioğlu Cəlilov. Azər xalqı, II. nəşri Bakı, 2006.

F. Ağasioğlu Cəlilov. Doqquz Bitik, Bakı, 2014.

Jorgen Laessoe, People of Ancient Assyria, Trans. by F. S. Leigh-Browne, Published 1963.

Golden, Peter B. The Turkic world of Mahmud al-Kashgari, 1978, p. 522.

Ghazi Baraj, The most ancient history of the Bulgars, Ed.M. R. Karimi, Vancouver, Pan Beh, 2025.

Hosain Namik Orkun, Eski Türk Yazitlari, Ankara, 1994.

Jean Pail Roux, Türklerin Tarihi, Çev.: A. Kazancigil / L. Arslan Özcan, Ankara, Dergah, 2013.

Jørgen Læssøe, People of Ancient Assyria, Routledge, 2014.

Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgat-it-Türk - I, Çev: B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

"Kipchak | people", Encyclopedia Britannica, 2020.

Mehdi Rizaie, İran-Zencan Bölgesi Kayder ve Yöresi, Avaye Khaver, 1396.

Muherrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, 2008.

Marc Van De Mieroop, Sumerian Administrative Documents from the Reigns of Ishbi-Era and Shu-Ilishu, 1987.

- Mıkayıl Baştı ibn Şems Batır, Şan kızı dastanı, Ankara: Türk Kültür Bakanlığı, 1991.
- Reza Nur, Türk Tarihi, Istanbul, Matbaa-yi Amire, 1924, 225.
- Tofiq Hacıyev, Azərbaycan dili tarixi, Bakı, ADU nəşri, 1976.
- (Uchiyama et al. 2020): "Most linguists and historians agree that Proto-Turkic, the common ancestor of all ancient and contemporary Turkic languages, must have been spoken somewhere in Central-East Asia (e.g. Róna-Tas, Reference Róna-Tas1991, p. 35; Golden, Reference Golden1992, pp. 124.127; Menges, Reference Menges1995, pp. 16-19)."
- Van De Mieroop, King Hammurabi of Babylon, AXFORD Blackwell, 2005.
- Vab De Mieroop, A History of the Ancient Near East, Blackwell Publishing, 2016.
- Ziya Bünyadov. Y. Yusifov. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2006.
- <https://sajed.musa.blog.ir>
- <https://fr.wikipedia.org/wiki/Turukkéens>

توضیحات:

* ارنست هرتسفلد در تهران کلاسهایی برای تدریس زبانهای باستانی دایر کرد و یکی از شاگردان برجسته او محمدتقی بهار بود و فعالیت‌هایش مورد توجه شخص رضاشاه بود. در سوم خرداد ۱۳۰۷ مجلس شورای ملی با تصویب قانونی او را با حقوق ماهیانه پانصد تومان به استخدام وزارت معارف درآورد تا تاریخ و زبانهای باستانی تدریس کند. فعالیت‌های هرتسفلد در پارسه (تخت جمشید) در سال ۱۹۳۴ پایان داده شده و مجوز فعالیت‌های وی دیگر تمدید نشد. در برخی منابع علت این موضوع، اختلاف او با مقام‌های دولتی ایران از بابت چگونگی تقسیم یافته‌ها و در برخی منابع دیگر، اقداماتی از سوی هرتسفلد برای خارج کردن تعداد از آثار تاریخی از ایران به شکل غیرقانونی عنوان شد.

** یوسف مجیدزاده باستان‌شناس متولد ۱۳۱۹ در تبریز و رئیس حفاریهای مهم ایران از جمله جیرفت. یوسف مجیدزاده پس از بازنشستگی در پاریس زندگی می‌کرد و با دعوت مسئولین سازمان‌های مختلف از جمله سازمان میراث فرهنگی در اوایل دهه ۱۳۸۰ به ایران بازگشت تا ریاست عملیات حفاری و کاوشگری بسیار پیچیده منطقه باستانی تمدن جیرفت را به دست گیرد. (یوسف مجیدزاده، تاریخ و تمدن بین‌النهرین، ۳ جلدی، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۴۰۱).

*** این کتاب اخیراً نیز منتشر شده است:

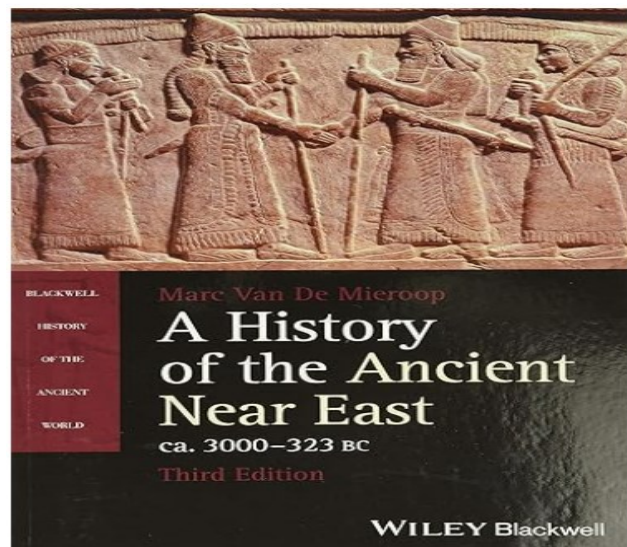
Jorgen Laessoe, People of Ancient Assyria: Their Inscriptions and Correspondence. Routledge, 2014.

*** بر خلاف نظر اوچویاما، تتوری اورمو که توسط پروفیسور فریدون آغاسی اوغلو در کنفرانسها و سمینارهای بین‌المللی ارائه شده و بسیاری از زبان‌شناسان و عالمان تاریخ آنرا تأیید کرده‌اند بر این نظر استوار است که ترکان نخست در حاشیه‌ی دریاچه‌ی اورمیه حضور داشته‌اند و در هزاره‌های ۴-۵ قبل از میلاد بسمت آسیای مرکزی گسترش یافته‌اند. امروز این ترکان از جوار چین تا شمال اروپا حضور پررنگی دارند.

تۈرک اوغۇز بەگلىرى، بۇدۇن، ەشيدىن ۈزە تەنگرى باسماسار اسرا يىر تەلىنمەسەر تۈرک بۇدۇن ئىلىنى، تۆرۈنگۈن كىم ارتاتى ۇداچى ەرتى؟
 Türk Oguz begleri, bodun, eşidin üze Tengri basmasar asra yir telinmeser Türk bodun ilinin, törüngün kim artatı udaçı erti?

Mehmet Kıldıroğlu, Kuman/Kıpçaklar, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.

The Journey of William Rubuck to the Eastewrn Part of the World, 2017.

أوجاق ایل نَفَرِ خَمْسَه

بررسی تمغای ایل نفر در بستر خط و الفبای رونیک ترکی باستان

محمدباقر ستاری^۱

محمد پورمرادی^۲

چکیده:

ایل نفر ساکن در استان فارس، یکی از ایلات ترکمان با پیشینه تاریخی غنی، همچون سایر ترکمانان اوغوز، دارای سمبل یا تمغای خاص خود است که کاربردهای متنوعی دارد. از جمله این کاربردها حکاکی تمغا روی سنگ قبر افراد ایل و داغ کردن آن بر احشام است، به منظور تمایز حیوانات ایل نفر از سایر ایلات همجوار و تسهیل در شناسایی و بازگرداندن حیوانات گمشده. این تحقیق با مروری بر امپراتوری ترکان باستان (گوگ تورک)، کتیبه‌های ینی سنی، خط رونیک ترکی باستان، کتیبه‌های دشت اورخون و حروف الفبای اورخون، به بررسی پیشینه تاریخی ترکمانان اوغوز و ایل نفر می‌پردازد و در نهایت شباهت‌ها و همخوانی‌های تمغاهای ایل نفر با نمادهای ترکی باستان را تحلیل می‌کند.

ایمیل:

sattarlo.n711@gmail.com^۱

mohammadpormoradi776@gmail.com^۲

وابستگی:

محقق و پژوهشگر ایلات ترکمان

قزلباش جنوب ایران – استان

فارس^۱

استناد (آپا):

ستاری، م.ب. و پورمرادی، م. اوجاق ایل نَفَرِ خَمْسَه: بررسی تمغای ایل نفر در بستر خط و الفبای رونیک ترکی باستان. ارومیه:

دبیر آموزش و پرورش^۲

فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

The Ojaq of Il-e Nafar-e Khamseh

A Study of the Tamgha of the Il-e Nafar Tribe in the Context of Ancient Turkic Runic Script and Alphabet

Mohammad Bagher Sattari ¹

Mohammad Pourmoradi ²

Email:

sattarlo.n711@gmail.com ¹

mohammadpormoradi776@gmail.com ²

Affiliation:

Researcher and Scholar of the
Qizilbash Turkman Tribes of
Southern Iran - Fars Province ¹

Teacher, Ministry of Education ²

Abstract:

The Il-e Nafar tribe, residing in Fars province, is one of the Turkmen tribes with a rich historical background. Like other Oghuz Turkmens, it possesses its own specific symbol or tamgha, which has various applications. These applications include carving the tamgha on the tombstones of tribe members and branding it on livestock. This practice serves to distinguish the animals of the Il-e Nafar tribe from those of neighboring tribes and facilitates the identification and return of lost animals. This research, by reviewing the Ancient Turkic (Göktürk) Empire, the Yenisei inscriptions, the ancient Turkic runic script, the Orkhon Valley inscriptions, and the Orkhon alphabet, investigates the historical background of the Oghuz Turkmens and the Il-e Nafar tribe. Finally, it analyzes the similarities and correspondences between the tamghas of the Il-e Nafar tribe and ancient Turkic symbols.

Key words: Il-e Nafar, Fars Province, Turk, Tamgha, Ancient Turkic

CITATION (APA):

Sattari, M.B. and Pourmoradi, M. The Ojaq of Il-e Nafar-e Khamseh, A Study of the Tamgha of the Il-e Nafar Tribe in the Context of Ancient Turkic Runic Script and Alphabet. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Xəmsələrdən Nəfər elinin ocağı

Məhəmməd Bağır Səttari ¹

Məhəmməd Purmoradi ²

E-poçt:

Sattarlo.n711@gmail.com ¹

Mohammadpormoradi776@gmail.com ²

Mənsubiyyət:

Cənubi İranın Qızılbaş
Türkman tayfalarının
tədqiqatçısı və alimi - Fars
ostanı ¹

Təhsil Nazirliyinin müəllimi ²

Nəfər elinin damğasının qədim türk runik yazısı və əlifbası kontekstində tədqiqi

Xülasə:

Fars ostanında yaşayan Nəfər eli zəngin tarixi keçmişə malik Türkman tayfalarından biridir. Digər Oğuz Türkmanları kimi, onun da müxtəlif tətbiq sahələri olan özünəməxsus simvolu və ya damğası vardır. Bu tətbiqlərə, Nəfər eli üzvlərinin qəbir daşlarına damğanın həkk olunması və mal-qaranın üzərinə vurulması daxildir. Bu təcrübə, Nəfər eli heyvanlarını qonşu tayfaların heyvanlarından ayırmağa və itmiş heyvanların identifikasiyası və qaytarılmasını asanlaşdırmağa xidmət edir. Bu tədqiqat, Qədim Türk (Göytürk) İmperiyası, Yenisey abidələri, qədim Türk runik yazısı, Orxon vadisi abidələri və Orxon əlifbasına nəzər salaraq, Oğuz Türkmanlarının və Nəfər elinin tarixi keçmişini araşdırır. Nəhayət, Nəfər eli damğalarının qədim Türk simvolları ilə oxşarlıq və uyğunluqlarını təhlil edir.

Açar sözlər: Nəfər ili, Fars ostanı, Türk, Damğa, Qədim Türk dili

CITATION (APA):

Səttari, M.B. və Purmoradi, M. Xəmsələrdən Nəfər elinin ocağı, Nəfər elinin damğasının qədim türk runik yazısı və əlifbası kontekstində tədqiqi. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Hamselerden Nefer aşiretin ocağı

Nefer İli'nin Damgasının Eski Türk Runik Yazısı ve Alfabeti Bağlamında İncelenmesi

Muhammed Bakır Settari ¹

Muhammed Purmoradi ²

E-posta:

Sattarlo.n711@gmail.com ¹

Mohammadpormoradi776@gmail.com ²

Üyelik:

Güney İran'ın Kızılbaş
Türkmen Aşiretleri
Araştırmacısı ve Bilim İnsanı -
Fars Eyaleti ¹

Milli Eğitim Bakanlığı
Öğretmeni ²

Özet:

Fars eyaletinde ikamet eden Nefer İli, zengin tarihi geçmişe sahip Türkmen aşiretlerinden biridir. Diğer Oğuz Türkmenleri gibi, onun da çeşitli kullanım alanları olan kendine özgü bir sembolü veya damgası vardır. Bu kullanım alanları arasında, aşiret üyelerinin mezar taşlarına damganın kazınması ve hayvanlara dağlanması yer alır. Bu uygulama, Nefer İli hayvanlarını komşu aşiretlerin hayvanlarından ayırt etmeye ve kaybolan hayvanların tanımlanması ile iadesini kolaylaştırmaya hizmet eder. Bu araştırma, Eski Türk (Göktürk) İmparatorluğu, Yenisey yazıtları, eski Türk runik yazısı, Orhon Vadisi yazıtları ve Orhon alfabesini inceleyerek Oğuz Türkmenleri ve Nefer İli'nin tarihi geçmişini araştırmaktadır. Son olarak, Nefer İli damgalarının eski Türk sembolleriyle olan benzerliklerini ve uyumlarını analiz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Nefer İli, Fars Eyaleti, Türk, Damga, Eski Türkçe

CITATION (APA):

Settari, M.B. ve Purmoradi, M. Hamselerden Nefer aşiretin ocağı, Nefer İli'nin Damgasının Eski Türk Runik Yazısı ve Alfabeti Bağlamında İncelenmesi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

مقدمه

نمادها و سمبل‌ها از دیرباز یکی از مهم‌ترین جلوه‌های فرهنگی و هویتی اقوام و ملت‌ها به شمار می‌روند. این نشانه‌ها، علاوه بر بیان تعلقات اجتماعی و قومی، نقش مهمی در حفظ وحدت و تمایز گروه‌های مختلف ایفا می‌کنند. در میان اقوام ترکمان و به ویژه ایلات اوغوز، تمغاها به عنوان نمادهای ویژه‌ای شناخته می‌شوند که هر ایل با داشتن تمغای خاص خود، هویت و اصالت خود را نمایان می‌سازد. ایل نفر، یکی از ایلات برجسته ترکمان، دارای تمغایی منحصر به فرد است که نه تنها در نشانه‌گذاری حیوانات و اموال ایل کاربرد دارد، بلکه بیانگر پیشینه تاریخی و فرهنگی غنی این قوم نیز هست. بررسی این نمادها و ارتباط آن‌ها با کتیبه‌ها و خطوط ترکی باستان، می‌تواند پنجره‌ای به سوی شناخت بهتر تاریخ و فرهنگ ترکمانان و به طور خاص ایل نفر باشد. در این مقاله، ابتدا به معرفی کلی امپراتوری ترکان باستان و اسناد تاریخی مرتبط پرداخته و سپس به تحلیل تمغاها و ایل نفر و تطابق آن‌ها با نمادهای ترکی باستان خواهیم پرداخت.

امپراتوری گوگ ترک‌ها

طبق نوشته‌های کتاب‌های قدیمی چینی، هسته اولیه اتحادیه گوگ ترک‌ها، قبایلی از تورکوها (توکیوئه) بودند که در حدود قرن چهارم میلادی در شمال دیوار بزرگ چین زندگی می‌کردند. تشکیل حکومت به دست بانیان این سلسله با افسانه معروفی بنام آشینا^۱ آمیخته است. طبق این افسانه، روزی قبیله تورکوها مورد هجوم قبایل همسایه خود قرار می‌گیرد. در نبرد خونینی که میان دو طرف روی می‌دهد، همه افراد قبیله کشته می‌شوند بجز پسر بچه معلولی که دور از چشم سربازان دشمن، داخل گودالی مخفی شده بود. فردای آن روز ماده گرگ خاکستری (بوزقورت) پسرک را پیدا می‌کند و با خود به کوهستان می‌برد و از او نگهداری می‌کند. چند سال بعد، ماده گرگ از او باردار می‌شود و ۱۰ فرزند نیمه گرگ _ نیمه انسان به دنیا می‌آورد که بعدها هر کدام خاقان یکی از قبایل ترک می‌شوند. آعقل‌ترین این ۱۰ برادر، آشینا نام داشت که موفق می‌شود با متحد کردن همه قبایل به جنگ دشمنان برود و با شکست دادن آنها، امپراطوری گوگ ترک‌ها (ترکان آسمانی) را پایه ریزی کند.^۲ (رضا، عنایت‌الله، ۱۳۸۹: ۲۹ تا ۳۴) و (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱)

آشینا در لغت به معنای نجیب است. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱)^۱
نگهداری گرگ از فرزندان انسان در افسانه‌های ملل دیگر نیز دیده می‌شود. رومیان باستان در افسانه معروف خود روموس و رومولوس^۲ بر این باور بودند که وقتی پادشاه مستبد سرزمین لاتئوم (ایتالیا) از باردار شدن دختر خود رئاسیلویا آگاه شد، دستور داد تا فرزندان او را پس از تولد در کوهستان رها کنند. اما به دستور مرکوری (خدای جنگ رومیان)، ماده گرگی آن دو کودک (روموس و رومولوس) را می‌یابد و به آنها شیر می‌دهد. بعدها این دو برادر به کمک هم پدر بزرگ ظالم خود را می‌کشند و شهر رم را می‌سازند، جایی که مقرر شده بود سال‌ها بعد نوادگان آنها رهبری بزرگترین امپراطوری جهان یعنی رم را بر عهده بگیرند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱)

در روایت دیگر نام پسرک آشینا است و گرگ خاکستری تنها از او مراقبت می کند تا وقتی که او بزرگ می شود و به جنگ چینی ها می رود. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱)

در اواسط قرن پنجم میلادی، پس از بر افتادن حکومت هون ها، دودمان آشینا به منطقه کوهستانی آلتای (واقع در مرز مغولستان و قزاقستان کنونی) مهاجرت کردند و به خدمت دولت ژوان ژوان های مغول درآمدند. اما در باره چگونگی تشکیل اتحادیه سیاسی ترک ها نوشته اند که در سال ۵۴۶ میلادی، به دنبال شورش برخی از قبایل ترک زبان، دودمان آشینا به سرکردگی بومین خان آنها را سرکوب کردند و چون به پاداشی که انتظار داشتند نرسیدن به خود ژوان ژوان ها حمله کردند. بومین خان پس از درهم شکستن حکومت ژوان ژوان ها، خود را خاقان نامید و دشت اتوکن را مرکز حکومت خود قرار داد. چند سال بعد، ایستمی خان از طرف برادرش مامور توسعه امپراطوری به در جهت غرب شد و توانست با فتح ترکستان غربی، قلمرو حکومت ترک ها را به سرزمین هفتال ها بکشاند. همان طور که پیش تر گفته شد و توانست با فتح ترکستان، در سال ۵۵۶ میلادی ایستمی خان با انوشیروان (شاه ایران ساسانی) متحد شد و آنها به کمک هم توانستند حکومت هفتال ها را از میان بردارند و به این ترتیب گوگ ترک ها با ساسانیان همسایه شدند و رود جیحون مرز میان دو سرزمین شد. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱ و ۱۲) و (رضا، عنایت الله، ۱۳۸۹: ۴۷ تا ۵۱)

از حوادث مهم این دوره می توان به تقاضای ۵۰ هزار نفری ترکان خزر برای ورود با آذربایجان و خدمت در سپاه ساسانیان و موافقت خسرو انوشیروان با در خواست آنها اشاره کرد که جزئیات این واقعه در کتاب تجارب الامم ابن مسکویه (از مورخین قره چهارم هجری) نوشته شده است. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱ و ۱۲)

حسن همجواری میان ترکان و ایرانیان چندان پایدار نبود؛ چنان که در سال ۵۸۹ میلادی، گوگ ترک ها در اتحاد با قبایل بجامانده هفتال ها و به منظور تسلط بر جاده ابریشم از مرز جیحون گذشتند. این تجاوز گوگ ترک ها با واکنش ایرانیان مواجه شد و هرمز چهارم سپاهی به فرماندهی بهرام چوبین برای مقابله با آنها به سوی شرق گسیل کرد. در جنگی که میان دو طرف در نزدیکی هرات روی داد، گوگ ترک ها شکست خوردند و به مرز قبلی باز گشتند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۲) و (رضا، عنایت الله، ۱۳۸۹: ۱۱۰ تا ۱۲۸)

پس از مرگ بومین خان، چهار پسرش به ترتیب بر تخت نشستند و بر سرزمین وسیعی از منچوری در شرق تا مرزهای ایران در غرب فرمان راندند. ایستمی تا زمان مرگش به برادر و پسرانش وفادار بود و از آنها تبعیت می کرد اما جانشین او تاردو^۱ در سال

¹ tardu

۶۰۰ میلادی خود را خاقان نامید و در صدد تصرف خاقانات شرقی درآمد. دولت چین از قدرت یابی او بیمناک شده بود، به بهانه حمایت از خاقان وارد عمل شد و سرزمین شرقی گوک ترک ها را تصرف کرد و آنجا را به مدت ۵۰ سال تحت سیطره خود در آورد. اما خاقان غربی زمان بیشتری به حیات خود ادامه دادند. پس از تاردو نو^۱ او تانگ یابغو^۱ از درگیری ساسانیان با بیزانسی ها استفاده کرد و در سال ۶۱۹ میلادی به منظور توسعه قلمرو خود بخشی از خراسان را تصرف کرد. این بار سپاه کوچک ایرانی به فرماندهی سردار ارمنی بنام سمباط بگراتونی برای مقابله با آنها رفتند و در نبردی که نزدیکی طوس روی داد، سپاه ترک ها را شکست دادند. در پایان این نبرد و با بازگشت ایرانیان، نیرو های تازه نفس هفتال به یاری تانگ یابغو آمدند و توانستند تا حوالی ری و اصفهان پیشروی کنند، اما سمباط با سازماندهی مجدد نیروها آنها را شکست داد و تا آن سوی رود جیحون عقب راند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۲) و (رضا، عنایت الله، ۱۳۸۹: ۱۲۹ تا ۱۳۴)

تونگ یابغو پس از این شکست آرام نگرفت. او در سال ۶۲۹ میلادی با خاقان ترک خزر و هراکلیوس (امپراتور روم شرقی، بیزانس) متحد شد و چون از مشکلات داخلی ساسانیان آگاه شد، سپاهی را به فرماندهی برادرزاده خود بوری ساد^۲ به قفقاز فرستاد. نیرو های مشترک گوک ترک و خزر، دوسال در شمال قفقاز با مرزبانان ایرانی جنگیدند و قلعه دربند^۳ را تصرف کردند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۳) و (رضا، عنایت الله، ۱۳۸۹: ۱۵۸)

آنها یک سال بعد به نیرو های بیزانسی ملحق شدند و با تسخیر تفلیس به پیشروی خود ادامه دادند و تا ارمنستان پیش آمدند، اما خبر کشته شدن تونگ یابغو باعث شد بوری ساد نیرو های خود را عقب فرا بخواند و خود را با عجله به سویاب^۴ برساند. در پایتخت، سران اتحادیه بر سر جانشینی تونگ یابغو با یکدیگر درگیر شدند و چون به نتیجه ای نرسیدند، قبایل خزر و آوار از آنها جدا شدند و استقلال خود را اعلام کردند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۳) و (رضا، عنایت الله، ۱۳۸۹: ۱۸۳)

سرانجام درگیری های میان جانشینان تونگ یابغو باعث فرو پاشیدن حکومت خاقانات غربی شد و حکومت آنها نیز مانند خاقانات شرقی زیر سلطه چینی ها درآمد. اما این حوادث به منزله پایان کار گوک ترک ها نبود. در پایان دوره فترت ۵۰ ساله، یعنی در سال ۶۸۱ میلادی یکی از بازمانده های خاندان آشینا بنام ایلتریش شاد^۵ علیه سلطه چینی ها شورید و در یک دوره ۱۰ ساله

¹ tong yabghu

² Buri sad

قلعه دربند در جمهوری خود مختار داغستان روسیه که بنابر روایاتی به دستور خسرو انوشیروان ساسانی برای جلوگیری از ³ تهاجم گوک ترک ها، خزر ها و آوار ها به مرز های شمالی ایران در قفقاز ساخته یا تعمیر شده است. ارتفاع دیوار های ضخیم این قله تسخیر ناپذیر که میان ترک ها به دمیر قابو (روازه آهنین) شهرت یافته بود به ۲۱ متر می رسد. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۳)

SUYAB در نزدیکی شهر امروزی بیشکک قرقیزستان⁴

⁵ Iltirish shad

به کمک برادرش قاپقان خان^۱ موفق شد سرزمین های آن سوی دیوار بزرگ چین را تصرف کند و امپراطوری دوم گوک ترک ها را با متحد کردن قبایل ترک قرقیز، اوغوز، اوغوز و بسمل احیا گرداند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۴)

در زمان ایلتریش خاقان، امپراطوری به اوج اعتلا و عظمت خود رسید و قلمرو آن از منچوری در شرق تا رود سیحون در غرب توسعه یافت. پس از مرگ ایلتریش، برادرش کاپقان خان زمام اومور را در دست گرفت. سپاه او در سال ۷۱۲ میلادی وارد آسیای میانه شد و تا سمرقند و بخارا پیش رفت. این موضوع باعث عکس العمل حکومت بنی امیه شد که در آن زمان کنترل سرزمین های ماوراءالنهر را در دست داشت.^۲ به همین دلیل درگیری هایی میان اعراب و گوک ترک ها روی داد که سر انجام آنها با پیروزی مسلمانان همراه بود. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۴)

دوران حکومت قاپقان خان بر اثر اختلافات داخلی، اوغوزها که پر جمعیت ترین قبیله اتحادیه را تشکیل می دادند، از اتوکن (پایتخت گوک ترک ها) خارج شدند و امپراتوری دوباره دچار دودستگی شد. با کشته شدن کاپقان خان برادر زاده او بیلگه خاقان^۳ به حکومت رسید. او که آخرین خاقان مهم گوک ترک ها محسوب می شود، به کمک برادر کوچکش کول تیگین^۴ و راهنمایی های مشاور اعظم خود تونیوکیوک^۵ تلاش کرد تا قبایل را متحد کند و به وضع حکومت سرو سامانی بدهد. با بررسی سنگ نوشته هایی که اطراف رود اورخون در دشت اتوکن کشف شده اند، می توان به این موضوع پی برد که خاقان گوک ترک مجبور بودند چندیدن بار با دیگر قبایل ترک مانند اوغوزها، قرقیزها و اوغوزها بجنگند تا بتوانند جلوی اتحاد آنها با چینی ها را بگیرند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۴)

¹ Kapghan khan
در دوره ۵۰ ساله سکوت گوک ترک ها و پیش از ورود دوباره آنها به آسیای میانه، مسلمانان عرب موفق شده بودند دولت ساسانی ایران^۲ را شکست دهند و سرزمین ایران و بخشی از ماوراءالنهر را در اختیار خود بگیرند.

³ Bilge khaghan

⁴ Kul Tigin

⁵ Tonyukuk

شکل (۱) امپراتوری گوت ترک ها در حدود ۶۰۰ میلادی (۲۰ سال قبل از ظهور اسلام) (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۲)

کتیبه های اورخون سند تاریخی با ارزشی برای تحقیق درباره خاستگاه اولیه اقوام ترک و نیز شناخت ریشه های زبانی ترکی محسوب می شوند. در این کتیبه ها که در واقع سنگ قبر های بیلگه خاقان، کول تیگین و تونیوکیوک محسوب می شوند. اطلاعات بسیاری ارزشمندی نیز در باره نحوه تاسیس امپراتوری گوت ترک ها و حوادث مهم آن دوران نوشته شده است. (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۴)

گوت ترک ها نخستین قبیله ترک نبودند که تشکیل حکومت دادند، ولی نخستین قومی بودند که به نام ترکها تشکیل حکومت دادند. به نظر می رسد واژه ترک پس از تشکیل اتحادیه گوت ترک ها از حالت اسم خاص فراتر رفت و در سده های بعدی قبایل بیشتری چون اویغور و اوغوزها را دربر گرفت. (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۴)

شکل (۲) سردیس کول تگین با تاجی مزین به نقش عقاب . منبع تصویر (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۵)

شکل (۳) مجسمه کول تگین در دشت اورخون. منبع تصویر (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۵)

از میان سنگ نوشته های کشف شده از دشت اورخون، مهم تر از همه کتیبه کول تیگین است که پس از مرگ او توسط برادرش بیلگه خاقان به منظور قدردانی از خدمات وی ساخته شده است. در این کتیبه بیلگه خاقان پس از معرفی خود، به کار هایی که

برای آسایش ملت ترک انجام داده است، اشاره می کند. آنگاه از اجداد خود بومین خان و ایستمی خان یاد می کند که چگونه مردم را متحد کردند و قلمرو ترک ها را از منچوری (در شرق) تا دمیرقاپو (در غرب) توسعه دادند. او سپس از ۵۰ سالی صحبت می کند که ملت ترک گرفتار چینی ها بودند اما خدای آسمان به پدرش ایلتریش خان و مادرش بیلگه خاتون نظر لطف کرد و آنها را به رهبری قوم ترک فرستاد. او در ادامه از قبایل متحد ترک از جمله اوغوزها می خواهد دشت اتوکن را ترک نکنند و اتحاد میان خود را حفظ کنند و اگر نه دوباره گرفتار دشمنان خواهند شد و پسران قبایل به بردگی و دختران قبایل به کنیزی برده خواهند شد. او سپس از زحمات برادرش یاد می کند که چگونه به جنگ قبایل یاغی رفت و شورش آنها را سرکوب کرد و در پایان از مرگ کول تیگین و احساس خود را در غم از دست دادن برادر عزیزش می گوید و از این که خان های قبایل و سفرای کشور های دیگر در مراسم سوگواری برادرش شرکت کرده اند، تشکر می کند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۷)

مطالبی که تا بدین نقطه از پژوهش ارائه شد بدین سبب بود که حکومت گوگ ترک اولین حکومت در تاریخ می باشد که با نام ترک، تشکیل حاکمیت سیاسی داده و دارای خط نوشتاری و ضرب سکه مختص به خود بوده است.

تاریخ و زندگی هر قوم و ملتی را باید در گذشته های دور و روزگاران کهن جستجو کرد. این نکته ای است واضح و روشن. ولی صرف نظر از این اصل معلوم، تاریخ نگاران برای تسهیل در پژوهش های خویش کوشیده اند تا مبدائی برای تاریخ ملت ها عنوان کنند. این مبداء و سرآغاز در بیشتر موارد همزمان با رویداد های بسیار بزرگ در زندگی ملت ها است. بعنوان نمونه میتوان از مبداء تاریخی ایران، روم و عرب سخن گفت. ملت ایران هزاران سال سابقه تاریخی دارد. ولی در تاریخ ایران آغاز پادشاهی ماد بعنوان مبداء شناخته شده است. مردم روم باستان نیز طی هزاره های دراز در سرزمین خویش می زیستند. ولی تاریخ نگاران، زمان آغاز بنای شهر روم را مبداء تاریخ رومیان دانسته اند. سابقه تاریخی تازیان (اعراب) نیز قرن ها پیش از ظهور پیامبر اسلام بوده است. ولی مبداء تاریخ عرب، زمان هجرت پیامبر اسلام از مکه به مدینه است.

ترکان نیز از صدهای دراز در سرزمین های شمال چین و بخشی از اراضی می زیسته اند. ولی تاریخ نگاران مبداء تاریخ ترکان را ۵۴۵ میلادی دانسته اند. (رضا، عنایت الله، ۱۳۸۹: ۴۷)

پیش زمینه خط دولت گوگ ترک ها را باید در کتیبه هایی که در اطراف رود خانه ینی سئی^۱ علیا کشف شده و دارای ۱۵۹ حرف بوده جستجو کرد.

ینی سئی رودی در آسیاست که از شمال مغولستان سرچشمه می گیرد و با گذر از سیبری (در روسیه) به اقیانوس منجمد شمالی می ریزد.^۱

کتیبه های منتسب به دوران گوگ ترک ها کشف شده در دشت اورخون^۱ دارای ۳۸ حرف بوده که با بررسی این خطوط الفبا، باستان شناسان به این نتیجه رسیدند که خطوط مورد استفاده در کتیبه های دشت اورخون تکامل یافته الفبای استفاده شده در کتیبه های ینی سئی که مربوط به سدها قبل از نگارش کتیبه های گوگ ترک ها واقع در دشت اورخون است، می باشد. الفبای اوروخون ۳۷ حروف الفبا است که بعضی از حروف الفبای کتیبه های ینی سئی در آن راه یافته و بعضی نیز در الفبای اورخون راه نیافته اند. (هیئت، جواد، ۱۳۸۰: ۳۵ تا ۳۷)

خط و الفبای رونیک

در الفبای رونیک، حروف با اصول آرگوفنیک نامگذاری شده اند یعنی صورت آغازین واژه معادل نام اشاره رونی است. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۶)

Y		(e)L	حرف ال یا آل از شکل دست (به ترکی آل) الگو گرفته شده است
D		(ya)Y	حرف یای از شکل کمان (به ترکی یای) الگو برداری شده است
↓		(o)K	حرف اُخ از شکل تیر (به ترکی اُخ) الگو برداری شده است
h		(i)T	حرف ایت از شکل سگ (به ترکی ایت) الگو برداری شده است
		(e)B	حرف اب یا او از شکل خانه (به ترکی او) الگو برداری شده است
		(a)T	حرف آت از شکل اسب (به ترکی آت) الگو برداری شده است

شکل (۴) منبع تصویر (Qurbanov, Araz, 2013:6)

درباره منشا خط رونی ترکی، نخست عقاید نادرستی ابراز می شد. برخی این خط را با خط کهاروشتی^۲ یا با خط عربی جنوبی و برخی حتی با رونی ژرمنی پیوند میدادند. زمانی که صورت خط سغدی بر مبنای خط قرون دوم قبل از میلاد مشخص شد، مبداء پیدایش خط رونی ترکی بر اساس خط سغدی معین گردید. خط ترکی باستان، ظاهراً در سال ۸۰۰ میلادی توسط خط

دشتی واقع در کشور مغولستان کنونی^۱
 خط کهاروشتی از روی نوشته های سکه های پادشاهان هندو یونانی، سکه های هندو سکایی از قرن سوم الی یکم قبل از میلاد، کتیبه^۲ های شاه آشوک و سایرین بر ما آشکار شده است. این خط در شمال غرب هندوستان از سده سوم الی یکم قبل از میلاد رایج بوده و تحت تاثیر خط برهمی (برهمنی) که رواج گسترده ای یافته بود، از دور خارج شده است. نام این خط بنام مخترع آن، کهاروشتی (به معنای خلیج الاغ) می نامند. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۶۱)

اویغوری به زور از صحنه خارج گردید. آخرین یادگار بدست آمده این خط سنگ نوشته های اورخون مربوط به سال ۷۸۴ میلادی است. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۴)

بنا به عقیده یوهان فردریش و هینسن میتوانیم معتقد شویم که ژرمن های کهن دارای خطی ابتدایی با اشارات مفهوم دار (اندیشه نگار) بودند که از آن نه برای بیان مطلب بلکه برای مقاصد سحر و جادو استفاده می کردند. گویی این عقیده تا حدی سخنان تاسیت را تایید می کند که ژرمن ها چوبدستی را از هرکول دریافت کردند و با اشاراتی که بر روی آن بود، حوادث را پیشگویی می کردند؛ لیکن این امر فرضیه ای بیش نیست. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۴ و ۱۴۵)

شکل اشارات رونی به این سبب چهارگوش بود که آنها را ابتدا به روی چوب می کردند. خطوط عمودی در جهت رشته های قائم کننده می شد و از کاربرد خطوط افقی و دایره ای احتراز می نمودند. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۵)

میدانیم که این خط در شمال اروپا تا قرن ۱۶ میلادی بر روی سنگ قبور و تا قرن ۱۸ میلادی در سالنامه ها به کار برده می شد. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۶)

ترتیب توالی اشارات الفبای رونی را به دلیل خصوصیت جادویی آنها میدانند. این امر از نوشته های متعدد الفبای آنها روشن می شود. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۶)

هینسن با تکیه بر نظریه خط اندیشه نگار ماقبل تاریخی خود، اظهار میدارد اسامی اشارات رونی قبلا نام اندیشه نگار ها بوده و اندیشه نگار های منفرد مستقلا وارد الفبای رونی شده اند و ترتیب توالی حروف در الفبای رونی، به طور یقین، به همان ترتیبی است که اندیشه نگار ها بر اساس آن دسته بندی شده اند. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۷)

لکن آنچه که گفته شد نوشته های یوهانس فردریش آلمانی بر اساس یافته های قرن گذشته بود اما یافته های باستان شناسان در دهه های اخیر در نواحی غرب آسیا، شمال شبه قاره هند و آسیای میانه نظریات قبل را مردود می کند و این کشفیات جدید مرز های شناخت ما را از خط و الفبای رونیک دگرگون می کند.

جدیدترین یافته های خط رونیک

محققان چهار استوانه کوچک سفالی که با نمادهای عجیب علامت گذاری شده بودند را در یک مقبره باستانی مربوط به عصر برنز را در سوریه کشف کردند. این مقبره در تل ام المرء، یک شهر باستانی حدود ۳۵ مایلی (۵۶ کیلومتری) شرق حلب واقع شده است. پژوهشگران باستانی از دانشگاه جانز هاپکینز ایالات متحده آمریکا و آمستردام هلند این استوانه های علامت گذاری

شده را در سال ۲۰۰۴ پیدا کردند و گلن شوارتز، باستان شناس دانشگاه جانز هاپکینز، این یافته‌ها را سال ۲۰۲۱ در یک مقاله علمی توصیف کرد. قدمت این کشفیات بر اساس آزمایش کربن بر روی آنها به ۲۴۰۰ قبل از میلاد یا به عبارتی به ۴۴۰۰ سال قبل می‌رسد. بنا به گفته شوارتز «پیش از این، محققان تصور می‌کردند که الفبا در مصر یا اطراف آن، زمانی پس از ۱۹۰۰ پیش از میلاد، اختراع شده است. اما آثار باستانی تل ام المرأ واقع در سوریه(شام) قدیمی‌تر هستند و از منطقه‌ی دیگری از نقشه آمده‌اند، که نشان می‌دهد الفبا ممکن است منشأ کاملاً متفاوتی از آنچه ما فکر می‌کردیم داشته باشد» او توضیح داد که نوشتن «در پایان هزاره چهارم پیش از میلاد، حدود ۳۲۰۰ پیش از میلاد» آغاز شد و تصریح کرد که دو سیستم نوشتاری اولیه وجود داشته است: یکی در سومر، در جنوب بین‌النهرین، به نام خط میخی، که برای نوشتن زبان سومری ایجاد شده بود، و دیگری در مصر باستان، خط هیروگلیف معروف. او توضیح داد که شکل حروف قدیمی‌ترین الفبا (که ما اغلب آن را «الفبای ابتدایی»، «کنعانی» یا «پروتوسینایی» می‌نامیم) از مدل‌های مصری گرفته شده است و مخترعان قدیمی‌ترین الفبا، خط مصری را می‌شناختند و این مخترعان شکل حروف الفبا را بر اساس مصری مدل‌سازی کردند. استوانه‌های ام‌المرأ احتمالاً «به گویشی از زبان سامی باستان نوشته شده‌اند» و می‌توانند «تلاشی اولیه برای نگارش الفبایی» باشند. اگر این ادعای جدید درست از آب درآید، توسعه‌ی سیستم نوشتاری مبتنی بر حروف را حدود ۵۰۰ سال به عقب، یعنی حدود ۲۳۰۰ سال پیش از میلاد، برمی‌گرداند. تا اکنون محققان عموماً بر این باور بودند که یک سیستم نوشتاری مبتنی بر نمادهای مربوط به صداها، گفتاری، ابتدا حدود ۱۸۰۰ تا ۱۹۰۰ پیش از میلاد در مصر و شبه‌جزیره سینا توسعه یافته و از آنجا گسترش یافته است. رجوع شود به:

(Robbins, H. (2024). Evidence of oldest known alphabetic writing unearthed in ancient Syrian city. Johns Hopkins. Retrieved November 2025 from <https://hub.jhu.edu/2024/11/21/ancient-alphabet-discovered-syria>)

بر اساس این کشف میتوان گفت قدیمی ترین اثر خط و الفبای اصطلاحاً رونیک کشف شده حال حاضر در دنیا با اختلاف زیاد مربوط ام‌المرأ واقع در سوریه(شام) است که مرز های شناختی ما از این الفبا و منشا خط نوشتاری دگرگون می کند و سایر کشفیات مرتبط با خطهای نوشتاری بخصوص رونیک را با آن مقایسه باید کرد. میتوان خطوط رونیک بر روی استوانه ها را با خط شبه رونیک دره سند نیز مقایسه نمود و از طرفی دیگر استوانه های ام‌المرأ ممکن است به عنوان طلسم برای مقاصد درمانی یا سایر اهداف مذهبی عمل میکردند طلسم های حکاکی شده چنین نقشی را در دوره های بعدی در بین النهرین ایفا کردند.

(Schwartz, G, 2010: 357-397)

شکل (۵) تصویر استوانه گلی ، همانطور که در مقاله ای که در اوایل سال (۲۰۰۶ میلادی) منتشر شد ارائه شده است. منبع تصویر (Schwartz,G, 2006: 624)

کشف دو مهر با حروف رونیک در شهر باستانی صور(رأس الجنز) در کشور عمان از نظر قدمت بعد از استوانه های گلی ام المرأة در سوریه قرار می گیرد کلتوزیو کاشف این مهر ها قدمت آن ها را به ۲۲۰۰ قبل از میلاد مشخص کرده یا به عبارت دیگر ۴۲۰۰ سال قبل میرسد. همچنین ژان-ژاک گلنسر^۱ فرانسوی در مقاله از این خط خود تحت عنوان نوعی خط پیشا ایلامی^۲ از یاد می کند^۳. در نتیجه می توان این گونه نتیجه گیری کرد که خط ایلامی در نتیجه خط پیشا ایلامی ریشه در خط و الفبای رونیک دارد^۴.

(Cleuziou S, et al,1994: 459)

¹ Jean-Jacques Glassner

² PROTO-ELAMITE

³ (Glassner, J.-J. PROTO-ELAMITE WRITING The times and places

https://www.academia.edu/41919575/PROTO_ELAMITE_WRITING_The_times_and_places

در رابطه با مهر های کشف شده ناحیه النجز_ صور در عمان رجوع شود به کتاب تاریخ مدینه صور العمانية القديم (منذ ما قبل التاريخ حتى نهاية الالفية الأولى قبل الميلاد) تألیف دکتر حمد محمد بن جویید الفیلانی

شکل (۶) تصویر مهر هایی از جنس سنگ صابون (کلریت) راس الجنز از توابع استان صور در عمان. منبع

(Hélène, D.C, 1996: 41)

دیگر یافته مربوط به تمدن هاراپا^۱ حوزه دره سند در شبه قاره هند است. سال ۱۹۹۰ میلادی سفال کتیبه دار با خط بسیار شبیه به حروف یا خط رونیک است و قدمت آن ۴۳۰۰ سال قبل معین شده است. بیشتر سفال های کتیبه دار بخشی از ظروف بزرگتری هستند که کتیبه دار بوده اند و سپس شکسته شده اند. این شیء (حدود ۲۳۰۰ پیش از میلاد) به صورت یک سفال کتیبه دار بوده است. واضح است که سفال های شکسته گاهی اوقات به عنوان نوعی «کاغذ باطله» برای ارسال یادداشت یا به عنوان سوابق موقت استفاده می شده است.

(Inscribed sherd, Harappa Phase 62. *Harappa Archaeological Research Project*.
<https://www.harappa.com/answers/what-have-been-most-interesting-findings-about-harappan-civilization-during-last-two-decades>)

با این تفاسیر می توان بر اساس توالی یافته های اخیر تا زمان حاضر و ارتباط تمدن هاراپا دره سند با حوزه خلیج فارس و دریای عمان (مکران) این فرضیه را مطرح کرد که این خط از طریق بازرگانانی که به خلیج فارس جهت تجارت می آمدند با این خط آشنا شده اسند آن را در مهر های خود در دره سند بکار برده اند. (Cleuziou S, et al, 1994:457-458)

¹ Harappa

شکل (۷) سفال کتیبه دار هاراپا دره سند حدود ۲۳۰۰ قبل از میلاد (www.harappa.com)

با فرض مبدا بعنوان قدیمی ترین خط رونیک کشف شده حال حاضر دنیا در ام‌المره سوریه (ناحیه غرب آسیا) می توان رد خط رونیک بکار رفته در کتیبه های حوالی رودخانه یثنی سی و اورخون مربوط به دولت گوگ ترک ها را با هجوم و یورش اقوام کوچ نشین موسوم به اسکیت (آشگوزای یا ایشکوزای در منابع بابلی و آشوری اما ایشان خویشتن را اشکیدا می نامیدند) هنگام در جنگ با ماساگتیان تحت فشار قرار گرفتند در فاصله بین قرن هشتم و هفتم قبل از میلاد از آسیای میانه طی مسیر قفقاز به غرب آسیا وارد شدند تا مصر نیز پیش رفتند. (دیاکونوف، م، ۱۳۴۵: ۳۰۰-۳۰۷) با تشکیل حکومت بنام (ایشگوزا و در منابع عبری آشگوز و حکومت ایشان را اشکناز می گفتند) به مدت ۲۸ سال در این ناحیه (محل حکومت ایشگوزا بنام سکاسنا بود) و در نهایت شکست آنها از ماد ها و رجعه مبدأ آنها از همان راهی که آمده بودند با این تفاوت که بخشی از ایشان در راه برگشت از آنها جدا شده در شمال دریای سیاه ماندگار می شوند این گروه از اسکیت ها خویشتن را اسکولوت نامیدند و مستقلا تشکیل حکومت دادند (دولت اسکیت های امپراطور بنا به گفته هرودوت) به مدت چندین سده توانستند بر شمال دریای سیاه حکمرانی کنند. (دیاکونوف، م، ۱۳۴۵: ۳۵۳-۳۶۱)

زائور حسن اف اسکیت های فوق الذکر را جد اوغوز ها یا به عبارتی دیگر ممکن است همان اغوز ها باشند معرفی می کند. (حسن اف، زائور، ۱۳۸۶: ۲۵۳-۲۶۷)

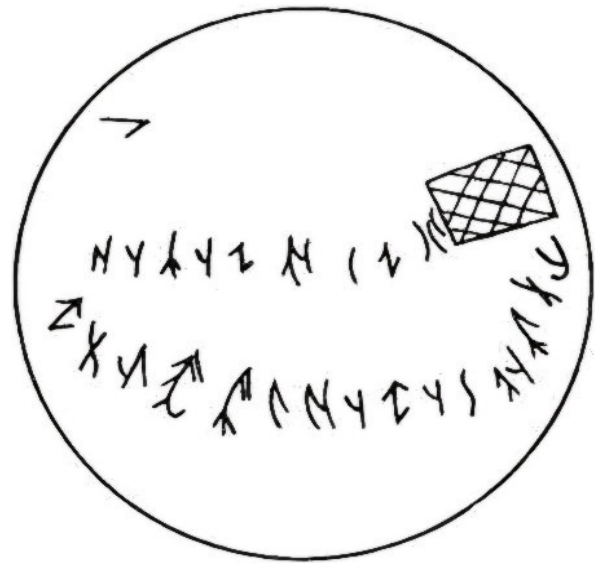
میتوان عنوان کرد که چگونه خط رونیک از ناحیه غرب آسیا به آسیای میانه برده شده و از آن در نگارش کتیبه های معروف یثنی سی و کتیبه های حاکمان دولت گوگ ترک واقع در دشت اورخون (واقع در کشور مغولستان کنونی) استفاده شده است.

در بهار میلادی ۱۹۷۰، در جنوب کشور قزاقستان حومه شهر ایسیک، پنجاه کیلومتری شرق آلماتی^۱، باستان‌شناسان آکادمی علوم قزاقستان یکی از تپه‌های به اصطلاح سلطنتی زمان سکاها (به ریاست ک. ا. آکیشف، کاندیدای علوم تاریخی، مبتکر ب. ن. نورموخانبتوف) را کاوش کردند. در زیر تپه، در یک کلبه چوبی، قبر یک جنگجوی نجیب از طبقه اشرافی در یک تابوت چوبی کشف شد. خفتان، شلوار و چکمه‌های جنگجو با صفحات و پلاک‌های طلایی با تصاویر پلنگ برفی، اسب، بز کوهی و یک قوچ وحشی که به سبک حیوانات سکایی ساخته شده بود، تزئین شده بود. مرد دفن شده سلاحی داشت، شمشیری با دسته طلایی در همان خانه چوبی، و هدایا مختلفی (تا سی قلم) وجود داشت - ظروف چوبی مستطیل شکل، ظروف سفالی با دیواره نازک، کاسه‌های تزیین شده از نقره و برنز، یک قاشق نقره‌ای (دسته آن به شکل سر پرند با منقاری بلند ساخته شده است) و غیره. در نهایت، یک فنجان نقره‌ای با کتیبه‌ای مرموز شبیه به رون (به نقاشی اصلاح شده مراجعه کنید). کل موجودی این تدفین برای پردازش به بخش باستان‌شناسی مؤسسه تاریخ، باستان‌شناسی و مردم‌شناسی، چ. چ. ولیخانوف، ارائه شد. در پاییز ۱۹۷۰، آ. اس. آمانژولوف اولین فرصت را بدست آورد تا اشیاء به دست آمده از کورگان ایسیک، از جمله یک فنجان نقره‌ای کتیبه دار، را مستقیماً مطالعه کند. طبق بسیاری از ویژگی‌ها، این تدفین متعلق به قرن پنجم تا چهارم پیش از میلاد است، همانطور که ک. آ. آکیشف بسیار محتاط، به طور آزمایشی معتقد بود این کتیبه با یک جسم تیز در قسمت بیرونی جام نقره‌ای حک شده است و شامل ۲۶ علامت رونیک مانند است که در دو خط افقی چیده شده‌اند. خط بالایی از مرکز و خط پایینی در امتداد لبه سطح محدب جام قرار دارد. هر دو خط کتیبه از مستطیل هاشور خورده شروع می‌شوند. ۹ کاراکتر در خط بالایی و ۱۷ کاراکتر در خط پایینی وجود دارد (از جمله کاراکتری که در انتهای خط، بعد از قسمت آسیب‌دیده، جدا ایستاده است). این علائم، شباهت‌هایی را هم با علائم نوشته‌های عربی اولیه، مدیترانه‌ای و هم با رون‌های ترکی باستان (ینی سی و اورخون) نشان می‌دهند.

(АМАНЖОЛОВ, 2003: 217)

این شباهت مرموز تا چه حد با مطابقت معنای صحیح علائم مقایسه شده پشتیبانی می‌شود؟ بیایید سعی کنیم بر اساس خوانش خود از کتیبه که در زیر آمده است، به این سوال پاسخ دهیم.

آلماتی پایتخت قزاقستان است^۱

شکل (۸) کتیبه‌ای رونیک مانند از زبان پروتوترکی بر روی یک جام نقره‌ای از یک تپه دفن مربوط به قرن‌های ۵ تا ۴ پیش از میلاد در ایلی قزاقستان (АМАНЖОЛОВ, 2003: 220)

پالئوگرافی^۱ کتیبه:

(۱) شکل تصویر حرف γ با حروف و— و γ الفبای رونیک اورخون^۲—ینی سی^۳ γ مقایسه کنید با q حرف (qin) الفبای لیکیه ای^۴ در آسیای صغیر^۵ قرن چهارم و پنجم پیش از میلاد و با h حرف (hin) الفبای ونیزی^۶ (نسخه‌ای از الفبای اتروسکی^۷) مطابقت دارد.

(۲) شکل تصویر حرف $\lambda_{a(\ddot{a})}$ صدای $a(\ddot{a})$ دو بار استفاده شده است، این حرف به طور گسترده در رونیک ترکی تالاس^۸ و ینی سی بالایی با صدای یکسان نشان داده می‌شود، با حروف اورخون مقایسه کنید، در رابطه با صدا های $a, \ddot{a}$ نگاه کنید به جدول شماره.... (АМАНЖОЛОВ, 2003: 217)

¹ Paleography

² Orkhon

³ Yenisei

⁴ Lician

(به ناحیه آناتولی معادل با کشور ترکیه کنونی گفته میشود. Asia Minor آسیا صغیر^۵)

⁶ Venetian

⁷ Etruscan

⁸ Talas

۳) شکل تصویر حرف s صدای (s) با حروف رونیک تالاس و ینی‌سی با هجای نرم s صدای (s) و همچنین $s \sim \bar{s}$ با هجای (s-s) نرم یا (کمتر) از یک هجای محکم اورخون مطابقت دارد.

۴) حروف $N_n(?)$ صدای (Nn) و N_n صدای (Nn) با حرف فنیقی h_n با صدای (ln) و با حرف رونیک ینی‌سی h_n با صدای (ln) در هجای نرم و حتی بیشتر با حرف NN_n با صدای (n) در الفبای یونان باستان^۳، کاریایی^۴ (آسیای صغیر) و برخی الفباهای ایتالیک^۵ (لپونتایی^۶، مساپایی^۷، پیتسنیایی^۸، اوسکیایی^۹) هزاره اول پیش از میلاد ارتباط دارند.

۵) حرف h_q با صدای (Hq) با حرف h_q با صدای (Ng) اورخون-ینی‌سئی مطابقت دارد، مقایسه کنید با حروف الفبای مدیترانه‌ای^{۱۰} هزاره‌های دوم تا اول پیش از میلاد؛ سامی شمالی^{۱۱} h با صدای (HN) ، قبرسی-فنیقی^{۱۲} h, kh با صدای (H(h) آرامی^{۱۳} h با صدای (h).

۶) حرف $u(\bar{u})$ با صدا های اُ و پنج بار استفاده شده است، مقایسه کنید با سامی شمالی حرف u صدای (u) کشیده در کتیبه‌های هزاره‌های دوم و اول پیش از میلاد، یونانی باستان u با صدای (u) ، یونانی شرقی^{۱۴} $u, \bar{u}$ با صدا های (u, \bar{u})، یونانی غربی^{۱۵} u با صدای (u) ، لیدی^{۱۶} u هزاره اول قبل از میلاد و حرف رونیک ترکی^{۱۷} $\bar{u}, \bar{u}$ یا صدا های (ا) کلفت و نازک. (AMANJOLOV, 2003:218)

¹ soft syllable

² Phoenician

³ ancient Greek

⁴ Carian

⁵ Italic

⁶ Lepontian

⁷ Messapian

⁸ Pitsenian

⁹ Oskian

¹⁰ Mediterranean alphabetic

¹¹ N.Semitic

¹² Cyprus-Phoenician

¹³ Aramean

¹⁴ eastern Greek

¹⁵ western Greek

¹⁶ Lydian

¹⁷ Türkic runic

(۷) حروف $\text{c} \text{c} \text{c}$ با صدای (چ) متعلق به حوزه رونیک های ترکی هستند که مربوط به ینی سئی حرف c با همان صدای

(چ) و احتمالاً حروف رونیک $\text{c} \text{c}$ با همان صدا روی صخره های تالاس، با توجه به قرائت پیشنهادی S.E.Malov.

(۸) شکل حرف y_b صدای (b) (ب) با هجاهای نرم (نازک) مربوط به y_b صدای (ب) آرامی (قرن پنجم و چهارم پیش از میلاد)

است که به نوبه خود بر می گردد به سامی شمالی، فنیقی حرف y_b (هزاره های دوم و اول پیش از میلاد) برمی گردد، مقایسه

کنید با حرف y_b با حرف (ب) یک هجای نرم (نازک) در حروف الفبای کتیبه های ینی سئی.

(۹) حروف $\text{z} \text{z}$ با صدای (ز) با حرف رونیک z با همان صدا در کتیبه های تالاس و ینی سئی و با حرف رونیک z

اورخون مجدد با همان صدا یکسان است.

(۱۰) حرف k با صدای (ک) (K) نزدیکترین حرف به حرف k الفبای آرامی سده های ۵ و ۴ پیش از میلاد است و با حرف

رونیک ترکی k با همان صدا مطابقت دارد، آن را با k با همان صدا در الفبای فنیقی-آرامی سده های ۹ و ۸ پیش از میلاد مقایسه کنید.

(۱۱) حرف s_b صدای (ب) از یک هجای سفت یا کلفت^۱، با رونیک ترکی s_b از یک هجای سفت-کلفت و همچنین با

یونانی باستان (ناکسوس^۲، قرن ۷ پیش از میلاد) و s با همان صدا (کورکیر^۳، قرن ۸ پیش از میلاد) مطابقت دارد.

(۱۲) حرف $\text{q}(uq)$ با صدای اوق-اوخ دو بار استفاده شده است، که با ینی سی q با همان صدای اوخ یا اوق (در جلو یا بعد از

o, u)، با حرف kh با صدای (خ) در الفبای رتیایی^۴ (نسخه ای از الفبای اولیه اتروسکایی)، حرف h مسیایی با صدای

(th) (ه) و احتمالاً با حرف ka با هجای (کا) در خط قبرسی مرتبط است. (AMANJOLOV, 2003: 218)

¹ firm syllable

جزیره ای متعلق به یونان واقع در دریای اژه.

کورفو یا کرکیرا نام جزیره ای در استان جزایر ایونی یونان است.

⁴ Retian

۱۳) حرف $\dot{\imath}$ با صدای (ای)، دو بار استفاده شده است، که با رونیک ترکی $\dot{\imath}$ با همان هجا و همچنین با حرف $\dot{\imath}$ از الفبای مشهور ینی سی مطابقت دارد، آن را با حرف $\dot{\imath}$ الفبای پیکنیایی^۱ ایتالیای باستان^۲ مقایسه کنید.

۱۴) حرف $\dot{\imath}$ با صدای (ر) (?) قبلاً در کتیبه‌های رونی ترکی دیده نشده بود، شکل آن یادآور حروف $\dot{\imath}$ رتیان (اتروسک‌های شمالی^۳) از سوندریو^۴ است (احتمالاً بر اساس تطابق آوایی r-z)؛

۱۵) حرف $\dot{\imath}$ با صدای (A, E) یا (آ و ا) قطعاً به حروف $\dot{\imath}$ اورخون با همان هجا، نزدیک است.

(АМАНЖОЛОВ, 2003: 219)

یکی از ویژگی‌های قابل توجه دیرینه‌شناسی کتیبه در جام Nli، و همچنین کتیبه‌های روی ظرف نقره‌ای از یائیک، عدم وجود علائم عطف است. به طور کلی، تجزیه و تحلیل دیرینه‌شناسی این کتیبه رونی شکل کاملاً با قدمت باستان‌شناسی آن در اواسط مطابقت دارد. هزاره اول پیش از میلاد. کتیبه رونی شکل روی جام نقره‌ای زمان سکاها، همانطور که اکنون می‌توانیم شما را متقاعد کنیم، به زبان گورکی (ترکی گوگترک) است و از راست به چپ به شرح زیر خوانده می‌شود:

$$\begin{array}{c} \text{N} \text{Y} \text{A} \text{S} \text{N} \text{A} \text{O} \text{C} \text{U} \text{Q} \text{!} \\ \text{A} \text{Y} \text{A} \text{S} \text{N} \text{A} \text{O} \text{C} \text{U} \text{Q} \text{!} \end{array}$$

1) $\overset{a}{y} \overset{a}{s} \text{na} \text{o} \text{c} \text{u} \text{q} = \text{Aya, sana o} \text{c} \text{u} \text{q}!$

"Elder brother, you (this) hearth!"

2) $\text{b-z} \text{cok} \text{boq}^{\text{u}} \text{n} \text{icr}^{(?)\text{a}} \text{'z}^{\text{n}} \text{g} \dots \text{i} = \text{Bez, } \text{c} \text{o} \text{k}! \text{Boqun} \text{icra} [\text{r}^{?}] \text{azuq!} \dots \text{i}$

"Stranger, get down on your knees! (Let it be) the generation has a niche!"

(۱) متن: (آ) یا، س(آ) نا اوچوق!

¹ Picenian alphabet

² ancient Italy

³ northern Etruscan

⁴ Sondrio

ترجمه «برادر بزرگتر(تو) این اوجاق برای توست!»

(۲) متن: ب- ز چوک بقعن یر(؟) ایجرا(ر) ا ذقی!

ترجمه: «غریبه، زانو بزن! (بگذار) برای نسل غذا باشد!» (АМАНЖОЛОВ, 2003: 219)

محتوای کتیبه مورد بحث، گواهی بر یک آیین یادبود باستانی مرتبط با مفهوم زندگی پس از مرگ است. ظاهراً فرد متوفی به مراقبت مداوم بستگان و عزیزان خود نیاز داشته است. شواهدی از این آیین همچنین در مجسمه‌های سنگی باستانی ترکی که فرد متوفی را با جامی در دست راست خود نشان می‌دهند، و همچنین در بقایای باورهای مذهبی در میان مردمان ترک زبان، از جمله قزاق‌ها یافت می‌شود. همانطور که رمزگشایی پیشنهادی به ما اجازه می‌دهد قضاوت کنیم، کتیبه روی جام نقره‌ای متعلق به گونه نسبتاً قدیمی از رونیک‌های ترکی است که ارتباط نزدیکی با خطوط الفبایی منطقه مدیترانه در اواسط هزاره اول قبل از میلاد دارد. این کتیبه به زبان ترکی باستان^۱ نوشته شده است که ظاهراً توسط عشایر اولیه سمیرچی^۲ صحبت می‌شده است. کتیبه مورد بررسی به ما این امکان را می‌دهد که ایده سنتی در مورد عدم وجود خط الفبایی در میان عشایر اولیه آسیایی را دوباره بررسی کنیم و مبنای جدی برای تحقیقات علمی بیشتر فراهم کنیم. رمزگشایی کتیبه رونی-مانند پروتوتورکی روی جام نقره‌ای، که اولین بار در سال ۱۹۷۱ پیشنهاد شد، به دلیل فقدان هرگونه استدلال جدی یا انتشارات علمی از سوی مخالفان ایدئولوژیک^۳ و آماتورهای^۴ که این رمزگشایی را رد کنند، همچنان پابرجاست.

(АМАНЖОЛОВ, 2003: 219-220)

در سال ۱۹۶۰ میلادی، باستان‌شناس اف. خ. ارسلانوا یک پلاک استخوانی با "بریدگی‌های" مرموز بر روی سطح آن در یک تپه تدفین در ساحل راست رودخانه ایرتیش (روستای بوبروویه، منطقه پاولودار) کشف کرد. در همان تپه، که گمان می‌رفت محل دفن یک مرد و یک اسب باشد، یک طلسم ساخته شده از عاج خرس سوراخ شده، یک مصنوع استخوانی سوراخ شده و یک نوک پیکان استخوانی سه طرفه با دسته صاف کشف شد. پلاک توسط دو سوراخ متقاطع در طرفین به تسمه‌های افسار متصل شده بود. برش‌های مرموز روی پلاک استخوانی شباهت زیادی به نمادهای رونی ترکی باستان دارند (به نقاشی دقیق مراجعه کنید رجوع کنید به شکل ۹). در عین حال، طرح کلی پلاک استخوانی نیز تصویر یک گوزن را تداعی می‌کند. وقتی آمانژولوف (مانند

¹ Proto-Turkic

² Semirechye

³ ideological

⁴ dilettantes

باستان‌شناس تازه‌کار، اف. خ. ارسلان‌ووا) در سال ۱۹۶۰ شروع به رمزگشایی کتیبه رونی روی یک پلاک استخوانی کرد، گمان نمی‌کرد که قدمت دفن مورد نظر به قرن‌های ۴-۵ پیش از میلاد بازگردد. انتشار این کتیبه رونی به نظر یک پارادوکس علمی بود. آیا خط رونی ترکی در چنین دوران باستانی وجود داشته است؟ م. پ. گریازنوف و س. گ. کلیاشتورنی، در جدالی با آمانژولوف، قاطعانه این احتمال را رد کردند: «خط رونی ترکی قدیمی زودتر از قرن‌های ۶-۵ میلادی پدید نیامده است. هیچ اثری از دفن دوم در تپه دفن پیدا نشد و ظاهر پلاکی با کتیبه رونی در آنجا کاملاً مرموز به نظر می‌رسد».

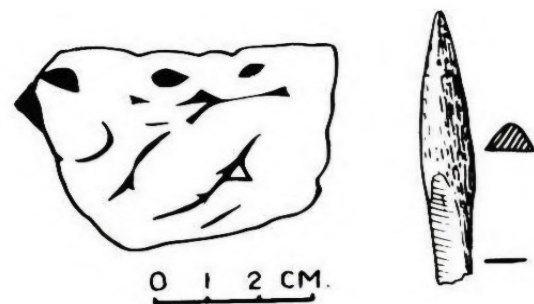
(АМАНЖОЛОВ, 2003: 191)

چنین داده‌هایی نشان می‌دهد که خطوط ترکی باستان قبل از میلاد مسیح نیز وجود داشته‌اند. نمونه‌ای از این طلسم ساخته شده از استخوان گوزن با خطوط متعلق به دوران سکاه‌ها (اسکیت‌ها) در قرن‌های ۵-۴ قبل از میلاد یافت شد (شکل ۹).

(Sadykova, et al, 2023: 673)

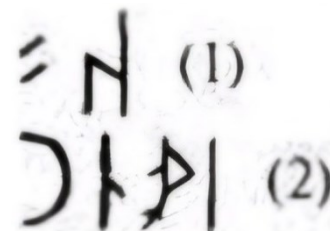
بر روی طلسم استخوانی به شکل گوزن شش حرف یا علامت-نشان وجود دارد و بیشترین شباهت به خط یا نماد‌های رونی ترکی باستان (کتیبه‌های ینی سئی) دارد. آمانژولوف خط آن را از راست به چپ خوانده و «گوزن سفید» یا (آق سیغین-آق

مارال) ترجمه کرده است. (АМАНЖОЛОВ, 2003: 192)

شکل ۹). طلسم استخوانی - «گوزن» با کتیبه رونی پیشا ترکی (پروتوترکی) و نوک پیکان استخوانی از یک تپه دفن یا گورکان

مربوط به قرن‌های ۵ تا ۴ پیش از میلاد مربوط به دوره سکاه‌ها در رودخانه ایرتیش (АМАНЖОЛОВ, 2003: 191)

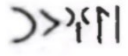

(۱) Aq، کلمه اول آق خوانده شده در زبان ترکی به معنی سفید است.

(۲) s''qin= siqin(suqin)، کلمه دوم سکین-سیکین(سوکین) خوانده شده در زبان ترکی به معنی گوزن یا گوزن نر

(مارال نر)^۱ است. (АМАНЖОЛОВ, 2003:193)

رجوع کنید به گوزن آلتایی سیغین Altai sygyn مارال (maral). در ترکی خاکاسیایی سیین syyn به معنی گوزن - مارال maral، گوزن نر - مارال نر در ترکی تووایی سیین syyn، گوزن - مارال خالدار به ترکی سیقین آلا ala sigin، گوزن نر به ترکمنی سوقون soghun، گونه گوزن با شاخ های درشت - ساریق یوقور سوقون sarig yughur soghun، گوزن در ترکی قره قالپاقی سودین soodin و در دیگر زبان های ترکی چنین گفته میشود.

کلمه *sıgın* گوزن sygyn به معنی گوزن نر-مارال maral در بنای یادبود موکلین خاقان یا بیلگه خاقان (Bilge-ka-gan) و موارد دیگر از نظر آوایی، سیقین (سوقین) siqin (suqin) ایرتیش تا حدی قدیمی تر از سیون siyun اورخون است، از آنجایی که طبق اصول زبان ترکی باستان صامت بی واکه نرم و (ve) قبل از صامت اُ (u) نرم واکه دار قرار میگیرد. بنابراین، محتوای باستانی ترین کتیبه رونی ترکی (پروتوترکی^۲) کلمه ترکی آق سیغین (سوغین) aq sigin (suqin) به معنی «گوزن سفید» یا «گوزن قرمز» کاملاً با طرح کلی پلاک استخوانی سازگار است. (АМАНЖОЛОВ, 2003:193)

هدف از کاربرد طلسم استخوانی مورد بحث «گوزن» تنها از نظر ظاهری پلاک-صلیب برای بستن افسار گردن اسب مشخص می شد. اما در همین حال، برای روشن شدن هدف آیینی شیء که کتیبه رونیک پیشا ترکی «گوزن سفید» بر روی آن حک شده است، لازم است که آیین گوزن در سنت قومی اولیه قبایل کوچ نشین آلتایی (پیشا ترکی) و مردمان آسیای میانه بررسی شود. تا همین اواخر، بقایای توتمیسم و باورهای مرتبط با پرستش اجداد- حیوانی (جانورپرستی) هنوز به درجات مختلفی در میان یاکوت ها، ترک های آلتایی، تووایی ها، خاکاسی ها، قرقیزها، قزاق ها، ترکمن ها و دیگر مردمان ترک حفظ شده بود. در دوران باستان، تعدادی از قبایل ترک زبان گوزن قرمز را مورد احترام قرار میدادند. این امر، به ویژه با مفهوم و علت نام قبیله قرقیز بوگو bugu (گوزن . مارال) در تین شان، مشهود است که جد آن قبیله ظاهراً دوشیزهای زیبا و به طرز غیرمعمول خردمند با شاخهای گوزن بود که توسط شکارچیان در گله مارال ها-گوزن ها اسیر شده بود. (АМАНЖОЛОВ, 2003:193-194)

علاوه بر این، تمغایی که توسط چ. چ. ولیخانوف ثبت شده است ، از نظر شکل شبیه به علامت افقی

می گویند. seger در زبان ترکی ایل نفر به گوزن مارال و به گاو سنگنر^۱
 پیشاترکی یا عبارت دیگر ترکی قدیمی.^۲

qN (بمعنی آق (aq) در زبان ترکی بمعنی سفید) در طلسم گوزن ما است. در این رابطه، باید توجه داشت که در میان اقوام ترک سیبری جنوبی، لقب (سفید، خالص، نجیب) اغلب به نام گوزن های قرمز یا تصویر نمادین گوزن توتم، طبل شمن، که معمولاً با پوست یک گوزن وحشی پوشیده شده بود و به عنوان حیوان سواری شمن در نمایش هایش عمل میکرد، اطلاق میشود. تصادفی نیست که یکی از ارواح حامی شمن قزاق، آق مارال «گوزن سفید» نامیده می شود. جالب است که طبق اعتقادات تونگوزها و ووگول ها، خدای متعال همیشه سوار بر یک گوزن سفید است. در دوران ترکان باستان، ظاهراً حیوانات توتم ممنوعه در میان قرقیزهای ینی سئی پلنگ و آهو- مارال (یا گوزن) بودند و در میان ترکان غربی، به گفته ی ژوان زانگ (قرن هفتم)، گوزن تابو بود. بر اساس کهن ترین ایده های کیهان شناسی که به قبایل سکا آسیای مرکزی به ارث رسیده است، خورشید به شکل گوزنی با شاخهای طلایی درخشان ظاهر میشود. مشابه گوزن- خورشیدپرنده سکاها باستان، نماد گوزن در نگاره های دوران شانگ، نمادی از جهان بالا در نظر گرفته میشود که با آتش و خورشید صبح گاهی مرتبط است.

(АМАНЖОЛОВ,2003:193)

تصادفی نیست که ترکی باستان « (suyun) گوزن قرمز، مارال نر» از نظر ریشه لغت زبانی آلتایی با تونگوزی (اونکی) سیگون سوگون sigun sogon گوزن قرمز، گوزن قرمز با نام (سرما زمستانی به ترکی سوق suguq^۱) مرتبط است، رجوع کنید به زبان مغولی املای مدرن سوگوو sogoo «گوزن قرمز ماده، مارال ماده». «آئین سکایی گوزن-خورشید آسمانی، که اسب ها (در اصل، ظاهراً گوزن) برای آن قربانی می شدند، تأیید خود را در ریشه شناسی کلمه ترکی باستان «sizin گوزن» به ترتیب، در زبان نیا-ترکی سیغین _ سوغین siqin_suqin می یابد. این کلمه اسمی، ظاهراً، از فعل « ("siqi, "suqi, suqu-)" si-» به عنوان هدیه و اصطلاحاً سوغات آوردن، ارائه دادن، پذیرایی کردن، جشن گرفتن (ر.ک. فعل توانی «syga مصرانه جشن گرفتن، جشن گرفتن) با کمک قدیمی ترین قالب اسم مفعول پسوند تشکیل شده است. این کلمه در زبان ترکی باستان از قبل بی معنی بوده و در اصل به معنای آورده شده (آنچه آورده میشود) به عنوان هدیه^۲، به عنوان قربانی (برای خدا) بوده است. یعنی قربانی (حیوان)، قربانی. «با توجه به ایده های باستانی ذکر شده در بالا، ما یک ارتباط ریشه شناختی بین کلمه قره قالپاقی سودین-سوون sudyn suwun گوزن که به نوع باستانی ترکی (suyun) گوزن برمیگردد و کلمه [suwun] suyn «نژاد اصیل اسب های آرگاماک» درگوش غربی زبان قزاقی کشف میکنیم. (АМАНЖОЛОВ,2003:194)

ریشه در همین واژه دارد. suguq واژه سرما به ترکی^۱
سوغات و آرمغان^۲

یکی دیگر از کلمات ترکی با ریشه مرموز به معنی خود کلمه بوگو (در قرقیزی و ازبکی)، بوگی (در قزاقی و قره قالپاقی) یا بوگا (در اویغوری) برای گوزن قرمز نیز وجه اشتراکی را با بوگو در تونگوز (اونکی) به معنای گوزن قرمز (¹wapiti) در منچوری (نام فصلی در تابستان، پاییز) bugu واپیتی در منچوری در بهار (نام فصلی) و بوگا نماد زمین، آسمان، خدا است. رجوع کنید به buyu مغولی (بوگا) گوزن، مارال، wapiti منچوری و در تعبیر دیگر بوگ (bug) به معنی شیطان: روح شیطانی، دیو است. کلمه بوگا در زبان های گروه تونگوز-مانچو، همانطور که جی. ام. واسیلویچ نشان داده است، در ابتدا ایده طبیعت اطراف انسان را به طور کلی بیان میکرد و احتمالاً با قدیمیترین لایه های زبانی مرتبط است. (АМАНЖОЛОВ, 2003: 194-195)

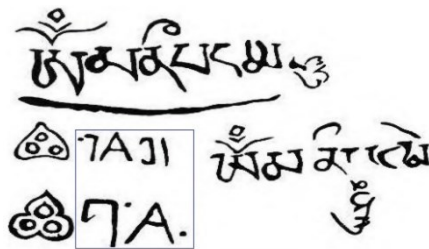
بقای مرحله «گوزن شمالی» سکایی-ساکا در قوم زایی قبایل ترک جنوب سیبری، در گوزن وحشی تووانی نیز قابل تشخیص است، که همراه با آسمان (خدا) تووانی، که تکریم گوزن مارال در میان تووانی ها در گذشته دارای ویژگی توتمی آشکاری بود. اشارهای غیرمستقیم به هدف طلسم استخوانی (گوزن) ایرتیش را در نوشته ی ال. پی. پوتاپوف می یابیم که ثابت کرد ترک های کوچ نشین آلتایی، گوزن را روح اسب قربانی میدانستند و بر این اساس، واقعیت کشف اسبی با نقاب گوزن در اولین گوردخمه ی پازیریک در آلتایی را اینگونه تفسیر کرد: اسب به شکل گوزن درآمد، همانطور که ایده های مذهبی ای که دیگر با واقعیت اقتصادی مطابقت نداشتند، ایجاد میکردند. استخوان گوزن سکایی متصل به افسار اسب قربانی، ظاهراً عملکردی مشابه نقاب گوزن پازیریک داشت. کمبود ابزارهای تصویری در این طلسم با فرمول جادویی آن زمان آق سیقین (سوقین) به معنی گوزن سفید جبران میشود. (گوزن سفید) یا خود خدای خورشید، بخشنده انواع نعمت ها در وجود انسان بود و اسب (گوزن) نیز به عنوان قربانی برای او در نظر گرفته می شدند. فرمول معجزه آسای وقف، که با رون های ترکی باستان بر روی طلسم آهوی ایرتیش حک شده است، بدین ترتیب از خدای خورشیدی جانور گونه می خواهد که مسیر روح انسان را در قلمرو سایه ها با نور حیات بخش خود روشن کند. محل نگهداری این پلاک استخوانی در موسسه باستانشناسی آ.خ. مارگولان آکادمی ملی علوم جمهوری قزاقستان است. (АМАНЖОЛОВ, 2003: 195)

کتیبه های یونانی در قزاقستان

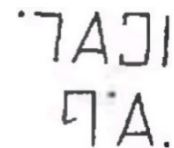
در سال ۱۹۶۲، در ساحل راست رودخانه ایلی در تنگه تنگاک (ناحیه گواردیسکی از تالدی-کورگان سابق، که اکنون استان آلماتی است)، کتیبه ای سنگی با حروف یونانی باستان پیدا کردیم. تنگه تایگاک در کوه های چولاکتاو، که شاخه های جنوب غربی

wapiti گونه ای از گوزن قرمز شمالی با نام علمی واپیتی¹

آلاتئوی جونگاری را تشکیل می دهند، برای علم باستان شناسی شناخته شده است. در ۲۹ سپتامبر ۱۸۹۷، تنگه تایگاک توسط قوم شناس روسی، ن. ن. پانتوسوف، مورد بازدید قرار گرفت. (АМАНЖОЛОВ, 2003: 223)

شکل (۱۰) کتیبه ای به خط یونانی باستان که با فرمول های بودایی تبتی احاطه شده است (حدود ۷۷۰ قبل از میلاد)
(АМАНЖОЛОВ, 2003: 161-224)

کتیبه یونان باستان از دو خط افقی تشکیل شده است که از راست به چپ خوانده می شوند: ایسیق.

(АМАНЖОЛОВ, 2003: 161- 223)

کتیبه سنگی ترکی باستان به خط یونانی باستان

در میان سنگ نگاره های باستانی صخره تمغولوکتاش^۱ «سنگ نوشته» در نزدیکی روستای داردامتی در شهرستان اوینغور استان آلماتی، که در سال ۱۹۶۴ توسط ما کشف و در سال ۱۹۶۷ دوباره بررسی شد، اثری با کتیبه ای به زبان ترکی به خط یونانی باستان، جایگاه اصلی را به خود اختصاص داده است. این کتیبه به آرامی در یک صخره بزرگ و شیب دار در زیر و کنار تصویر برجسته یک بز کوهی حک شده است. کمی پایین تر و در سمت راست، یک سگ، یک چهره انسانی با دستانی که به حالت تضرع بالا رفته اند و صحنه ای از جفت گیری گوزن قرمز به تصویر کشیده شده است. این کتیبه شامل هفت علامت الفبای یونانی باستان است که در یک خط افقی قرار گرفته اند. جهت خط از راست به چپ است. (АМАНЖОЛОВ, 2003: 231)

همان تمغالوق است یعنی صخره تمغا دار به زبان ترکی.^۱

شکل (۱۱) کتیبه‌ای سنگی به زبان ترکی که به خط یونانی باستان نوشته شده است (اواسط هزاره اول قبل از میلاد)

(AMANJOLOV, 2003:160-231)

کتیبه ترکی باستانی با الفبای یونانی باستان به شرح زیر خوانده و ترجمه می‌شود:

آق باپام (aqbaram=aq baram) در زبان ترکی به معنی «جد بزرگوار من» است.

مقایسه و دیرینه نگاری علائم بکار رفته در کتیبه:

(۱) حرف **Α** با صدای آ (که سه بار در کتیبه استفاده شده است) شکل و طرح مشابه کتیبه های یونان باستان مربوط به

قرن های ۹ تا ۶ پیش از میلاد در گونه های شرقی و غربی الفبای یونان باستان دارد.

(۲) حرف **α(η)** با صدای ق در الفبای قبرسی-فنیقی و پونیک (کارتاژی) و در الفبای آرامی قرن های ۵ تا ۳ قبل از

میلاد مسیح و در الفبای رونیک ترکی با **Ა Ბ Ე Ვ Ი Კ Ლ Მ Პ Ჟ Რ Ს Ტ Უ Ფ Ქ Ღ Ყ Შ Ჩ Ც Ძ Წ Ჭ Ხ Ჯ Ჰ Ჱ Ჲ Ჳ Ჴ Ჵ Ჶ Ჷ Ჸ Ჹ Ჺ ᲻ ᲼ Ჽ Ჾ Ჿ ᳀ ᳁ ᳂ ᳃ ᳄ ᳅ ᳆ ᳇ ᳈ ᳉ ᳊ ᳍ ᳎ ᳏ ᳐ ᳑ ᳒ ᳓ ᳔ ᳕ ᳖ ᳗ ᳘ ᳙ ᳚ ᳛ ᳜ ᳝ ᳞ ᳟ ᳠ ᳡ ᳢ ᳣ ᳤ ᳥ ᳦ ᳧ ᳨ ᳩ ᳪ ᳫ ᳬ ᳭ ᳮ ᳯ ᳰ ᳱ ᳲ ᳳ ᳴ ᳵ ᳶ ᳷ ᳸ ᳹ ᳺ ᳻ ᳼ ᳽ ᳾ ᳿ ᴀ ᴁ ᴂ ᴃ ᴄ ᴅ ᴆ ᴇ ᴈ ᴉ ᴊ ᴍ ᴎ ᴏ ᴐ ᴑ ᴒ ᴓ ᴔ ᴕ ᴖ ᴗ ᴘ ᴙ ᴚ ᴛ ᴜ ᴝ ᴞ ᴟ ᴠ ᴡ ᴢ ᴣ ᴤ ᴥ ᴦ ᴧ ᴨ ᴩ ᴪ ᴫ ᴬ ᴭ ᴮ ᴯ ᴰ ᴱ ᴲ ᴳ ᴴ ᴵ ᴶ ᴷ ᴸ ᴹ ᵀ ᵁ ᵂ ᵃ ᵄ ᵅ ᵆ ᵇ ᵈ ᵉ ᵊ ᵋ ᵌ ᵍ ᵎ ᵏ ᵐ ᵑ ᵒ ᵓ ᵔ ᵕ ᵖ ᵗ ᵘ ᵙ ᵚ ᵛ ᵜ ᵝ ᵞ ᵟ ᵠ ᵡ ᵢ ᵫ ᵬ ᵭ ᵮ ᵯ ᵰ ᵱ ᵲ ᵳ ᵴ ᵵ ᵶ ᵷ ᵸ ᵹ ᶀ ᶁ ᶂ ᶃ ᶄ ᶅ ᶆ ᶇ ᶈ ᶉ ᶊ ᶋ ᶌ ᶍ ᶎ ᶏ ᶐ ᶑ ᶒ ᶓ ᶔ ᶕ ᶖ ᶗ ᶘ ᶙ ᶚ ᶛ ᶜ ᶝ ᶞ ᶟ ᶠ ᶡ ᶢ ᶣ ᶤ ᶥ ᶦ ᶧ ᶨ ᶩ ᶪ ᶫ ᶬ ᶭ ᶮ ᶯ ᶰ ᶱ ᶲ ᶳ ᶴ ᶵ ᶶ ᶷ ᶸ ᶹ ᷀ ᷁ ᷂ ᷃ ᷄ ᷅ ᷆ ᷇ ᷈ ᷉ ᷊ ᷋ ᷌ ᷍ ᷎ ᷏ ᷐ ᷑ ᷒ ᷓ ᷔ ᷕ ᷖ ᷗ ᷘ ᷙ ᷚ ᷛ ᷜ ᷝ ᷞ ᷟ ᷠ ᷡ ᷢ ᷣ ᷤ ᷥ ᷦ ᷧ ᷨ ᷩ ᷪ ᷫ ᷬ ᷭ ᷮ ᷯ ᷰ ᷱ ᷲ ᷳ ᷴ ᷵ ᷶ ᷷ ᷸ ᷹ ᷺ ᷻ ᷼ ᷽ ᷾ ᷿ Ḁ ḁ Ḃ ḃ Ḅ ḅ Ḇ ḇ Ḉ ḉ Ḋ ḋ Ḍ ḍ Ḏ ḏ Ḑ ḑ Ḓ ḓ Ḕ ḕ Ḗ ḗ Ḙ ḙ Ḛ ḛ Ḝ ḝ Ḟ ḟ Ḡ ḡ Ḣ ḣ Ḥ ḥ Ḧ ḧ Ḩ ḩ Ḫ ḫ Ḭ ḭ Ḯ ḯ Ḱ ḱ Ḳ ḳ Ḵ ḵ Ḷ ḷ Ḹ ḹ Ṁ ṁ Ṃ ṃ Ṅ ṅ Ṇ ṇ Ṉ ṉ Ṋ ṋ Ṍ ṍ Ṏ ṏ Ṑ ṑ Ṓ ṓ Ṕ ṕ Ṗ ṗ Ṙ ṙ Ṛ ṛ Ṝ ṝ Ṟ ṟ Ṡ ṡ Ṣ ṣ Ṥ ṥ Ṧ ṧ Ṩ ṩ Ṫ ṫ Ṭ ṭ Ṯ ṯ Ṱ ṱ Ṳ ṳ Ṵ ṵ Ṷ ṷ Ṹ ṹ Ṻ ṻ Ṽ ṽ Ṿ ṿ Ṽ ṽ Ṿ ṿ** با صدای (خ) مرتبط است.

(۳) حرف **β** با صدای (ب) با حرف مشابه در الفبای یونان باستان قرن هفتم پیش از میلاد (ناکسوستوس ، **β** با

صدای (ب یا بت) در الفبای عبری قرن اول میلادی) و **β** در یک هجای سخت (با صدای ب کلفت) در الفبای

رونی ترکی قابل مقایسه است.

(۴) این حرف **β** با صدای (پ) در الفبای یونانی غربی و شرقی شناخته شده است، و علائم قطعا با آن مرتبط هستند

β با صدای (پ) و **β** با صدای (ب) در الفبای سامی جنوبی باستان هزاره اول پیش از میلاد قابل توجه

است که رونیک ترکی علامت-نشان یا تمغا **β** با صدای (پ) ، مقایسه کنید با حرف **β** با صدای (پ) در

الفبای سامی شمالی مربوط به قرن های ۱۷ تا ۹ پیش از میلاد .

۵) این حرف یا علامت M^m با صدای (ام-م) در کتیبه های یونان باستان از آتن (سده های ۹ تا ۸ پیش از میلاد)

و ناکسوس (سده ۷ پیش از میلاد) ، در الفبای یونانی غربی و یونانی شرقی ، به کار رفته است. رجوع کنید به خط و

الفبای سامی شمالی و یونان باستان M^m . (AMANJOLOV,2003:231-232)

واژگان کتیبه آق (aq(ah) در زبان ترکی بمعنی «سفید، پاک، نجیب» و باپام baram (بعلاوه پسوند مالکیت اول شخص مفرد m) «جد، نیا». رجوع کنید به در یونانی باستان M πάππας (vos, πάππά) «پانا، پدر (در زبان کودکان)» یا pallo «پدربزرگ، جد، جد (افلاطون)»، ترکی عثمانی) haba «اوتن، بابا، پدر، جد، پیرمرد محترم»، خاکاسی^۱ paba «پدر، بابا»، در زبان ترکان تومسک (مردم Eushta) pabam «خویشاوند ارشد والدین» یا پاشام pasham «پدربزرگ من» ترکمنی بابا «پدربزرگ، پدربزرگ (از طرف مادر)» یا آتا- بابالار «اجداد، پدربزرگها»، قزاق بابا بمعنی «پدربزرگ، پدربزرگ، جد» یا آتا- بابا «اجداد» در ترکی قرقیزی بابا سه معنی و مفهوم را می رساند: ۱. بمعنی جد ۲. خطاب محترمانه به پیرمردی محترم ۳. (در برخی ترکیب ها) حامی، محافظ یا بابای «پیرمرد»، تاتاری بابای («بابا») «پدربزرگ (آدرس)» و تنره بابای «خدای آسمان». ما اغلب در گفتار محاوره ای قزاق های آلتایی با کلمه پاپا و معنی «پدر، بابا» مواجه می شدیم (کلمه پاپا با همین معنی نسبتاً اخیراً به زبان ادبی قزاق نفوذ کرده است). شاید همین کلمه بابا در نام یکی از طوایف قرقیز و در عبارت قرقیزی «nii balanуң үйү, balanуң alachygy emes (اینجا) جایی برای بد رفتاری نیست» (به معنای واقعی کلمه «خانه ی یک مرد نیست، آلونک هم نیست») منعکس شده باشد. (AMANJOLOV,2003: 232)

کلمه بابا (بانا، پاپا، پاپا) یا بابای، با معنای اصلی «پدر»، بدون شک از این نظر ایتمولولوژیکی به نام جد الهی سکاها، طبق گفته هرودوت (۱۷:۵۹) - پالایوس (پانای) - نزدیک است. یک اظهار نظر کاملاً منصفانه در مورد دومی متعلق به ام. آی. آرتامونوف است: «برای سکاها، پاپای در واقع یک پدر بود؛ آنها او را به همراه دختر رودخانه بوریستن، مارگیر، الهه زمین، آپی، جد خود می دانستند. پاپای خدایی بود که از این نظر با زنوس رعدآسا، پدر خدایان و انسان ها، مطابقت داشت.» (AMANJOLOV,2003: 232-233)

کاملاً قابل توجه است که حروف کتیبه ترکی باستانی مورد بررسی، شباهت زیادی هم با علائم آوایی قدیمی ترین خطوط مدیترانه ای و هم با علائم الفبای رونی ترکی نشان می دهند. الفبای یونانی اولیه یا "یونانی-ترکی" این کتیبه احتمالاً حلقه

¹ Khakass

گمشده‌ای است که الفبای رونی ترکی را با الفبای یونانی باستان و قدیمی‌ترین الفباهای سامی مرتبط می‌کند. به نوبه خود، همه این الفباهای به هم پیوسته باید به یک منبع اصلی برگردند. (АМАНЖОЛОВ, 2003: 232-233)

کتیبه ترکی «آق برات» به معنای «جد نجیب من» نیایش و دعا برای جد اسطوره‌ای یا توتم ترک‌های باستانی تین شان است که در نزدیکی آن به صورت یک بز کوهی به تصویر کشیده شده است. می‌توان فرض کرد که نام ترکی برای جد بز وحشی و همزمان، خود-نام‌گذاری توتمی جامعه باستانی ترک زبان این منطقه، «تکه^۱» به معنای «بز کوهی» بوده است. رجوع کنید به. ترکمنی، ترکی، قزاقی، قرقیزی تکه «بز نر»، آلتایی تکه «بز سنگی»، اویغور تکه «بز»، تووان ته «بز وحشی (نر)» یا دِگه «بز نر (اهلی و وحشی)»، باشقیری کیراگای تاکا «قوچ وحشی»، چوواشی تاکا «قوچ»، مغولی تکه «بز وحشی» و غیره. این نام قبیله‌ای در میان ترکمن تکه (با نام خود تکه) و همچنین در میان قزاق‌ها به عنوان بخشی از قبیله چاپراشتی (شاپیراشتی) از قبیله ارشد ژوز حفظ شده است. آیین بز در دوران باستان در میان مردمان اوراسیا رواج داشت. بز به عنوان همتای حیوانی مقدس خدای آب بابلی و خالق بشر، انا (انکی)، در نظر گرفته می‌شد. انا به شکل لاک پشت، ماهی (مرد ماهی) یا بز وحشی با دم ماهی به تصویر کشیده می‌شد که نشان دهندهی درهم‌تنیدگی آیین بز با سایر باورهای مردمان بدوی بین‌النهرین است. همانطور که می‌دانیم، یونانیان باستان، آیین ابتدایی بز-تم را از تراکیه اقتباس کرده و آن را به آیین‌های اسرارآمیز دیونیسوس تبدیل کردند که همتای آن بز بود. با گذشت زمان، قربانی‌ها برای این خدای دیگر شامل انسان‌ها نمی‌شد، بلکه فقط بزهای منتخب ویژه را شامل می‌شد.

(АМАНЖОЛОВ, 2003: 233)

ظاهراً نقاشی‌های سنگی متعدد از بزهای کوهی در ارتفاعات سایان-آلتای، در قزاقستان مرکزی (ساری-آرکا)، نیز گواه وجود این مضامین در ایدئولوژی‌های شکارچیان بدوی و عشایر اولیه است. به عنوان یک تامگا (تمغا). بقایای ایده‌های بدوی در میان گروه‌های قبیله‌ای ترک‌زبان برای مدت زمان نسبتاً طولانی ادامه یافت. قابل توجه است که تصویر شماتیک یک بز کوهی یا ایدئوگرام "TEKE" به عنوان نشانه‌ای از آخرین سلسله ترکان شرقی استفاده می‌شد که در اواسط قرن هشتم توسط اویغورها سرنگون شد. در نتیجه، سلسله "ترک‌های آسمانی در اورخون تا حدودی هم با ترکان باستانی دره ایلی و هم با قبیله ترکمن تکه مرتبط است. شاید این طایفه باستانی پدرسالار نبوده باشد" (خاقان‌ها)

(قیم)، و «مادری» (خاتون) با حق معرفی نامزدهای خود برای تاج و تخت و ائتلاف زناشویی (زناشویی) دودمان‌های ترک‌ها. بی‌دلیل نیست که ترکمن‌ها از کلمه آتا برای «جد پدری» و کلمه بابا برای «جد مادری» استفاده می‌کنند که (در نسخه آوایی

(گفته میشود. taga در ایلات ترکمان خمسه اینانلو، بهارلو، نفر، بیات و ذوالقدر و افشار به بز نر نگه^۱)

آنته (بانا) در خطاب جادویی به بز توتم نیز ثبت شده است. بنابراین، پرستش بز کوهی در میان ترکان باستان اساساً با آیین پرستش اجداد مرتبط است. (АМАНЖОЛОВ, 2003: 233-234)

علاوه بر کتیبه‌های تپه ایسیک، دو کتیبه از دوره سکاها در قزاقستان کشف شده است. این آثار توسط دانشمند برجسته قزاق، ژولدا سبک کورمانکولوف، در نتیجه برخی کاوش‌ها در سال ۲۰۰۵ میلادی در سکونتگاه باستانی سکاها-ساکاها، که اکنون با نام چیریک رباط شناخته می‌شود، یافت شده‌اند، به ۴-۲ قرن پیش از میلاد مسیح برمی‌گردند. اولین ظرف به شکل آمفورا در ویرانه‌های معبد پیدا شد. پنج علامت روی آن حک شده است. یکی در بالای ظرف و چهار علامت دیگر در زیر آن. ظرف دوم در مقبره‌ای با محل دفن، به همراه یک شمشیر آهنی بلند کشف شد. در سر جسد، یک قمقمه سرامیکی با کتیبه‌ای وجود داشت که با یک ایدئوگرام شروع می‌شود و با پنج علامت دنبال می‌شود.

خط نوشتار کتیبه‌های چیریک-رباط (قزاقستان) با نشانه‌های اورخون-ینی‌سئی و آرامی خاورمیانه همراه است. کتیبه‌های روی هر دو ظرف هیچ مصوتی ندارند و به گفته‌ی زائور حسنوف، این تفاوت اصلی بین کتیبه‌های چیریک-رباط و کتیبه‌های به دست آمده از ایسیک کورگان است. دکتر زائور حسنوف در مورد اولین ظرف آمفورا شکل (شکل ۱۱) نتیجه‌ی زیر را ارائه داد: «ایگا آک دنیز = حاکم دریای سفید». کتیبه‌ی روی ظرف دوم (شکل ۱۲) را می‌توان به صورت «دورت بول آلپانا ایل اوک = چهار (زاویه) جهان، قبیله‌ای که از آلپارمن‌ها اطاعت می‌کند» خواند. و... این کتیبه به زبان ترکی است.

(Azerbaijani historian's sensational discovery 6 May 2014 09:00 (UTC+04:00))

<https://www.azernews.az/analysis/66396.html>

شکل (۱۱) ظرف اول آمفورا شکل ناحیه چیریک رباط واقع در کشور قزاقستان، منبع تصویر

(<https://e-history.kz/en/e-resources/show/13169>)

شکل (۱۲) ظرف دوم ناحیه چریک رباط واقع در کشور قزاقستان، منبع تصویر

(<https://e-history.kz/en/e-resources/show/13169>)

بررسی خاستگاه خط رونیک ژرمن ها

یوهانس فردریش آلمانی چندین فرضیه در رابطه با منشا خط و الفبای رونیک ژرمن ها در اروپا مطرح می کند:

اولین فرضیه را بر اساس افسانه ای به نقل از تاسیت می نویسد ژرمن ها چوبدستی را از هرکول^۱ دریافت کردند و با اشارات بر روی آن حوادث را پیشگویی می کردند و در ادامه به نقل از دانشمند دیگری منشا یونانی و احتمال ابداع آن توسط گوت های شمالی را مطرح می کند. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۴-۱۴۷)

برای اولین نظریه مورد اشاره می توان این احتمال را مطرح کرد که خط رونیک از مبدا خود در غرب آسیا به واسطه و با ماجراجویی قبایل اسکیت در ناحیه غرب آسیا در قرن های هفتم و هشتم قبل از میلاد و تشکیل حکومت توسط آنها در آسیای صغیر و سپس بازگشت آنها از راه قفقاز به شمال دریای سیاه و مجدد تشکیل دولت اسکیت های سلطنتی (شاهی) در شمال دریای سیاه (دیاکونوف، م.ا، ۱۳۴۵: ۳۰۴-۳۰۵ و ۳۶۰) و (تالبوت رایس، تامارا، ۱۳۸۸: ۴۳ و ۴۴)، برده شده است و حسن همجواری گوت های شمالی با اسکیت های یاد شده دلیل این انتقال خط و الفبا از غرب آسیا با واسطه گری اسکیت ها به شمال دریای

شخصیت افسانه ای در یونان باستان^۱

سیاه و سپس اقتباس آن توسط گوت های شمالی و مهاجرت آنها در نتیجه تهاجم هون ها به اروپا به ناحیه راین و اروپای مرکزی برده شده است. (تالبوت رایس، تامارا، ۱۳۸۸: ۱۸) و (سولیمیرسکی، تادئوتس، ۱۳۹۰: ۱۹۹-۲۰۰)

در نظریه دوم نویسنده یاد شده که قابل قبول تر از نظریه اول است میگوید طوایف مارکونها در راین علیا خط رونی را از اشارات خط های اتروسک های شمالی و آلیی اقتباس کرده اند و این نظریه در مجامع علمی مورد حمایت وسیعی واقع شده. مباحثات طرفداران این نظریه بیشتر بر مبنای نوشته های روی کلاه خودی است که از نکائو (اشترعلیا، حوالی ۲۰۰ قبل از میلاد کشف شده است) این کلاه خود حاوی نوشته ای به زبان ژرمنی است که با اشارات آلیی نوشته شده است. این بدان معناست که در آن روزگار طوایف ژرمنی در آلپ سکنی داشته اند و در آنجا با الفبای اتروسک شمالی-آلیی آشنا شده و آن را اخذ کرده اند. (فردریش، یوهانس، ۱۳۹۲: ۱۴۷) نظریه گفته شده را بر اساس گفته های هرودوت مورخ یونانی می توان توجیه کرد که اتروسک ها ریشه و منشا لیدایی داشته و از لیدیه واقع در ناحیه آسیای صغیر (غرب آسیا) اجداد ایشان به ناحیه ایتالیای کنونی مهاجرت کرده اند. این واقعه در ذیل عنوان سرزمین تیرنی^۱ را چنین نقل می کند که لیدیه در زمان سلطنت آتیس^۲ فرزند مانس^۳ دچار قحطی بزرگی شد و شاه اهالی را به

قید قرعه به دو گروه تقسیم کرد و فرزندش تیرونوس^۴ را در راس گروهی تعیین کرد که باید از لیدیه خارج شوند، آن دسته از اهالی که به حکم قرعه مجبور به ترک وطن شده بودند. ابتدا به سمیرن^۵ رفته و پس از آن به ساختن کشتی مشغول شدند و در جستجوی آذوقه سرزمینی برای سکونت و تهیه آذوقه به گردش پرداختند تا آنکه به سرزمین امبری ها و در آنجا به تاسیس شهرهایی پرداختند. آنها نام خود را تغییر دادند بجای نام قوم لیدی، مشتقی از نام پسر پادشاه که هدایت آن ها را به عهده گرفته بود، به نام آن شخص به قوم تیرنی معروف شدند. {تاریخ هرودوت، جلد ۱، ص: ۱۴۷} (کلی، یو، ۱۳۴۱: ۷۲ و ۷۳ از ۱۵۴) (ناردو، دان، ۱۳۸۷: ۱۷) و به این واسطه خط و الفبای رونی از غرب آسیا توسط ایشان به اروپا و ناحیه آلپ برده شده و ژرمن ها این خط را از اتروسک ها اقتباس کرده اند. به این ترتیب اصل و منشا غرب آسیایی خط و الفبای رونی ژرمنی به اثبات میرسد.

کتیبه رونیک ترکی هون

¹ Tyrrhenie

² Atys

³ Manes نخستین پادشاه افسانه ای لیدی که نتیجه ازدواج خداوند زوس با زمین بوده است.

⁴ Tyrrhenos

⁵ Smyrne شهر از میر کنونی (در کشور ترکیه) واقع در ساحل مدیترانه.

کتیبه رونیک ترکی متعلق به دوران هونها در شهر سوره^۱ ۲۲ کیلومتری غرب رقه در کشور سوریه در سال (۲۰۱۳) پیدا شده است، با قدمت ۴۰۰ بعد میلاد. در این کتیبه از فرمانده هونها به نام آپا کورجیک (قورجیق) نام برده میشود این کتیبه از زبان فرمانده سربازان هون در خصوص تصرف زمینها صحبت میکند این کتیبه نشان میدهد سرزمین آناتولی قبل از ورود سلجوقیان، علاوه بر ورود اقوام اسکیت در ۷۰۰ قبل میلاد، در ۴۰۰ بعد میلاد نیز مسکن برخی اقوام هون نیز بوده است. در ضمن کتیبه به ما ثابت میکند که هونها ترک زبان بودند. مورخان معتقدند این کتیبه خلا زمانی بین کتیبه های اسکیتها و گوک تورکها را پر میکند. (Saltaoğlu, Cengiz, 2019:12-13)

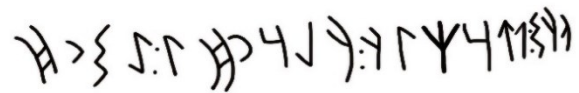
طبق گزارشی که عثمان گوریا ارائه داده، حداکثر ارتفاع حروف ۴.۵ سانتی متر است و کتیبه ۲۰ سانتی متر بالاتر از پایه ستون و ۳۹.۵ سانتی متر طول از راست به چپ دارد. وقتی با تکیه گاه ستون که بخش بزرگی از آن در خاک دفن شده است در نظر گرفته شود، ارتفاع کتیبه از زمین حداکثر ۱۱۳ سانتی متر تخمین زده می شود. کتیبه رونی سوره در مجموع شامل ۲۲ علامت نوشتاری، ۱۹ حرف و ۳ علامت جداسازی کلمه / عبارت کلمه ای به شکل دونقطه است که از راست به چپ، همانطور که عثمان-گوریا نیز مشخص کرده است، مرتب شده اند. (Saltaoğlu, Cengiz, 2019:3,6)

شکل (۱۳.۱) منبع تصویر (Saltaoğlu, Cengiz, 2019:18)

شکل (۱۳.۲) منبع تصویر (Saltaoğlu, Cengiz, 2019:3)

شکل (۱۳.۳)

متن کتیبه از راست به چپ:

1) str'n'g': Aně wg gk nē: pkrčk: strng1: Ančwg gkně pokrčak

2) ug(a) g kănč: ap(a) kurčik: sal arangi: eenč

3) Ig kănč Apa Kurčik, sal arangi ēnč uga

ترجمه از زبان ترکی: آه آپا کورچیک جوان، خود را به خواب آرام در تابوت بسپار/ در خواب آرام در تابوت استراحت کن!

(Saltaoğlu, Cengiz, 2019:3)

در تاریخ یک رویداد واقعی ثبت شده است که باعث شود فکر کنیم یک ترک واقعاً در قرن‌های اول و هشتم میلادی در سوریه بوده است. چنین رویدادی ثبت شده است. در سال‌های ۳۹۵-۳۹۶، ارتش‌های هون به رهبری باشیک و کورسیک (? > کورچیک) که به جناح شرقی هون‌های اروپایی (غربی) وابسته بودند، لشکرکشی‌ای را ترتیب دادند که تقریباً دو سال طول کشید و در آن با عبور از قفقاز، تمام سوریه و بین‌النهرین را به همراه آناتولی شرقی و بخشی از آناتولی مرکزی برای مدتی اشغال کردند. این وضعیت، گواهی بر این است که منشأ کتیبه رونیک سوریه نه به گونه رونیک خط گوگ ترک یا منطقه دون/کوبان، بلکه مستقیماً به سیستم رونیک خط منطقه ینی سی مرتبط است. (Saltaoğlu, Cengiz, 2019:7,12)

کتیبه رونیک سرزمین حجاز

همچنین کتیبه‌ای به خط رونیک (خط عربی جنوبی)^۱ بر روی منقل آهکی (عود سوز) پیش از مسیحیت کشف شده در روستای باستانی فاو جنوب شرقی استان وادی الدواسر در منطقه ریاض در عربستان سعودی که قدمت آن به دوره بین قرن سوم قبل از

لفبای عربستانی جنوبی باستان یا یمنی باستان یا المُسَنَد شاخه‌ای از الفبای نیاسینایی می‌باشد که در سده ۹ (پیش از میلاد) پدید آمد.^۱

<https://www.omniglot.com/writing/southarabian.htm>

میلاد و قرن سوم میلادی بر میگردد از آن برای سوزاندن عود استفاده میشده است. تمام عناصر تزئینی و نمادهای به کار رفته و قابل مشاهده روی منقل سنگ آهکی مربوط به دوران پیش از مسیحیت است، بر روی آن درخت زندگی و بز کوهی تزئین شده است که نماد شکار در میان ساکنان جنوب عربستان قبل از اسلام بوده. این منقل یا عود سوز در موزه بخش آثار باستانی دانشگاه ملک سعود ریاض کوره سنگ آهک با شماره F 10 ۲۴ ثبت شده و نگهداری میشود. اداره کل گردشگری و آثار باستانی، ۱۴۳۰ هجری قمری <https://www.saudipedia.com>

شکل (۱۴) تصویر عود سوز آهکی به خط رونیک در کشور عربستان سعودی (www.saudipedia.com)

کتیبه های رونیک یثنی سی

سنگ نوشته های یثنی سی که نزدیک رود ینی سی پیدا شده متعلق به دو قرن قبل از سنگ نوشته های اورخون، و مربوط به سنگ قبرهای ترکان قیرقیز است. این کتیبه ها که در اوایل قرن ۱۸ میلادی (۱۷۲۱) توسط استرالنبرگ، در تبعیدگاه سیبری، و ضمن بررسی لهجه های آسیای مرکزی پیدا شد مربوط به قرون ۶-۵ میلادی است و از دو قسمت تشکیل شده است:

(۱) سنگ نوشته های ایالت آباکان.

(۲) سنگ نوشته های ایالت تووا.

شکل (۱۵) تصویر رودخانه یئنی سی (www.Wikipedia.com)

جدول الفبای رونیک کتیبه های ینی سئی در مقایسه با الفبای کتیبه های اورخون به صورت جدول زیر است:

اورخون	یئنی سی	لاتین	فارسی	اورخون	یئنی سی	لاتین	فارسی	اورخون	یئنی سی	لاتین	فارسی
چ	1	A,E	آ - آ	۶	۶	EK	ک	۲	-	iç	ایچ
	χ	Ä	آ	۴	Б	ÖK	یوک- اوک	۸	λ	EÇ	اچ
۲	1	I-i	ای	۷	V	AL	ل	۴	۲	AK	آک
	ğ	E	آ	۲	-	EL	ال	۷	▷	IK	ایک - کی
۶	-	O-U	او-و	۴	-	LT	لت	۷	↑	OK	اوخ
۲	۲	Ö-Ü	او-یو	۶	-	EM	م	۶	۶	AR	آر
۵	↗	AB	ب	۷	-	AN	آن	۲	↑	ER	ار
۸	⌘	EB	اب	۴	-	EN	ان	۶	-	AS	آس
۶	۱	AG	آگ	۷	⊙	NT	نت-ند	۱	-	ES	اس
۹	λ	EG	اگ	۶	۶	NÇ	نچ	۶	□	AŞ	آش
»	»	AD	آد	۶	₺	NY	نی	۶	۶	EŞ	ایش
X	-	ED	اد	۶	۲	NG	نگ	۶	⌘	AT	آت
۴	4	EZ	از	-	◊	NG	نگ	k	۶	ET	ات

اُت	OT	ڤ	–	پ	P	–	1	آی	AY	O	D
باش	BAŞ	ڤ	–	اُپ	OP	ڤ	–	ای	EY	P	?

جدول (۱) تطبیق حروف لغبای یئنی سی و اورخون. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۷) و (محمدزاده صدیق، حسین، ۱۳۸۶: ۱۶۶ و

۱۶۷) و (هیئت، جواد، ۱۳۸۰: ۳۷)

در یکی از سنگ نوشته های یئنی سی مربوط به خان اوغوز است و در کنار رود بارلیق (وارلیق) که به رود کم میریزد پیدا شده

چنین آمده است:

شکل (۱۶) تصویر کتیبه بارلیق_آلپ توران. منبع (Radloff, 1892:LXXVI)

1) (e)(?üçün) ...(a)rd(a)mi (a)tım t(a)bd(i)m (e)rd(e)mi r'.

(a)d(i)r(i)ld(i)m. (y(u)ğirmi (y(a)ş(i)mka (a)ltı Og(u)z bud(u)nda üç (a)lp Tur(a)n 2) Öz Yiğ(e)n

3) (a)d(i)r(i)ld(i)m. s(i)z(i)me (e)r(i)k(i)me B(e)ğ

1) er erdemi adıma tapdım. Erdemi (için ?).

2) on üç [yaşımda] ayrıldım. Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz kavminden

3) nüfuzumdan, sizlerimden ayrıldım. beğlik

(۱) از أردمی آنیم تاپدیم أردمی.

(۲) اوزیگن آلپ توران آلتی اوغوز بودوندا اوچ ییگرمی (یا شیمکا) آیریلدیم.

۳) بگ اریکیمه سیزیمه آدیریلدیم.

به ترکی امروز

۱) آر آردمی آدیمی تاپدیم آردمی.

۲) اوزینگن آلپ توران آلتی اوغوز ائلیندن ۱۳ یاشیمدا آیریلدیم.

۳) بگلیک نفوذ و مدان، سیزدن آیریلدیم.

ترجمه فارسی

۱) مرد فضیلت و هنر و فرهنگ (اردم) نامم را پیدا کردم : اردم.

۲) اوزینگن آلپ توران از ایل شش اوغوز در ۱۳ سالگی جدا شدم.

۳) از نفوذ خانی و شماها جدا شدم.

این سنگ نوشته مربوط به سنگ قبر یک خان آلتی اوغوز (۶ قبیله اغوز) است که اوزینگن آلپ توران نام داشته و در سن ۱۳ سالگی در گذشته است.

تعداد حروف سنگ نوشته های یئنی سی ۱۵۹ حرف است و بیشتر به شکل تصویری است. متن نوشته ها هم به اندازه زبان کتیبه های اورخون خوانا نیست. (هیئت، جواد، ۱۳۸۰: ۳۵ و ۳۶)

در جدول صفحه بعد حروف الفبای یئنی سی و اورخون گوگ ترک آورده شده است. مزیت این جدول در این است که حروفی که در الفبای اورخون راه پیدا نکرده است را به صورت مستقل در مجموعه ی یئنی سی آورده شده است و آن دسته از حروفی که در الفبای اورخون وارد شده اند را در قالب خود حروف اورخون نوشته شده است.

کتیبه های رونیک اورخون (ORKHON)

حروف کتیبه های اورخون همان حروف کتیبه های یئنی سئی علیا است (lenissei Superiwur) که در قرن هجدهم شناسائی شده بود. شباهتی که برخی از حروف کتیبه یئنی سئی با حروف الفبای اروپائی دارند در همان زمان کشف این کتیبه ها مشاهده شده است. بر اساس شکل حروف کتیبه های یئنی سئی میتوان گفت که پیش از کتیبه های اورخون پدید آمده و باید آنها را متعلق به قرن هفتم میلادی دانست. اگرچه تعیین تاریخ دقیق کتابت آن غیر ممکن است. باید یادآور شویم که هیچیک از این کتیبه ها تاریخ ندارند، حتی از سال یا دوره دوازده جانور (Cycles des Douze Animaux) که ترک های اورخون به کار می برده اند، در آنها اثری نیست. نوشته های کتیبه های اورخون فقط درباره یک دوره پنجاه ساله (۶۸۰-۶۳۰م) که طی آن

ترک های خاوری (شرقی) تحت سلطه امپراطوری چین قرار گرفتند است. این کتیبه از قرن هشتم میلادی باقی مانده و در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی یافت شد و راز رمز و زبان و خط آن کشف و خوانده شد. (بارتولد، واسیلی ولادمیر، ۱۳۷۶: ۱۵ و ۱۶ و ۲۱) دقیق ترین تحقیقی که درباره اصل و منشا کتیبه های ینی سئی علیا و اورخون انجام شده کار دونر (Donner) دانشمند فلاندی است. وی شباهت های بسیاری میان خط این کتیبه ها و خط سکه های اشکانیان که از قرن سوم قبل از میلاد تا قرن سوم بعد از میلاد بر ایران حکمرانی میکردند یافت است. همچنین تلاش هایی توسط دو دانشمند دیگر بنام های و تومسن (V. Tomasen) و رادلف (Radloff) جهت ارائه ترجمه بهتر صورت گرفته است. (بارتولد، واسیلی ولادمیر، ۱۳۷۶: ۱۶ و ۱۷ و ۲۱)

کتیبه های اورخون سند تاریخی با ارزشی برای تحقیق درباره خاستگاه اولیه اقوام ترک و نیز شناخت ریشه های زبان ترکی محسوب میشود. در این کتیبه ها که در واقع سنگ قبرهای بیلگه خاقان، کول تیگین و تونیوکیوک^۱ (تون قیوق) محسوب می شوند، اطلاعات بسیار ارزشمندی نیز درباره نحوه تأسیس امپراتوری گوک ترک ها و حوادث مهم آن دوران نوشته شده است. گوک ترک ها نخستین قبیله ی ترک نبودند که تشکیل حکومت دادند، ولی نخستین قومی بودند که به نام ترک ها تشکیل حکومت دادند. به نظر می رسد واژه ترک پس از تشکیل اتحادیه گوک ترک ها از حالت اسم خاص قبیله فراتر رفت و در سده های بعدی قبایل بیشتری چون اویغورها و اوغوزها را دربرگرفت. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۴)

از میان سنگ نوشته های کشف شده از دشت اورخون، مهمتر از همه کتیبه کول تیگین^۲ است که پس از مرگ او توسط برادرش بیلگه خاقان^۳ به منظور قدردانی از خدمات وی ساخته شده است. در این کتیبه بیلگه خاقان پس از معرفی خود، به کارهایی که برای آسایش ملت ترک انجام داده است، اشاره می کند. آنگاه از اجداد خود بومین خان^۴ و ایستمی خان^۵ یاد می کند که چگونه مردم را متحد کردند و قلمرو ترک هارا از منچوری (در شرق) تا دمیرقاپو (در غرب) توسعه دادند. او سپس از ۵۰ سالی صحبت می کند که ملت ترک گرفتار چینی ها بودند اما خدای آسمان به پدرش ایلتیرش خان و مادرش بیلگه خاتون نظر لطف کرد و آنها را به رهبری قوم ترک فرستاد. او در ادامه از قبایل متحد از جمله اوغوزها می خواهد که دشت اتوکن را ترک نکنند و اتحاد میان خود را حفظ کنند و گرنه دوباره گرفتار دشمنان خواهند شد و پسران قبایل به بردگی و دختران به کنیزی

¹ Tong yukuk

² Kul Tigin

³ Bilge Kaghan

⁴ Bumin Khan

⁵ Istami

برده خواهند شد. او سپس از زحمات برادرش یاد می کند که احساس خود در غم از دست دادن برادر عزیزش می گوید و از این که خان های قبایل و سفرای کشورهای دیگر در مراسم سوگواری برادرش شرکت کرده اند، تشکر می کند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۴ و ۱۵)

در تاریخ جهانگشای جوینی از سنگ نوشته های گوک ترک یاد شده است. مضمون سنگ نوشته های اورخون از نظر زبان شناسی و ادب ترکی شایان اهمیت است و در عین حال هر کدام به مثابه یک اعلامیه سیاسی است و از نظر تاریخ ترکان بسیار جالب و مهم است. الفبای اورخون که برای نوشتن سنگ مزارها به کار رفته به الفبای گوک ترک معروف است و از ۳۸ حروف تشکیل شده است که چهار حرف آن صدادار و بقیه به حروف بیصدا اختصاص یافته است. الفبای اورخون دارای چهار حرف صدادار (مصوت) است در صورتی که در ترکی اورخون هشت صدادار موجود است. هر حرف صدادار برای دوصدای با مخرج نزدیک در نظر گرفته شده و حروف صدادار کلفت و نازک با یک حرف نشان داده شده است:

اؤ، او، و ۷ = o, u آ، آ، ۸ = A, E

اۆ، او، ۹ = Ü, Ö ای، ای، ۱۰ = I, i

در عوض برای ده فونم بیصدا بیست و یک حرف اختصاص یافته، یعنی هر کدام از این فونها با دو حرف و یکی (ک) با سه حرف نشان داده شده و از حروف و از حروف بیصدا برای شناسائی کلفتی و نازکی حروف صدادار استفاده شده است. از ده جفت حروف بیصدا، ده جفت هجا ساخته شده که ده هجا کلفت و ده هجا نازک است و با بودن آنها کسری حروف صدادار بر طرف شده است. بعلاوه، پنج حرف برای مخرجهای بیصدای جفت (مانند لد، ند، نگء، نچ، نی یا ین) و چهار حرف جفت باصدا و بیصدا مانند ۱۱ (ایک، کئ)، ۱۲ (ایچ)، ۱۳ (اؤک، اوخ، کو، کو)، ۱۴ (اؤک، اوک، کو، کو) موجود است. در ترکی ترکی اورخون مخرج های هه، خ، ژ و ج وجود ندارد بهمین جهت حروف این مخرج ها نیز در این الفبا دیده نمیشود. (هیئت، جواد، ۱۳۸۰: ۳۶ تا ۳۸)

از قرائن چنین بر می آید که ترکان الفبائی خاص و آماده راضی نمی شدند و چند حرف صدا دار به آن می افزودند، مثلاً حرفی که صدای آق (OQ) یا اوق (UQ) را بدهد و تصویر تیر را بنمایاند (تیر به ترکی OQ میشود). افزون بر این ترک ها الفبا را با ویژگی های آوایی (Phonitique) زبان خود، بخصوص با هماهنگی دستگاه صوتی خود (حنجره و دهان) سازگار می کردند. بدین سان میتوان گفت که قدیمترین الفبای ترکی را می توان در عین حال کامل ترین الفبایی دانست که ترک ها در طول تاریخ خود به کار برده اند. ترک ها از الفبا نه تنها برای کتیبه نویسی بلکه برای نوشتن اسناد دییگر نیز استفاده می کرده اند.

در این اسناد خط بسیار دقیق و منظم نوشته شده و سبک و اسلوب بیان مطلب نشان میدهد که سطح فرهنگ این اقوام، که با استناد به شیوه زندگی کوچ نشینی آنان باید بسیار پایین باشد، چندان پایین نبوده است. خان (متن سند به وسیله یکی از بستگان وی بنام او نوشته میشده است)، حتی تمام مردم را به خاندن کتیبه هائی که از او باقی مانده است دعوت میکند تا پیروزی ها و شکست های او را به خاطر بسپارند. شکست های او ناشی از بی وفایی مردم نسبت به خان خود بوده است. مشکل بتوان پذیرفت که سواد خواندن و نوشتن تا بدین حد در میان مردم گسترش یافته بوده است. با این وضع، این سخنان تصویری از وظایف خان بدست میدهند که بسی پرداخته تر از معنائی است که گفته های شاوان (Chavannes) القاء میکند و میخواهد بگوید که خان در این کتیبه ها چیزی جز «آرزوی شکوهی جسورانه» را برملا نمی کند. در این کتیبه ها بر جوی خون ترکان که در زمان شوربختی روان شده است تاسف میخورد. اما از ریختن خون دشمنان به هنگام پیروزی بر خود نمی بالد. نه از شمار دشمنان کشته شده یاد می کند و نه از بیرحمی های ددمنشانه، چنانکه مثلا در کتیبه های فرمانروایان آشور از این دو یاد شده است.

(بارتولد، واسیلی، ولادمیر، ۱۳۷۶: ۲۲ و ۲۳)

ترکی گوگ ترک از سنگ نوشته های دوران حکومت گوگ ترک باقیمانده شناخته شده است و قدیمی ترین آثار ادبی ترکی را تشکیل میدهد.

شکل (۱۷) سنگ نوشته بیلگه خاقان در دشت اورخون (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۵)

شکل (۱۸) کتیبه های تونیوکیوک در دشت اورخون (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۵)

حروف بی صدا				حروف صدادار		
اورخون		لاتین	فارسی	اورخون	لاتین	فارسی
صدای کلفت	صدای نازک	Latin	Persain	اورخون	لاتین	فارسی
				آ	A-E	ای
ځ	ǧ	B	ب	۲	I-İ	ای
ځ	X	D	د	۶	O-U	اؤ-او
ځ	Ǝ	G	گ	۲	Ö-Ü	او-یو
ځ	Ǝ	K	ک	ځ	Ė	آ
ځ	Ǝ	L	ل	واکه های دوتایی		
ځ	ځ	N	ن	اورخون	لاتین	فارسی
ځ	ځ	R	ر	ایک - کی	IK- K-KI	
ځ	ځ	S	س	ایچ	Iç_ Çi	
ځ	ځ	T	ت	اؤک - اوق	Ok-UK	

یوک-اوک	ÖK-ÜK	Ɔ	ی	Y	Ŷ	Ƨ
لت	LD-LT	Ƨ	بکار رفته با همه واکه ها			
نچ	NÇ	Ƨ	فارسی	لاتین	اورخون	
ند - نت	ND-NT	Ƨ	چ	Ç	Ƨ	
نگ	NG	Ƨ	م	M	Ƨ	
نن	NY	Ƨ	پ	P	1	
			ش	Ş	Ƨ	
			ز	Z	Ƨ	

متنی از کتیبه بیلگه خاقان در خصوص نصیحت قبایل ترک بخصوص قبایل دوقوز اغوز در زیر آورده شده است:

ترجمه به فارسی = مادامیکه خاقان ترک در اتوکن بنشینند (بمانند)، ملت ما را غم نخواهد بود.

شکل (۱۹) موقعیت تقریبی دشت اورخون واقع در کشور مغولستان کنونی به صورت مربع قرمز مشخص شده در تصویر

دشت اورخون

منظور از ناحیه اورخون منطقه جغرافیایی مسکونی توسط ترک ها (در زمان حکومت گوک ترک ها) در بخش غربی کشور مغولستان کنونی یعنی ناحیه ای در محدوده رودخانه تولا در مشرق، صحرای گبی در جنوب، رشته کوه آلتای در غرب و رودخانه کم در شمال می باشد. (سومر، فاروق، ۱۳۸۰: ۴۸)

دشت اورخون یکی از دشت های کشور مغولستان و بنا به دیدگاه بسیاری از زبان شناسان بزرگ خاستگاه کهن الگوی الفبای ترکی است. فاصله دشت اورخون با شهراولان باتور پایتخت مغولستان ۳۷۰ کیلومتر است. دشت اورخون توسط سازمان یونسکو در فهرست میراث جهانی به عنوان محلی برای تکامل سنت های معنوی و عشایری بیش از دوهزار سال ثبت شده.

(www.Wikipedia.com)

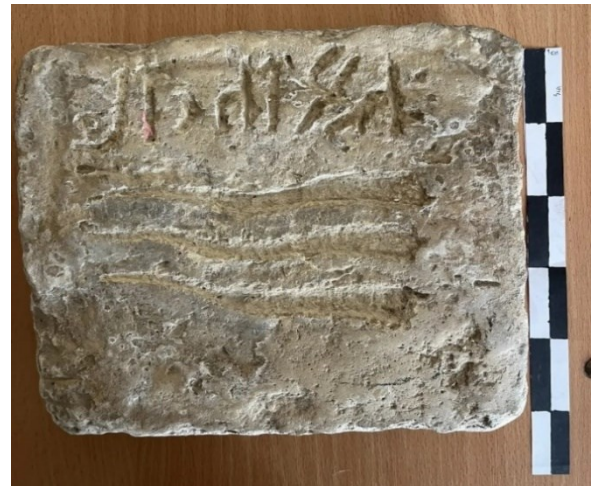
شکل (۲۰) دشت اورخون در فصل بهار (www. Alchetron.com)

شکل (۲۱) طبیعت دشت اورخون (www. Alchetron.com)

کتیبه رونیک اوغوز های اولیه

در ۶ آگوست ۲۰۲۵، کتیبه‌ای ترکی را در موزه‌ای واقع در مدرسه راهنمایی مختار آویسوف در روستای اورانگی، شهرستان سوران، استان ترکستان، قزاقستان کشف گردید. این کتیبه که قبلاً در مجلات علمی منتشر نشده بود، در طی یک حفاری غیرقانونی در شهرک اوغوز کولتوبه در داخل روستا پیدا و متعاقباً به موزه تحویل داده شد. این کتیبه که از یک خط دارای ۷ حرف تشکیل شده است، بر روی سنگ آهک نوشته شده و علامتی دارد که احتمالاً نمایانگر یک نشان قبیله‌ای یا نماد رودخانه است. اختصار کتیبه و املاهای متفاوت برخی از حروف، رمزگشایی متن را دشوار می‌کند، اما این مقاله دو قرائت پیشنهادی ارائه می‌دهد. این نشان یا نماد همچنین برخی مسائل حل نشده را مطرح می‌کند، اما به نظر می‌رسد که با نمادهای قبیله‌ای اوغوز مرتبط است. این واقعیت که قبلاً کتیبه‌های دیگری به خط ترکی در نزدیکی کتیبه کولتوبه یافت شده بود، و اینکه منابع تاریخی

شکل (۲۲) تصویر کتبه شهرک اوغوز کولتوبه منبع (ERKOÇ, KAVAKLI, 2025:255)

۱. متن اصلی از راست به چپ خوانده میشود: 𐭠𐭣𐭥𐭩𐭡𐭮𐭲
۲. متن به حروف لاتین: kaz er kan kul / kazar kan
۳. متن ترجمه شده ی پیشنهادی: "کازار کان کول" به معنی "خدمتکار خزرخان" است.

(ERKOÇ, KAVAKLI, 2025:240-247)

مردم محلی معتقدند که این کتیبه ممکن است یک کتیبه تدفینی باشد و ممکن است حاوی نام یک فرد متوفی باشد. ERKOÇ,

(KAVAKLI, 2025: 239-247)

می‌توان فرض کرد و بیان نمود که احتمالاً استفاده از خط رونیک ترکی در میان ترکان اوغوز با پذیرش اسلام به تدریج از بین رفته است. (ERKOÇ, KAVAKLI, 2025: 245-247)

با توجه به مطالب گفته شده در رابطه با خط و الفبای رونیک می‌توان اینگونه نتیجه‌گیری کرد که منشا خط و الفبای رونیک اصطلاحاً ترکی از متاخر ترین کتیبه رونیک مربوط به دوران حکومت اوغوز ییغو گرفته تا دوران گوک ترک‌ها و قبل از آنها یعنی کتیبه‌های ینی سئی و کتیبه هون‌ها در سوریه و چندین کتیبه به همین خط و زبان مربوط به دوران اسکیت‌ها (سکاها) در چریک رباط و کاسه تدفین گورکان شهر ایسیک واقع در کشور قزاقستان دارای پیوستگی زبانی و الفبای نگارشی است. با مقایسه خط و الفبای کتیبه‌های یاد شده با سایر خط‌های رونیک در غرب آسیا و حاشیه دریای اژه و مدیترانه، این نتیجه استنباط می‌شود که منشا خط رونیک ترکی ریشه در غرب آسیا دارد و توسط اسکیت‌های مهاجم به غرب آسیا (بین قرن‌های هشتم تا هفتم قبل از میلاد) در زمان برگشت به سرزمین مادری خود واقع در آسیای میانه از راه قفقاز و شمال دریای خزر برده شده است و حسن همجواری اسکیت‌های یاد شده با یونانیان در غرب آسیا وجود کتیبه‌های به خط یونانی اما به زبان پیشا ترکی است. دومین و مهمترین نتیجه‌ای که از این بخش گرفته می‌شود اثبات ترک زبان بودن اسکیت‌ها است یا عبارتی دیگر اسکیت‌ها به زبانی که اکنون ترکی گفته می‌شود سخن می‌گفته‌اند نه به زبان دیگری. دیگر نظر دانشمندان از جمله بارتولد روسی با روش زبان‌شناسی تطبیقی گویشهای ترکی دو قوم چوواش در ناحیه ولگا و یاکوت‌ها در شمال دور با یکدیگر همچنین با ارائه فرضیه‌هایی برای زبان‌های اقوام بلغار و خزر با تطبیق تاریخی حضور هون‌ها در ناحیه ولگا این نظریه را مطرح می‌کند برای زبان ترکی، مرحله اولیه گسترش در نظر می‌گیرد برای این زبان که زبان چوواش‌ها و یاکوت‌ها همچنین زبان هون‌ها به این مرحله گسترش زبان ترکی تعلق دارد و در نتیجه صحبت‌های خود مینویسد این زبان، ترکی، به معنای رایج این واژه، نبوده است. یعنی زبانی نبوده است که اقوام ترک، بجز چوواش‌ها و یاکوت‌ها، بدان سخن می‌گویند و این زبان به وسیله هون‌ها به غرب انتقال یافته و بقایای آن در تمام زبان‌هایی که مستقیم یا غیر مستقیم با مهاجرت هون‌ها سروکار داشته است برجای مانده و عناصر ترکی زبان فلاندی را هم شامل می‌شود. (بارتولد، واسیلی ویلادمیر، ۱۳۷۶: ۴۰ و ۴۱) وی معتقد است زبان کنونی ترکی حاصل تکامل و تداوم در زمان دولت هون‌ها بوده و به مرور در محدوده مابین رشته کوه‌های اورال و آلتائی رشد و نمو پیدا کرده است اما با یافته‌های کنونی در جهان و اثبات زبان و خط مشترک و پیوستگی دوره‌های تاریخی اسکیت‌ها، هون‌ها و گوگ ترک‌ها تا دولت اوغوز ییغو این دیدگاه منتفی و مردود است.

اما در رابطه با زبان کنونی ترکی و نام ترک باید گفت: ظهور ترک ها ، به معنای مردمی که به زبانی سخن میگویند که ما امروزه آنرا ترکی مینامیم ، در حال حاضر مدرکی در دست نداریم که بتوانیم ثابت کنیم که واژه ((ترک)) پیش از قرن ششم میلادی هم وجود داشته است.(بارتولد، واسیلی ویلادمیر، ۱۳۷۶: ۴۱ و ۴۲)

اسم جمع ترک برای اولین بار توسط عرب ها یا مسلمانان بوده که به واژه ((ترک)) ارزش زبانشناختی امروزی را دادند. نامی که اکنون میشناسیم ، اسم جمعیت که مجموعه اقوام ترک را در بر می گیرد. عرب ها متوجه شدند اقوامی که در قرون هفتم و هشتم میلادی با آنان در ارتباط بودند به همان زبانی سخن می گویند که ترکها (گوگ ترک ها) سخن می گفتند. و در نتیجه تمام آنان را ((ترک)) نامیدند. ترک ها خود پس از پذیرش اسلام این نام را پذیرفتند (بارتولد، واسیلی ویلادمیر، ۱۳۷۶: ۴۳) همچنین بارتولد معتقد است که در حال حاضر اقوام ترک مسلمانی هستند که خود را ترک نمی دانند و قبول ندارند که زبان آنها ترکی است. خارج از حوزه نفوذ اسلام واژه ترک چندان رواج نیافته است. فقط نمونه استثنائی اثر مکتوب بودائی است که زبان آن با عنوان (ترک- اویغور) مشخص شده است. در دوره ای پس از این دوران ، نه روسها و نه اروپای غربیها ، پچنگ ها یا پلوفسی ها (کومانها) را ترک نامیده اند و واژه (ترک) در اروپا فقط برای نامیدن سلجوقیها و بعدها برای نامیدن امپراطوری عثمانی که از اخلاف و اعقاب اوغوز های دولت گوگ ترک دشت اورخون هستند، بکار رفته است. (بارتولد، واسیلی ویلادمیر، ۱۳۷۶: همانجا)

در آثار چینی و اسلامی نام ((ترک)) تنها برای نامیدن یک اجتماع یا نژاد قومی متشکل از چند قوم بکار برده میشود به طور قطع در تاریخ ترکان آسیای مرکزی دوره ی مربوط به حکمرانی گوگ ترک ها مهمترین دوره تاریخی به شمار می رود امپراطوری گوگ ترک ها همانطور که بزرگترین حکومت تشکیل یافته توسط ترک ها در آسیا بود، همینطور نیز دولتی بود که برای آخرین بار تمامی اقوام ترک را زیر پرچم یک دولت واحد متمرکز و متحد کرد. در نتیجه این تحول نام ((ترک)) به ویژه در خاورمیانه بعنوان نامی عمومی برای برای کلیه اقوام ترک زبان بکار برده شد. یکی از ویژگی های حائز اهمیت این دوره به ویژه تجمع نژاد ترک در نواحی غرب آسیای مرکزی ، محدوده دریاچه ایسیق گل Isıǵ Göl و نواحی رودخانه های چوÇu و تالاسTalas و جایگزین کردن عنصر ترک در این منطقه است.(سومر ، فاروق ، ۱۳۸۰: ۳۸)

بر اساس آنچه که گفته شد خط و الفبای رونیک در نواحی مختلف جهان و اقوامی که از این خط در طول تاریخ استفاده می کرده اند ، وجه اشتراک غالب کاربرد آن در زمینه طلسم و تدفین بوده است . می دانیم که پس از پذیرش اسلام سنگ قبر یادبود به آن شیوه باستانی ادامه پیدا نکرد اما اگر قبول کنیم که تمغایلی ترکمان های اوغوز خصوصا ایل مورد بررسی ما جزء یا بخشی از این الفبا باشد عینا همان کاربرد باستانی خود را تا اکنون حفظ نموده به صورتی که هم بر روی سنگ قبر متوفی

قبیله حکاک می کنند جهت حفاظت از روح مرده و تمسک جویی به روح توتم قبیله جهت حفاظت و هدایت روح آن متوفی و با داغ کردن آن تمغا بر روی احشام و حد و مرز قبیله به نوعی طلسم گونه از احشام و محدوده مرتعی خود حفاظت می کنند. لازم به اعلام است که کاربرد های تمغا در قبیله با همان کاربرد های خط و الفبای رونیک مشابه است و میتوان این احتمال را داد که تمغا های ایلی شکل استرلیزه (ساده) شده جد توتم آن جامعه بوده و همان سیر تکامل هر حرف رونیک را طی نموده و در جایگاه یا جز خط و الفبای رونیک قابل بررسی است.

خداوند ترکان باستان

ایل نفر به خداوند (گیگران^۱) به معنی سبز کننده، رویش گر و زندگی بخش. همچنین (تارو^۲) نیز در میان گفتگوهای محاوره ای این ایل به خداوند گفته می شود.

تانری^۳ (تنگری^۴) در زبان ترکی به معنی خدا است در زبان محاوره ای ترکان علاوه بر اشاره به خدای آسمان به معنی شکوه و عظمت الهی نیز به کار رفت است. پیش از پذیرش دین اسلام، اغلب اقوام ترک و به ویژه گوک ترک ها بر مذهب شامان بودند. شامانی ها علاوه بر پرستش خدای یگانه آسمان (تانگری)، به تاثیر روح مردگان بر حوادث روزمره بشری نیز اعتقاد داشتند و با اجرای نوعی مراسم مذهبی رقص گونه (شبیه صوفیان) تحت سرپرستی یک شامان (واسط بین انسان و ارواح) به دعا می پرداختند. از اقوام ترک دیگر که به واسط قرار گرفتن در مسیر جاده ابریشم به دیگر ادیان گرویدند، می توان به اویغورها (مانوی)، پچنگ ها و بلغارها (مسیحی)، خزرها (یهودی) و ترکان ساکن در مرزهای شمالی چین (بودایی) اشاره کرد. (محمد پناه، بهنام ۱۳۸۹: ۱۷)

شکل (۲۳) تصویر تمغا یا سمبل تنگری (Alpargu'ya Armağan, Mehmet, 2020:484-499)

¹ Gigran

² Taaru

³ Tanri

⁴ Tangeri

شکل (۲۵) نماد تنگری کوه

شکل (۲۴) نماد تنگری^۱ در قالی ایل نفر (نفر جنوبی)^۲

سوخانیکا^۳ فدراسیون روسیه (www.Megalithica.com)

ترکمانان اوغوز

اوغوزها اجداد ترکان کشورهای آذربایجان، ترکمنستان، ترکیه، سوریه، عراق و ایران امروزی را تشکیل می دهند، جزو مهمترین اقوام ترک زبانی بودند که در زمان حکومت گوک ترک ها در دشت اتوکن (جنوب سیبری آسیای مرکزی) زندگی می کردن در آن زمان قوم اغوز که از اتحاد نه قبیله تشکیل شده بود، پس از سقوط امپراطوری گوک ترک ها و اوغورها به مانند دیگر قبایل ترک به غرب مهاجرت کردند و مدتی در سرزمین ترکستان (شرق ماوراءالنهر) ساکن شدند. با ظهور اسلام و پذیرفتن آیین جدید، شاخه ای از این قوم که بنام رهبرشان سلجوقی نامیده می شدند، وارد ماوراءالنهر و چندی بعد با پیروزی در نبرد معروف دندانتان و شکست دادن غزنویان توانستن خراسان را تصاحب کنند و وارد ایران شدند از میان این قوم مهاجر دسته ای در شمال خراسان (سرزمین ترکمنستان کنونی) ساکن شدند و دسته ای دیگر به غرب رفتند و در آذربایجان و آسیای سغیر سکنی گزیدند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱۱)

Alpargu'ya Armağan, Mehmet, 2020: 484-499 در رابطه با تمغای تنگری یا تانگیری رجوع شود به ^۱)
 طایفه عراقی تیره علی اکبرلو ساکن در بخش صحرای باغ از توابع لارستان استان فارس.^۲
 (در ساحل راست رودخانه یئنی سی، ۱۲ کیلومتری بالادست از دهانه رودخانه توبا، در منطقه مینوسیپسک Sukhanikha کوه سوخانیکا ^۳)
 در سرزمین کراسنویارسک خاکاسیا که جزئی از ایالت سیبری فدراسیون روسیه به شمار میرود واقع شده است. سنگ نگاره ای سوخانیکا در چندین خوشه مجزا بر روی صخره های ساخلی متمرکز شده اند. هنر صخره ای سوخانیکا اولین بار در سال ۱۹۰۴ توسط آ. وی.
 (Археология Южной Сибири. К 80-летию Я.А. Шера. Вып. 25. Кемерово, 2011. С. 91–106) آدریانوف بررسی شد.
www.Rockart.com

کتاب مشهور دده قورقوت یکی از آثار فرهنگی قوم اوغوز است که تا امروز به یادگار مانده است. این کتاب حماسی از یک مقدمه و ۱۲ داستان تشکیل شده است که حوادث آن مربوط به سلحشوری و دلاوری های ایل اوغوز می باشد. در همه داستان های این کتاب اهداف خیر خواهانه نهفته است و خصایص والای انسانی چون وطن خواهی، مهمان دوستی، محبت مادر به فرزند، حرمت زنان، جسارت و مردانگی ستوده شده است. به نظر می رسد پدید آمدن این روایات این داستان ها مقارن با پذیرش دین اسلام توسط اوغوزها بوده است و با این که در بیشتر این قصه ها نامی از مکان برده نمی شود، اما با تأمل می توان دریافت که بخش اعظم این داستان در آناتولی و آذربایجان با الهام از وقایع تاریخی ساخته شده اند. از نظر خصوصیات زبانی نیز متن کتاب با لهجه اوغوزی نوشته شده است و مربوط به دوره ای است که هنوز ترکی آذری از ترکی ترکیه ای (آناتولی) جدا نشده بود. دده قورقوت (= بابا قورقوت) که این کتاب به نام اوست، یکی از اوزان ها و ریش سفیدهای دانا و مصلحت اندیش قبیله بیات (منسوب به بیات پسر گون خان و نوۀ اوغوزخان) بود. دده قورقوت که در همه داستان های این کتاب حاضر است، با سخنان پند آموز و نصیحت گونه به یاری پهلوانان می آید و در آخر نیز داستان را با سخنان پند آموز و نغد به پایان می رساند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱۱) و (سومر، فاروق، ۱۳۹۰: ۵۴۸ تا ۵۵۲)

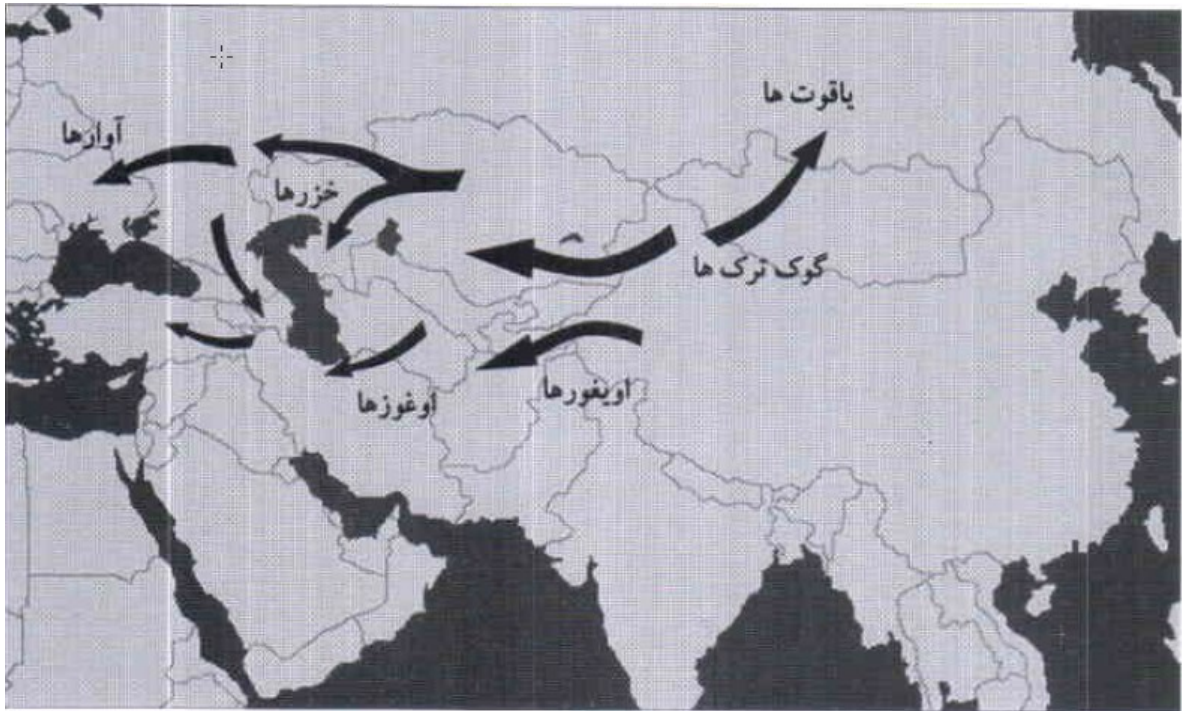
اوغوزخان

درباره شخصیت افسانه ای اوغوزخان (جد بزرگ قبایل اوغوز)، روایات متعددی وجود دارد که مشهور ترین آنها در کتاب جامع التواریخ آمده است، البته روایت دیگری نیز به خط اویغوری و متفاوت با متن جامع التواریخ وجود دارد که بنظر می رسد داستان آن مربوط به دوران پیش از اسلام باشد. در روایت قدیمی درباره زندگی اوغوزخان چنین آمده است: "روزی آی قاغان، پسری به دنیا آورد و نامش را اوغوز گذاشت. نخستین بار که کودک از پستان مادرش شیر نوشید، به زبان آمد و آتش و شراب خواست! او در عرض چهل روز به جوان رشیدی تبدیل شد و برای شکار به جنگل رفت! یک شب که مشغول نیایش بود، ناگهان نوری از آسمان فرود آمد و دختری زیبایی در برابرش ظاهر شد. اوغوز با دخترک ازدواج کرد و از او صاحب سه پسر شد و نام آنها را گون (= خورشید)، آی (= ماه) و اولدوز (= ستاره) گذاشت. باز روز دیگر به هنگام شکار، در میان درختان دختری زیبای دیگری یافت. اوغوز این بار نیز عاشق شد و پس از ازدواج، از او نیز صاحب سه پسر شد که نامشان را گوک (= آسمان)، داغ (= کوه) و دنیز (= دریا) گذاشت. سال ها گذشت تا این که یک شب ریش سفید قبیله آنها الغ تورک در خواب دید که کمانی طلایی از شرق تا غرب جهان گسترده است و سه تیر به سمت شمال در حرکتند. الغ تورک پس از بیدار شدن نزد خان قبیله رفت و به او مژده داد که فرزندان او از شرق و غرب عالم را تسخیر خواهند کرد. اوغوزخان از این تعبیر شادمان شد و صبح روز بعد فرزندان او را به دو گروه تقسیم کرد و دستور داد که هر گروه به سویی بروند و هر چه را یافتند، نزد او بیاورند. سه برادر بزرگتر به شرق رفتند و

در راه کمان طلایی پیدا کردند. سه برادر کوچک تر هم که به غرب رفته بودند، سه تیر نقره ای پیدا کردند و نزد پدرشان آوردند. اوغوزخان خوشحال شد و دستور داد بزرگان قبیله جمع شوند. آنها چهل شبانه روز به جشن و پایکوبی پرداختند و در پایان مراسم، اوغوزخان کشورش را میان سه فرزند خود تقسیم کرد و بقیه عمرش را به پرستش خداوند پرداخت. " (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۱۲ و ۱۱۱)

در روایات اسلامی افسانه اوغوزخان نیز که نخستین بار در کتاب جامع التواریخ (نوشته خواجه رشیدالدین همدانی؛ وزیر ایلخانان مغول) آمده است، چنین می خوانیم: "قراخان (پدر اوغوزخان) و برادرش همگی کافر بودند. روزی از قراخان پسری به وجود آمد که پستان مادر نمی گرفت و شیر نمی خورد. بدان سبب مادرش می گریست و هر شب در خواب می دید که آن بچه با او سخن می گوید که ای مادر، اگر خدا پرست شوی، شیر تو بخورم. آن روز بچه پستان مادر بگرفت آن زن به واسطه کفر قومش ترسید که اظهار خدا پرستی کند، پس در پنهان به خدای تعالی ایمان آورد و از آن روز بچه پستان مادر بگرفت. کودک چون به یک سالگی رسید، قراخان خواست تا نامی برای او برگزیند اما در میان حیرت جمع، کودک به سخن در آمد و گفت نام من اوغوز است، سپس فریاد زد الله الله ولی کسی معنی الله نمی دانست چون آن کلمه ی عربی بود. چند سال بعد اوغوز بزرگ شد و دختر عمویش به شرط ایمان آوردن به دین اسلام عقد خود در آورد. اما بزرگان قبیله وقتی فهمیدند که اوغوز اسلام آورده است، نزد پدرش رفتند و به او گفتند که پسرت از دین کفر برگشته و دین جدیدی اختیار کرده است، پس باید کشته شود. قراخان حکم آنها را قبول کرد اما پیش از آن که نقشه عملی خود را عملی کند، به دست پسرش کشته شد و اوغوز به فرمان روایی دست یافت. اوغوزخان پس از دعوت قبیله اش به اسلام، به جنگ با کفار رفت و ممالک زیادی را فتح کرد و به شکرانه آن خیرات فراوانی داد." (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۱۲)

پسران اوغوزخان هر کدام علانت مخصوص (تمغا یا مهر) داشتند که آن را روی بدن حیوانات مانند گاو و گوسفند داغ می کردند تا با گله دیگر اشتباه نیفتد. آنها همچنین یک توتم از مرغان شکاری نیز داشتند که در نظر آنها مقدس شمرده می شد و گوشت شان حرام بود. این شش پسر پس از ازدواج، هر یک چهار پسر دیگر شدند که با مرگ اوغوزخان، رهبری ۲۴ قبیله اوغوزها به آنها واگذار شد. قبایلی که بعد ها حکومت های قدرتمندی چون امپراطوری سلجوقی و عثمانی را به وجود آوردند و سرمنشاء خدمات بسیاری در جهان اسلام شدند. اوغوزها صاحب تشکیلات نظامی نیز بودند و سپاه خود را به دو دسته تیر خاکستری ها و سه تیر ها تقسیم کرده بودند و هر گروه علامت مخصوص به خود را داشت. از همین رو وقتی طغرل سلجوقی وارد نیشابور شد، کمانی به باز و سه تیر به کمر داشت که نشانه فرماندهی بر هر دو جناح سپاه بود. (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۱۲)

شکل (۲۶) مسیر مهاجرت اقوام ترک از قرن دوم تا پانزدهم میلادی (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱۴)

در تصویر فوق مسیر مهاجرت اقوام ترک در طول تاریخ را نشان می دهد در بین این مهاجرت ها، مهاجرت طوایف اوغوز و مسیر آنها از اهمیت بالایی برای شناخت تاریخ ایل نغر برخوردار است.

در جدول صفحه بعد بصورت مختصر فرزندان و نوه های اوغوزخان گفته شده و لقب آنها و سلسله های منسوب هر کدام و همچنین توتّم و نشانه هر دسته را بیان کرده است. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۱۱۳)

نواده گان اوغوزخان که بیست و چهار ایل معروف را تشکیل و مسیر تاریخ را تغییر داده و با گرویدن به دین اسلام عنوان ترکمان خاص به ایشان اطلاق گردید و با گسترش امپراتوری های خود دین اسلام را گسترش دادند با حکم جهاد یا غزوه به پیکار غیر مسلمانان می رفتند.

نبرد ملازگرد یکی از افتخارات بزرگ ترکمانان اوغوز می باشد. در دوران سلجوقی هنر و معماری و علم نیز پیشرفت فوق العاده ای را تجربه کرد و این نشانه کاردانی و استعداد ترکمانان اوغوز می باشد و همچنین ترکمانان اوغوز در نبرد و به کار گیری تاکتیک های نظامی سرآمد دیگران بودند. ترکمانان اوغوز پر سرو صدا ترین ترکان جهان می باشند بعد اوغوزها، تاتار ها قرار دارند.

پسران اوغوزخان	نوادگان اوغوزخان	سلسله های منسوب	سپاه اوغوز ها
۱- گون خان توتم : شاهین	۱- قایی = (محکم)	امپراتوری عثمانی	دسته تیرخاکستری ها (بوز اوخلار) نشان دسته : کمان
	۲- بیات = (ثروت مند)	ذوالقدریه	
	۳- آلقا اولی = (موفق)		
	۴- قارا اولی = (چادر سیاه)		
۲- آی خان توتم : عقاب	۵- یازیر = (حاکم سرزمین ها)		
	۶- دؤگر = (متحد کننده)		
	۷- دوردورغا = (کشور گشا)		
	۸- یاپرلی = (_)		
۳- اولدوز خان توتم : تاوشانجیل	۹- اوشر {افشار} = (چابک)	افشاریه	
	۱۰- قزریق = (جدی)		
	۱۱- بیگدلی = (حرف بزرگان)	خوارزمشاهیان	
	۱۲- قارقین = (سیر کننده)		
۴- گوک خان توتم: بازشکاری	۱۳- بایندر = (نعت دار)	آق قویونلو	
	۱۴- بچنه = (باغیرت)		
	۱۵- چاوولدور = (باشرف)		
	۱۶- چپنی = (جنگجوی بی باک)		

دسته سه تیر ها (اوج اوخلار) نشان دسته : تیر	۱۷- سالور = (جنگجور)	اتابکان سلغری فارس	۵- داغ خان توتم (اونوق) : اوج
	۱۸- ایمور = (غنی)		
	۱۹- آلیونتی = (رمه دار)		
	۲۰- اوره گیر = (نظام مند)		
	۲۱- ایگدر = (فرزانه)		۶- دنیز خان توتم : قرقی
	۲۲- بوگ دوز = (متواضع)		
	۲۳- ایو = (والامقام)	قره قویونلو	
	۲۴- قینیق = (عزیز)	سلجوقی	

جدول (۳) ایلات و طوایف اوغوز- ترکمانان (محمد پناه ، بهنام ، ۱۳۸۹: ۱۱۳) و (همدانی، رشید الدین فضل الله، ۱۳۷۳: ۵۸ تا ۶۱)

تعریف رمز (نماد و سمبل)

سمبل (Sambol) واژه ای یونانی است که از دو جز syn=sym و (ballein) ساخته شده است. جز اول این کلمه به معنی : با ، باهم؛ و جز دوم به معنی: انداختن، ریختن، گذاشتن، جفت کردن است. پس کلمه (Synballein « syn=sym+ ») (ballein) به معنی : باهم انداختن ، باهم ریختن ، باهم گذاشتن باهم جفت کردن است و نیز به معنی : شرکت کردن ، سهم دادن ، مقایسه کردن . کلمه «Sambole» در یونانی از همان اصل است و به معنی نشانه یا علامت به کار می رود. (پورنامداریان، تقی، ۱۳۸۶: ۵) و (موسوی لر و رسولی ، ۱۳۹۵: ۳۷)

واژه های متعددی در زبان فارسی ، معال واژه سمبل به کار رفته اند؛ از جمله «نمود» ، «نمون» ، «نمودگار» و «نماد» که در بیان جنبه های متعدد سمبل جامعیت ندارند . «رمز» با ریشه عربی ، می تواند برابر مناسبی برای سمبل باشد (همان: ۶)

در ذیل کلمه رمز در لغت نامه دهخدا مواردی چون اشاره کردن با لب، چشم یا ابرو، اشاره کردن پنهان، اشاره با کنایه ، و نیز به معنای دقیقه و نکته آورده شده است که در دو نوع صریح و غیر صریح دلالت دارد (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۲۲۳۵)

تاریخ سمبولیسم نشان می دهد که هر چیزی می تواند اهمیت سمبولیک پیدا کند: اشیاء طبیعی مانند سنگ ها، گیاهان، حیوانات، کوه ها و دره ها، باد، آب و آتش، یا چیزهایی مانند دست ساخت های انسان مانند خانه ها، قایق ها، اتومبیل ها، یا حتی اشکال مجرد مانند اعداد، مثلث، مربع و دایره. در حقیقت تمام جهان یک سمبول بالقوه است. (بهرام پور، نسرين، ۱۳۸۸: ۱۹)

انسان با تمایلی که به سمبول سازی دارد. اشیاء و اشکال را به سمبول ها تبدیل می کند و به این وسیله اهمیت روانشناسی بسزایی به آنها می دهد و آنها را هم در مذهب و هم در هنر بصری خود بیان می کند.

نماد پردازی یعنی نمایش چیزی توسط نماد، از تداعی معانی و پیوستگی تصورات و تصاویر ذهنی و احساسات، نتیجه می شود. (بهرام پور، نسرين، ۱۳۸۸: ۱۹)

و از این لحاظ، «به راستی فرایند روان شناختی اساسی است که همه ی فعالیت عقلانی و بخش عظیمی از زندگانی عاطفی، از آن سرچشمه می گیرد.» (ستاری، جلال، ۱۳۵۰: ۱۴) و (بهرام پور، نسرين، ۱۳۸۸: ۱۹)

پژوهش درباره ی نماد دانشی مربوط به شناخت بشر از خود است. رمزپردازی در واقع، ابزاری از دانش و کهن ترین و اصولی ترین روش بیان چیزها است. نمادگرایی آن جنبه از واقعیات را که از دیگر مفاهیم دورتر است آشکار می سازد. بسیاری از رمز پردازی هایی که طی اعصار و قرون به صورت یک سنت در آمده است، یک دانش مشترک میان ملت ها را تشکیل می دهد و مرزهای ارتباطی فراتر می رود. این امر در دوران بسیار کهن شکل گرفته و در اندیشه و تفکرات و روایات اقوام گوناگون گنجانده شده است، نماد، اندیشه ی آدمی را بر می انگیزد و انسان را به فراخنای تفکر بدون گفتار می کشاند و در واقع، کوشش بشر در جهت یافتن و تجسم مفاهیمی است که ورای ابهامات و تخیلات و تاریکی ها او را احاطه کرده است. (بهرام پور، نسرين، ۱۳۸۸: ۱۹)

نماد بسی بیشتر از یک علامت ساده است، زیرا فراسوی معنا جای دارد و دارای پویایی سازمان دهنده ای است. نماد ساخته شده ی ذهن نیست و دارای قدرت اساسی و خود جوشی است که موجب انعکاس صدا می شود و چرخشی در هستی ایجاد می کند و بشر را به قلمرو اندیشه بدون گفتار رهنمود می شود، از انسان فراتر می رود و به سطح جهانی می رسد و در حیات روان جای دارد و بسیاری از جنبه ها یا تجارب مستقیم زندگی و حقیقت را متبلور می کند و به این لحاظ، معنایی فراتر از خود دارد، ولی نشان یا علامت به طور معمول چیزی را که واقعی است را ارایه می کند. (بهرام پور، نسرين، ۱۳۸۸: ۱۹ و ۲۰)

هرچند گاه می تواند دارای کیفیتی عالی همچون علایمی مانند نشان و نماد های کیهانی و قوانین حاکم بر آن ها باشد. نماد نیاز ندارد که از یک منبع گرفته شود، بلکه می تواند همگام با اعصار، ادیان، پرستش ها، تمدن ها پویا باشد و از آنجا که موضوعی جامع و گسترده است امکان دارد از یک صورت واحد کاربردهای گوناگون اتخاذ شود. (بهرام پور، نسرين، ۱۳۸۸: ۲۰)

در واقع، رمز پردازی لازمه ی اندیشه ی انسان است و هر جنبه ای از آن می بایستی انسان را از لحاظ ذهنی و احساسات اقناع کند. تمام مفاهیم دینی نیز دارای یک معنا و حالت نمادین هستند که اگر درک و دریافت نشود، جنبه ای نامطلوب به خود می گیرند. مفاهیم مربوط به پرستش، بخش اعظم نماد پردازی را تشکیل می دهد. گاه انسان کهن برای نشان دادن یک خدا یا یک الهه از کالبد آدمی استفاده می کند تا آن را به صورت خدایی مشخص در آورد، بر آن جوشن می پوشاند تا به شکل یک جنک — خدا را به خود بگیرد سپس دو بال بر شانه او می افزاید تا میکائیل فرشته ی مقرب خداوند را تجسم بخشد. به این ترتیب بشر، با بخشیدن ماده و هویت به موجوداتی که شکل اصلی آنها ناشناخته است، تصویری نمادین می دهد. (بهرام پور، نسرين، ۱۳۸۸: ۲۰)

تمغا (دامغا)

تمغا یا دامغا (Damqa یا Tamqa) در متون فارسی به صورت تمقا، تمغه، طمغه و طمغا نیز ضبط شده است. تمغا در زبان ترکی کهن به معنای داغی بود که به عنوان نشان مالکیت بر تن اسبان، گوسفندان و دیگر چهارپایان اهلی زده می شد همانند نشان خانوادگی و نشان صلیب در اروپا. در یکی از سنگ نبشته های ترکی دو تن با لقب (تمغاچی) شناسانده شده اند. ترجمه ترکی سنگ نبشته ها در متن آن را (نشان چی) و در واژه نامه تمغاچی یا تمغازنده و مهرداد معنی کرده است، اما از متن معنی مهرداد مستفاد نمی گردد و گمان می رود که ترجمه ترکی تحت تأثیر معنای متأخر واژه قرار گرفته و دچار اشتباه شده است و چنین می نماید در آن متن تمغاچی به معنای داغ زنده باشد. اما همان نشان خانوادگی که با داغ بر تن چهارپایان زده می شد بعدها با ابزارهای دیگری بر اشیاء متعلق به خانواده، نقر و کوبیده می شد. (همدانی، رشیدالدین، ۱۳۹۴: ۲۱۴۰)

اما این دیدگاه که ترکان در برخورد با فرهنگ چینی با مهر آشنا شدند و آن را به کار گرفتند و تمغا نامیدند اشتباه است زیرا عمل نشانه گذاری به وسیله داغ بر روی حیوانات و احشام خاص و لازمه زندگی عشایری و کوچ نشینی است همچنین لازمه اتحاد و همبستگی افراد جامعه قبیله ای به وجود باور به نمادی مشترک است تا اعضای قبیله را به دور آن جمع کند در صورتی که جامعه چین یکجانشین بوده و حرفه آن ها دامپروری نبوده است و وجود تمغا در جوامع کوچ نشین باستانی ناحیه اوراسیا مانند سکاها و سرمت ها به همراه کاربرد تمغا با مفاهیم گفته شده اثبات شده و مطابقت دارد. قبیله آلان که شاخه ای از سرمت ها بودند تمغا را با این مفاهیم در طی مهاجرت خود به اروپا (لهستان) بردند. (سولیمیرسکی، تائوتس، ۱۳۹۰: ۱۸۷ و ۲۰۳)

شایان ذکر است تمغا برای سمرتی ها نماد های قدرت جادویی و نشانه های اقتدار و علامت های دارایی بودند. (کلانی، رضا، ۱۳۹۴: ۳۹) تمغا به معنا داغ و مهر در زبان مغولی بصورت تاماغا (Tamaqa) وجود دارد. تمغا در متون ترکی مانوی و بودایی با مفاهیم استعاره به کار رفته است. در باب اشتقاق واژه تمغا نظرها گوناگون است. محقق ترک ا.ج. امره (A.C.Emre) ماده «تام» (Tam=) را به معنای حرارت دادن چیزی تا سرخ شدن دانسته است. دور فر نظر او را با قید اینکه نام (Tam) در زبان ترکی به ظاهر تنها به معنای «چکیدن» است مردود می سازد. راست است که ماده «تام» (Tam) به معنایی که امره گفته، در سنگ نبشته ها نیامده و کاشغری نیز نیاورده و کلاوسون در فرهنگ خویش ضبط نکرده است اما در زبان قرقیزی ماده فعل نام (Tam =) به معنای اشتعال آتش گرفتن آتش وجود دارد. اشتقاق تمغا از «تام» بدین مفهوم با کاربرد آغازین آن سازگاری بیشتری دارد کهن ترین کاربردی که از واژه تمغا در فارسی دری است در تاریخ بیهقی مربوط به سده پنجم هجری است که در آن آمده است: « دو ملطفه ها را نزدیک امیر برد همه نشان طمغا داشت» تمغا در عهد مغول به مهرهای گوناگون اطلاق می شده است و در دوره متاخر فرمانروایی ایلخانان به نوعی از انواع مالیات و عوارض را نیز تمغا می گفتند. (همدانی، رشیدالدین، ۱۳۹۴: ۲۳۴۱-۲۳۴۲)

تمغا «تمغا یا تمغای شوارع در اصطلاح دیوانیان و مستوفیان قدیم، عنوان مالیات راهداری و عوارضی بود که در معابر و دروازه ها و بنادر از کالاهای بازرگانی می گرفته اند، نظیر گمرک و نواقل و عوارض شهری. (راوندی، مرتضی، ۱۳۵۴: ۹۵۸ و ۹۵۹) عوارض و مالیات بنام تمغا برای اولین بار در زمان چنگیز خان مغول به وجود آمده است به این صورت که از اهل مال و تجارت در بیشتر اوقات از ایشان چیزی نخواستند، الا آنکه گفته اند از اصل مال چیزی به پادشاه بدهند چنانکه از دویست و چهار دینار یک دینار گرفته اند و آن را مال طمغا مقرر کرده اند و بعد از زمان چنگیز خان به تمغا مشهور شده. (معصومی همدانی و انواری، ۱۳۹۱: ۷۰) مالیات تمغا دوره ایلخانان مغول تداول یافته و در عهد صفویه و بعد از آن نیز رایج بوده است. در بین اصلاحاتی که غازان خان مغول در امر مالیات به عمل آورده مقرر داشت که در هر ولایت تمغا را به قرار معین بر لوح نویسند و از روی آن وصول کنند. در عهد شاه طهماسب صفوی از این بابت مبلغ متناهی عاید خزانه دولت می شد. مع ذلک شاه طهماسب تحت تأثیر خوابی که دید یا در نتیجه اعتراض شدید خلق و بیم قیام مردم رسم تمغا را برانداخت (۹۷۲) لکن این رسم باز همچنان متداول شد. و تمغاچی ها که کارشان اخذ این عوارض بود در دوره فترت بعد از صفویه به نام راهدار این عوارض را می گرفتند و در این کار اجحاف بسیار میکردند تمغا عبارت از علامت و نشان و آلتیست که بدان چیزها را مهر و نشان کنند و دواب را داغ کنند و تمغاچی پس از مشاهده نشان کالا را مهر می کرد و اجازه ورود و خروج میداد. علاوه بر این بر دواب عموماً و دواب سلطانی خصوصاً داغ می زده اند. (راوندی، مرتضی، ۱۳۵۴: همانجا) در رابطه با تمغاچی می توان گفت دفترداری کتبی و تحریر

و تنظیم نامه های رسمی، پس از انقیاد نایمانیان، در دولت چنگیزخان پدید آمده متداول گشت (۱۲۰۶ میلادی / ۶۰۳ هجری). تاشاتون که از مردم اویغور و مهرداد خان نایمانی بوده در دربار چنگیزخان نیز به همان شغل مشغول بوده است. و گذشته از این مأمور بود خط و سواد اویغوری را به پسران خان بیاموزد. به گفته جوینی تاتاران (تران) از خود الفبا نداشتند بدین سبب جوانان مغول می بایست از اویغوران سواد فراگیرند تا بعد مجموعه یاساها یعنی حقوق عرفی مغولان را تنظیم و تحریر کنند اما راجع به مهرخان، از متون و منابع تاریخی چنین بر می آید که مهر مزبور دو نوع بوده و برای تشخیص و تعریف آن دو نوع اصطلاح ترکی «آل طمغا» (مهر سرخ) و «گوگ طمغا» (مهر آبی) بکار می رفته است. به اصطلاح «آل طمغا» بسیار بر می خوریم. اما مهر آبی «گوگ طمغا»، ظاهراً، فقط در موارد بسیار رسمی و تشریفاتی و بیشتر در اسنادی که بعنوان افراد خاندان سلطنتی معمول بوده بکار می رفته است. (بارتولد، واسیلی، ۱۳۵۲: ۸۰۴ و ۸۰۵)

نشان نماد ز تمغا بغیر از آن داغی که درونه تمغاجی از غم تمغاست

به طور خلاصه می توان گفت تمغا به معنی مهر یا نشانی که بر ران اسب و دیگر مواشی نهند، باج و عوارض گمرکی، رسوم، حق العبور که از مترددین در بلاد می گرفته اند و محصل باج و خراج و کسی که از اجناس باج گرفته و مهر بر آنها زند را تمغاجی می گویند. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۸۲: ۷۲ و ۸۲ و ۴۰۸ و ۴۰۹)

تمغا های ایلات ترکمان اوغوز

در جامع التواریخ آمده است که پس از رحلت اوغوزخان، فرزند بزرگش گون خان به حکومت رسید. وزیر کاردان پدرش ارقیل خوجه (حاکم ینگى کنت) جهت پیشگیری از بروز مخاصمت و منازعت جهت مال و ملک میان فرزندان و نوه های اوغوزخان که به بیست و چار تن رسیده بودند به وی می گوید مصلحت در آن باشد که منصب، راه، نام و لقب هر یک علی حده معین و مقرر گردد و هر یک را نشانی و تمغای باشد که فرمانها و خزاین و گله و رمة بدان نشان و تمغا مخصوص گردانند تا هیچ کدام با یکدیگر مجادله و عناد نتوانند کرد و فرزندان و اعقاب ایشان هر یک نام و کنیت و راه خود دانند تا موجب ثبات دولت و دوام نیکنامی ایشان باشد. (همدانی، رشیدالدین فضل الله، ۱۳۷۳: ۵۷) به همین صورت برای هر یک از ایلات اوغوز ملقب به ترکمان که این لقب خاص ایشان باشد تمغایی معین نمودند. در جداول زیر تمغا های ایلات اوغوز معروف به ترکمانان به ترتیب از کتاب های سلجوقنامه تالیف علی یازجی اوغلی، جامع التواریخ تالیف رشیدالدین فضل الله همدانی، دیوان لغات الترك اثر محمود کاشغری، هنرنامه اثر سید لقمان ارومی و شجره التراکمه تالیف ابوالغازی بهادرخان آورده شده است.

Boyun döl	Yazıcıoğlu, Tarih-i Âl-i Selçuk	Reşidü'd- din, Cə- mi'et-Terakki	Kaşgarlı (DZT)	Hüner- nâme	Ebu'l-Gâzi Bəhadər Han, Şecere-i Terakime.
KAYI	۱۲۱	۱۰۱	۱۷۱	۱۷۱	۷
BAYAT	↑	≡	۱۲۴	↑	۹
ALKA- EVLI	۱۲		۷	۷	۰
KARA- EVLU	۱	۲	۱۰	۱	۲
YAZIR	×	۲	۱۱	×	۷
DÖGER	۷	×	۱۸	۷	۱۱
DÖDURGA	×	۷	۷	×	۷
YAPARLI	۱۱	۷	۷	۱۱	(Yasir: ۷)
AVŞAR	×	+	۱	×	۱
KIZIK	۷	×	۷	۷	۷
BEGDİLİ	۲	۷	۷	۲	۷
KARKIN	۷	۷	۷	۷	۷

جدول (۴) تمغاھای ایلات ۲۴ گانه ترکمان اوغوز (Gülensoy, Tucer, 1989: 62)

Boyun adı	Tarih-i Âl-i Selçuk	Residü'd- din	Kaşgarlı (DLT)	Hüner- nâme	Ebu'l-Gâzi Behkâdîn Han, Şecere-i Terâkime.
BAYIN- DUR	𐌵𐌶	𐌶𐌵	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
BİÇENE	𐌵𐌶𐌵	𐌵𐌶𐌵	𐌵𐌶𐌵	𐌵𐌶𐌵	𐌵𐌶𐌵
ŞAYINDIR	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
ÇEBNİ	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
SALUR	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
EYMÜR	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
ALA- YUNDLU	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
ÜREGİR	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
İĞDİR	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
BÜĞDÜZ	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
YIVA	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶
KINIK	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶	𐌵𐌶

جدول (۵) تمغاهای ایلات ۲۴ گانه ترکمان اغوز (Gülensoy, Tucer, 1989: 63)

DAMGA	ADI VEYA MANASI	KULLANAN BOY ²²
	Toskur (Kayın Kabu- ğundan yapılmış kap.	Tuna Bulgarları ²²
	Ya (yay)	
	Çorgo (Tebhir borusu)	
	Suluk (Kantarma demiri)	
	Tegerek (halka)	
	Ay	
	Eşik (kapı)	
	Sarkay (haç)	
Altay Türkleri ²³		

22 B.Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962, s.262, levha26.

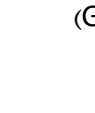
KARAÇAY- MALKAR²¹

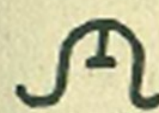
TAMGA ŞEKLİ	ADI	OYMAKLAR
	Navruz tamga	Sılpağr, Bayramkul, Koskar, Batdı, Acı, Gapbuş
	Tram tamga	Canıbekr, korkmaz, Bostan, Semen, Albat vs.
	Buduyan tamga	Canköz, Laypan, Tokurkul, Orus vs.
	Ahurhay tamga	Teke, Şidak, Erikgen vs.
	Karımşavhal tamga	Kırımşavhal vs.
	Karabaş tamga	Karabaş vs.
	Botaş tamga	Botaş vs.
	Hubi tamga	Hubi vs.

21 Text of Footnote

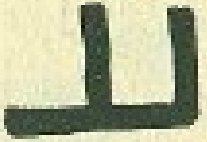
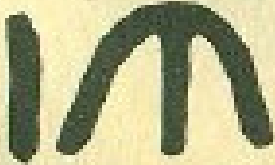
جدول (۷) تمغاهای حاکمان قاراچای کتاب تمغاهای ترک از اورخون تا آنا تولی (Gülensoy, Tücer, 1989: 69)

T.GÜLENSOY/ ORHUN'DAN ANADOLU'YA TÜRK DAMGALARI		
70		
	Ali tamga	Hasan vs.
	Hasam tamga	
	Bayçora tamga	Bayçora vs.
	Bödenc tamga	Bödenc (Bayçoralar'ın bir kısmı)
	Caraşdı tamga	Caraşdı vs.
	Aysandır tamga	Aysandır vs.
	Aybaz tamga	Aybaz vs. B
	Belsiz tamga	Belsiz vs.
	Orusbi tamga	Orusbi vs.
	Basiyat tamga	Basiyat vs.

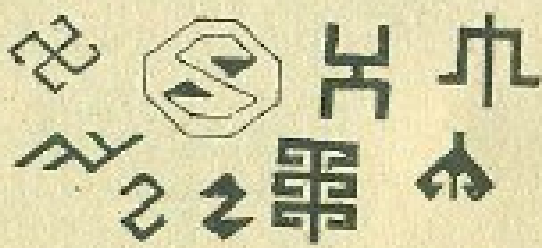
جدول (۸) تمغاها از کتاب تمغاهای ترک از اورخون تا آناطولی (Gülensoy, Tücer, 1989: 70)

T.GÜLENSOY/ORHUN'DAN ANADOLU'YA TÜRK DAMGALARI			71
	Malkaruk tamga	Malkaruk vs.	
	Küçük tamga	Küçük vs.	
	Tez tamga	Tez vs.	
	Hoçu tamga	Hoca vs.	
	Efendi tamga	Efendi vs.	
	Ahmat tamga	Ahmat vs.	
	Ozaruk tamga	Ozaruk vs.	
	Tel tamga	Tel vs.	

جدول (۹) تمغاها از کتاب تمغاهاى ترک از اورخون تا آناتولى (Gülensoy, Tucer, 1989: 71)

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞ İRET
	M. Kemalpaşa (Yay ve ok şekil)	Kırgız hanları ile Kırım Han, Mengü Giray'ın damgası
	M. Kemalpaşa Kum Köyü	?
	Karacabey Ova Esmen Köyü	Kırgız ve Kırım damgalarına benziyor.
	M. Kemalpaşa Dümbe-riz Köyü	
	M. kemalpaşa Ova Esmen Köyü	Bozulmuş bir Bayındır damgasına benziyor.
	M. Kemalpaşa Müdam Köyü	?
	Karacabey Keşlik Köyü	DLT'deki Salur Damgası

جدول (۱۰) تمغاها از کتاب تمغاهاى ترک از اورخون تا آتاتولى (Gülensoy, Tucer, 1989: 91)

KİLİM İMLERİ	AİD OLDUĞU BOY
	AFŞAR
	YÖRÜK
	KARABAĞ
	TÜRKMEN (2,3: Hatay)
	EVCİLER (Afyon)
	MUSLUCA

جدول (۱۱) تمغاها از کتاب تمغاهای ترک از اورخون تا آناتولی (Gülensoy,Tucer,1989: 118) تشابه تمغای ایل نفر و

افشار های آناتولی قایل رویت است در این جدول

ایل نفر

ایل نفر یکی از ایلات ترکمان های افشار شیعه مذهب است که اصالتاً از منطقه ساری قمیشلی در شرق آناتولی بوده‌اند. ایل افشار یکی از ایلات بزرگ قوم اوغوز است و مسقط الرسشان آسیای میانه، جبال آلتای، قره قوروم و دشت اورخون بود. (همدانی، رشیدالدین فضل الله، ۱۳۷۳: ۴۲) بین سالهای ۴۲۸ ه.ق تا ۴۳۱ ه.ق در دوره امپراتوری بزرگ ترکمانان سلجوقی برای توسعه قلمرو به فلات ایران بین سالهای ۴۶۳ - ۵۴۴ - ۵۷۸ ه.ق به فلات آناتولی و شام مهاجرت کرده‌اند. (سومر ف فاروق، ۱۳۹۰: ۱۲۰ و ۱۳۰ و ۱۷۴ و ۱۷۷ و ۱۸۰) ایل ساری قمیشلی به دلیل سیاست‌های سرکوب گرانه عثمانی‌ها در دوره سلطنت سلطان سلیم، در زمان سلطنت شاه اسماعیل اول صفوی حوالی تاریخ ۹۲۰ ه.ق به ایران مهاجرت کردند و در مناطق مختلفی مانند خوی و اردبیل اسکان یافتند. اکثر طوایف ساری قمیشلی‌ها در تشکیل اتحادیه ایلات شاهسون مغان شرکت کردند و مابقی به دستور شاه عباس اول صفوی به جنوب ایران مهاجرت می‌کنند و مانند خویشاوندان خود که به دستور شاه قبیله جدید شاهسون را تشکیل دادند اجداد ایل نفر نیز دارای سرنوشتی مشابه بودند در تشکیل قبیله جدید تحت عنوان ((نفر)) مشارکت کردند و به مرور از ساری قمیشلی به نفر تغییر نام می‌دهند. (تاپر، ریچارد، ۱۳۸۴: ۶۶ و ۶۷) (نجفی، علی محمد، ۱۳۹۸: ۴۷۷)

زبان ایل نفر ترکی است، تردیدی نیست که در اصل باید از ایلات ترکستان (آسیای میانه) باشند (حسینی فسائی، میرزا حسن، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳).

سلسله خوانین ایل نفر

زمان خان نفر: قدیمی ترین خبر و نشانه تاریخی در مورد ایل نفر به اوایل قرن یازده هجری قمری مقارن با حکومت شاه عباس اول صفوی بر می‌گردد. در این دوره که تقریباً میانه های حکومت سلسله صفوی بر ایران است، فردی به نام زمان خان نفر ریاست ایل نفر را بر عهده داشته است. که نام او بواسطه پلی که در ۲۹ کیلومتری شمال شهرکرد و در نزدیکی شهر سامان کنونی بر روی رودخانه زاینده رود بنا کرده است، تا کنون در اذهان عمومی ایل نفر باقی مانده است. (شهپازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۴)

حاجی حسین خان نفر: پس از زمان خان نفر تا دوره حکومت افشاریه در مورد ایل نفر خبری در منابع نیامده است. اما از این پس، به خاطر اعتبار، نفوذ و حضور قدرتمندانه ایلخان نفر یعنی حاجی حسین خان نفر که ریاست ایل بزرگ ترکمان بهارلو را نیز در دست داشته است در جمع بزرگان دربار حکومتی فارس، نام وی و ایل او بر سر زبانها بوده است. از جمله نقشی که وی در پایان دادن به جریان شورش قیاقلی آقا والی فارس در حدود سال ۱۱۶۰ ه.ق دارد. فارسنامه ناصری در مورد او چنین می‌نویسد: «حاجی حسین خان نفر در زمان دولت نادرشاهی و سلطنت نواب کریم خان، اعتباری تمام در مملکت فارس داشت راتق و فاتق امور دیوانی بود و حکومت ایل نفر و بهارلو در کف کفایتش به اقتدار می‌گذشت». (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸)

۱۵۸۳). همچنین ایلخان نفر در کنار میرزا محمدحسین صاحب اختیار کلانتر فارس، در اداره و حفظ استقلال فارس، که بعد از قتل نادر و رقابت بین بازماندگان او بر سر سلطنت، دستخوش بی ثباتی شده بود نقش اساسی داشته است. و در آشفته بازاری که هر از چندی، از سوی هر یک از مدعیان سلطنت افشاری، از جمله علیقلی میرزا عادلشاه، ابراهیم میرزا و شاهرخ میرزا، حاکمی جدید برای فارس فرستاده می شد، حاجی حسین خان نفر از ایل نفر در اتحاد با صالح خان بیات والی فارس که از ایل ترکمان بیات بود در اداره امور حکومت فارس نقش چشمگیری داشته است. (کلانتر فارس، میرزا محمد، ۱۳۶۲: ۲۱ و ۱۰۹)

محمدتقی خان نفر: وی پسر حاجی حسین خان بوده است که پس از پدر به مقام ریاست ایلات ترکمان بهارلو و نفر می رسد. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳)

نویسنده کتاب حدیقه الشعراء در ذیل عنوان انجم شیرازی (علی اکبرخان نفر) و در معرفی پدر وی می نویسد: «محمدتقی خان در زمان خود که مقارن حکومت زندیه و اوایل قاجاریه می باشد، در نمره اول بزرگان فارس بوده و بر تمام رؤسای ایلات فارس حتی بر قشقایی {قبیله ای از تبار ایل خلیج که اصولاً از خلجستان عراق عجم است} تقدم داشت و بعد از فوت محمدتقی خان نفر است که اعتبار جانی خان قشقایی {خلج} زیاد شد». (دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، ۱۳۶۴: ۱۷۸ تا ۱۸۰)

ملاعلی اکبرخان نفر: وی پسر محمدتقی خان نفر و از خوانین بسیار نامدار ایل نفر و ایل بهارلو است، که هم از جهت سیاسی _ نظامی و هم از جهت ادبی شهرت داشته است. بیشترین اخبار و اطلاعات در مورد شرح حال وی در فارسنامه ناصری ثبت شده است. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳)

«پس از وفات محمدتقی خان {نفر} خلف الصدقش، مجمع آداب و رسوم، مالک رقاب منثور و منظوم، قدوة بزرگان و زبده خوانین زمان، صاحب کمالات، ناظم ابیات، نادره زمان، علی اکبرخان نفر، شاعر «انجم» تخلص، که در ایام جوانی چند سالی را در اصفهان توقف کرده، فنون عروض و قافیه را بیاموخت و در خدمت جناب حاجی محمد حسین خان صدر والی اصفهان محرم راز و مخزن اسرار گردید، بعد از وفات پدرش به شیراز آمده و به حکومت ایلات ترکمان بهارلو و نفر برقرار گردید». (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳) در حدیقه الشعراء نیز در مورد وی چنین آمده است که «علی اکبرخان نفر به شهامت و شجاعت مشهور و به کمال و ادب و شعر مذکور بود. در حکومت حسینعلی میرزا فرمانفرما، علاوه بر حکومت نفر، خدمات دیگر نیز به عهده او مقرر می شد و همواره معزز بود. بلکه فرمانفرما نسبت به سایر اقران او را بیشتر مورد احسان قرار می داد». (دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، ۱۳۶۴: ۱۷۸ تا ۱۸۰)

علی اکبرخان نفر همچنین در زمان فرمانروایی فریدون میرزا، فرمانفرمای مملکت فارس از ۱۲۵۳ تا ۱۲۵۵ هجری قمری به منصب ایشیک آقاسی باشی منصوب بود. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳)

علی اکبرخان نفر در شاعری هم، قلمی توانا داشته است و با تخلص «أنجم» شعر می سروده است. بدون شک بخاطر همین سواد و ذوق ادبی اش به نام ملاعلی اکبرخان نفر هم معروف شده است. که یکی از تیره های طایفه زمانخانلوی ایل نفر هم به دلیل انتساب به او به تیره ملالو (ملاعلیلو) معروفند. (نجفی، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۷ و ۳۶۸) در فارسنامه هم اشاره شده است که علی اکبرخان نفر دیوان شعری داشته است که اکنون از آن خبری نیست. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳ تا ۱۵۸۵) همچنین در تذکره هایی مانند حدیقه الشعراء (دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، ۱۳۶۴: ۱۷۸ تا ۱۸۰)، مرآة الفصاحه و مکارم الآثار، ذیل عنوان «أنجم شیرازی» به شرح حال وی پرداخته شده است. (داور، شیخ مفید، ۱۳۷۱: ۶۶ و ۶۷) و (حبیب آبادی، محمدعلی، ۱۳۶۸: ۱۹۳۳) از اشعار او تنها یک مثنوی که در زمینه داستان رستم و سهراب و به تقلید از فردوسی می باشد، در فارسنامه ثبت شده است که مورد استفاده تذکره نویسان بعدی نیز قرار گرفته است. (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳ تا ۱۵۸۵) (شهبازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۵)

محمدحسن خان نفر: با وفات علی اکبرخان نفر در سال ۱۲۶۹ ه.ق دوران شوکت، قدرت و اعتبار سران ایل نفر سپری شد و از این پس در مناصب و مقامات حکومتی و دیوانی فارس نقشی ندارند. بر اساس فارسنامه: «پس از رحلت علی اکبرخان {نفر}، پسرش محمدحسن خان {نفر} از شغل و منصب آباء و اجدادی چندین ساله درگذشت و کنج قناعت را بر گنج حکومت اختیار نموده، در خانه عافیت نشسته و به قلیل مواجب دیوانی، زندگانی می گذراند» (فسائی، میرزا حسن حسینی، ۱۳۷۸: ۱۵۸۳) گرچه بنابر روایت فارسنامه و برخی روایات شفاهی، وی فرد عارف مسلک و صاحب کراماتی بوده- تا حدی که امروزه نیز گاهی به حسن نیت و اُجاق او سوگند یاد کرده و از او طلب گشایش می کنند- با این حال دلیل کناره گیری وی از مقام و منصب حکومتی و دیوانی چندان روشن نیست. با توجه به قدرت طلبی ذاتی انسانها به نظر نمی رسد که محمدحسن خان داوطلبانه و به میل خود کنج قناعت را بر گنج حکومت ترجیح داده و از دربار حکومتی فارس کنار کشیده باشد. بلکه با توجه به این اصل که سیاست سرکوب و تفرقه افکنی جهت کاستن از قدرت استقلال طلبی سران ایلات، همیشه از طرف دولت مرکزی در تمام ایران دنبال می شده است و در جوامع سنتی و استبدادی، جابجایی در قدرت هیچگاه مسالمت آمیز و بدون توسل به زور و نیرنگ صورت نمی پذیرد، باید گفت که وی مجبور به کناره گیری شده است. و چه بسا دسیسه بازیها و زدوبندهای درباری حکام فارس، توطئه های سران دیگر ایلات و یا خیانت رقبای درون ایلی، موجب حذف ایلخان نفر از قدرت و مناصب حکومتی شده باشد. (شهبازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۵) کما اینکه در کتاب حدیقه الشعراء نیز به گرفته شدن ریاست و حکومت از سران ایل

نفر اشاره شده است: «بعد از مرگ علی اکبرخان نفر، به خاطر بی انصافی و بی اعتدالی و استقلال صوری رؤسای فارس، ریاست و حکومت از ایل نفر گرفته شد و همین سبب پریشانی و خرابی ایل مذکور گردید». (دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، ۱۳۶۴: ۱۷۸ تا ۱۸۰) و (شهبازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۵)

وجه تسمیه ایل نفر

در مورد وجه تسمیه ایل نفر نظرات گوناگونی ذکر شده است. از جمله اینکه چون یکی از خوانین قدیم آنها به نام زمانخان، سپاهیان بسیاری داشته است، و به این اعتبار که گاهی کلمه نفر به جای سرباز و نیروی نظامی به کار برده می شده، ایل تابع او به نام نفر شناخته شده است. به روایتی دیگر نام این ایل از لقب حاجی حسین خان نفر گرفته شده است. چون وی در زمان حکومت افشاریه و زندیه ریاست این ایل و ایل ترکمان بهارلو را بر عهده داشته و در دربار سلاطین وقت از نفوذ و اعتبار فراوانی برخوردار بوده، ایل او هم به نام نفر معروف گشته است. (نجفی، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۳ و ۳۶۴) البته عکس این حالت نیز ممکن است. بدین معنی که لقب و شهرت حاجی حسین خان از نام ایل او که نفر بوده، گرفته شده است. همچنین به روایتی دیگر چون تعداد شتران ایل مذکور زیاد بوده و با توجه به اینکه واحد شمارش شتر، نفر می باشد، این ایل به نام نفر مشهور شده است. (نجفی، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۳) لازم به ذکر است که یکی از طوایف ایل شاهسون مغان بنام ساربانلار از ایلبیگی های ایل مذکور اصالتاً از قبیله ساری قمیشلی ها هستند که از گذشته به شتر داری مشهوراند. (تاپر، ریچارد، ۱۳۸۴: ۶۶ و ۶۷)

شکل (۲۷ و ۲۸) نفر شتر سوار زنبورکچی و افسر زنبورکچی در سپاه نادرشاه افشار (www.warhistory.com)

ایل نفر به عنوان بخشی از اتحادیه عشایری خمسه (ایلات خمسه) در فارس در دوران قاجار شناخته می‌شود. اتحادیه عشایری خمسه شامل سه ایل ترکمان نفر، بهارلو و اینانلو، ایل عرب (شیبانی و جباره) و ایل باصری می‌باشد. در سال ۱۲۷۶ ه.ق، در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار و حکومت طهماسب میرزا مویدالدوله در فارس اتحادیه ایلات خمسه به ریاست میرزا علی محمد خان قوام المک (دوم) فرزند میرزا علی اکبر خان قوام المک (اول) تشکیل شد. (حسینی فسائی، میرزا حسن، ۱۳۷۸: ۱۳۱۴). این پنج ایل در حدود یک سوم از مشرق و جنوب شرقی سرزمین فارس به سر می‌برند. (دمورینی، گوستاو، ۱۳۹۰: ۹)

و اکنون در مناطقی مانند مرودشت، شیراز و شهرستان‌های اطراف آن ساکن اند. در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی، ایل نفر تحت فشارهای شدید دولت مرکزی قرار گرفت و مجبور به اسکان اجباری در مناطق مختلف شد با وجود سیاست‌های سرکوب و اسکان اجباری، برخی از طوایف ایل نفر مانند طوایف جنوبی همچنان به زندگی نیمه کوچ‌نشینی تا دهه پنجاه خورشیدی ادامه دادند. (شهبازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۷) و (نجفی، علی محمد، ۱۳۹۱: ۲۱۴ و ۳۶۵ تا ۳۷۲)

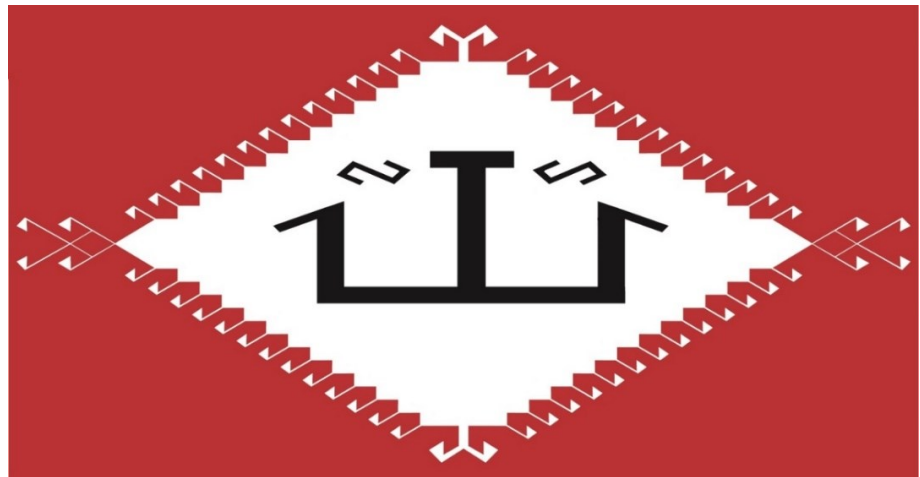
اسامی طوایف ایل نفر

اسامی طوایف مختلف ایل نفر شامل **زمان خانلو** این طایفه منسوبند به زمان خان نفر که در زمان حکومت شاه عباس اول صفوی اوایل قرن ۱۱ ه. ق ریاست ایل نفر را بر عهده داشته است و پس از وی نیز ایلخانان نفر از این طایفه انتخاب می‌شده است. **ستارلو** _ قیدرلو _ قادلو _ چنگری _ دولو خانلو (دولخانی) _ شولی _ سنجرلو _ قبادخانلو _ قره باجاقلو (قره بجغلو) _ **عراقی** _ جن (جین) _ بادکی _ تاتملو (طاطم) _ خوشنامی _ بیگدلی _ قره گوزلو _ قره _ قره قلاق _ گندوشلو _ مرگماری _ جرغه _ **اوجی** _ قراچه (قراچه ی لو) و **لر** می‌باشد که هر کدام در تاریخ و فرهنگ ایل نفر نقش مهمی داشته‌اند (حسینی فسائی، میرزا حسن، ۱۳۷۸: ۱۵۸۵) و (دمورینی، گوستاو، ۱۳۹۰: ۱۲) و (نجفی، علی محمد، ۱۳۹۱: ۳۶۵ تا ۳۷۲) و (توکلی، غلامرضا، ۱۳۷۹: ۲۲ تا ۲۸) و (نجفی، علی محمد، ۱۳۹۸: ۴۷۷) و (شهبازی، قاسم، ۱۳۹۵: ۶۳)

بایداق ایل نفر

بایداق از یک یا چند سمبل تشکیل می‌شود. ایل نفر در دارای چند سمبل است که یکی از مهمترین آنها تمغا می‌باشد همچنین دیگر نمادها خصوصاً در دست بافت‌های آن به صورت قرینه قرار گرفتن دو عدد چخماق به صورت افقی در دو طرف درخت زندگی و نقش مایه حوض نفر از قالی‌های که مختص این ایل می‌باشد.

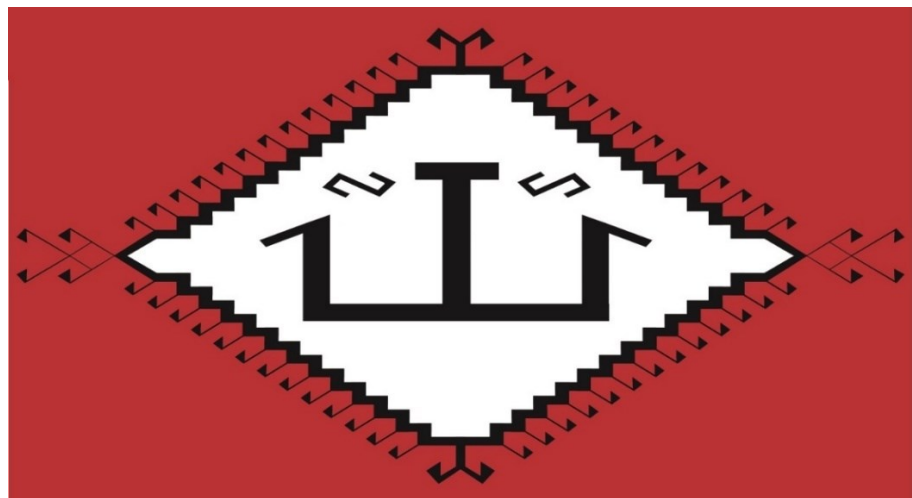
تلفیقی از دو نقش مایه اصیل، تمغای ایلی در وسط نقشمایه حوض نفری از قالی خورجین این ایل در قالی معروف هور نفر می‌باشد. بایداق ایل نفر در شکل زیر قابل مشاهده است.

شکل (۲۹) بایداق ایل نفر

معانی سمبل ایل نفر

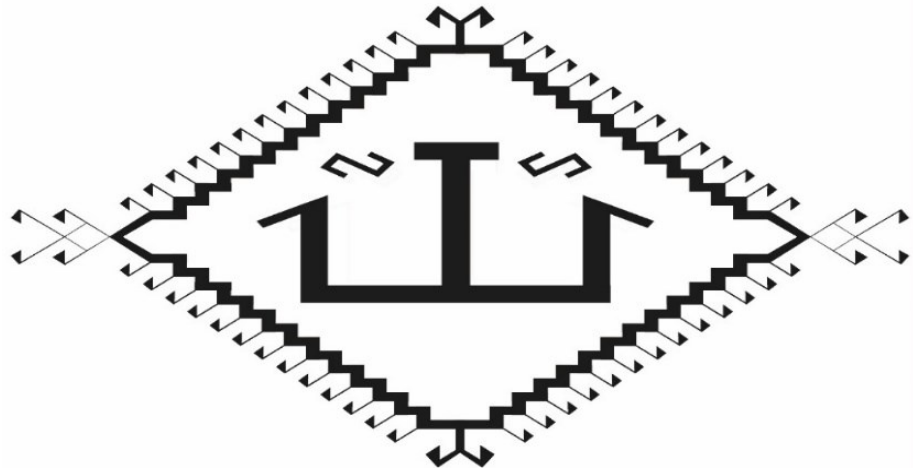
جهت معرفی بهتر بایداق لازم است سیر تکامل آن مرحله به مرحله بررسی و به جزئیات آنها پرداخته شود. در شکل بعد (شکل ۳۰) مرحله دوم از تکامل قرار دارد. برای آسان تشخیص دادن نقشمایه حوض نفری با رنگ سیاه مشخص شده است.

شکل (۳۰) مرحله دوم تکامل بایداق ایل نفر

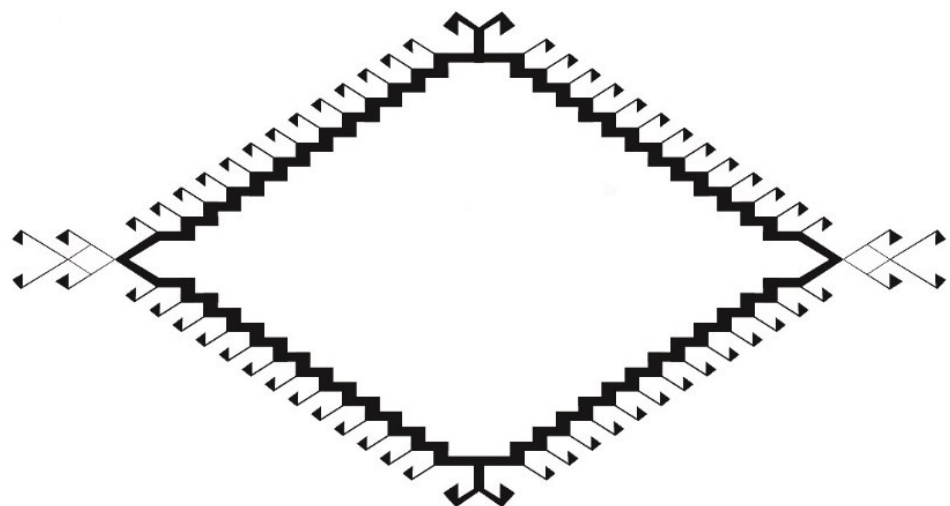
رنگ قرمز

رنگ قرمز از رنگ های غالب زمینه دست بافت های ایل نفر است.

شکل (۳۱) نقش مایه حوض خورجین هور نفر شمالی به همراه تمغا

در تصویر فوق (شکل ۳۱) بایدایق بدون رنگ حاشیه آن آورده شده است تا بهتر اصل بایدایق متمایز گردد.

شکل (۳۲) نقش معروف به حوض ایل نفر، برداشتی از قالی _خورجین نفر

تصویر فوق (شکل ۳۲) نقشمایه معروف به حوض نفری از قالی خورجین این ایل است از قالی های معروف ایل نفر بنام هور نفر و خاص و بنام این ایل می باشد و بیشتر در میان نفر شمالی بافته میشود. این نقش ریشه در تاریخ و فرهنگ ایل نفر داشته لازم به ذکر است که نمونه آن در موزه ی شخصی شهر فیلادلفیا ایالات متحده آمریکا وجود دارد و با نام نفر کهن معروف است. (پرهام ، سیروس، ۱۳۷۱: ۳۰۰) نمونه هایی از حوض در قالی هور نفر در صفحات آتی آورده شده است این نقش از چند اجزاء معنی دار

تشکیل شده که برخی از آنها ریشه در اساطیر و تعدادی نیز ریشه در خط رونیک یئنی سی و اورخون دارد. توضیح کامل این جزئیات در صفحات بعد داده خواهد شد.

شکل (۳۳) قالی کناره ای هور نفر بافته شده توسط بانوان طایفه بیگدلی ایل نفر (نفر شمالی، شهرستان مرودشت) با ۳ حوض و ترنج چهار مرغ در در مرکز هر حوض این نقش قالی خورجین ایل نفر است که به صورت قالی کناره ای بافته شده است.

شکل (۳۴) قالی - خورجین نفر کهن، نیمه اول سده سیزدهم هجری (مجموعه ی خصوصی «فیلا دلفیا» ایالات متحده آمریکا (پرهام، سیروس، ۱۳۷۱: ۳۰۰)

شکل (۳۵) خورجین هور نفر بافته شده توسط بانوان طایفه زمانخانلو تیره رضابگلو (نفر شمالی، مرودشت)^۱

شگفت آنکه به فاصله دو قرن به دلیل انتقال سینه به سین نقش ها توسط مادران به دختران، عینا در رنگ و طرح و جزئیات طی این مدت^۱ تغییری نکرده است و این جای بسی مباهات و شگفتی برای ایل نفر از ایلات خمسه دارد.

شکل (۳۶) خورجین هور نفر بافته شده توسط بانوان طایفه زمانخانلو تیره کولی خانی (نفر شمالی، مرودشت)

شکل (۳۷) نقش حوض از هور نفر (قالی-خورجین)

جزئیات نقش حوض نفری از نقوش اصلی هور نفر در تصاویر آتی به آنها پرداخته می شود.

$$(حرف ر نازی) = \text{Y-shape} = \text{Y-shape} = \text{Y-shape}$$

شکل (۳۸)

در شکل صفحه قبل (شکل ۳۸) یکی از نقوش جزئیات نقشمایه حوض نفری یا اصطلاحاً ترنج قالی خورجین است که در حقیقت معرف همان (حرف ر نازک) از حروف رونیک اورخون گوک ترک می باشد. برای بهتر درک کردن رجوع شود جداول (۱) و (۲).

شکل (۳۹)

شکل بالا (شکل ۳۹) معرف (حرف ر) از حروف رونیک ینی سئی ترکی باستان می باشد. رجوع شود به جداول (۱) و (۲)

شکل (۴۰)

شکل بالا (شکل ۴۰) معرف (حرف ا) از حروف رونیک اورخون ترکی باستان می باشد. رجوع شود به جداول (۱) و (۲)

شکل (۴۱)

شکل بالا معرف (حرف م _ ام) از حروف رونیک اورخون ترکی باستان می باشد. به جداول (۱) و (۲) رجوع شود.

(شکل زیگورات مانند)

شکل (۴۲)

زیگورات

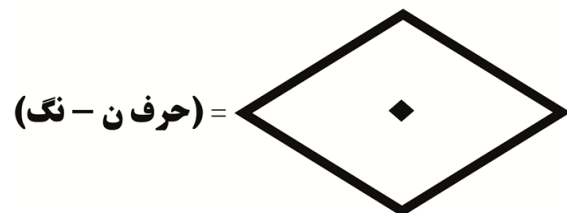
زیگورات نماد کوه و نماد آتش است، زیگورات ها نماد آتش بالا رونده و گاه نماد کوه اند. (بهرام پور، نسرین، ۱۳۸۸: ۱۷۰ و

(۱۸۰

نماد کوه: کوه ها ستون های زمین هستند بین زمین و آسمان وسیله ای برای دستیابی به قدرت آسمانی است. از زمان های کهن، کوه اهمیت مذهبی بسیار داشته است. در قدیمی ترین افسانه های مربوط به آفرینش، کوه را مخلوق نخستین دانسته اند که از میان دریاها دوری اول بیرون جسته است. (بهرام پور، نسرین، ۱۳۸۸: ۳۴ و ۳۵)

کوه، گاه آسمان در هیبت کوه ظاهر میشود و با نماد زمین مرتبط است به معنای صلابت، پایداری، شکوه، قدرت، بخشندگی و همچنین مظهر حاصلخیزی و فراوانی بوده است. (بهرام پور، نسرین، ۱۳۸۸: ۱۷۱ و ۱۷۲) و (موسوی لر و رسولی، ۱۳۹۵: ۵۸ و ۵۹)

نماد آتش: به معنای پاکی گرما و حیات تقدس می شده. همچنان که مردمان ایل نفر به آتش قسم یاد می کنند و کسی که از او فرزند پسری به یادگار نماند اصطلاحاً به وی أجاق کور می گویند. به دلیل اینکه ترکان باستان در سیبری می زیسته اند سرمای سخت همیشگی حکم فرما بوده آتش از قداست خاصی برخوردار بوده و وظیفه فرزند ذکور خانواده روشن نگه داشتن آتش اوجاق پدری بوده، در زمان ازدواج قبل از اینکه عروس را به چادر (خانه بخت) وارد کنند دور أجاق پدر شوهر می چرخاندن، نوعروس از چهار سوی أجاق بوسه می زده، این چهار نقطه (+ شکل، نشان خدای باستان ترکان بنام تنگری است) در بین دست بافت های ایل نفر به وفور نقش نگاره دیده می شود انجام این دو عمل همزمان دور آتش چرخاندن و چهار نقطه اطراف أجاق مدور را بوسیدن که با اتصال این نقاط به هم شکل صلیب تنگری را به تصویر می کشد همچنین بوسه زدن نشانه احترام و قداست این دو عمل دارد. زوج جدید با مدد جستن از تنگری و آتش بعنوان عنصری مقدس برای ادامه نسل و گرم نگه داشتن کانون خانوادگی وارد مرحله جدیدی از زندگی می شدند تا آنها را در مشکلات پیش رو یاری کنند. (بهمن بیگی، محمد، ۱۳۹۴: ۱۲۴ و ۱۲۵)

شکل (۴۳)

اگر به کل مجموعه حوض هورنفر بنگریم تصویر لوزی را تدائی می کند ، شکل لوزی معرف (حرف ن _ نگ) از حروف رونیک یئنی سی ترکی باستان می باشد. به جدول (۱) قسمت Yenisy رجوع شود.

شکل (۴۴)

شکل فوق (شکل (۴۴)) از دو جز تشکیل شده است، تمغای ایل نفر در معیت دو عدد نقشمایه بنام چخماق (س) بصورت قرینه در حالت افقی قرار دارد. ابتدا به معرفی تمغا یا سمبل ایل نفر می پردازیم و سپس به معانی جزئیات آن.

تمغای ایل نفر

ایل نفر نیز مانند سایر ایلات ترکمان اوغوز دارای سمبل (نماد) یا به اصطلاح تمغا یا دامغا (مهر) است. که در گذشته کار برد های متنوعی داشته از جمله داغ کردن آن بر روی احشام خود تا از احشام دیگر ایلات و طوایف همجوار متمایز و قابل تشخیص باشد (همدانی ، رشید الدین فضل الله ، ۱۳۷۳: ۵۷) در مواقعی که احشامی مفقود می شده، با توجه به نشان داغ شده بر روی آن ها (اکثرا بر روی صورت حیوانات بوده) بتوان شناسایی کرد و به ایل استرداد نمود. دیگر کاربرد آن حک بر روی سنگ قبر متوفی بوده تا قبر متوفی ایل از سایرین متمایز باشد و تعلق فرد متوفی را به ایل و تبار خود نشان دهند. دیگر کاربرد آن نیز می توان به حک کردن آن روی سنگ های سخره ای بزرگ بنام تگ داش جهت مشخص و تعیین کردن محدوده چراء و جغرافیای حاکم ایل اشاره کرد در نهایت از مهمترین مفهوم برای تمغا می توان گفت این طمغا در ایل مفهوم معنوی داشته و تقدس خاصی برخوردار است که در اغلب گفتگو های محاوره ای مردم ایل به آن اوجاق گفته میشود و بسان اوجاقی دارای حرارت و آتش معنوی ایل است. (ستاری و پورمردای ، ۱۴۰۴: ۴۴)

نماد ایل نفر طبق بررسی های انجام گرفته یک نماد سلطنتی، نماد ایل بیگی و نماد خوانین حاکم می باشد. همچنان که در دوره های مختلف توسط سلسله های مختلف ترکان باستان به عنوان نماد شاهنشاهی رجوع شود به تصاویر سکه های حاکمان و خانات ترک در صفحات آتی ، خاندان سلطنتی گاهی بر روی تاج حاکمان ترک قرار می گرفته و نیز بر روی سکه های آنها

ضرب می شده و در بعضی از طوایف ایل بیگی از ایلات کاربرد تمغای ایل بیگ داشته. این تمغا نشانی از ریشه کهن اجداد مردمان ایل نفر و جایگاه آن در بین دیگر ترکمانان و ترکان است که از مقام بالایی برخوردار بوده. آنچه که مسلم است نام نفر در چهارصد سال اخیر در جنوب ایران فراگیر شده است. (ستاری، محمدباقر و پورمردای، محمد، ۱۴۰۴: همانجا)

شکل (۴۵) حالت اول استفاده از تمغا_أجاق ایل نفر (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۵)

شکل (۴۶) حالت دوم استفاده از تمغا_أجاق ایل نفر (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: همانجا)

شکل (۴۷) نماد ایل نفر بر روی تگ داش یا بیگ داش (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۵)

تصویر فوق تک_داش^۱ است در حوالی شهرستان قیر از توابع استان فارس است. بر روی تصویر این سنگ نگاره که متعلق به دوران قبل از اسلام است تمغا های ایل نفر و ایل ترکمان مست علی بیات شاملو (به صورت دایره ای که سه خط از آن خارج گردیده به این صورت که دوخط موازی و یک خط به صورت زاویه دار به آن دو خط و دایره متصل شده است) حک شده به وفور بر روی این تخته سنگ دیده می شود و طمغای دیگر طوایف اوغوز مانند بایندر، آلا اولی و ... بر روی این کتیبه ی اشکانی حکاکی شده است اما در سال ۱۴۰۴ هجری شمسی توسط میراث فرهنگی مرمت شده و دیگر آثار تمغا های مذکور قابل مشاهده نیست. عمل حکاکی بر روی بزرگترین سنگ درون دشت به دلایل مختلفی انجام می شده از جمله ای این دلایل می توان به مشخص کردن محدوده ی چرای دام و حق مالکیت دشت توسط ایل و طایفه ای و همچنین نشان دادن حریم جغرافیایی ایلی اشاره کرد. (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۵ و ۴۶)

تمغای ایل نفر بر روی سنگ قبرها

مردم ایل نفر برای تشخیص قبر خویشاوندان خود از سایرین و تقدس و اعتبار معنوی تمغای قبیله را بر روی سنگ قبرها تمغای ایلی خود را حکاکی می کردند. (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۶)

شکل (۴۸) قبر مردان ایل نفر جنوبی، منطقه صحرای باغ لارستان. منبع تصویر (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۶)

به معنی لاشه سنگ بزرگی که در زمین مسطح قرار دارد به اندازه ی این سنگ در دشت مورد نظر هیچ سنگی قرار ندارد.^۱

شکل (۴۹) قبر بانوان ایل نفر جنوبی، منطقه صحرای باغ از توابع لارستان . منبع تصویر (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۶)

شکل قبر های نفر خاص بوده و همچنین قبور زن و مرد با یک دیگر متفاوت بوده ، قبور زنان دارای سه سنگ الحد^۱ و قبور مردان دارای دو سنگ الحد بوده . این سبک قبر ها مخصوص قبور ایلات ترکمان قزلباش استان فارس است (ترکمانان قزلباش جنوب شامل ایلات استاجلو ، افشار ، اینانلوشاملو ، بهارلو ، بیات شاملو ، بیگدلی شاملو، ذوالقدر و نفر است) که به قبور ترکی بند شهرت دارد. اگر متوفی از بانوان باشد، از سه عدد سنگ الحد استفاده میشود و کنار قبر را به صورت مهرابی کوچک با سنگ چین درست می شده. تصاویری تعدادی از تمغای ایل نفر حک شده بر روی قبر دیده می شود. این تصاویر از نقاط مختلف سکونت ایل نفر و مسیر هایی کوچ سابق ایل در استان فارس تهیه شده است. (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۶)

شکل (۵۰) تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی ، منطقه سمیرم^۲، جنوب استان اصفهان. منبع تصویر (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۷)

سنگ الحد به ترکی باش داشو به فارسی سنگ سر گفته میشود^۱
^۱ ناحیه سمیرم در گذشته از نواحی فارس بوده است.

شکل (۵۱) تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی، شهرستان مرودشت (ایل نفر شمالی) استان فارس. منبع تصویر (

ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۷)

شکل (۵۲) تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی، حوالی شهرستان جهرم استان فارس. منبع تصویر (ستاری و

پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۸)

شکل (۵۳) تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی، منطقه شهرستان قیر استان فارس. منبع تصویر (ستاری و پورمردای

، ۱۴۰۴: ۴۸)

شکل (۵۴) تمغای ایل نفر حک شده بر روی سنگ قبر ایلی_عشایری، منطقه صحرای باغ لارستان (ایل نفر جنوبی) استان

فارس. منبع تصویر (ستاری و پورمردای، ۱۴۰۴: ۴۹)

شکل (۵۵) تمغای ایل نفر در حاشیه قالی هور نفر (ایل نفر جنوبی) تحت عنوان چاتمِه_ بالوق^۱ یا پنجه^۲

^۱ Chatma_balugh

^۲ penja

شکل (۵۶) تمغا بر روی سکه دولت هیاطله^۱ (هون های سفید^۲) ضرب شده در ترمذ ازبکستان یا کابل افغانستان
 منبع (www.poinsignon.com)

شکل (۵۶) سکه خانات اردوی زرین (جوجی) و آخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم میلادی، بلغار _ ولگای میانه
 منبع تصویر (https://www.zeno.ru.com)

شکل (۵۷) سکه نقره چاکا شاه بلغارستان (۱۲۹۹-۱۳۰۰ میلادی) منبع تصویر (https://www.en.numista.com)

با سقوط امپراطوری هون، قبایل تحت امر آن به چندین دسته تقسیم شدند. گروهی به اروپا رفتند و عده ای به زادگاه خود در شمال چین^۱ مهاجرت کردند و گروهی در اطراف دریاچه آرال سکنی گزیدند. این گروه آخری که بعدها به هون های سفید یا هفتال ها معروف شدند، در اوایل قرن پنجم میلادی موفق شدند حکومت کوشانیان را از میان بردارند و با در اختیار گرفتن سرزمین های ماوراءالنهر تا شمال هند، با امپراطوری ساسانی همسایه شدند. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۸)
 ماوراءالنهر به سرزمین های حاصلخیز میان دو رود جیحون (سیر دریا) و سیحون (آمودریا) اطلاق می شد که امروزه کشورهای ازبکستان و تاجیکستان را در برمیگیرد. (محمد پناه، بهنام، ۱۳۸۹: ۸)
² Hephthalites

شکل (۵۸) سکه سیف الدین حاجی مملوک بحری مصر _ المظفر سیف الدین والدین ضرب حلب^۱ ۷۴۶ هجری . منبع تصویر
 (com.wikipedia.www//:https)

شکل (۵۹) سکه حکومت اوقیتیمیش^۲ _ قبیله ترک تخسی قرن هشتم میلادی _ آسیای میانه تمغا به همراه خط سغدی منبع
 تصویر (comhttps://www.sarc.auction)

شکل (۶۰) سکه خانات خزر با نشان تمغا، ضرب سکه توسط خاقان خزر به تقلید از سکه درهم کوفی 766-67 میلادی. منبع
 تصویر (https://www.cyclowiki.com)

تمغا بعنوان سمبل تاتارهای کریمه

این تمغا در گذشته نشان ترکان تاتار قازان و خوانین تاتار شبه جزیره ی کریمه بوده که هم اکنون بعنوان نماد تاتار های کریمه بر روی پرچم این ناحیه خود گردان وجود دارد تنها تفاوت این تمغا با تمغای ایل نفر در شکل قرار گرفتن این تمغاست . تمغای

حلب نام یکی از شهر های شام یا کشور سوریه کنونی است.^۱
^۲ Oghitmish

ایل نفر اکثرا رو به بالا و تمغای تاتار های کریمه تماما رو به پایین می باشد. تفسیر تاتار ها از این نماد این است که در شکل زیر پرچم تاتار های کریمه نشان داده می شود و فلسفه این تمغا از دید تاتار های کریمه این چنین می باشد: « این سه دندان در دامغای شکل شانه (داراق) نشانه سه مقام بزرگ در بین تاتارها بوده وسطی خان، سمت سمت راست قالقای، ولیعهد مشخص شده، و دندان سمت چپ نورالدین یعنی کاندیدای ولیعهدی یا ولیعهد دوم است. یک معنای دیگر این که آن ترازو بوده و نشان عدالت در حاکمیت قوم تاتار است». (ÜYESİ NURAN SAY, ÖĞR, 2019:12)

شکل (۶۱) پرچم تاتار های شبه جزیره کریمه در شمال دریای سیاه (ÜYESİ NURAN SAY, ÖĞR, 2019:9)

شکل (۶۲) سنگ قبر (احتمالا) با تمغای حک شده روی آن، متعلق به تاتار های کریمه، موزه تاریخ دولت مردم تاتار و جمهوری تاتارستان در ایالت تاتارستان شهر قازان _ ساختمان کرملین قازان (www.yandex.com)

شکل (۶۳) سکه ضرب شده در ضربخانه اوردو _ بازار واقع در شبه جزیره کریمه مربوط به دولت تاتار های کریمه (خانات تاتار کریمه)، حاجی گرای اول فرزند غیاث الدین خان دوره حکومت (۸۴۴_۸۷۱/۱۴۴۱_۱۴۶۶) است. متن سکه: السلطان الاعظم حاجی گرای خان، الضرب بالقرق یر، ۸۶۷ هجری قمری، جنس سکه: نقره.

(ИСТОРИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР, 2021:500-501)

گاهی این نماد را استرلیزه شده شکل عقاب دوسر (برکوت) می دانند

عقاب دوسر به ترکی (بورکوت) یکی از نماد های اساطیری ترکان باستان می باشد که در دوره ها و سلسله های مختلف ترک به نشانه قدرت از این نماد بر روی بیرق خود استفاده می کردند همچنین می دانیم که عقاب دوسر از نمادهای امپراتوری بزرگ سلجوقی بوده است و هم اکنون پرچم کشور وسیع روسیه می باشد که جمعیت زیادی از قبایل مختلف ترک را در خود جای داده است.

در اشکال زیر نقش عقاب دوسر بر روی پارچه های بافته شده در سلسله های مختلف ترک و همچنین بر روی سکه های سلسله های ترک دیده می شود.

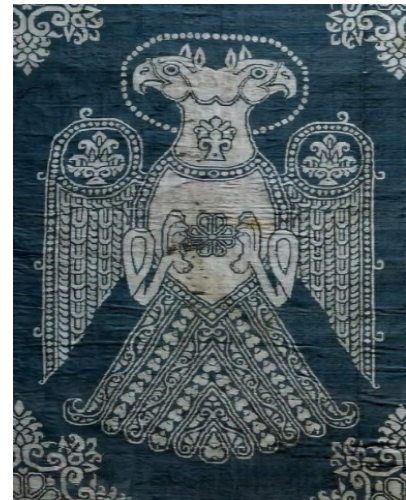
شکل (۶۴) تصویر عقاب^۱ دوسر بر روی سکه دولت ارتق^۲ (ÖZGAN, Ramazan, 2020:112)

^۱ Çift Başlı Kartal

^۲ Artuklu

شکل (۶۵) کوزه سرامیکی با نقش عقاب دوسر (برکوت)، شمال سوریه، سده دوازدهم میلادی، ارتفاع ۲۴ سانتی متر، موزه لوور، پاریس (طاهری، علیرضا، ۱۳۹۲: ۴۳-۵۳)

شکل (۶۶) عقاب دوسر، پارچه اندلسی از صومعه سن زوئیلو، قرن ۱۰-۱۱، اسپانیا (Tuğçe TECİR, Elif, 2024:957)

گاهی نیز این نماد را استرلیزه شده ی شکل درخت حیات می دانند

در رابطه با درخت حیات در صفحات بعد مفصل توضیح داده خواهد شد. در این قسمت تنها به سه تصویر از درخت حیات اکتفا می شود.

شکل (۶۷) سمبل درخت زندگی آل لوک ماس^۱ Aal-Luuk Mas به روسی Аал-Луук Мас در منطقه میرنیسکی^۲ ایالت
یاکوتست^۳ (ساخا-ساکا) فدراسیون روسیه واقع در سیبری شرقی (www.rsia.ru.com) و (www.Wikipedia.com)

در مناطق یاکوتیا (یاکوتستان)، به محل اجرای مراسم جشن سالیانه بنام ایسیاخ اولونخو آل لوک ماس گفته میشود و از المان های آل لوک^۱
ماس و جود مجسمه بزرگی از درخت زندگی است جهت انجام مراسم اطراف آن است.

۲ Mirninski و Мирный
یاکوتستان به فارسی و نام دیگر آن ساکا یا ساخا است که یکی از جمهوری های فدرال روسیه واقع در ناحیه فدرال خاور دور است.^۳

(www.rsia.ru.com)

شکل (۶۸) یک فرد شمن ناحیه آلتایی در فدراسیون روسیه در کنار طبل آئینی خود که روی آن صورت اساطیری درخت زندگی و پیدایش حیات ترسیم شده است.^۱ (www.bolgehaber67.net.com)

در شکل ۶۸ تصویر یک شمن^۲ و تصویر درخت حیات مشاهده می شود در ایالت یاکوتستان روسیه و در شکل ۶۷ مجسمه درخت مقدس یا درخت حیات به ترکی درلیگ آغاجو^۳ مشاهده می شود که مردم یاکوت برای اجرای جشن ها و پای کوبی های سالانه خود گرد این مجسمه ها جمع می شوند.

معانی جزئیات این تمغای ایل نفر

1 = (حرف پ)

شکل (۶۹)

شکل بالا معرف (حرف پ) از حروف رونیک اورخون ترکی باستان است. رجوع شود به جدول (۱) و (۲)

↑ = (حرف ای)

شکل (۷۰)

شکل بالا معرف (حرف ای) از حروف رونیک اورخون ترکی باستان رجوع شود به جدول (۱) و (۲).

بر روی دهل قام ها تصویر خورشید، ستاره رعد و همچنین تصویر درخت غان (درخت زندگی_درخت مقدس) نیز دیده^۱ میشود. (اینان، عبدالقادر، ۱۴۰۳: ۸۳)

شمن همان روحانی مذهب ترکان باستان بنام شامان است.^۲

درلیگ آغاجو در فرهنگ لغت ترکی به معنی درخت زندگی است.^۳

شکل (۷۱)

شکل فوق قسمتی از بایداق ایل نفر است از دو جزء نقش S که به صورت افقی و قرینه یک دیگر در دو طرف شکل T قرار گرفته اند. شکل S به مجرد خود یکی از حروف رونیک ترکی است. جزئیات این شکل به صورت زیر می باشد. که از دو جزء معنی دار تشکیل شده است.

شکل (۷۲)

شکل فوق تکامل یافته معرف (حرف آ و ا) از حروف رونیک اورخون ترکی باستان است رجوع شود به جدول (۱) و (۲).
 به تصویر فوق (شکل ۷۲) در فرهنگ نقوش بافندگان ایل نفر چخماق گفته می شود و در قالی های سایر ترکان بخصوص ترکمان ها و غوز ها به وفور دیده می شود.

شکل (۷۳)

تصویر فوق اگر به صورت قرینه و افقی رو به روی یک دیگر قرار گیرند به مجرد اینکه وسط آنها درخت حیات باشد نشانه بخت و اقبال و نیک بختی را می دهد. شکل بالا (شکل ۷۳) با این معانی تنها در قالی های ایل نفر قابل مشاهده است و مختص این

ایل می باشد. دو چخماق به صورت قرینه در حالت افقی رو به روی هم در دو طرف درخت زندگی با توجه به این که این دو چخماق افقی بالای نقش پرند ای – حیوانی باشند. (تصویر دو چخماق از نقوش خاص قالی های ایل نفر است).

شکل (۷۴)

در رابطه با شکل بالا (شکل ۷۴)) دیدگاه های متفاوتی وجود دارد و با توجه به کاربرد آن در نقوش، معانی متفاوتی پیدا می کند و به مجرد قرار گرفتن آن بعنوان جزئی از یک تمغا معنی خاصی نداشته و فقط یک جزء بی معنی از شکل یا یک کل با معنی است که ترکیب آن با دیگر جزء های بی معنی یک شکل یا نقش با معنی که تمغا باشد را ایجاد می کند.

حال اگر شکل فوق در وسط دو چخماق افقی و قرینه قرار گیرد معنی درخت حیات^۱ را در بر دارد.

بسیاری از محققان این نقش را استرلیزه شده شکل درخت حیات می دانند این گونه تلفیق یکی از نقوش خاص دست بافت های ایل نفر می باشد.

تصاویری از چخماق های قرینه و درخت حیات در قالی های ایل نفر در صفحات آتی نشان داده شده است.

بنگرید به تصویر (شکل ۷۵) در دو سوی نقشمایه درخت زندگی دو عدد چخماق در حالت افقی در بالای دو نقش پرند – حیوانی اساطیری قرار دارد همچنین بالای این درخت حیات، نماد تانگری وجود دارد (رجوع شود به شکل ۷۸) این تلفیق فلسفه ای بس کهن دارد گفتگو در این زمینه از حوصله این مبحث خارج است.

درخت زندگی

در جهان بینی ترکهای باستان درخت از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. در نظر ترکهای باستان، مدل فضائی دنیا از دیدگاه آفرینش جهان، شامل بالا، زیر و میانه بوده که بیشتر تصویر یک درخت را در نظر آنها مجسم می کرد، درختی که هر قسمت آن معرف بعضی فعل و انفعالات طبیعی یا اجتماعی بوده است.

Derlig aghajo. در میان ایل نفر به درخت حیات درلیگ آغاچو گفته می شود^۱

(الیاده، میرچا، ۱۳۸۸: ۳۹۷ و ۳۹۸)

جهان بالا^۱: بالا، تاج درخت که یادآور فضا، ستارگان، قتل کوه ها، سرچشمه های رودخانه ها، پرندگان و جهان بالا است.

جهان میانی^۲: دنیای میانه، یا تنه درخت دره ها، نوع بشر، و حیوانات خون گرم را یاد آور می شود.

جهان زیرین^۳: پائین ریشه های درختان، غارها، تنگ راه ها، آب و حیواناتی که در لانه های زیر زمینی زندگی می کنند، و

دنیای زیرین را بخاطر می آورد. (الیاده، میرچا، ۱۳۸۸: ۴۱۲)

شکل (۷۵) نقش درخت زندگی از قالی هور نفر جنوبی (صحرای باغ لارستان-استان فارس) بافته شده توسط در طایفه ستارلو تیره آتابگلو بیله علمدارلو.

درختی که به عنوان نماد این طرز فکر مورد احترام ترکهای باستان بود، درخت غان بوده است، در مراسم مذهبی مختلف برای تانگری از آن استفاده می شده است. (اینان، عبدالقادر، ۱۴۰۳: ۲۰۶) و مردم برای بر آورده شدن آمال و آرزو هایشان ازسوی تانگری، به آن پارچه می آویختند و اصطلاحاً در ایل نفر به این گونه درخت نظر کرده که به آن پارچه گره میزنند پیر لک لک^۴ یا پیر لته^۵ (اصولا لک و لته به تکه پارچه گفته میشود) نیز می گویند معمولاً این درختان در بالای کوه، کنار امامزاده ها و بین مسیر راه بیلاق و قشلاق عشایر وجود دارد.

¹ Upper World

² Middle World

³ Under world

⁴ Pir lak lak

⁵ Pir latta

ردپای تقدس درخت در قالی های ترکان

قالی در جوامع سنتی، علاوه بر اینکه بعنوان یکی از وسایل زندگی مورد استفاده قرار می گیرد، نشان دهنده و منتقل کننده طرز فکر و جهان بینی خالق آن نیز میباشد. ردّ و نشانه هایی که در قالیچه های ترکها وجود دارد، مثل سایر آثار فرهنگی نشان از ریشه های مشترک تاریخی ترکها در آسیای میانه و آسیای صغیر دارد. در قالی و قالیچه های ترکی نشانه هایی از اندیشه های شامانیستی قبل از اسلام دیده می شود. اغلب قالیچه های نماز گزاران ترک (نمازلیق) که بعنوان قسمتی از جهیزیه به دختران داده می شود، آثاری از درخت در خود دارند. اکثر جوامع انسانی به تولید مثل که عمل اصلی طبیعت است توجه خاصی داشته اند. تمام تغییر و تحولات کیهانی بعنوان نشانه ای از تجدید زندگی مورد توجه بوده است. در جهان بینی و مراسم مذهبی ترکان باستان، درخت موقعیت ممتازی داشته است. در اسطوره های ترکان، درخت مرکز زندگی بود و بصورت نقطه شروع در فضا و زمان بوده است. تم بسیاری از داستانهای حماسی ترکان، در اطراف درختان تمرکز داشته و ماجراهای مهم قهرمان داستانها در اطراف آنها بوقوع می پیوسته است. مهم قهرمان داستانها در اطراف آنها بوقوع می پیوسته است. (سرکینا، گالینا، ۱۹۹۹: ۱)

حفظ عناصر فرهنگی باستانی در فضای زندگی روزمره که زنان حافظان اوجاق مقدس _خانه آنها را به دخترانشان منتقل می کنند، قابل توجه است. دنیای صنایع دستی زنان - معمولاً عمری طولانی دارد. اینها موادی هستند که در مراسم مذهبی سیکل حیاتی اهمیت خاصی دارند. ایده ی اصلی، تولید مثل و زایش مجدد است (مثلاً مراسم ازدواج) اشیاء مقدس مشابه در مقابل هر نوع تغییر فرم و شکل، مقاوم بوده اند. لباسهای زنانه معمولاً فرم باستانی زینت آلات را برای خود حفظ کرده اند. بدین سبب پوشش سر عروس ها در زمان حاضر شکل باستانی خود را که مربوط به کلاه زمان سکاها (سیت ها) است، در خود دارد.

(سرکینا، گالینا، ۱۹۹۹: ۲۱)

درختی در آناتولی با تکه پارچه هایی که به آن آویزان شده است قالیچه با طرح درخت در تمام نقاطی که ترکها زندگی می کنند، دیده می شود. این نشان دهنده ی تداوم و پایداری نشانه ها و وابستگی به نماد درخت در بین ترکها گرچه از نظر زمان و مکان از هم جدا شده اند می باشد. بنظر می آید، اسلام به عنوان دین غالب در اکثر مناطق ترک نشین، توانسته است صرفاً در سطوح بیرونی لایه های اعتقادات شامانیستی فرهنگ آنها نفوذ نکند. لایه های باستانی فرهنگ ترکها، بعلت هوشیاری اجتماعی سنت گرای آنها تاکنون حفظ شده است. سنت گرائی درک اجتماعی ترکها، بعلت روش زندگی و اقتصاد مبتنی بر چادرنشینی و نیمه چادرنشینی ایشان تاکنون حفظ شده است. (سرکینا، گالینا، ۱۹۹۹: ۲) در ترکیه، افسانه ها و تخیلات مربوط به درخت بیشتر در قسمت شرقی آن کشور دیده می شود (سره بریسکووا، ۱۱۹۱ صفحه ۱۳۱).

زنهای نازا و دختران برای اجابت خواسته هایشان از سوی تانگری به زیارت تک درخت های نزدیک روستا، قبرستان و یا قبور اشخاص مقدسی که زیارتگاه است، می روند. گهواره ها و عروسک هایی که به درخت بسته می شوند، نشانه های آرزوهای زوآر

می باشد. نمونه های بدون خون و سر بریدن نذور که بعنوان قربانی تقدیم می شدند، بصورت سربند و تکه های لباس بوده است. درخت های مشابه در سرتاسر آسیا پراکنده است، زنان نازا در قزاقستان برای تک درختان، در سرتاسر استپ گوسفند قربانی می کنند (رادولف، ۱۱۹۱، ۲۳۱ ۲۳۱) ریشه های اعتقادی تمایل به درخت در شرق نهفته است. (سرکینا، گالینا، ۱۹۹۹: ۲)

شکل (۷۶) درختی در آناتولی (ترکیه) با تکه پارچه هائی که به آن آویزان شده است (سرکینا، گالینا، ۱۹۹۹: ۲)
 این آداب هنوز در میان مردن ایل نفر وجود دارد. این آداب همان طور که گفته شد ریشه در مذهب ترکان باستان بنام شامانیسم (شمنیسم) دارد و شامان دین ترکان آسیای مرکزی که ترکستان نامیده می شود هنوز هم این آداب در بین ترکان سибیری، مغولستان، روسیه و قزاقستان وجود دارد. (سرکینا، گالینا، ۱۹۹۹: ۲)

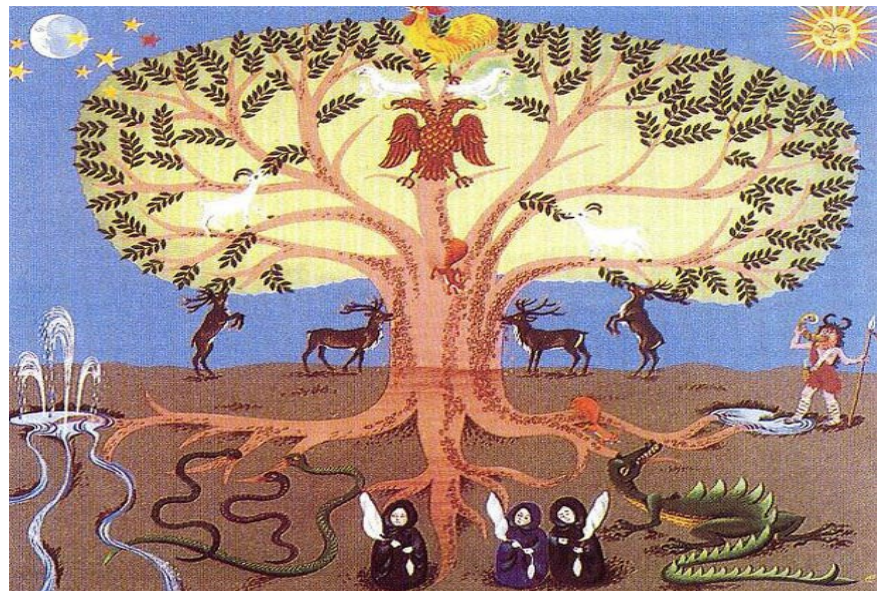

شکل (۷۷) مشابه پارچه گره زدن به درخت در میان ترکان فلات ایران رشته کوه زاگرس، مسیر کوچ سابق ایل نفر

در اشکال زیر نقوش درخت حیات در میان قالی ها، قالی گبه های ایل نفر نشان داده شده است. جالب ترین از این که بیشتر نقوش درخت های حیات در دست بافت های ایل نفر به سه قسمت مساوی تقسیم شده است که معرف اعتقادات شمانیستی (بالا، میانه و پایین) ترکان باستان در آسیای میانه یا ترکستان دارد.

شکل (۷۸) قالی گبه^۱ ایل نفر (نفر جنوبی) - طایفه لر - تیره ببرخانلو - بیله آقاخانلو

نوعی دست بافت خاص که از نظر بافت مابین قالی و گبه قرار می گیرد در گذشته در ایل نفر جنوبی (صحرای باغ لارستان استان فارس)^۱ بافته میشد که متأسفانه هم اکنون منسوخ شده است.

شکل (۷۹) تصویر درخت زندگی و پیدایش حیات در اطراف آن، اجرام آسمانی در بالا، پرنده ها بخصوص عقاب دوسر در میان شاخه های آن، پستانداران در میانه جاری شدن آب حیات از ریشه آن همچنین خزندگان و موجودات اساطیری در دنیای زیرین از ریشه آن. (www.denizkartali.com)

شکل (۸۰) گبه ایل نفر (نفر جنوبی، صحرای باغ لارستان) بافته شده توسط بانوان طایفه لر تیره ببرخانلو بیله آقاخانلو نقش دیگری از درخت حیات و متفاوت با نقوش دیگر درخت حیات در گبه ایل نفر با نقش چنار _ بلبل

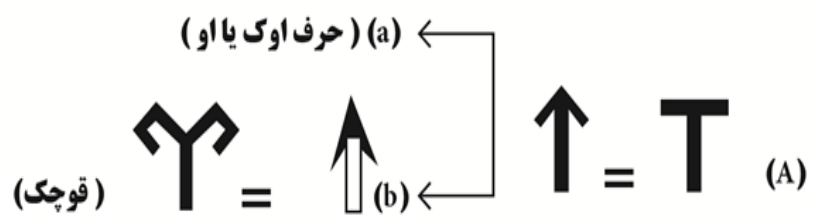

شکل (۸۱)

شبهات شگفت انگیز نقش مایه درخت زندگی در دست بافت های ایل نفر صحرای باغ لارستان از توابع استان فارس با مجسمه درخت آل لوک ماس آئینی قوم یاکوت در منطقه میرینسکی ایالت یاکوتست ناحیه سیبری فدراسیون روسیه.

T تصویر (بگیرید به شکل ۷۴) با فرم مستقل خود بر روی سنگ قبرها و داغ روی حیوانات معرف تمغا یا دامغا (مهر) ایل چینی^۱ از ایلات ۲۴ گانه ترکمان اوغوز است. رجوع شود به جدول شماره (۵).

دیدگاه های دیگری در رابطه با مفهوم و فلسفه ی شکل **T** وجود دارد:

شکل (۸۲)

در تصویر فوق (A)، شکل T را استرلیزه شده شکل ↑ می دانند. در رابطه با شکل ↑ دو دیدگاه وجود دارد

دیدگاه (a) معتقد هستند شکل ↑ معرف (حرف اوک یا او) و ساده شده شکل پیکان (تیر) ↑ است. تیر یا پیکان به ترکی اوخ گفته میشود و از حرف اول کلمه اوخ گرفته شده است و صدای او می دهد. رجوع شود به شکل (۴) و جداول (۲ و ۱)

دیدگاه (b) معتقد هستند شکل ↑ ساده شده ی سر و شاخ قوچ است که به آن قوچک گفته می شود. شکل شاخ قوچ ریشه در اساطیر تمدن ها و اقوام باستان دارد.

نماد شاخ نشخوار کنندگان

در تمدن های پیش از تاریخ ایران، ایلام و عشایر ترک آسیای میانه «ماه» در جایگاه نخست، قرار داشته است، چرا که در باور مردمان این تمدن ها و عشایر، ماه باران آور بوده است. پیوستگی نمادین جانوران شاخ دار چون گاو، بز، بزکوهی، قوچ و گوزن با ماه در فرهنگ و هنر مردمان آسیای باستان، بر اهمیت آنان و نیز ماه تاکید می کند. (موسوی لر و رسولی، ۱۳۹۵: ۵۳)

علاوه بر اهمیت و جایگاه ماه در گاه شماری و تقویم در اقتصاد عمومی جامعه نیز نقشی بسزا داشته زیرا ماه علت و سبب نزول باران شناخته می شده و از آن در اوستا به عنوان سرچشمه حیات سخن گفته است (آکرمن، فیلیس، ۱۳۸۷: ۱۰۴۵). این پیوستگی و ارتباط از طریق بازنمایی و تاکید بر شاخ ها، در سفالینه های پیش از تاریخ تمدن هایی چون شوش و تپه گیان دیده می شود. این نقش مایه ها که در حوزه فرش سیستان با نام قوچک شناخته می شود، نقش نمایه ای است به شکل دو شاخ قوچ یا نوک پیکان، که دم آن را گاه مثلثی کوچک و گاه یک خط ساده شکل می دهد (حصوری، علی، ۱۳۷۱: ۷۷). دیگر معنای نمادین شاخ و کاربرد جادویی آن می توان در زندگی و باور های عامه جستجو کرد:

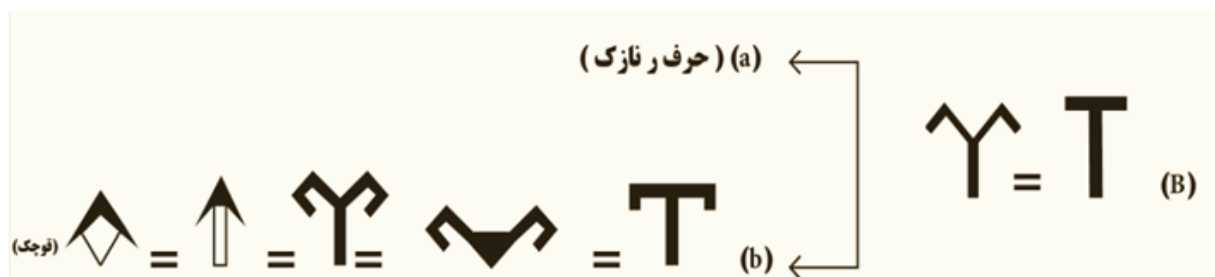
«اصولاً شاخ قوچ (Ram's Horn) و به طور کلی شاخ و کله برخی نشخوار کنندگان (تیره تهی شاخان)، علاوه بر نشان آئینی یا نمادهای از یاد رفته از طوایف ایران و ترکان باستان در فرهنگ عمومی ترکان و مردم ایران بعنوان طلسم «چشم زخم» و «شوری چشمی» کاربرد داشته است، با شگون به شمار رفته و حتی علامت قدرت و ثروت نیز می باشد. هم اکنون در برخی از خانه های شهری و روستایی نقاط مختلف ایران دیده می شود. گاه نیز در گذشته دورتا دور قلعه و یا خانه با شاخ آذین بندی شده است. اهمیت قوچ در نزد طوایف اوغوز یا ترکمانان^۱ قوچ های سنگی گورستان آذربایجان و ... به نقش آنها در زندگی عامه

ترکمان جمع ترکمن ها است به معنی ترکان با ایمان. اولین گروه ترکمانی که به دین اسلام مشرف شدند طوایف اوغوز بودند.^۱

مردم اشاره می کند. مردم عامی گاهی نیز از قوچ ها مراد می طلبیده اند» (فرهادی، مرتضی، ۱۳۷۹: ۲۶) و (موسوی لرو رسولی ۱۳۹۵: ۵۴)

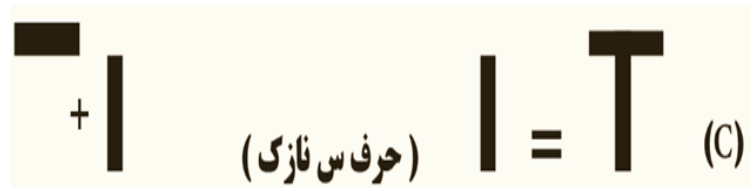
شکل (۸۳) تصویری از قبرستان نخور واقع جمهوری ترکمنستان (www.interesnoe.com)

شکل (۸۴)

در شکل فوق (B)، تصویر T را استرلیزه (ساده شده ی) شکل Y می دانند که همچنین رابطه با شکل Y دو دیدگاه وجود دارد:

دیدگاه (a) معتقد هستند که شکل Y معرف (حرف ر نازک) از حروف رونیک اورخون است. رجوع شود به جدول (۲)
دیدگاه (b) معتقد هستند که شکل ساده شده یا استرلیزه شده ی شکل شاخ و سر قوچ است که در اصطلاح نماد شناسی به این اشکال قوچک گفته می شود.

شکل (۸۵)

در تصویر فوق (C)، شکل T را تشکیل یافته از دو جزء می داند. شکل I معرف (حرف س نازک) از حروف رونیک ترکی باستان می باشد رجوع شود به جدول (۲) و برای زیبایی شناختی به آن یک سرک اضافه شده است به مرور زمان؟!.

شکل (۸۶) المان مجسمه شیرگران و تمغا های ایلات و طوایف در شهر اولان باتور پایتخت کشور مغولستان

نتیجه گیری

بررسی انجام شده نشان می دهد که «تمغا» را می توان به عنوان یک یا چند جزء بنیادین در نظام نشانه ای الفبای رونیک در نظر گرفت که در گذر زمان با افزوده شدن بار معنایی، هویتی و توتمی، به نماد ساده شده ی توتم قبیله ای یا ساختار اجتماعی ایلی تبدیل شده است. به بیان دیگر، تمغا نه صرفاً یک علامت مالکیت، بلکه نشانه ای هویتی با کارکرد نمادین - آیینی بوده که در پیوند با ساختار اجتماعی جوامع کوچ نشین شکل گرفته است. همچنین، کارکرد خط رونیک محدود به ثبت نوشتاری روزمره نبوده، بلکه در بسترهای آیینی همچون مراسم تدفین و کاربردهای طلسمی نیز به کار می رفته است. این مسئله نشان می دهد که این نظام نوشتاری، علاوه بر بعد ارتباطی، دارای لایه های معنایی و قدسی بوده است. از سوی دیگر، شواهد تاریخی و زبان شناختی حاکی از آن است که الفبای رونیک را نمی توان به صورت انحصاری «ترکی» دانست، بلکه این خط در طی قرون

متممادی دستخوش تحول، تداوم و تکامل شده و در تعامل با فرهنگ‌های گوناگون شکل گرفته است. بر پایه این دیدگاه، منشأ این نظام نوشتاری را می‌توان در حوزه‌های فرهنگی خاورمیانه جست‌وجو کرد که از طریق اقوامی چون اسکیت‌ها و از مسیر قفقاز به آسیای میانه انتقال یافته است. در نهایت، اگر بپذیریم که اسکیت‌ها دارای نظام نوشتاری بوده‌اند و به زبانی سخن می‌گفته‌اند که پیوندهایی با زبان‌های امروزی منطقه دارد، آنگاه می‌توان الفبای رونیک را حلقه‌ای در زنجیره‌ی تداوم تاریخی - فرهنگی دانست که از جهان باستان تا دوره‌های متأخر استمرار یافته است. این تداوم، بیانگر پیوند عمیق میان نماد، زبان و هویت در تاریخ جوامع اوراسیایی است.

پی نوشت ها

شامانیسم: به طور اجمال میتوان شامانیسم را نوعی سحر و جادوی ابتدایی و روش بدوی مداوای بیماران و تاثیر گذاری در حوادث به کمک ارواح و موجودات غیر عادی ذهنی بیان کرد که در جوامع آرکائیک معمول بوده است و هنوز هم در اقوامی که فرهنگ بدوی خود را حفظ کرده اند و یا در شرایط ابتدایی بسر میبرند دیده میشود همچنین با توجه به شرایط و آدابی که برای شامان شدن ذکر می شود در می یابیم که شباهت نسبی زیادی بین طرز تفکر شامانها و پیروان مذاهب اسراری و رموزی و حتی میستیسیم و تصوف پیشرفته وجود دارد بخصوص اگر در نظر بگیریم که شامانیسم در بین اقوام بدوی عصر پارینه سنگی شکل گرفته است و مذاهب رازگرایی در جوامع متمدن و اهل دانش و فلسفه

از جمع آداب و شعائر شامانی که میتوان در فهرستی خلاصه نمود عبارتند از :

۱. مردن و زنده شدن واقعی (حادثه ای).
۲. مردن و زنده شدن و همی (ذهنی و سوپژکتیو) که مهم ترین شکل آن قطعه قطعه شدن و دوباره کامل شدن خلسه ای است.
۳. فراخوانده شدن توسط ارواح و متبرک و مقدس شدن.
۴. بردن داوطلب به آسمان و تعلیم او فرو کردن بلورهای مختلف در بدن و کسب قدرت شامانی.
۵. تقدیم قربانی و هدیه و فدی به ارواح و آداب مقدماتی چون شست و شو و رقص و ...
۶. تحمل درد و محرومیت و قبول انزوا و ریاضت.
۷. جنون جوانی و خود درمانی
۸. خریداری حق شامانی.
۹. تعلیم و آموزش.

۱۰. استعدادهای شخصی. (استوتلی، مارگارت، ۱۳۹۹: ۲۰۷)

اوراسیا: نامی است که از آمیزش دو واژه اروپا و آسیا پدید آمده است. از آنجا که دو قاره آسیا و اروپا مرز طبیعی ویژه ای ندارند و مرزبندی کنونی میان این دو قاره بیشتر تاریخی فرهنگی است؛ برخی از گیتاشناسان این دو قاره را قاره ای یکپارچه دانسته و آن را به این نام می خوانند. (استوتلی، مارگارت، ۱۳۹۹: ۲۰۸)

قوم یاکوت: یاقوتستان (نام های دیگر یاکوت، یاکوتیه، ساخا) یکی از جمهوری های خودمختار روسیه است که در ناحیه فدرال خاور دور قرار گرفته است. پایتخت آن شهر یاکوتسک و جمعیت آن ۹۴۹،۲۸۰ نفر است آمار (۲۰۰۲) این جمهوری با جمهوری خودمختار، چوکوت استان ماگادان کرانه خاباروفسک، استان آمورسکایا کرانه، زابایکالسکی استان ایرکوتسک و کرانه کراسنیارسک همسایه و مجاور میباشد جمهوری یاقوتستان در ۲۷ آوریل ۱۹۲۲ بنیاد نهاده شد. (استوتلی، مارگارت، ۱۳۹۹: ۲۰۸)

سکاها: دسته ای از مردمان کوچ نشین بودند که محل زندگی آنان از شمال به دشتهای جنوب سیبری از جنوب به دریای خزر و دریاچه آرال از خاور به ترکستان چین و از باختر تا رود دانون میرسید. سکاها مردمانی جنگجو بودند و گهگاه به سرزمینهای همسایه خود یورش می بردند. سکاها همواره در تاریخ قدیم این منطقه و پیرامون آن خودنمایی میکردند. در نوشته های هرودوت، بقراط ارسطو، استرابون و بطلمیوس اطلاعاتی در مورد سکاها داده شده است. (استوتلی، مارگارت، ۱۳۹۹: ۲۱۰)

قوم آلتای: خانواده ای پر جمعیت از زبانهای آسیایی است. دانشمندان بر این گمان اند که گویشگران اولیه ی این زبان پیرامون رشته کوه های آلتای از رودهای آب و ایرتیش در جنوب سیبری تا منطقه اویغور در استان سین جیانگ چین و تا مغولستان می زیسته اند. (استوتلی، مارگارت، ۱۳۹۹: ۲۱۲)

کوه های آلتای: نام رشته کوهی است در آسیای مرکزی و بین کشورهای مغولستان، روسیه، چین و قزاقستان واقع است و سرچشمه رودهای ایرتیش و اوبی است. از باختر دشت سیبری (۸۱ درجه طول شرقی) به سوی جنوب خاوری به سمت دشت گوبی (۱۰۶ درجه طول شرقی) و از حوضه رود ایرتیش و درونگاری (زونگاری) تا کوههای سایان کشیده شده و بیش از ۲۰۰۰ کیلومتر درازا دارد. بعضی نام آلتای را که نخستین بار در دوران قالموق آمده است، به واژه مغولی آلتان (طلا) مربوط دانسته اند، ولی این نکته هنوز ثابت نشده است. (استوتلی، مارگارت، ۱۳۹۹: ۲۱۷)

درخت غان: غان درختی بسیار زیبا است که ارتفاع آن تا ۳۰ متر میرسد عمر آن دراز و حدود ۱۰۰ سال است. این درخت بومی در قسمتهای بالای نیم کره شمالی اروپا، آمریکای شمالی وجود دارد. در ایران این درخت بصورت خودرو در جنگل های چالوس می روید برگ های درخت توس بشکل لوزی نوک تیز و دندانه دار است. میوه آن بصورت شاتوت دراز میباشد که نر آن در پائیز

و ماده آن در بهار ظاهر میشود. پوست تنه این درخت سفید رنگ بوده که در سن بیست سالگی بصورت نوارهایی شبیه کاغذ از آن جدا میشود. برگ و پوست تنه و شیره این درخت مصرف طبی دارد. (استوتلی، مارگارت، ۱۳۹۹: ۲۱۵ و ۲۱۶)

تاتارها: یکی از گروه های قومی ترکی میباشد. تعداد آنها در اواخر قرن بیستم ۱۰ میلیون نفر بوده است، از جمله تمام طوایف بزرگ تاتار میتوان به مانند تاتارهای کریمه، تاتارهای ولگا و تاتارهای لپیکا نام برد. روسیه موطن اصلی تاتارها میباشد و در جمهوری های به استقلال رسیده شوروی سابق در هر کدام در حدود ۳۰۰۰۰ نفر تاتار ساکن هستند. این جمهوری ها عبارتند از ازبکستان، قزاقستان، قرقیزستان، ترکمنستان، تاجیکستان، اوکراین و جمهوری آذربایجان می باشد موطن اصلی تاتارها در قرن پنجم، شمال شرقی گوبی بوده است ولی پس از مطیع شدن توسط ختن به جنوب مهاجرت کردند. بعد توسط خان مغول، گونش خان تحت کنترل درآمده است و تحت رهبری با توخان نوه گونش خان به سمت غرب متقل شدند. در واقع آنها از کوههای آلتای به دشتهای روسیه امروزی منقل شده اند. در اروپا تاتارها توسط مردم بومی یا خودشان با نامهای ترکهای قبیچاقی بلغارهای ولگا، آلانها و کیماک ها شناخته میشوند تاتارهای سیبری از بازماندگان ترکهای ساکن آلتایی هستند. زبان این مردم مخلوطی از زبان ترکی و مغولی است که بعدها با گرویدن به اسلام در زمره زبانهای ترکی به تصویب رسیده است و دو قوم تاتارهای ولگا و کریمه از این قوم در قرن سیزدهم به سمت شرق مهاجرت کردند. (استوتلی، مارگارت، ۱۳۹۹: ۲۱۸ و ۲۱۹)

منابع و مآخذ

منابع فارسی

توکلی، غلام رضا (۱۳۷۹)، ایل باصری از ترانس تا لهباز، چاپ اول، نشر هفت، تهران.
حبیب آبادی، میرزا محمدعلی (۱۳۶۲)، مکارم الآثار، ج ۶، چاپ اول، کمال، اصفهان.
داور، شیخ مفید (۱۳۷۱)، تذکره مرآة الفصاحه، تصحیح دکتر محمود طاووسی، چاپ اول، نوید، شیراز.
دیوان بیگی، سیداحمد (۱۳۶۴)، حدیقه الشعراء، تصحیح دکتر عبدالحسین نوائی، چاپ اول، زرین، تهران.
کلانتر، میرزا محمد (۱۳۶۲)، روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، چاپ اول، طهوری، تهران.
میرزا حسن، حسینی فسائی (۱۳۷۸)، فارسنامه ناصری، تصحیح دکتر منصور رستگار فسائی، دوجلد، چاپ دوم، سپهر، تهران.
همدانی، رشید الدین فضل الله (۱۳۷۳)، جامع التواریخ، محمدروشن_مصطفی موسوی، جلد اول و دوم، چاپ اول، البرز، تهران.

محمدپناه، بهنام (۱۳۸۹)، ترکان در گذر تاریخ، چاپ سوم، سیزان، تهران.

رضا، عنایت الله (۱۳۸۹)، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، چاپ پنجم، علمی و فرهنگی، تهران.

هیئت، جواد (۱۳۸۰)، سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی، چاپ سوم، پیکان، تهران.

محمدزاده صدیق، حسین (۱۳۸۶)، سه سنگیاد باستانی، چاپ اول، اختر، تبریز.

موسوی لر، اشرف السادات و رسولی، اعظم (۱۳۹۵)، ساختار درون متنی طرح و نقش فرش و دستبافت ایران، چاپ اول، انتشارات دانشگاه الزهراء (س)، تهران.

پورنادریان، تقی (۱۳۸۶)، رمز و داستان های رمزی در ادب فارسی، چاپ ششم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت نامه، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، جلد ۱، چاپ اول، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران.

پوربهرام، نسرين (۱۳۸۸)، بررسی نماد های مقدس ایرانی در سفال، چاپ اول، نشر شهر آشوب، تهران.

کلانی، رضا (۱۳۹۴)، مقدمه ای بر تاریخ و مبانی نشان شناسی، چاپ اول، عصر نوین، تهران.

راوندی، مرتضی (۱۳۹۳)، تاریخ اجتماعی ایران - تاریخ کهن ترین ملل باستانی از آغاز تا اسلام، جلد اول، چاپ هفتم، انتشارات نگاه، همدان.

معصومی همدانی، حسین و انواری، محمدجواد (۱۳۹۱)، استاد بشر - پژوهشی در زندگی، روزگار، فلسفه و علم خواجه نصیرالدین طوسی، چاپ اول، مرکز نشر میراث مکتوب، تهران.

میرزا احسن، حسینی فسائی (۱۳۷۸)، فارسنامه ناصری، تصحیح دکتر منصور رستگار فسائی، دوجلد، چاپ دوم، سپهر، تهران.
پرهام، سیروس (۱۳۷۱)، دستبافته های عشایری و روستایی فارس، با همکاری سیاوش آزادی، جلد دوم، چاپ اول، انتشارات امیرکبیر، تهران.

بهمن بیگی، محمد (۱۳۹۴)، عرف عادت در عشایر فارس؛ طلای شهامت، چاپ دوم، نوید، شیراز.

حصوری، علی (۱۳۷۱)، فرش سیستان، چاپ اول، انتشارات فرهنگان، تهران.

نجفی، علی محمد (۱۳۹۸)، تبارشناسی و پراکندگی ایلات ایران، دوجلد، چاپ اول، یاس بخشایش، قم.

نجفی، علی محمد (۱۳۹۱)، وقایع ایلات خمسه، چاپ چهارم، تخت جمشید، شیراز.

مقالات فارسی

ستاری، محمدباقر و پورمردادی، محمد (۱۴۰۴)، «ایل نفر از ایلات خمسه»، فصل نامه تخصصی "مطالعات آذربایجان و ترک" سال سوم، شماره نهم، صفحات ۳۱ - ۵۹.

شهبازی، قاسم (۱۳۹۵)، «ایل نفر در گذر زمان»، مجله رشد و آموزش تاریخ، دوره هفدهم، شماره ۳، صص ۶۸-۶۲.

طاهری، علیرضا (۱۳۹۲)، «نقوش "حیوان-گیاه" در هنر ساسانی و تاثیر آن بر هنر اسلامی و هنر رومی وار فرانسه»، دوره ۱۸، شماره ۲، صفحات ۴۳ – ۵۲.

فرهادی، مرتضی (۱۳۷۹)، مازنجیل؛ نشانه شناسی و ردپای فرهنگی؛ نگاهی مردم شناختی در گلیمینه های کورکی، کتاب ماه هنر، مرداد و شهریور، ۷ صفحه از ۲۲ تا ۲۸، تهران.

منابع ترجمه شده به فارسی

آکرمن، فیلیس (۱۳۸۷)، مباحثی چند در نگاره پردازی آغازین، ترجمه پرویز مرزبان، در سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، زیر نظر آرتور آپهام پوپ و فیلیس آکرمن، ویرایش زیر نظر سیروس پرهام، جلد دوم، چاپ اول، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.

الیاده، میرچا (۱۳۸۸)، شمنیسم؛ فنون کهن خلسه، ترجمه محمد کاظم مهاجری، چاپ دوم، نشر ادیان، قم.

تاپر، ریچارد (۱۳۸۴)، تاریخ سیاسی اجتماعی شاهسون های مغان، ترجمه حسین اسدی، چاپ اول، اختران، تهران.

دمورینی، گوستاو (۱۳۹۰)، عشایر فارس، ترجمه جلال الدین رفیع فر، چاپ دوم، موسسه انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

اینان، عبدالقادر (۱۴۰۳)، آیین باستانی ترکان؛ شمنیسم، ترجمه محبوبه هریسچیان به کوشش حسن اوموداوغلو، چاپ پنجم، دنیزچین، تبریز.

استوتلی، مارگارت (۱۳۹۹)، مقدمه ای بر شامانیسم؛ دین ابتدایی ترکان باستان، ترجمه بیژن احمدی مقدم، چاپ اول، ساوالان ایگیدلری، تهران.

بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۵۲)، ترکستان نامه؛ ترکستان در عهد هجوم مغول، مترجم کریم کشاورز، چاپ اول، جلد دوم، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران.

بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۷۶)، تاریخ ترک های آسیای مرکزی، ترجمه به زبان فرانسه و ویرایش بانو م. دونسکیس ترجمه به فارسی غفار حسینی، چاپ اول، انتشارات توس، تهران.

سومر، فاروق (۱۳۸۰)، اوغوزها (ترکمن ها)، ترجمه آناردی عنصری، چاپ اول، انتشارات حاج طلایی، گنبدقابوس.

سومر، فاروق (۱۳۹۰)، تاریخ غزها (ترکمن ها) تاریخ تشکیلات طایفه ای و حماسه ها، ترجمه دکتر وهاب ولی، چاپ اول، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

کلی یو (۱۳۴۱)، تاریخ هردوت ۴۲۵ – ۴۸۵ ق م، ترجمه با مقدمه و توضیحات و حواشی از هادی هدایتی، جلد اول، چاپ اول، ناشر چاپی انتشارات دانشگاه تهران، تهران، چاپ دیجیتال مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان
<http://www.Ghaemieh.com>

رابیس، تامارا تالبوت (۱۳۸۸)، سکاها، ترجمه رقیه بهزادی، چاپ دوم با ویرایش، طحوری، تهران.
سولیمیرسکی، تادئوتس (۱۳۹۰)، سارمات ها، ترجمه رقیه بهزادی، چاپ اول، طحوری، تهران.
ناردو، دان (۱۳۸۷)، تروسک ها، ترجمه نادر میرسعیدی، چاپ اول، ققنوس، تهران.
فردریش، یوهانس (۱۳۶۸)، تاریخ خط های جهان و سیر تحولات آنها از آغاز تا امروز، ترجمه فیروز رفاهی علمداری، چاپ اول، دنیا، تهران.

دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ (۱۳۴۵)، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، چاپ اول، بنگاه ترجمه و نشر، تهران.
حسن اف، زائور (۱۳۸۶)، سکیف های امپراطور – همسان سازی قومی – نژادی امپراطوری سکیف ها و اغوزهای باستان، ترجمه رضا جلیلی نیا، چاپ اول، نوید اسلام، قم.

مقالات ترجمه شده به فارسی

آثار تقدس درخت در قالی های ترکی نوشته : گالینا سرکینا – یازدهمین کنگره هنرهای ترک اوتریخت، هلند. اوت ۱۱۱۱ مترجم: دکتر رحمت قاضیانی.

کتاب به ترکی استانبولی

Mehmet, A.A (2020), Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde, yay. Z. iskefiyeli-M.B. Çelik, nobel, Ankara..

Gülensoy, Tuncer (1989), Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları, türk dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul.

مقالات به ترکی استانبولی

Özgan,R (2020), "Antik Çağ'dan Günümüze Çift Başlı Kartal: Anlamı, Yorumu ve Propagandası", Arkhaia Anatolika (V (3), PP 98-125).

DOI: 10.32949/Arkhaia 2020.17

SAY, NURAN (2019). SEMBOL VE TÜREVLERİNİN BİÇİM OLARAK GÖRSEL ALGIYA ETKİSİ 1, GAZİ ÜNİVERSİTESİ GAZİ EĞİTİM FAKÜLTESİ, RESİM-İŞ

EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI, ANKARA, DERSİN KODU: 1210033, ÖZGECAN ERAYDIN 198140208, (PP.1-20)

TECİR, Elif Tuğçe (2024). ÇİFT BAŞLI KARTAL MOTİFİNİN SEMBOLİK ANLAMLARI VE TEKSTİLLERDE KULLANIMI, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 46, 951-969.

DOI Number: 10.12981/mahder.1465432

منابع آذربایجانی

Qurbanov, Araz (2013), Damğalar rəmzlər... mənimsəmələr, *AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA STRATEJİ ARAŞDIRMALAR MƏRKƏZİ*, BAKI.

منابع روسی

Аманжолов. А.С (2003), *ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ПИСЬМА*, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Мектеп, Алматы.

ИСТОРИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР (2021), Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан Крымский научный центр, в пяти томах, ТОМ III, Крымское ханство (XV - XVIII вв.), Казань.

کتاب انگلیسی

Schwartz, G. (2010). Early Non-Cuneiform Writing? Third-Millennium Bc Clay Cylinders from Umm el-Marra IN C. Melville & Alice. L (ED.) *Opening the Tablet Box Near Eastern Studies in Honor of Benjamin R. Foster* BRILL Publisher

مقالات انگلیسی

Schwartz, et al. (2006). A Third-Millennium B.C. Elite Mortuary Complex at Umm el-Marra, Syria: 2002 and 2004 Excavations. *American Journal of Archaeology*, 110(4),603-641. DOI:10.3764/aja.110.4.603

Hélène, D.C.(1996) Styles and Evolution: Soft Stone Vessels during the Bronze Age in the Oman Peninsula, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, January 1 (Vol.26., PP.31- 46).

https://www.researchgate.net/publication/264235528_Styles_and_Evolution_Soft_Stone_Vessels_during_the_Bronze_Age_in_the_Oman_Peninsula

Cleuziou Serge, Gnoli Gherardo, Robin Christian. Tosi Maurizio. Cachets inscrits de la fin du IIIe millénaire av, notre ère à Ra's al-Junays, sultanat d'Oman (note d'information). In. *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres*, 138 année, N. 2, 1994. pp. 453-468 ;doi: 10.3406/crai. 1994.15376

Radloff, W. (1892-1899). Atlas der Alterthümer der Mongolei, St. Petersburg, Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
http://www.persee.fr/doc/crai_0065-0536_1994_num_138_2_15376

ERKOÇ Hayrettin İhsan, KAVAKLI Alparslan. (2025). KÜLTÖBE YAZITI: ERKEN OĞUZLARDA YAZI KULLANIMINA İLİŞKİN YENİ BİR BULUNTU, *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi*, 5(2): 236-266. DOI Number: 10.59902/yazit 1813749

Sadibekov, A. K., Baiymbetova, R.K., Myrzakhanova, A.K. Yergubekova, Z.S., Abilova, G., & Sadykova, A. (2023). Teaching genesis of old Turkic alphabet and its connection with Turkic tribe Tamgas. *Cakrawala Pendidikan Jurnal Ilmiah Pendidikan*, 42(3), 666-682. DOI: <https://doi.org/10.21831/cp.v42i3.58529>
<https://journal.uny.ac.id/index.php/cp/issue/view/2547>

سایت های اینترنتی

www.academia.edu

www.azernews.az/analysis/66396.html

www.Alchetron.com

www.bolgehaber67.net.com

www.cyclowiki.com

www.denizkartali.com

www.e-history.kz/en/e-resources/show/13169

www.en.numista.com

www.harappa.com

www.hub.j.edu

www.interestnoe.com

www.Megalithica.com

www.omniglot.com

www.persee.fr/doc/crai

www.poinsignon.com

www.researchgate.net

www.rsia.ru.com

www.Rockart.com

www.saudipedia.com

www.sarc.auction.com

www.warhistory.com

www.Wikipedia.com

www.yandex.com)

www.zeno.ru.com

با تشکر از جناب آقای سید مرتضی قتالی طراح گرافیکست مقاله حاضر.

امینه دمیرباش

ایمیل:

Eminedem12@hotmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ- دانشگاه سلجوق ترکیه

مناسبات تیموریان و مالیک و لشکرکشی شام

چکیده:

امیر تیمور، بنیانگذار دولت تیموری که برای بیش از یک قرن بر تاریخ جهان تأثیر گذاشت، خاقان بزرگ ترک است که علاوه بر فعالیت‌های سیاسی، به دلیل فعالیت‌های فرهنگی خود نیز زبانزد خاص و عام می‌باشد. امیر تیمور که به مدت ۳۶ سال بر تخت فرمانروایی تیموریان نشست، با لشکرکشی‌های گسترده‌اش مرزهای خود را وسعت بخشید و در عصر خود سرزمین‌های بسیاری از آناتولی تا مغولستان و از ایران تا هندوستان را تحت تأثیر قرار داد. لشکرکشی شام در سال ۱۴۰۰ میلادی نیز از جمله لشکرکشی‌های مهم امیر تیمور به شمار می‌رود. آن‌طور که از منابع استنباط می‌گردد، سیاست خارجی خصمانه سلاطین مملوک در قبال امیر تیمور در وقوع این لشکرکشی مؤثر بوده است. امیر تیمور که پیش از حرکت به سوی پایتخت عثمانی قصد دفع غائله مملوکان را داشت، با سپاهی عظیم وارد سرزمین شام شد و ویرانی‌ای به جا گذاشت که تأثیرات عمیقی در پی داشت. مراکز تمدنی چون شهرهای حلب و دمشق که مورد تهاجم تیمور قرار گرفتند، مدت‌ها پس از خروج سپاه تیموری نتوانستند به روزگار پیشین خود بازگردند. به این معنا، تأثیرات به جای مانده از فرمانروای تیموری در سرزمین شام در منابع آن دوره ثبت شده و امیر تیمور به طور کلی به عنوان فرمانروایی ویرانگر و ستمگر در اذهان مردم منطقه نقش بسته است. با لشکرکشی به شام، سطح بالای فرهنگ فرمانروای تیموری آشکار گشت و ابن خلدون، از دانشمندان بزرگ آن عصر، دانش والای این فرمانروا را در خاطرات خود ثبت نمود. اطلاعات ارائه شده توسط ابن خلدون، حاوی جزئیات مهمی درباره شخصیت امیر تیمور و نیز تصرف دمشق توسط تیموریان می‌باشد.

کلمات کلیدی: امیر تیمور، مالیک، شام، لشکرکشی.

استناد (آپا):

دمیرتاش، ا. مناسبات تیموریان و مالیک و لشکرکشی شام. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا، ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵

Emine Demirbaş

Email:

Eminedem12@hotmail.com

Affiliation:

History researcher, Salcuk
University

TİMURİD- MAMLUK RELATIONS SYRİA EXPEDITION

Abstract:

Emir Timur, the founding ruler of the Timurid State, which influenced world history for more than a hundred years, is a great Turkish sovereign who has made a name for himself with his cultural activities as well as his political activities. Sitting on the Timurid throne for 36 years, Emir Timur expanded his borders with his large-scale expeditions and influenced many countries from Anatolia to Mongolia, from Iran to India. In 1400, the Syrian campaign was one of the most important campaigns of Emir Timur. It is seen that the hostile foreign policy of the Mamluk sultans against Amir Timur was effective in the realisation of the campaign. Amir Timur, who wanted to eliminate the Mamluk trouble before marching to the Ottoman capital, entered Syria with a large army and left behind a devastation with deep effects. The civilised cities such as Aleppo and Damascus, which were occupied by Emir Timur, could not return to their former glory for many years after the withdrawal of the Timurid army. In this sense, the traces left by the Timurid ruler in Syria were recorded by the sources of the period, and Emir Timur was established in the minds of the people of the region as a destructive and cruel ruler in general. The high cultural level of the Timurid ruler became public with the Syrian campaign, and Ibn Khaldūn, one of the great scholars of the period, recorded the intellectual accumulation of the ruler in his memoirs. The information provided by the author includes both the personality of Emir Timur and the Timurid occupation of Damascus.

Key words: Amir Timur, Mamluks, Syria (Levant), military campaign/expedition.

CITATION (APA):

Demirbaş, E. TİMURİD- MAMLUK RELATIONS SYRİA EXPEDITION. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Emine Demirbaş

E-poçt:

Eminedem12@hotmail.com

Mənsubiyyət:

TİMURLU-MƏMLÜK MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ SURİYƏ SƏFƏRİ**

Xülasə:

Yüz ili aşan bir müddət dünya tarixinə təsir edən Timurlu Dövlətinin qurucu hökmdarı Əmir Teymur, siyasi fəaliyyətləri yanında mədəni fəaliyyətlərindən də söz etdirmiş böyük bir Türk xaqanıdır. 36 il Timurlu taxtında oturan Əmir Teymur, təşkil etdiyi böyük miqyaslı səfərləri ilə sərhədlərini genişləndirmiş, yaşadığı dövrdə Anadoludan Monqolustana, İrandan Hindistana qədər bir çox məmləkəti təsir etmişdir. 1400-cü ildə gerçəkləşən Suriyə səfəri də Əmir Teymurun əhəmiyyətli səfərləri arasında yerini almışdır. Səfərin gerçəkləşməsində Məmlük sultanlarının Əmir Teymura qarşı yeritdikləri düşmənçəsinə xarici siyasətin təsirli olduğu görülməkdədir. Osmanlı paytaxtına yürüməzdən öncə Məmlük qayəsini aradan qaldırmaq istəyən Əmir Teymur, böyük bir ordu ilə Suriyə torpaqlarına girmiş və ardında dərin təsirləri olan bir yoxum (dağıntı) buraxmışdır. Əmir Teymurun işğal etdiyi Hələb və Dəməşq kimi sivilizasiya mərkəzi şəhərlər, Timurlu ordusunun çəkilişinin (geriyə dönüşünün) ardından uzun illər köhnə günlərinə dönmə bilməmişdir. Bu mənada Timurlu hökmdarının Suriyə torpaqlarında buraxdığı izlər dövrün qaynaqlarınca qeydə alınmış, Əmir Teymur, ümumi mənada dağıdıcı (təxribkar) və zalım bir hökmdar olaraq bölgə xalqının zənninə (yaddaşına) yerləşmişdir. Suriyə səfəriylə Timurlu hökmdarının mədəniyyət səviyyəsinin yüksəkliyi aşkarlıq qazanmış və dövrün böyük alimlərindən İbn Xəldun, hökmdarın intellektual birikimini xatirələrində qeyd etmişdir. Müəllifin verdiyi məlumatlar, gərək Əmir Teymurun şəxsiyyəti, gərəkə Dəməşqin Timurlu işğalına uğraması ilə əlaqədar mühüm təfərrüatlar ehtiva etməkdədir.

Açar sözlər: Əmir Teymur, Məmlüklər, Suriya (Şam), hərbi yürüş/səfər.

CITATION (APA):

Demirbaş, E. TİMURLU-MƏMLÜK MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ SURİYƏ SƏFƏRİ**. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

TİMURLU-MEMLÜK İLİŞKİLERİ ve SURİYE SEFERİ

Emine Demirbaş

E-posta:

Eminedem12@hotmail.com

Üyelik:

Selçuk Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ
Tarihi,

Özet:

Yüz yılı aşkın bir süre dünya tarihini etkileyen Timurlu Devleti'nin kurucu hükümdarı Emir Timur, siyasi faaliyetlerinin yanında kültürel faaliyetlerinden de söz ettirmiş büyük bir Türk hakanıdır. 36 yıl Timurlu tahtında oturan Emir Timur, düzenlediği büyük ölçekli seferleriyle sınırlarını genişletmiş, yaşadığı çağda Anadolu'dan Moğolistan'a, İran'dan Hindistan'a kadar birçok memleketi etkilemiştir. 1400 yılında gerçekleşen Suriye seferi de Emir Timur'un önemli seferleri arasında yerini almıştır. Seferin gerçekleşmesinde Memlûk sultanlarının Emir Timur'a karşı yürüttükleri hasmâne dış politikanın etkili olduğu görülmektedir. Osmanlı başkentine yürümeden önce Memlûk galesini ortadan kaldırmak isteyen Emir Timur, büyük bir orduyla Suriye topraklarına girmiş ve ardında derin etkileri olan bir yıkım bırakmıştır. Emir Timur'un işgal ettiği Halep ve Dımaşk gibi medeniyet merkezi şehirler, Timurlu ordusunun çekilmesinin ardından uzun yıllar eski günlerine dönememiştir. Bu anlamda Timurlu hükümdarının Suriye topraklarında bıraktığı izler dönemin kaynaklarınca kaydedilmiş, Emir Timur, genel anlamda tahripkâr ve zalim bir hükümdar olarak bölge halkının zihnine yerleşmiştir. Suriye seferiyle Timurlu hükümdarının kültür seviyesinin yüksekliği aleniyet kazanmış ve dönemin büyük âlimlerinden İbn Haldûn, hükümdarın entelektüel birikimini hatıralarına kaydetmiştir. Müellifin verdiği bilgiler, gerek Emir Timur'un kişiliği gerekse de Dımaşk'ın Timurlu işgaline girmesiyle ilgili önemli ayrıntılar içermektedir.

Anahtar kelimeler: Emir Timur, Memlûkler, Suriye (Şam), sefer/İşker harekâtı.

CITATION (APA):

Demirbaş, E. TİMURLU-MEMLÜK İLİŞKİLERİ ve SURİYE SEFERİ. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Giriş

Emir Timur (1370-1405)'un doğum tarihi ve yeri ile ilgili dönem kaynakları birbirinden farklı ifadeler kullanmaktadır. Yezdî, "*devletin güneşi ve saadet semasının Ay'ı*" şeklinde tanımladığı Emir Timur'un doğum tarihini, Moğolların Sıçan yılına karşılık gelen 25 Şaban 736 (8 Nisan 1336) olarak kaydetmiştir. Yezdî, gelecekteki Timurlu hükümdarının doğum yeri olarak Keş şehrini göstermektedir.¹ İbn Arabşah ise Emir Tmur'un doğum tarihini vermemekle birlikte dünyaya geldiği yerle ilgili Keş'in Hoca Ilgar Köyü'nü işaret etmektedir.² Genel kabul gören görüş; onun 25 Şaban 736 (8 Nisan 1336)'da İbn Arabşah'ın da bildirdiği gibi Keş (Şehr-i Sebz) yakınlarındaki Ilgar Köyü'nde doğduğu yönündedir.³

Zeki Velidi Togan, Emir Timur'un nesebinin, torunu Uluğ Bey (1447-1449) tarafından hazırlatılarak Semerkand'da bulunan mezarının başına dikilen kitabeden hareketle Cengiz Han (1206-1227) soyuna dayandırıldığına vurgu yapmaktadır. Togan'ın bu çalışması Barthold'la başlayan Emir Timur'un soyuna ait tartışmaları⁴ sona erdirmiştir.⁵

Emir Timur'un hayatının ilk yıllarına ait çok fazla bilgi bulunmamaktadır.⁶ Siyasi faaliyetlerinden söz eden dönem kaynakları, ondan bahsederken ilk olarak 1360 yılını işaret etmektedir. Bu tarihte Mâverâünnehir'e bir sefer düzenleyen Çağatay Hanı Tuğluk Timur (1347-1363), Mâverâünnehir hâkimi Emir Kazagan (1346-1358)'ın öldürülmesi sonucu ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile bölgeyi hâkimiyeti altına almak istemiştir. Onun Mâverâünnehir'i itaat altına alma faaliyetleri esnasında aralarında Barlas kabilesinin yöneticisi Hacı Barlas'ın da olduğu bazı beyler Mâverâünnehir'i terk etmişler, Timur ise Tuğluk Timur'a itaatini bildirmiştir.⁷ Bu gelişme ile birlikte Timurlu Devleti'nin bânisi Emir Timur tarih sahnesindeki yerini almıştır. O sıralarda 30 yaşında olması gereken Emir Timur, yönetici sınıftan gelmemesine karşın Hacı Barlas'ın yokluğunda, boyunun idaresini kendisine vermesi

¹ Şerefüddin Ali Yezdî, Emir Timur (*Zafername*), çev, D. Ahsen Batur, İstanbul 2023³, s. 25.

² İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2023³, s. 28.

³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 3.

⁴ Barthold, İbn Arabşah ve İspanyol seyyah Clavio'nun seyahatnamesinden hareketle Emir Timur'un mevcut siyasi boşluktan faydalanan "bir eşkiya çetesi reisi sıfatıyla" faaliyet yürüttüğünü iddia etmektedir. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Ankara 1990, s. 19; Hayrünisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, İstanbul 2015², s. 25.

⁵ Zeki Velidi Togan, "Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma", *İÜEF Tarih Dergisi*, İstanbul 1972, s.75; Alan, age., s. 25.

⁶ Aka, .age., s. 3.

⁷ Alan, age., s. 30, Aka, age., s. 5.

konusunda Tuğluk Timur'u ikna etmiştir. Hacı Barlas'a muhalif boy beyleri ve Kazagan Kağan'ın torunu Emir Hüseyin'le ilişkilerini iyi tutan Emir Timur, kendisine geniş bir müttetik ağı oluşturmayı başarmıştır.¹ Bu dönemde Mâverâünnehir'deki emirler arasında en kudretlisi Emir Hüseyin'dir. Fakat bir süre sonra onun çok fazla güç kazanması, Semerkand'ı ele geçirerek emirlerden para talep etmesi başta Emir Timur olmak üzere diğer emirlerle arasının açılmasına sebep olmuştur. Emir Hüseyin'le aralarında akrabalık² bağı da bulunan Timur, bu gelişmeler üzerine Emir Hüseyin'e karşı bir mücadeleye girişmiştir. Emirler arasındaki bu çekişme, nihayetinde Mâverâünnehir'in hâkiminin kim olacağını belirleyecektir.³

Mâverâünnehir'in içinde bulunduğu karışıklığı kendi lehine çeviren Emir Timur, Emir Hüseyin ile mücadele hâlinde olan beyleri yanına çekmiş ve Cengiz Han soyundan gelen Suyurgatmış Oğlan'ı 1370 yılında han ilan ederek mücadelesini meşrûlaştırmıştır. Olcay Türkan Ağa'nın ölümüyle aralarındaki akrabalık bağı ortadan kalkan Emir Hüseyin'in bulunduğu Belh şehrini muhasara altına alan Emir Timur, şehri ele geçirdikten sonra Emir Hüseyin'i ve iki oğlunu öldürtmüştür. En büyük rakibini bertaraf eden Emir Timur, Emir Hüseyin'in haremde bulunan Saray Mülk Hanım'ı da nikâhına almıştır. Kazan Han'ın kızı olan Saray Mülk Hanım, Emir Timur'un sarayında "*baş hatun*" ünvanını almış ve han kızı olması dolayısıyla Emir Timur'a "Küregân" (han damadı) lakabını kazandırmıştır. Evliliği sayesinde iktidarını meşrûlaştıran Emir Timur, on yıllık zorlu bir mücadelenin ardından 9 Nisan 1370 tarihinde Ulu Emir ünvanıyla Semerkand'da⁴ tahta oturmuştur.⁵

Çağdaşları arasında hiç kimse hükümdar veya sultan yerine Emir ünvanını kullanan bu liderin sonraki 15-20 yıl zarfında büyük bir devlet inşa edeceğini, sadece Türkistan'ın değil tüm Ön Asya'nın kaderine hükmedeceğini düşünememişti.⁶ Emir Timur yaşadığı sürece han, hakan, sultan gibi hükümdarlık ünvanlarını kullanmamış, kendisi Emir unvanıyla anılmıştır.

¹ Beatrice Forbes Manz, "1450'lere Kadar Timur ve Erken Timurlular", *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, ed. N.Di Cosmo, A.J.Frank, P.B.Golden, çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2022, s. 294.

² Timur, Emir Hüseyin'in kız kardeşi Olcay Terken Aga ile evli idi. Aka, age., s. 6.

³ Alan, age., s. 30.

⁴ Timur'un Semerkand'ı başkent olarak seçmesinin nedeni bu şehrin Batı Çağatay Hanlığı merkezine olan yakınlığı idi. Manz, agm., s. 295. Bununla birlikte Yezdi, Timur'un Belh'te tahta çıktığını, Çugam Barlas'ın oğlu Murad'ı Belh'e hakim tayin edip Keş üzerinden Semerkand'a hareket ettiğini belirtmektedir. Yezdi, *Zafername*, s. 98.

⁵ Aka, age., s. 6-7, Alan, age., s. 32.

⁶ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara 1976², s. 228.

Emir Timur, muktedir ve her türlü imkâna sahip olmasına rağmen Çağatay soyundan gelen birisini tahta oturtmak ve onun adına ülkeyi idare etmek ihtiyacı hissetmişti. Son derece akıllı ve plânlı hareket eden Emir Timur, Çağataylıların hâkim olduğu o bölgede, Cengiz soyuna olan bağlılığın tartışılmaz olduğunu ve hükümdar olabilmek için mutlaka Cengiz Han soyuna mensubiyet gerektiğini iyi bilmektedir. Bu durum, dönemin Arap tarihçileri tarafından da kayıt altına alınmıştır. Nitekim İbn Arabşah, Cengiz Han'ın soyunun "*Türklerin Kureyş'i*" olduğunu, kimsenin onlardan önde gelmeye gücünün yetmediğini ve onların elinden bu itibarı kimsenin alamayacağını söyledikten sonra, "*Eğer birinin buna gücü yetebilseydi bu kişi tüm bu memleketleri fetheden ve tüm yolları deneyen Timur olurdu*" demektedir.¹

Emir Timur için kullanılan ünvanlardan birisi "*Sahipkiran*"dır. Kökenleri, İslam-Arap astrolojisine dayanan bu ünvan, aslında yeni değildir ve XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklu, İlhanlı ve Memlük sultanları tarafından kullanılmıştır. "*Kavuşumun Efendisi*" anlamına gelen sahipkiran, Jüpiter ve Satürn gezegenlerinin bir araya gelmesini sembolize etmekteydi. Cengiz Han, Büyük İskender ve Hazret-i Muhammed'in bir cihangir olarak doğduğu ve hepsinin de bir sahipkiran olduğu inancı eski zamanlardan itibaren hâkimdi. Ancak bu ünvan Emir Timur tarafından sahiplenildi ve onun cihangirlik ülküsü için o kadar önemli hâle geldi ki sahipkiran ünvanı Emir Timur'la birlikte Timurlu hükümdarlık modeline bağlılığı ifade eder oldu. Timurlu fetihlerini konu edinen ve 1436'dan önce yazımı tamamlanan Zafernâme'de, Emir Timur'un şan ve şöhretinin iki büyük gezegenin kavuşumuyla ilişkilendirilmiş olmasının yanı sıra Kur'an-ı Kerîm'de yazılmış olduğu, kâinatın kendisinde matematiksel olarak kodlandığı iddia ediliyordu.²

İktidarını sağlamlaştırmak için Semerkand'ı hâkimiyeti altına almak isteyen Emir Timur, Mâverâünnehir'in bu önemli merkezi için on sekiz yıl boyunca toplam dokuz kez harp etmek zorunda kalmıştı.³ O, Maveraünnehir'in tamamını ele geçirdikten sonra bir yandan uzun yıllar devam eden savaşlardan zarar gören bölgeyi imar ederken diğer yandan Çağatay Hanlığı'nı tekrar ihyâ etmek amacıyla Moğollar, Hârezm Bölgesi ve Altın Orda Devleti üzerine sürekli seferler düzenledi.⁴ Emir Timur'un bu seferlerdeki başarısı kuşkusuz zamanın ve coğrafyanın sunduğu fırsatlarla doğrudan ilintiliydi. XIV. yüzyıl, Cengiz Han'ın torunlarının

¹ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 44.

² Ayşe Zarakol, *Batıdan Önce: Doğu Dünyasının Yükselişi ve Düşüşü*, çev. Renan Akman, İstanbul 2024.

³ S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma*, çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul 2019³, s. 594.

⁴ Aka, age., s. 7-8.

ellerinde tuttukları gücün kaybolmaya başladığı bir asır olmuş, bir zamanlar Moğol İmparatorluğu'nun yönettiği topraklar, sonsuz fırsatların ortaya çıktığı sancılı bir süreç girmiştir. Aynı dönemde Çin'de yerel hanedan iktidarı ele geçirerek Moğol hâkim sınıfını bozkırlara sürmüştür. Yüzyılın sonlarına doğru Cengiz soyundan gelen Toktamış Han (1379-1397), Hârezm ve Transkafkasya'ya yönelik iddialarını gündeme getirmiş, batıda I. Bayezid (1389-1403) tüm Anadolu'yu hâkimiyeti altına almak için bir mücadele başlatmıştı. Elbette ki aralarında en önemli başarıyı, Türk karakterli Moğol İmparatorluğu'nu sembolik de olsa yeniden tesis etme görevini üstlenen Emir Timur elde etmişti.¹

Timurlu hükümdarının, kendisini Cengiz Han'ın ve Çağatay Hanlığının vârisi olarak görmesi muhtemelen hâkimiyet tesis etmeye çalıştığı bölgenin siyasi ve sosyolojik yapısından kaynaklanmaktadır. Ancak Emir Timur'un kurduğu devletin siyasi ve sosyal yapısı göz önüne alındığında, onun Mâverâünnehir'de Moğol yönetimi yerine bir Türk hâkimiyeti, Cengiz Han İmparatorluğu yerine de Timur İmparatorluğu'nu kurmuş olduğu açıkça görülmektedir.²

Hiç şüphesiz Mâverâünnehir ve İran toprakları bir daha kavuşamayacağı huzur dolu zamanları Emir Timur döneminde yaşamıştır. Onun sayesinde söz konusu coğrafyaya refah gelmiş, ekonomik hayat canlanmış, tüccarlar zenginleşmiştir. Her şeyden önemlisi Emir Timur, hâkimiyeti altındaki topraklarda güçlü ve yetkin bir siyasi sistem kurmayı başarmıştır.³ Emir Timur bu düzeni ve refahı sağlamak için gereken bütün şartlara sahipti ve henüz tesis ettiği devletin genişlemesi için daha uygun bir zaman seçemezdi. Nitekim 1350'lerin başında İran ve Kafkasya nüfusunun büyük bölümü vebadan kırılmıştı. Yine aynı dönemde İlhanlı hâkimiyetinin son bulmasıyla İran ve Yakın Doğu bir karmaşaya sürüklenmiş, diğer taraftan Ruslar, Altın Orda Devleti'ni mağlup ederek bu devletin gücünü önemli oranda zayıflatmıştı. Emir Timur, kalabalık ordusu ile bu boşlukları doldurmuş, ardından batıya yönelerek başarılı bir şekilde Bağdat, Antakya ve Anadolu'yu kuşatma altına almıştır.⁴ Timurlu hükümdarı, tüm bu mücadelelerin sonunda ve yaklaşık otuz yılda, doğuda Çin'den batıda Anadolu'nun doğusuna, kuzeyde Rus topraklarından, güneyde Hürmüz Boğazı ve Delhi'ye kadar sınırları genişleyen büyük bir devlet inşa etmiştir.

¹ Beatrice Forbes Manz, *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*, çev. Dilek Şendil, İstanbul 2013, s.12.

² Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara 1989, s.1-2.

³ Jean-Paul Roux, *Timurlenk*, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul 2024², s.19.

⁴ Starr, age., s. 594.

Timurlu Devleti'nin zaferlerle ve fetihlerle anılan günleri, kurucusunun ömrüyle sınırlı kalmış, Emir Timur'un vefatının ardından her biri kendi çapında başarılı hükümdarlıkları bulunan pek çok hanedanlık ortaya çıkmış ve sonuncusu yüzyıldan daha kısa bir zaman içinde kaybolup gitmiş, ancak ardında Babür gibi parlak bir mirasçı bırakmıştır.¹

Emir Timur'un entelektüel birikimi, dönem tarihçileri tarafından birçok defalar dillendirilmiş, onun sanata, ilme ve tarihe düşkünlüğü yine tarihçilerin kayıtlarıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Buna karşın yanlı yazılan bir kısım eserde Emir Timur hakkında bir koyun çobanı ya da bir göçebe eşkıyası nitelemelerine rastlanmaktadır. Dönem kaynaklarının Timurlu bakış açısıyla veya Emir Timur'a düşmanlık derecesine varan kişisel duygularla yazılanları bir yana bırakılacak olursa, hükümdarın kültürel alt yapısı ile ilgili görece tarafsız denebilecek eserler de vardır. Bunların başında İbn Haldûn tarafından kaleme alınan ve müellifin otobiyografisi de olan *et-Ta'rif* gelmektedir. İbn Haldûn, Suriye Seferi sırasında tanıştığı Emir Timur'un zihinsel yeteneklerini ve münazaraya verdiği değeri takdir etmiş ve hükümdarla birden fazla görüşme yaparak onun entelektüel birikimini gözlemlene şansı bulmuştur.²

1. Timurlu- Memlûk İlişkilerinin Başlangıcı

Emir Timur'un Memlûkler ile ilk teması 1385 yılında Sultaniye'de bulunduğu sırada Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1399)'a mektup göndermesiyle gerçekleşmiştir. Sultan Berkuk, Timur'un elçilik heyetini kabul ederek, cevabî mektubunu aynı heyetle Timur'a göndermiştir. Mektubun içerdiği konular tam olarak bilinmemekle beraber zamanın şartları ve Emir Timur'un Sultan Berkuk'a 1393 yılında gönderdiği ikinci mektubun içeriği göz önüne alındığında ilk mektubun dostane bir dille yazıldığı ihtimal dâhilindedir. Ancak iki devlet arasındaki ilişkilerin seyri Emir Timur'un, 1386'da Tebriz'i ele geçirmesiyle değişmiştir. Tebriz'den kaçarak Bağdat'a gelen Sultan Ahmet Celayir (1382-1410), Sultan Berkuk'a gönderdiği heyetle Emir Timur'un yalnız kendi toprakları için değil, Suriye için de tehlikeli olabileceğini bildirmiş ve onun koruması altına girmeyi talep etmiştir. Burada Ahmet Celayir'in de Toktamış Hangibi Timur'a karşı Sultan Berkuk'a müracaat ettiği ancak bunun bir ittifak çağrısı değil himâye talebi olduğu ortadadır. Ahmet Celayir'in Memlûk korumasını

¹ Roux, age., s.19.

² Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk*, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul 2020¹², s. 39.

talep ettiği dönemde Karakoyunlu Türkmenleri'nin lideri Kara Muhammed de Sultan Berkuk'a biatini bildirmiş ve karşılık olarak kendilerinin Musul şehri çevresine yerleşmelerine izin verilmiştir.¹ Açıkça görülmektedir ki Emir Timur'un kuzey ve batı seferleri, bu bölgelerdeki beylikleri ve devletleri tedirgin etmiş, ona karşı açık veya gizli ittifak faaliyetlerini hızlandırmıştır.

2. Emir Timur'un Suriye Seferine Çıkması

1393 yılında Bağdat önlerine gelen Emir Timur ve ordusu, bölge şehirlerinde huzursuzluklara yol açtığı gibi² Memlûk Devleti sınırlarına da iyice yaklaşmıştı. Aralıksız sefer hâlinde olan ordu, önceki savaşların yorgunluğunu üzerinden atamamıştı. Askerin hazır olmadığını bilen Timurlu emirleri, hükümdarın huzuruna çıkarak ondan Memlûk seferi için acele etmemesini istemişler, bu teklif üzerine Emir Timur, Sultan Berkuk'a elçilik heyeti göndermek zorunda kalmıştı. Berkuk ise Ahmet Celayir'in de etkisiyle Emir Timur'u çok kızdıracak bir eyleme imza atmış ve Timurlu elçilerini öldürtmüştü. İki devlet arasındaki diplomatik krizin tırmandığı böyle bir zamanda Berkuk ölmüş yerine küçük yaştaki oğlu Ferec (1399-1405, 1405-1412) tahta oturmuştu. Bunun üzerine Emir Timur, Ferec'e babası gibi davranmaması gerektiği uyarısını içeren bir mektup göndermiş, ancak Emir Timur'un sözleri genç sultan üzerinde tesir etmemiş olacak ki mektubu taşıyan elçilik heyeti hapsedilmiştir.³

Emir Timur, elçilerinin Sultan Ferec tarafından hapsedildiğini öğrendiğinde oldukça öfkelenmiş ve Suriye üzerine sefer düzenlemeye karar vermişti. Gürcistan'dan yola çıkan Emir Timur, zorlu bir muhasaradan sonra ilk olarak Behisni Kalesi'ni, hemen ardından Ayntap Kalesi'ni ele geçirmiş ve Halep'e yönelmişti.⁴ Emir Timur'un Halep'e hareket ettiğini öğrenen Halep Emiri Timurtaş, durumu Sultan Ferec'e bildirmiş ve yardım istemiştir. Bunun üzerine Sultan Ferec, Bilâd-ı Şam'daki yöneticilere haber göndererek Halep'e yardıma gitmelerini emretmiştir. Kısa süre içinde Dımaşk, Hıms, Ramle, Kal'atu'r-Rum, Baalbek, Hama, Trablus, Sâfed, Gazze, Antakya, Nablus, Kudüs ve Karak nâibleri, askerleriyle Halep'e ulaşmışlar ve

¹ Ahat Andican, *Emir Timur, Tarih, Siyaset, Miras*, ed. Ahsen Batur, İstanbul 2019, s. 188.

² Emir Timur'un Bağdat kapılarına dayanması bölgede yeni bir Moğol tehlikesi olarak algılanmış, korku ve paniğe neden olmuştu. Alan, age., s. 61. Sivas ve Kahire gibi önemli merkezlerde savaş hazırlıkları başlamış, ancak Timur'un Bağdat'ı alması Erzincan, Maraş ve Konya gibi şehirlerde sevinçle karşılanmıştı. Zira tüccarların yollarını keserek mallarını yağmalayan bazı kimseler Bağdat'ın kuzeyindeki Tekrit'e sığınmış, Emir Timur bir süre sonra burasını da ele geçirerek ticaretle uğraşan bölge insanına bir umut ışığı olmuştu. Aka, age., s. 19.

³ Yezdi, *Zafernâme*, s. 345-46.

⁴ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 175-76.

kalabalık bir asker gücü oluşturmuşlardır.¹ Bu ordu, sayıca Emir Timur'un ordusundan daha az olmasına rağmen büyük bir inatla Timurlu güçlerinin direnişi aşamayacağını düşünerek zorlu bir mücadele vermiştir. Ancak Timurlu ordusu sahte bir ric'at plânıyla Memlûk ordusunu tuzağa düşürmüş, kaçabilenler hayatını kurtarmış, kalanlar ise esir edilmiştir. Esir alınanlar arasında Halep nâibi Timurtaş da bulunmaktadır. Timurtaş, diğer esirlerin aksine Emir Timur'dan iyi muamele görmüş ve kendisine izzet-i ikramda bulunulmuştur.²

Suriye'nin tamamını ele geçirmeyi planlayan Emir Timur'un bundan sonraki hedefi Hama olmuştur. Kendisi Halep'te kalıp ordusunu toparlamakla ve dinlenmekle meşgul iken birkaç emirini Hama'ya göndermiş, kalabalık Timurlu ordusu karşısında direnemeyeceğini anlayan Memlûk askerleri ve Hamalılar teslim olma kararı almışlardır.³ Emir Timur'un Hama'ya ulaştığını haber alan şehir ahalişi peşkeşler⁴ hazırlayarak ve şehzâdeleri Emir Timur'a ricacı olarak göndererek af talebinde bulunmuşlardır. Şehzâdelerin araya girmesi sonucu şehir halkını affeden Emir Timur, adamlarının kışı Trablus'ta geçirme isteğini reddederek Humus'a doğru hareket etmiştir.⁵

Emir Timur, Halep'te bulunduğu sırada mermer üzerine Farsça bir kitabe yazdırmış ve bu kitabenin Nureddin b. Zengî'nin yaptırdığı Câmî-i Nûrî'nin kible duvarına gelecek şekilde yerleştirilmesini emretmiştir. İbn Arabşah, 1435 yılında Hama'ya gittiği zaman kitabeyi görmüş ve eserine bu bilgiyi kaydetmiştir. Emîr Timur, söz konusu kitabede bölgeye yaptığı fetihleri Tanrı'nın kendisine sunduğu bir lütuf olarak değerlendirmiş ayrıca Memlûk sultanının Timurlu elçilerine karşı tutumunu eleştirmiştir. Nitekim Sultan Berkuk, Emîr Timur'un elçilerini öldürtmüş ve aradaki ikili ilişkilerin gerilmesine yol açmıştı. Emîr Timur, yazdırdığı kitabede, uzattığı dostluk elinin Sultan Berkuk tarafından tutulmadığından şikayet etmektedir."⁶ Bu kitabeden de anlaşılacağı üzere, Memlûk Sultanı'nın elçilik heyetine reva

¹ Yazdi, *Zafernâme*, s. 349.

² Bertrando de Mignanelli, "Timurlenk'in Dımaşk'ı Fethi İle İlgili Latince Bir Kaynak: Vita Tamerlane- Ruina Damasci (Timurlenk'in Hayatı- Dımaşk'ın Harab Olması)", çev. Cüneyt Kaynak, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 11, S.1, (1996), s. 239-40.

³ Yücel, age., s. 101.

⁴ Pişkeş ya da peşkeş genel anlam itibarıyla küçükten büyüğe verilen hediye için kullanılan bir terimdir. Uygulamada ise, çok eski zamanlardan beri, hükümdarlara veya devlet adamlarına takdim edilen hediyeleri ifade eder. Teknik bir terim olarak düzenli vergi ya da haracı, hükümdarlar tarafından valiler başta olmak üzere yöneticilere yüklenen düzensiz vergileri ifade ettiği gibi aynı zamanda valilerin de nüfuzları altındaki tebaadan zaman zaman topladıkları vergi anlamlarına gelmektedir. Ahmet Nezih Turan, "Bir Pişkeş Defteri İçin", Ankara Üni. , *OTAM*, S.13, (Mayıs 2002), s. 60.

⁵ Yazdi, *Zafernâme*, s. 355.

⁶ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 201.

gördüğü muamele Emir Timur'u oldukça öfkelenlendirmiş; hatta Timurlu hükümdarı, Suriye üzerine yürüttüğü harekâtı Memlükler'in elçilere karşı davranışlarına dayandırmıştır. Böylece Emîr Timur için çok da acil olmayan Suriye seferi kaçınılmaz hale gelmiştir.

Suriye seferine karar verildiğinde Emir Timur'un beylerinden biri, âdet olduğu üzere ordudan önce Humus'a varmış ve şehrin teslim edilmesi hâlinde kendilerine dokunulmayacağını Humuslulara bildirmiştir. Kalabalık Timurlu ordusu karşısında direnmenin can ve mal kaybından başka sonucu olmadığını düşünen Humus halkı teslim olma kararı almış, böylelikle canlarını ve şehri kurtardıkları gibi Emir Timur'un lütuflarına mazhar olmuşlardır.¹

Dımaşk'a kadar ilerlemeyi ve burayı ele geçirmeyi hedefleyen Emir Timur, Humus'un hemen ardından Baalbek'e yönelmiş, şehir halkının barış isteğini geri çevirerek burayı yağmalamış ve Dımaşk yönündeki seferine devam etmiştir. Bu sırada Sultan Ferec de ordusuyla Dımaşk'a doğru ilerlemektedir.²

2.1. Emir Timur ve Sultan Ferec Mücadelesi

Sultan Ferec, Emir Timur'un ilerleyişine her ne kadar kayıtsız kalmışsa da Dımaşk üzerine düşen tehlikenin farkına vardıktan sonra pasif siyasetine bir son vermiş, Emir Timur'un Suriye'yi Memlük Sultanlığı'ndan koparmaya kararlı olduğuna inanmaya başlamıştı. Nitekim Sultan Ferec, Halep kuşatmasını pek de önemsememiş, askerleriyle birlikte gelen komşu bölge emirlerinin Timurlu ordusunu durdurabileceğini düşünmüştü. Ancak Emir Timur'un Hama, Humus ve Baalbek gibi şehirleri kolayca ele geçirmesi ve hızla Dımaşk'a yönelmesi Sultan Ferec'i Dımaşk'a giderek tedbir almaya mecbur bırakmıştı.³

Sultan Ferec'in Dımaşk'a gitmek üzere Kahire'den yola çıktığı haberini alan Emir Timur da kendi kuvvetleriyle Dımaşk yönüne doğru harekete geçmişti. Emir Timur'un o sırada bulunduğu Halep, Kahire'ye nispetle Dımaşk'a daha yakındı. Böylece şehir ortada kalmak kaydıyla Sultan Ferec güneyden, Emir Timur kuzeyden yola çıkmışlardı.⁴

¹ Yezdî, *Zafernâme*, s. 355.

² İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 202.

³ Yücel, age., s. 102.

⁴ De Mignanelli, agm., s. 244.

Sultan Ferec komutanlığındaki Memlûk ordusu Gazze'ye ulaşmış ve Memlûk sultanı, Emir Timur'un esir aldığı nâibler yerine yeni atamalar yapmıştı. Ünlü Memlûk tarihçisi Cemâleddîn Yusuf b. Tağrıberdî'nin babası da Şam'ın yeni nâibi olarak tayin edilmişti. Emir Tağrıberdî, Sultan Ferec'e birtakım nasihatlerde bulunmuş, sultanı tedbirli olması konusunda uyarmıştı. Emir Tağrıberdî'ye göre Dımaşk, Timurlu ordusuna direnebilecek güçteydi ve bu şehir hiçbir savaşta düşmemişti. Ayrıca şehir halkı, Emir Timur'u Dımaşk'a sokmamak için can sipârene bir şekilde mücadele edecek cesarete sahipti. Emir Tağrıberdî, Sultan Ferec'in ordusunun başında Dımaşk'a girmesinin doğru olmadığını, sultanın Gazze'de kalarak Dımaşk'taki durumu uzaktan takip etmesinin yerinde olacağını da Sultan Ferec'e söylemişti. Aslında Emir Tağrıberdî, doğru bir planlama yapmış ve Timurlu ordusunu araya sıkıştırarak mağlup etmeyi hedeflemişti. Şam nâibinin plânı son derece mantıklı ve uygulanabilir görünmekte idi. Bu konuda ayrıntılı bilgi veren İbn Tağrıberdî, Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra babasının plânını öğrenen Emir Timur'un plânı çok beğendiğini kaydetmektedir. Fakat emirlerden bir kısmı, Tağrıberdî'nin daha önce isyan etmiş olan Şam Emiri Tenem ile olan yakınlığından dolayı Memlûk idarecilerine kin içerisinde bulunduğunu gündeme getirmişler, Emir'in Şam'a giderek Timurlu hükümdarı ile anlaşacağını ve düşman askerleriyle birlikte hareket ederek Memlûk ordusuyla savaşacağını iddia etmişlerdir. Ne var ki Emir Timur tarafından da dâhice bulunan bu plân, Memlûk emirleri arasındaki iç çekişmelerden dolayı uygulamaya konulamamıştır.¹

Memlûk cephesinde bunlar yaşanırken Dımaşk halkı Halep'in Emir Timur tarafından alındığını duyduktan sonra kale içine çekilmiş ve savaş hazırlıklarına başlamıştı. Ancak halkta panik ve korku dalgası yayıldıkça Dımaşk'tan kaçma hazırlıkları başlamış, buna engel olmak için şehirden ayrılanların yağmalanacağı haberi yayılmıştı. Bu haberi alan şehir halkı çaresiz geri dönmek zorunda kalmıştı. Ahalinin korkusunu bir miktar yatıştırabilmek için kale üzerine mancınıklar kurulmuş, surlardaki makhaleler² sağlamlaştırılmış ve savaşa tam teşekküllü bir hazırlık yapılmıştı.³

¹ İbn Tağrıberdî, İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu 'z-Zâhire'de Memlûk Sultanları*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2023², s. 337-338.

² Asıl anlamı sürme taşı olan makhale Orta Çağ'da bir top türünü ifade etmektedir. Makhale, küçük bir fitili bulunan barutun topun içerisine yerleştirilmesi ve ateşlenmesi ile hedefe atılırdı. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, s. 595.

³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, s. 336.

2.2. Timurlu Ordusu'nun Dimaşk'a Girişi

Memlük ve Timurlu orduları için artık kaçınılmaz olan savaş başlamak üzereydi. Her ikiordu da birbirine yaklaşmış ve Dimaşk ortada kalacak şekilde konumlanmışlardı. Nihayet Memlük ve Timurlu askerleri karşı karşıya gelmiş, daha savaşın başlangıcında çok şiddetli çatışmalar olmuş, çocuk yaştaki Sultan Ferec'in ordusu sabır ve azimle Emir Timur'un ordusuna karşı mücadele vermişti. Yeni yıla yaklaşılırken iki tarafın da ağır kayıplar verdiği çok çetin bir savaş gerçekleşmişti. Emir Timur bu sırada Dimaşk'ın yaklaşık 5 km. uzağında bulunmaktaydı. Memlük ordusu ise tam karşıda, ancak şehre daha yakın konumda bulunuyordu. Sultan Ferec'in ordusu tüm imkânlarıyla Timurlu ordusuna taarruzda bulunuyordu. Ancak güçlü Timurlu ordusu karşısında Memlük askerlerinin fazla direnemeyeceği ortadaydı. Sultan Ferec, kendisine yapılan uyarıları dikkate alarak ülkesindeki tüm askerlerini toplamış olsaydı Emir Timur'un ordusuna karşı zafer kazanma şansı olacaktı. Ancak o, tecrübeli devlet adamlarını dinlemek yerine, üzerinde etkili olan genç yardımcılarını dikkate almış ve yaklaşan yenilgiye zemin hazırlamıştı.¹ Aslında Emir Timur da savaşmaktan yana değildi. Nitekim Memlükler'e elçiler göndererek bazı şartlar ileri sürmüştü. Son gönderdiği elçilik heyetinin taşıdığı mektupla Memlükler tarafından esir alınan Emir Atlamış'ın serbest bırakılmasını istemiş ve bunun için beş günlük bir süre vermişti.² Bununla birlikte her iki devlet arasında yeni bir kriz baş göstermiş, Emir Timur'un yeğeni Emirzâde Hüseyin³ askerleriyle birlikte Memlükler'e sığınmıştı. Emir Timur, yeğeninin kendisine gönderilmesini istemiş, ancak bu istek Sultan Ferec tarafından kabul görmemiştir.⁴

Emir Timur, Dimaşk seferine Tüzükât'ında yer vermiş, Sultan Ferec'in Dimaşk'a hareketini öğrendikten sonra Mısır ve Şam askerlerinin birleşmelerini önlemek amacıyla kendisinin daha hızlı hareket ettiğini, buna rağmen Dimaşk'a önce Sultan Ferec'in ulaştığını söylemiştir. Emir Timur, Memlük ordusunun kendi askerlerinden önce Dimaşk'ta

¹ De Mignanelli, agm., s. 244-45.

² Yücel, age., s. 104-105.

³ Emirzâde Hüseyin, Timurlu-Memlük savaşında Memlük saflarında yer almış, Şahruh ve Miranşah'a karşı savaşmış ve Şehzade Şahruh tarafından esir edilmişti. Şehzade, Emir Timur'dan ricacı olmuş hapsedilen Emirzâde Hüseyin'in affını istemişti. Bunun üzerine Emirzâde Hüseyin önce hapisten çıkartılmış ardından çeşitli hediyelerle ödüllendirilmişti. Yezdi, *Zafernâme*, s. 359.

⁴ Roux, age., s. 142.

konuslanmasına karşın, savaşı kendisinin kazandığını ve Sultan Ferec'in savaş meydanından kaçarak şehri kendisine terk ettiğini de sözlerine eklemiştir.¹

Timurlu tarihçi Yezdî'nin ifadesine göre, iki taraf arasındaki çarpışma o denli şiddetli olmuştur ki savaş meydanı kıyamet gününe dönmüştür. 5 Nisan 1401 günü gerçekleşen savaş, Timurlu ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. Memlük ordusundan sağ kalanlar kaçmayı başarmışsa da bunlar Emir Timur'un askerleri tarafından yakalanarak kılıçtan geçirilmiştir.² Dimaşk yakınlarında meydana gelen savaşın Timurlular lehine sonuçlanmasının ardından Timurlu ordusu şehrin önüne gelerek savaş tertibi almaya başlamışlardır. Timurlu tarihçilere göre, tam bu sırada Memlük ordusunda savaşa devam etmek istemeyenler ve karşı görüşte olanlar arasında bir ikilik yaşanmaktadır. Sultan Ferec, ilk grupta yer alanları dinlemiş ve adeta kaçarcasına Dimaşk'ı terk etmiştir.³

Timurlu-Memlük savaşında, gerek Timurlu ordusunun gerekse de Memlük ordusunun mevcudu hakkındaki bilgiler abartılı ya da çelişkilidir. Mignanelli, Emir Timur'un ordusunun sayısı ile ilgili bir fikir birliğinin olmadığından bahisle, kendi gözlemlerine dayanarak tahminî bir rakam vermektedir. Timurlu ordusuyla ilgili o dönem Dimaşk'ta dolaşan sekiz yüz bin asker sayısının abartılı olduğunu söyleyen Mignanelli, Emir Timur'un ordusunun üç yüz bin kişiden oluştuğunu söylemekte; bu sayıya taş kırıcıları, ayakkabıcıları, nakliyecileri, marangozları, inşaatçıları, sanatkârları, aşçıları, değirmencileri ve diğer el işleri yapanları da dâhil etmektedir. Bununla birlikte Emir Timur'un mızraklı askerlerinin olmadığını, yalnız ok ve kılıçla savaştıklarını belirterek zırh kullanmayan Timurlu askerlerinin kalkan taşıdıklarını anlatmaktadır. Mignanelli, Emir Timur'un yakınında daima otuz bin kişilik özel ordusunun olduğunu ve bu askerlere yalnızca Emir Timur'un komuta ettiğini bildirmektedir. Timurlu ordusunun atlarıyla ilgili bilgilere de eserinde yer veren Mignanelli; askerlerin, küçük boylu ancak zor hayat şartlarına alışkın bozkır atlarına bindiklerini söylemektedir. Mignanelli'ye göre, Emir Timur'un bütün adamları ve yük hayvanları en zor şartlarda dahi savaşabilecek niteliklere sahiptir.⁴

¹ Emir Timur, *Tüzükât-ı Timur-Timur'un Günlüğü*, haz. Kutlukhan Şakirov, İstanbul 2023⁹, s. 65-66.

² Yezdî, *Zafername*, s. 359.

³ Yücel, age., s. 106-107.

⁴ Mignanelli, agm., s. 256. Yazarın burada anlattıkları, Timurlu ordusunun yapısı hakkında son derece önemli bilgiler içermektedir. Yazar, naklettiği bilgilerin sağlam ve güvenilir kaynaklardan edindiği malumatlarla dayandığını da sözlerine eklemektedir.

Dımaşk şehrinin oldukça sağlam surları, her çeşit savunma aracıyla donatılmıştı. Kale içine çekilen şehir halkı, yardımlarına gelinir umuduyla iki gün boyunca direnmiş ancak beklentileri gerçekleşmeyince teslim olmuşlardı. Şehrin ileri gelenleri ve komutanlar, aralarında söz birliği etmişler, Kadıkudât Takıyyuddin İbrahim b. Müflih başkanlığında bir heyeti, barışa aracılık etmesi için Emir Timur'a göndermeye karar vermişlerdi.¹

Hükümdar, İbn Müflih başkanlığındaki heyete "*benim dokuzlu² hediyeler alma âdetim var*" diyerek mal-ı emân denilen bir nevi fidye istemiştir. Bunun yanında Emevî Camii minberinden okunan fermanla Dımaşk halkından bir milyon dinar tutarında vergi talep edilmiştir.. Şehir halkı zengin olduğu için istenen meblağ tahsildarlar tarafından kısa sürede toplanarak, Emir Timur'a sunulmuş,³ daha sonra şehrin kapılarından hükümdar ve ordusu şehre girmiştir. Emevî Cami'inde kılınan cuma namazının ardından Cengiz soyundan gelen Sultan Mahmud⁴ adına hutbe okunmuş ve şehir Timurlu hâkimiyetine girmiştir.⁵

Emir Timur, Dımaşk'ı aldıktan sonra kendi adına sikke kestirmiş ve fethi duyurmak için bu sikkeleri fetihnâmeler ile birlikte İran ve Turan'ın dört bir tarafına göndermiştir. Emir Timur'un, Semerkand'ı dünyanın en güzel ve mamur şehri haline getirmek gibi bir düşünceye sahip olduğu bilinmektedir. Hükümdar, Dımaşk'ta gördüğü binalardan öylesine etkilenmiştir ki Semerkand'ı bunların çok ötesinde bir güzellikle süslemeyi aklına koymuştur.⁶Bu amaç doğrultusunda ele geçirdiği diğer yerlerde olduğu gibi Dımaşk'tan da Semerkand'ın imarına katkıda bulunabilecek âlim ve sanatkârları başkentine gönderme kararı almıştır. Emir Timur, şehirden ayrılmadan önce şehirde bulunan dokumacı, terzi, taş ustası, marangoz, çadır dokuyucu, seyis, baytar, nakkaş, şahin eğiticisi, miğfer ve yay ustası gibi çeşitli mesleklerden sanatkârları ve değişik ilim dallarıyla iştigal eden âlimleri Semerkand'a göndermiştir. Bunlar arasında o sırada on iki yaşında olan ve daha sonra Emir Timur hakkında *Acâibu'l Makdûr* adlı eseri yazarak ondan intikam almaya çalışacak olan İbn Arabşah da yer almaktadır.⁷ Emir

¹ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, s. 212-213. ; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, s. 342.

² Emir Timur bir şehri savaşmadan aldığı anda, şehir halkından dokuzlu adı verilen bir tür hediye paketi isterdi. Dokuzlu içerisinde her çeşit yiyecek, içecek, giysi, hayvan ve değerli eşyalardan dokuzar adet bulunurdu. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, s. 343.

³ Andican, age., s. 250. ; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, s. 342-343.

⁴ Cengiz Han soyundan geldiği için Timurlu tahtında oturan göstermelik hükümdar Sultan Mahmud b. Suyurgatmış Çağatay.

⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, s. 344.

⁶ Yezdî, *Zafernâme*, s.363.

⁷ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, s. 239.

Timur, 20 Mart 1401'de, seksen gün kaldığı Suriye topraklarından yanına aldığı çok miktarda ganimet ve esirle birlikte Semerkand'a doğru yola çıkmıştır. İbn Tağrıberdî, Emir Timur'un ayrılmadan önce Dimaşk'ı yakıp yıktığını, şehirde çocuklar dışında kımıldayan canlı kalmadığını ifade etmektedir.¹

Cihangirlik iddiasıyla devletini büyütmek için geniş alana yayılan bir fetih politikası izleyen Emir Timur, kısa sürede İran'ı, Bağdat'ı ve Anadolu'nun doğu bölgelerini ele geçirmiş ve ardından Suriye'ye girerek Memlûk Devleti'nin hâkimiyetindeki bölgeleri işgal etmiştir. Emir Timur, cihangirliğe başladığının ilk zamanlarında aklından hiç çıkarmadığı dört hususu Tüzükât'ında açıkça yazmaktadır. Hükümdar, istişareye ve tedbire verdiği önemi bu dört maddenin en başına koymaktadır. İkinci olarak daima uyanık ve ihtiyat hâlinde bulunduğunu ancak Tanrı'nın yardımını her şeyin üzerinde tuttuğunu, fethettiği bölgelerin halkının mizacına ve tabiatına önem verdiğini, dolayısıyla bu yerlere buna uygun yöneticiler atadığını söylemektedir. Fetih yolunda takip ettiği üçüncü metodu ise âkil, ferâsetli, cesur ve kahraman kimseleri kendisine müttelik olarak seçmek şeklinde açıklayan Emir Timur, son olarak, her işi en uygun zamana bıraktığını, âciliyet gerektiren işleri tam zamanında, âcil olmayanları da sonraki bir zamana erteleyerek yaptığını söylemiş, sulh yoluyla çözülebilecek meselelerde kılıç kullanmaktan sakındığını ifade etmiştir. Gece yatağına yattığında dahi memleket işlerini düşündüğünü belirten hükümdar, "*Mülk fethetme yollarını öz gönlümde tasarlayıp hangi yoldan girip hangi yoldan çıkacağımı belirlerdim.*" Şeklinde fetih siyasetini özetlemektedir.²

Şüphesiz Emir Timur, düzenlediği seferlerde askerî dehâsının ve harp konularındaki dikkatinin semeresini almaktaydı. Nitekim İbn Kâdı Şuhbe'nin bildirdiğine göre, Emir Timur, yaptığı sayısız savaşlarda ne bir kez hezimete uğramış ne de geri çekilmiştir. İdil nehrinden, Ganj nehrine, Tanrı dağlarından İzmir ve Dimaşk'a kadar geniş bir sahayı hâkimiyeti altına alan ve Osmanlı Sultanı Yıldırım Bâyezid, Memlûk Sultanı Ferec ve Altın Orda Hanı Toktamış gibi hükümdarları mağlup eden ve karşısında hiç kimsenin duramadığı bu hükümdara, "*Sultanları ve Melikleri Kahreden Adam*", "*Yedi İklimin Sâhib-Kırânı* ", "*Denizlerin ve Karaların Kahramanı* ", "*Meskûn Memleketlerin Sâhibi*" ünvanları lââyık görülmüştür.³

¹ Yezdî, Zafernâme, s. 370, İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, s. 346.

² Emir Timur, *Tüzükât-ı Timur*, s. 114-115.

³ Musa Şamil Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilgi*, S. 31, (Güz/2004), s. 101.

Birçok ülke fetheden ve gittiği yerler hakkında derinlemesine bilgi sahibi olan Emir Timur, iyi bir strateji ustası idi. İleri görüşlü bir lider olan hükümdar, sefer düzenleyeceği memleketlere muhbirler ve casuslar göndererek henüz gitmeden o bölgeler hakkında bilgi sahibi olurdu. En önemli casuslarından biri Emir Atlamış, diğeri ise yoksul bir fakih olarak dolaşan ve kendisini gizlemeyi ustaca başaran Mesud el-Kuhcanî idi. Bu isimlerden ilki Kahire’de bir soylu kılığında dolaşarak bilgi topluyor diğeri ise Dımaşk’taki Semisatî Medresesi’nde bir sûfî görünümünde gizli görevini yerine getiriyordu.¹ Casuslarından bilgi almadan asla harekete geçmeyen Emir Timur, kendi ordusundaki bir muhbiri açığa çıkartmak konusunda da oldukça başarılıydı. Çünkü kendi casusları ve sırdaşları sayesinde yeni doğan her bebekten ve yapılan her gizli şeyden haberi olur, zeki olduğu için de gözünden hiçbir şey kaçmazdı. Bir ülkeye sefer düzenleme kararı aldığında devlet erkânını hemen toplar ve kendileri ile istişare ederek, onlara istedikleri kadar konuşma hakkı verirdi. Bu konuda çok titiz davranır ve daima istişareye dayanır, doğru ya da yanlış her düşüncenin dile getirilmesi gerektiğine inanırdı.²

2.3. Emir Timur’un Şam Âlimleri ile Görüşmesi

Emir Timur, Suriye’ye girdikten sonra âdeti olduğu üzere âlimlerin huzurunda toplanmasını istemiştir. Hükümdar huzurundaki âlimlere, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadele ve Hz. Hüseyin’in Yezid tarafından katledilmesi ile ilgili sorular sormuştur. Bu sorular, âlimleri özellikle zorlamak için seçilmiş sorulardı. Emir Timur, her iki tarafla da ilgisi olduğunu düşündüğü âlimlerin tepkilerini ve verecekleri cevapları öğrenmek istemektedir. Hükümdar, ikinci soruyu özellikle bu bölgedeki insanların geçmişte Yezid’e olan yardımını vurgulamak için sormaktadır. Hz. Hüseyin’in katlini şer’î görenlerin kâfir, şerâite uygun görmediği hâlde susanların ise günahkâr olacağını belirten hükümdar, âlimlerden fikirlerini beyan etmelerini istemiştir. Bu açıklamayı yapmasındaki amacı âlimleri verecekleri cevaplar konusunda uyarmaktır.³ Âlimlerin verdiği cevapların bazılarında hoşnut kalan hükümdar, bazı cevapları ise beğenmeyerek reddetmiştir. Daha sonra sır kâtibi Nasıruddin b. Ebû Tayyib söz alarak, soyunun Hazret-i Ömer ve Hz. Osman’a dayandığını, olaylar olduğunda en büyük dedesinin Hazret-i Hüseyin’in başını arayıp bulduğunu ve temizledikten sonra güzel kokular

¹ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 383.

² Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", s. 99.

³ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 220.

sürerek toprağa gömdüğünü, bu sebepten ona Ebû Tayyib künyesinin verildiğini ve şimdiki itikadının ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğunu söylemiştir. Nasıruddin b.Ebû Tayyib'in cevabından memnun kalan hükümdar, bu olay nedeniyle mi kendilerine Ebû Tayyib denildiğini sormuş ve olumlu yanıt aldıktan sonra Nasıruddin'e hitâben: *"Sen özür dilenmeye lâıyıksın, ey selefler güneşi! Eğer şu gördüğün sakatlığım olmasaydı, elbette seni kendi sırtımda ve omzumda taşırdım. Ama sana ve hemrâhlarına nasıl izzet-i ikramda bulunup nasıl lütf-u kerem göstereceğimi göreceksin."* demiştir.¹

Âlimlere Emir Timur'un yönelttiği ikinci soru ise ilim derecesinin mi yoksa nesep derecesinin mi daha üstün olduğu sorusudur. Hükümdarın, kendilerini zora sokmak için bu soruyu sorduğunu bilen âlimler, ilim derecesinin nesep derecesinden üstün olduğunu bilmelerine rağmen sessiz kalmayı tercih etmişlerdir. Çünkü Emir Timur, ilmiyle değil, nesebiyle övünen biriydi, âlimler ise ilimle yükselmişti. Sessizliği bozan Hanbelî kadısı Şemseddin en-Nablûsî, ilim derecesinin soy derecesinden üstün olduğu gibi Allah ve kul nezdinde bütün mertebelerden de üstün olduğunu söylemiştir. Konuya delil olarak sahabenin tamamının Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ali'den üstün olduğu konusunda icmâ etmelerini göstermiş ve bu delili de Hz. Peygamber'in *"Benim ümmetim delalet üzere ittifak etmez."* hadisiyle desteklemiştir. Daha sonra ise herkesi şaşkınlık içinde bırakacak bir şey yaparak elbiselerini çıkarmaya başlamıştır. Bunun üzerine Emir Timur: *"Bu biçâre ne yapıyor böyle?"* diye sorduğunda, Şemseddin en-Nablûsî,mecliste konuşulanların insanlar tarafından öğrenileceğini belirterek bu sözleri itibara alan kişilerden birinin Hz. Ali'yi dost tutup, Hz. Ebu Bekir'i mürtedliği nedeniyle rafızî kabul eden birisi olması ve koruyucusu olmadığını öğrenmesi durumunda, kendisini gündüz vakti öldürmekten çekinmeyeceğini söylemiştir. Bu sebepten baht-ı saadete hazırlanarak, şehitliğin hükümlerini yerine getirdiğini ifade etmiştir. Emir Timur, Şemseddin en-Nablûsî'nin sözlerini ve cesaretini takdir etmiş fakat bir daha meclisinde bulunmasını istemediğini de sözlerine eklemiştir.²

¹ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 220-221.

² Ercan Cengiz, "Timur'un Suriye Seferi'nde Halep ve Şam Âlimleriyle Yaptığı Görüşmeler", *Atatürk Üni. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 70, (Ocak - 2021), s. 367.

Emir Timur ve İbn Haldûn'un Görüşmeleri

Dımaşk'a girmeden önce Halepli âlimlerle sohbetler gerçekleştiren Emir Timur, Dımaşk'a geldiğinde ise İbn Haldûn'u sormuştu.¹ İbn Haldûn'un Emir Timur ile ilk karşılaşması ile ilgili olarak kaynaklarda iki farklı bilgiye rastlanmaktadır. İbn Haldûn, "*et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan*" adlı eserinde, Emir Timur ile ilk görüşmesinin, hükümdarın emân istemek üzere gelen heyete kendisini sorması ve bunu Kadı Burhanuddîn'in kendisine söylemesinden sonra Emir Timur'un huzuruna varmasıyla gerçekleştiğini kaydetmektedir.² Konuyla ilgili ikinci görüş ise İbn Haldûn'un Emir Timur'dan eman istemek için huzura çıkan heyette yer almasıyla ilk görüşmenin gerçekleştiği yönündedir. Diğer taraftan İbn Arabşah'ın aktardıklarının bir kısmı da İbn Haldûn'un verdiği bilgiyi doğrular niteliktedir. İbn Arabşah, Timur'a giden heyettekilerin Adiliye Medresesi'nde kalmakta olan İbn Haldûn'un eman konusundaki görüşüne başvurduktan sonra hükümdara gitmeye karar verdiklerini belirterek heyette bulunan altı kişinin isimlerini vermektedir ki bunlar arasında İbn Haldûn'un ismi de yer almamaktadır.³

İbn Haldûn, "*Topal Kasırga Timur*" şeklinde istihzâlı bir söyleyiş tarzıyla hitap ettiği Emir Timur'la Sultan Ferec'in Dımaşk'tan ayrılmasından sonra görüşmüş ve bu görüşmeyi tüm ayrıntılarıyla Hatıralar'ında anlatmıştır. Bilindiği üzere Sultan Ferec Kahire'ye döndükten sonra Dımaşk halkı kaderiyle baş başa bırakılmıştı. Bu sırada şehrin âyanları ve âlimler, aralarında anlaşarak Emir Timur'a emân dilemeye gitmişlerdi. İbn Haldûn, bu olayı şöyle nakletmektedir: "*Kadılar ve fakihler bana geldiler, el-Adiliyye Medresesi'nde toplandık Emir Timur'dan evlerine ve ailelerine dair emân talebinde bulunmakta görüş birliği ettiler... Timur onlara emân isteğini kabul ettiğini bildirdi. İleri gelenleri ve kadıları çağırarak onları gerigönderdi. Kendilerine verilen izin sayesinde surdan sarkarak Timur'a gittiler. Timur onları gayet güzel karşıladı. Emân yazılarını yazdı, en güzel ümitlerle geri gönderdi.*"⁴

Emir Timur, hakkında çok şey duyduğu ve fikirlerine önem verdiği İbn Haldûn'la tanışmak istemiş ve onu otağına getirtmişti. Müellifin hem korku, hem de heyecanla beklediği bu tanışmanın ve ardından gelişen olayların ayrıntılarını onun hatıratında bulmak mümkündür.

¹ Musa Şamil Yüksel, "Timur, Tarih ve İbn Haldûn", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, (26-27 Mayıs 2005), ed. Abdulvahap Kara, Ömer İşbilir, İstanbul 2007, s. 94.

² İbn Haldûn, *Hatıralar*, s. 245-246.

³ Cengiz, agm., s. 368.

⁴ İbn Haldûn, *Hatıralar*, s. 243.

Timurlu hükümdarının tarihe olan ilgisini daha iyi kavrayabilmek için meşhur tarihçi İbn Haldûn ile olan görüşmesinin incelenmesi elzemdir. Emir Timur'un tarihe olan sevgisinin yanında, şahsiyeti, kabul çadırı ve âdetleri hakkında da ilginç ve önemli bilgiler yansıtan bu görüşme incelendiğinde; onun, tarihi, âlimleri, fakihleri ve sanatkârları ne kadar sevdiği ve onlara karşı nasıl olumlu bir tavır içerisinde olduğu açıkça görülecektir. Bu bağlamda İbn Haldûn'un, ilk karşılaşmalarından itibaren naklettikleri ve aralarında gelişen diyaloglar son derece önem arz etmektedir.¹

Sonuç

1360 yılında tarih sahnesine çıkan Emir Timur, Cengiz Han'ın torunlarının zayıflamaya başlamasıyla Çağataylar içinde gücü eline alarak tahta oturmuş ve Mâverâünnehir'deki kargaşa ortamına son vermiştir. Cengizliler soyundan olmadığı gerekçesiyle tahtın gölge sahibi olarak devletini inşa etmiş, kısa sürede Mâverâünnehir ve Çağatay topraklarında otoritesini kurmuştur. Cihangirlik iddiasıyla ortaya çıkan Emir Timur, ömrünün büyük bölümünü seferlerde geçirmiş, kuzeyden güneye, doğudan batıya birçok devletin varlığına son vermiştir. Timurlu tarihinde oldukça önemli bir yer işgal eden Hindistan seferleriyle Babûr İmparatorluğu'nun kuruluşuna zemin hazırlamış, Timurlu mirası Asya'nın bu uzak ülkesinde varlığını devam ettirmiştir. Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ı, Memlûk Sultanı Ferec'i ve Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'i hezimete uğratmış, nâ-mağlup bir hükümdar olarak yaşamını tamamlamıştır.

Emir Timur'un, kaynaklarda "Yedi Yıllık Sefer" olarak adlandırılan savaşları içerisinde yer alan Suriye Seferi gerek sefer sırasında yaşananlar ve gerekse de sefer sonucunda vukû bulan olaylar açısından değerlendirildiğinde büyük önem taşımaktadır. Sırasıyla Azerbaycan, İran, Irak-ı Acem ve Doğu Anadolu'yu işgal ederek buradaki beyleri kendine bağlayan, ardından Suriye'ye geçen Timurlu hükümdarı, Memlûk Sultanı Berkuk ile bir dizi diplomatik faaliyetler yürütmüştür. Ancak Sultan Berkuk'un Emir Timur'un elçilerine devletlerarası hukuka aykırı şekilde muamelesi ve Emir Timur'a karşı onun düşmanlarıyla ittifak kurma girişimleri Memlûkler üzerine seferi kaçınılmaz kılmıştır. Sultan Berkuk'un ölümüyle tahta oturan Sultan Ferec de babasının izlediği politikada bir değişiklik yapmamış ve iki devlet arasındaki barış görüşmeleri sonuçsuz kalmıştır. 1260 yılında Ayn Calûd Savaşı'nda İlhanlıları

¹ Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", s. 102.

mağlup eden Memlükler, Emir Timur karşısında çaresiz kalmış ve Suriye, Timurlu ordusu tarafından işgal edilmiştir.

Askerî ve siyasi dehası kadar ilme, sanata ve estetiğe olan ilgisi malum olan Emir Timur, sefer düzenlediği pek çok yerde olduğu gibi Suriye’de de ilim adamlarını, sanatkârları gözlem altına alarak ve bunlardan birçoğu ile meclislerinde bir araya gelerek konuşma, tartışma ortamı sağlamıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri şüphesiz ki İbn Haldûn’dur. Tarihe, coğrafyaya ve beşerî bilimlere önem veren hükümdar, Dımaşk’ta bulunduğu sıralarda ünlü tarihçi ve sosyolog İbn Haldûn’la görüşmeler yapmış, onun bilgilerinden istifade etme şansı yakalamıştır. Elbette İbn Haldûn da her konuda fikir teatisinde bulunabileceği bir hükümdar olan Emir Timur’dan oldukça etkilenmiştir.

Kaynakça | References

- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK yay, Ankara 1991.
- ALAN, Hayrünnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken yay, İstanbul 2007.
- ANDİCAN, AHAT, *Emir Timur, Tarih, Siyaset, Miras*, ed. Ahsen Batur, Selenge, yay, İstanbul 2019.
- BARTHOLD, W.W. , *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Kültür Bakanlığı yay, Ankara 1990.
- CENGİZ, Ercan, “Timur’un Suriye Seferi’nde Halep ve Şam Âlimleriyle Yaptığı Görüşmeler”, *Atatürk Üni. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 70, (Ocak-2021), s. 359-374.
- De Mignanelli, Bertrando, “Timurlenk’in Dımaşk’ı Fethi İle İlgili Latince Bir Kaynak: Vita Tamerlane- Ruina Damasci (Timurlenk’in Hayatı- Dımaşk’ın Harab Olması)”, çev. Cüneyt Kaynak, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 11, (1996), s. 233-263.
- EMİR TİMUR, *Tüzükât-ı Timur- Timur’un Günlüğü*, haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İnsan yay, İstanbul 2023⁹.
- İBN ARABŞAH, *Bozkırdan Gelen Bela (Acâibü’l-Makdûr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge yay, İstanbul 2023³.
- İBN HALDÛN, *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar et-Ta’rif*, çev. Vecdi Akyüz, Dergâh yay, İstanbul 2020⁴.

İBN TAĞRİBERDÎ, *en-Nücûmu'z-Zâhirede Memlûk Sultanları (Parlayan Yıldızlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge yay, İstanbul 2023².

MANZ, Beatrice Forbes, "1450'lere Kadar Timur ve Erken Timurlular", *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank, P. B. Golden, çev. Altay Tayfun Özcan, Kronik yay, İstanbul 2022.

MANZ, Beatrice Forbes, *Timurlenk*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik yay, İstanbul 2020¹².

ROUX, Jean-Paul, *Timurlenk*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh yay, İstanbul 2024².

STARR, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma*, çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik yay, İstanbul 2019³.

ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ, *Emir Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge yay, İstanbul 2023³.

TOGAN, Zeki Velidi, "Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma", *İÜEF Tarih Dergisi*, S.26, İstanbul 1972, s. 75-84.

TURAN, Ahmet Nezih, "Bir Pîşkeş Defteri İçin", *OTAM*, S. 13, (Mayıs 2002), s. 59-74.

YAKUBOVSKİY, A. Yu. , *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı yay, Ankara 1976².

YÜCEL, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK yay, Ankara 1989.

YÜKSEL, Musa Şamil, "Timur, Tarih ve İbn Haldûn", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu(26-27 Mayıs 2005)*, ed. Abdulvahap Kara, Ömer İşbilir, İstanbul 2007, s. 89-106.

YÜKSEL, Musa Şamil, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilig*, S. 31, (Güz/2004), s. 85-126.

ZARAKOL, Ayşe, *Batı'dan Önce: Doğu Dünya Düzenlerinin Yükselişi ve Düşüşü*, çev. Renan Akman, Koç Üni. yay, İstanbul 2024.

پرویز آیرملو

ایمیل:

ayrmlu.parbiz@gmail.com

وابستگی:

کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی

چکیده:

ایل آیرملو به عنوان شاخه ای از طوایف ترک اوغوز و مرتبط با ایل روملو یکی از هفت ایل اصلی قزلباش صفویه که امروزه در سه کشور ایران ترکیه و آذربایجان متفرق هستند، نقش کلیدی در تحولات سیاسی نظامی آذربایجان و ایران ایفا کرده است. این مقاله با رویکرد تاریخی تحلیلی و بر اساس منابع اولیه (مانند دفاتر تحریر عثمانی اسناد AKAK روسی و متون ایرانی مانند احسن التواریخ) و ثانویه آثار (فاروق سومر، فخر الدین کیرزی اوغلو و دیگران) به بررسی ریشه های تاریخی (مهاجرت از آناتولی به آذربایجان پس از ۱۳۰۱ م. و تحول نام از روملو به آیرملو)، ساختار قبیله ای (کنفدراسیون چهار اویماقی داشلو، آکنجی آقساقلو و شمس الدینلو)، فرهنگ و زبان گویش آیروم به عنوان یکی از گویش های شناخته شده ترکی آذربایجانی در شمال غربی آذربایجان و نقش در دوره های صفویه (مرزبانی در چخور سعد و نبردهای مرزی)، افشار و قاجار (تأسیس سلطان نشین شوراگول درگیری با روسها و کوچ پس از ترکمانچای، اسکان در صومای مرگور اورمیه، چالشهای قومی و نقش در امنیت مرزی) می پردازد.

یافته ها نشان می دهد که آیرملوها نه تنها یک واحد ایلی پیرو، بلکه نیروی محرکه در تثبیت مرزهای شرقی صفویه و شمالی قاجار بوده اند که منجر به کمزنگ شدن هویت روملو-محور و تثبیت هویت مستقل آیرملو شد. این پژوهش بر اهمیت حفظ میراث فرهنگی این ایل تأکید دارد و پیشنهادهایی برای تحقیقات آینده ارائه میکند.

کلمات کلیدی: ایل آیرملو، ساختار قبیله ای، ترکان، ایران، آذربایجان هویت قومی، خان نشین شوراگول

استناد (آپا):

آیرملو، پ. ایل آیرملو: ریشه های تاریخی، ساختار قبیله ای و نقش آن در تاریخ ترکان آذربایجان و ایران. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۳۰۴۱-۸۶۹۰. شاپا

Parviz Ayrumlu

Email:

ayrumlu.parviz@gmail.com

Affiliation:

Master's Degree in Political
Geography

The Ayrumlu Tribe: Historical Roots, Tribal Structure, and Its Role in the History of the Azerbaijani Turks and Iran

Abstract:

The Ayrumlu tribe, as a branch of the Oghuz Turkish tribes and related to the Rumlu tribe—one of the seven main Qizilbash tribes of the Safavids—is today dispersed across three countries: Iran, Turkey, and Azerbaijan. It has played a key role in the political and military developments of Azerbaijan and Iran. This article, adopting a historical-analytical approach and based on primary sources (such as Ottoman Tahrir Defters, Russian AKAK documents, and Persian texts like *Ahsan al-Tawarikh*) and secondary sources (works by Faruk Sümer, Fahrettin Kırzioğlu, and others), examines the historical roots (migration from Anatolia to Azerbaijan after 1301 AD and the evolution of the name from Rumlu to Ayrumlu), tribal structure (a confederation of four clans: Dashlu, Akıncı, Aghsaqlo, and Shams al-Dinlu), culture and language (the Ayrum dialect as one of the recognized dialects of Azerbaijani Turkish in northwestern Azerbaijan), and their role during the Safavid (border-guarding in Chokhur-e Sa'd and border battles), Afsharid, and Qajar periods (establishment of the Shorayel Sultanate, conflicts with the Russians, migration after the Treaty of Turkmenchay, settlement in Somay and Margavar of Urmia, ethnic challenges, and their role in border security).

Findings indicate that the Ayrumlu were not merely a subordinate tribal unit, but a driving force in consolidating the eastern borders of the Safavids and the northern borders of the Qajars, which led to the fading of a Rumlu-centric identity and the establishment of an independent Ayrumlu identity.

This research emphasizes the importance of preserving the cultural heritage of this tribe and offers suggestions for future research.

Key words: Ayrumlu Tribe, Tribal Structure, Turks, Iran, Azerbaijan, Ethnic Identity, Shorayel Khanate

CITATION (APA):

Ayrumlu, P. The Ayrumlu Tribe: Historical Roots, Tribal Structure, and Its Role in the History of the Azerbaijani Turks and Iran. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Pərviz Ayrumlu

E-poçt:

ayrumlu.parbiz@gmail.com

Mənsubiyyət:

Siyasi Coğrafiya üzrə Magistr

Ayrumlu Tayfası: Tarixi Kökləri, Tayfa Quruluşu və Azərbaycan Türkləri ilə İran Tarixindəki Rolu

Xülasə:

Ayrumlu tayfası, Oğuz Türk boylarının bir qolu və Səfəvilərin yeddi əsas Qızılbaş tayfasından biri olan Rumlu tayfası ilə əlaqəli olaraq, bu gün üç ölkədə - İran, Türkiyə və Azərbaycanda dağınıq şəkildə yaşayır. Bu tayfa Azərbaycan və İranın siyasi və hərbi inkişafında əsas rol oynamışdır. Bu məqalə tarixi-analitik yanaşma ilə, birincili mənbələrə (Osmanlı Təhriir Dəftərləri, rus AKAK sənədləri və *Əhsən ət-Təvarix* kimi fars mətnləri) və ikincili mənbələrə (Faruk Sümer, Fəxrəddin Kırzioğlu və başqalarının əsərləri) əsaslanaraq, Ayrumluların tarixi köklərini (Anadoludan Azərbaycana 1301-ci ildən sonra köç və Rumlu adından Ayrumlu adına dəyişilmə), tayfa quruluşunu (dörd obadan ibarət konfederasiya: Daşlu, Axıncı, Ağsaqqalı və Şəmsəddinli), mədəniyyət və dilini (şimal-qərbi Azərbaycanda Azərbaycan Türkcəsinin tanınmış dialektlərindən biri olan Ayrum dili), həmçinin Səfəvi (Çuxursəddə sərhəd qoruyuculuğu və sərhəd döyüşləri), Əfşar və Qacar dövrlərindəki rolunu (Şörəgöl Sultanlığının təsis edilməsi, ruslarla qarşıdurma, Türkmənçay müqaviləsindən sonra köç, Urmiyanın Sumay və Mərgəvar bölgələrində məskunlaşma, etnik problemlər və sərhəd təhlükəsizliyindəki rolu) araşdırır.

Tapıntılar göstərir ki, Ayrumlular sadəcə təbə bir tayfa vahidi deyil, Səfəvilərin şərq və Qacarların şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsində hərəkətverici qüvvə olmuş, bu da Rumlu mərkəzli kimliyin zəifləməsinə və müstəqil Ayrumlu kimliyinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Bu tədqiqat bu tayfanın mədəni irsinin qorunmasının vacibliyini vurğulayır və gələcək tədqiqatlar üçün təkliflər verir.

Açar sözlər: Ayrumlu Tayfası, Tayfa Quruluşu, Türklər, İran, Azərbaycan, Etnik Kimlik, Şörəgöl Xanlığı

CITATION (APA):

Ayrumlu, P. Ayrumlu Tayfası: Tarixi Kökləri, Tayfa Quruluşu və Azərbaycan Türkləri ilə İran Tarixindəki Rolu. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Parviz Ayrumlu

E-posta:

ayrmlu.parbiz@gmail.com

Üyelik:

Siyasi Coğrafya Yüksek
Lisans

Ayrumlu Aşireti: Tarihi Kökleri, Aşiret Yapısı ve Azerbaycan Türkleri ile İran Tarihindeki Rolü

Özet:

Ayrumlu aşireti, Oğuz Türk boylarının bir kolu ve Safeviler'in yedi ana Kızılbaş aşiretinden biri olan Rumlu aşiretiyle bağlantılı olarak bugün İran, Türkiye ve Azerbaycan olmak üzere üç ülkeye dağılmış durumdadır. Bu aşiret, Azerbaycan ve İran'ın siyasi ve askeri gelişmelerinde kilit bir rol oynamıştır. Bu makale, tarihsel-analitik bir yaklaşımla, birincil kaynaklara (Osmanlı Tahrir Defterleri, Rusça AKAK belgeleri ve *Ahseñü't-Tevarih* gibi Farsça metinler) ve ikincil kaynaklara (Faruk Sümer, Fahrettin Kırzioğlu ve diğerlerinin eserleri) dayanarak, tarihi kökleri (Anadolu'dan Azerbaycan'a 1301'den sonra göç ve Rumlu adından Ayrumlu'ya dönüşümü), aşiret yapısını (dört oymaktan oluşan konfederasyon: Daşlu, Akıncı, Aksaklı ve Şemseddinli), kültür ve dilini (kuzeybatı Azerbaycan'da Azerbaycan Türkçesinin tanınmış lehçelerinden biri olan Ayrum ağzı) ve Safevi (Çukur-Sa'd'da sınır muhafızlığı ve sınır savaşları), Avşar ve Kaçar dönemlerindeki rolünü (Şöregöl Sultanlığı'nın kurulması, Ruslarla çatışma, Türkmençay Antlaşması sonrası göç, Urmiye'nin Sumay ve Margavar bölgelerine yerleşim, etnik sorunlar ve sınır güvenliğindeki rolü) incelemektedir.

Bulgular, Ayrumluların yalnızca tâbi bir aşiret birimi olmadığını, aksine Safeviler'in doğu ve Kaçarlar'ın kuzey sınırlarının sağlamlaştırılmasında itici bir güç olduğunu ve bunun Rumlu merkezli kimliğin zayıflamasına ve bağımsız bir Ayrumlu kimliğinin yerleşmesine yol açtığını göstermektedir.

Bu araştırma, bu aşiretin kültürel mirasının korunmasının önemini vurgulamakta ve gelecekteki araştırmalar için öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ayrumlu Aşireti, Aşiret Yapısı, Türkler, İran, Azerbaycan, Etnik Kimlik, Şöregöl Hanlığı

CITATION (APA):

Ayrumlu, P. Ayrumlu Aşireti: Tarihi Kökleri, Aşiret Yapısı ve Azerbaycan Türkleri ile İran Tarihindeki Rolü. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

مقدمه

منطقه آذربایجان از دیرباز به دلیل موقعیت جغرافیایی منحصر به فرد خود، همواره یکی از مهمترین کانون های تمدنی و سکونت گاهی در مسیر ارتباط شرق و غرب بوده است. این سرزمین که در طول تاریخ شاهد حضور اقوام کهن متعددی چون آلبان ها، ایبری ها، کولخیسی ها، سابیرها، خزرها، ابیرها، مادها و سکاها بوده در دوران اسلامی به عرصه ای حیاتی برای شکل گیری امپراتوری ها و رویارویی قدرتهای بزرگ تبدیل شد.

اهمیت استراتژیک و اقتصادی این منطقه که در تقاطع جاده ابریشم، منابع حاصلخیز و خطوط تهاجم نظامی قرار داشت، سبب شد تا حکومت های ترک، از سلجوقیان و اتابکان آذربایجان گرفته تا ایلخانان مغول، قراقویونلوها و آق قویونلوها، برای کنترل آن رقابت کنند. این توجه ویژه در عصر صفویه (۹۰۷-۱۱۴۸ق) و قاجار (۱۳۰۴-۱۱۷۴ق) به اوج رسید. این دو امپراتوری بزرگ، که خود از دل ساختارهای ایلی و قبایل ترک برخاسته بودند، قفقاز جنوبی را نه تنها منبع ثروت و تأمین نیروی نظامی (سوار و پیاده نظام)، بلکه به عنوان منبع درآمد مالیاتی و مرز دفاعی در برابر تهدیدات خارجی (عثمانی و روسیه تزاری) قلمداد می کردند.

با این حال، ساختار قدرت در این حکومت ها مبتنی بر یک الگوی مشترک بود: اتحاد طوایف و ایلات، تحت رهبری یک خاندان مرکزی.

در میان این بازیگران کلیدی، ایل آیرملو، که از اوایل دوره صفویه حضوری فعال در این منطقه داشت و در تمام ساختارهای نظامی و مالیاتی صفویه و قاجار نقش آفرینی می کرد، تاکنون در کانون توجهات آکادمیک قرار نگرفته است. علی رغم اهمیت ذاتی این ایل در تحولات سیاسی-نظامی منطقه، پژوهشی جامع متناسب با عمق نقش آنان تدوین نشده است. این مقاله تلاشی است برای جبران این نقصان و توسعه تحقیقات پیشین با اتکا به منابع گوناگون.

منطقه قفقاز جنوبی، به عنوان مرز طبیعی، بین امپراتوری های حاکم بر ایران، عثمانی و روسیه، همیشه صحنه رقابت های ژئوپلیتیک بوده است. ایل آیرملو، به عنوان یک گروه نیمه عشایری ترک، در این منطقه نقش کلیدی ایفا کرده است. اهمیت این موضوع در آن است که آیرملوها نه تنها بخشی از تاریخ قومی آذربایجان و ایران هستند، بلکه نمادی از مهاجرت های ترکی از آناتولی به قفقاز محسوب میشوند.

با وجود مطالعات پراکنده در مورد منشأ آنها (مانند نظریه مهاجرت از جنگ های عثمانی-صفوی یا منشأ ارمنی Horomians) نیاز به یک بررسی جامع وجود دارد. این مقاله با تمرکز بر تحول هویت قومی و نقش نظامی-سیاسی به این خلا می پردازد و نشان میدهد که چگونه آیرملوها از مرزدارانی صفوی به ساختار حکومتی قاجار گذار کردند.

پرسش اصلی:

نقش لیل، آیرملو به عنوان یکی از زیر مجموعه های لیل روملو و بازیگری مهم در منطقه قفقاز جنوبی، در ساختار نظامی-سیاسی، اداری و تحولات جمعیتی ایران در دوره صفویه و قاجار چگونه بوده و هویت قومی آن در طول زمان چگونه تحول یافته است؟

** فرضیه اصلی:

۱- ایل آیرملو نه صرفاً یک واحد ایلی پیرو، بلکه یک نیروی محرکه ی کلیدی در تثبیت مرزهای شرقی صفویه و شمالی قاجار بوده است. این نقش منجر به کمرنگ شدن هویت اولیه روملو محور و تثبیت هویت متمایز "آیرملو" شده است.

فرضیه های فرعی

۱. ریشه های قبیله ای آیرملوها به ایل روملو باز می گردد اما هویت مستقل آنها در اوایل دوره صفویه به عنوان یک واحد متمایز ثبت شده است.

۲. کوچ های اجباری بر آیرملوها عاملی در استفاده از مهارت های نظامی آنها در جبهه های مختلف بوده است. روش شناسی:

رویکرد تاریخی-تحلیلی با روش اسنادی-کتابخانه ای، شامل منابع اولیه (AKAK، دفاتر عثمانی، متون ایرانی) و ثانویه (مطالعات معاصر).

ریشه های تاریخی ایل آیرملو :

ایل آیرملو از بطن طوایف ترکمان اوغوز برخاسته است؛ این دودمان ریشه هایی کهن در شمال شرقی آسیای میانه و کرانه های رود ینیسی در قلمرو مغولستان امروزی دارد. سیر مهاجرت و استقرار این ایل، بخشی از پویایی جمعیتی بزرگتر ترک تباران در غرب آسیا را تشکیل میدهد که عمدتاً از طریق آناتولی صورت گرفته است. این بخش، با تمرکز بر ریشه شناسی نام، مسیرهای مهاجرت، دگرگونی نام از روملو به آیرملو، ساختار قبیله ای و کنفدراسیون ایلی، پراکندگی جغرافیایی در قفقاز و جایگاه در ساختار قزلباش، خاستگاه اولیه ایل را تبیین میکند.

ریشه شناسی نام "آیرملو" و پیوند با "روملو" :

تحلیل منابع تاریخی معتبر نشان میدهد که تحول نام «روملو» به «آیرملو» نه تنها یک فرضیه، بلکه واقعیتی تاریخی است که توسط مورخان برجسته و اسناد آرشیوی تأیید شده است. فاروق سومر، پژوهشگر پیشگام در مطالعات ایلات ترک، در اثر

ماندگار خود به نام اوغوزلار به طور ضمنی به حضور شاخه ای از روملوها با نام «آیرملو» در قفقاز اشاره کرده و خاستگاه مشترک آنان را تأیید می نماید. فخر للدين کيرزی اوغلو مورخ نامدار ترکیه، توضیح میدهد: نام «آل روم» به مرور زمان تحریف شد و به «آیروم» تبدیل گردید. وی با اشاره به وجود دو قبیله به نامهای «آکنجی اروملو» و «اینجه اروملو» در ناحیه گرگر گنجه در سال ۱۵۹۳، ریشه های تاریخی این تحول نام را مستند می سازد. این دیدگاه در مرجع معتبر «تورکلر» (جلد ۷) نیز بازتاب یافته است جایی که بر تبدیل تدریجی نام «روملو» به «آیرملو» در گذر زمان تأکید شده است.

دگرگونی زبانی:

این دگرگونی ریشه در قواعد آوایی ترکی آذربایجانی دارد؛ کلمات آغاز شونده با صامت /t/ با افزودن واکه پیشوند ای /i/ تلفظ میشوند.

مرحله ۱: روملو ← آیروملو

مرحله ۲: آیروملو ← آیرملو (تغییر واکه ای در گویش های قفقاز)

جدول تطبیقی نامها در اسناد عثمانی

سال	مکان ثبت	نام ثبت شده
۱۵۹۰ م	ناحیه آرموی	روملو
۱۷۲۷ م	قلعجیک شوراگول	آیرملو (روملو)

این پراتنر گذاری توسط محققان دفاتر اداری عثمانی، سندی غیر قابل انکار است که ریشه مشترک دو نام و فرآیند تحول را در بازه ۱۳۷ ساله ثبت میکند.

مهاجرت از آناتولی و استقرار در قفقاز :

روایت های تاریخی، یک الگوی مهاجرتی از آناتولی (روم) به قفقاز را ترسیم میکنند: بر اساس «کتابچه طایفه آیرملو» (۱۸۸۶ م) پس از کوچاندن اولیه به شام توسط هلاکو خان، امیر تیمور گورکانی ایل آیرملو (مشهور به روملو را از روم به ایروان) منتقل کرد. فاروق سومر اشاره میکند که تیمور بسیاری از ایلات ترک (ترکان اوغوز) مانند شاملی، موسلو، روملو، قاجار،

آوار، ذوالقدر، کاوانلو، کوزانلو، تکلو، بهارلو، ورسکلو، بیدلی را از آناتولی و سوریه به آذربایجان آورد و آنها در اردبیل اطراف شیخ صفوی جمع شدند. این ایلات، که برخی شان به صفویه وفادار شدند در آذربایجان ماندند و بخشی از آنها مانند (روملو) به قفقاز کوچانده شدند تا در برابر قراقویونلوها و جلایری ها بایستند.

سومر تأکید میکند که این مهاجرت ها منجر به ایجاد نامهای جدید ایلی بر اساس رهبران و مکان ها شد و روملوها به دلیل منشأ آناتولی، به عنوان "روملو" شناخته شدند.

محمد حسن ولیلی بهارلی، ایل آیروم را شاخه ای می داند که پس از سقوط سلطنت قونیه ی سلجوقیان در سال ۱۳۰۱م از روم به آذربایجان مهاجرت کرده و مناطق گنجه و قره باغ را اشغال نمودند. این سابقه مهاجرتی از روم به قفقاز، توسط فاروق سومر تأیید شده است؛ جایی که وی حضور قبایل روملو را به عنوان یکی از ترکهای آناتولی که به قفقاز و ایران مهاجرت کردند، مشخص می سازد.

عباسقلی با کیخانوف در کتاب «گلستان ارم» (۱۸۴۱م) آیروم ها را به عنوان «ایل الروم» توصیف میکند که از آناتولی (روم) به آذربایجان و قفقاز مهاجرت کرده اند و بخشی از طوایف ترکی منطقه هستند. او اشاره میکند که این ایل، پس از مهاجرت از آسیای صغیر، در نواحی گنجه و قره باغ مستقر شده و نقش مهمی در ساختارهای محلی ایفا کرده است. این روایت، مهاجرت از آناتولی را به عنوان یک فرآیند تاریخی مرتبط با رقابت های منطقه ای تأیید میکند.

شواهد حاکی از تحرکات چند مرحله ای است :

۱. استقرار اولیه: آناتولی غربی (آماسیه/سیواس) ← گنجه/ قره باغ پس از (۱۳۰۱م).

۲. پراکندگی : خراسان (۱۶۰۶م یوسف خان اروملو)؛

قفقاز شمالی/دربند ۱۶۳۷- (شوره گول ۱۷۲۷ م)

۳. تحرکات بازگشتی : شاخه ای از روملویان ایران در قرن ۱۸م به آناتولی بازگشتند (به عنوان ترکمن های عجم).

رد نظریه ارمنی (Horomians ← آیروم): برخی نویسندگان ارمنی منشأ آیرومها را ارمنی می دانند. این دیدگاه رد می شود. مهاجرت ترکی از آناتولی اثبات شده، نام شناسی ترکی و فرهنگ مادی ترکمن، ساختار قبیله ای و سازمان اجتماعی ایل آیروم در اوج گستره خود یک واحد اجتماعی ساده نبود بلکه یک کنفدراسیون ایلی پیچیده بود که حول محور چهار طایفه بزرگ (اویماق) سازمان یافته بود. درک این ساختار درونی کلید فهم توانمندی نظامی، انعطاف اجتماعی و الگوی پراکندگی گسترده آنان در قفقاز است.

هسته مرکزی : چهار اویماق اصلی

هذا کتابچه طایفه ایرملو
 بسم الله الرحمن الرحيم
 امیر ایرملو از قزاق توابع د قریب ریش سفیدان ایرملو ترکمن پیشه بلد کوهال
 چکری کوچنیده در طرف شات محتر کنی قرار عالم محتر توطن امیر ایرملو
 در بوزوق بوده ایرملو چهار ادباق است دانش که الدان در ش نوشته است
 اکتیجی اسم بعد از ایرملو باشه شمه نوحه در کنجه سکنی دلندن در خبر ایرملو
 محتر طایفه ایرملو بسم دعات بوزوق نام کنده شسته شتر دانی از طرف
 بوزوق میانه انهام از طایفه در ش نوشته محتر سکنی ایرملو اکیال اکیال قریب
 در ش قشقه در بوزوق یک قصه است پیش هر خ که مشهور ترین بهار عالم است
 پیش حال سرتیپ در صدد در ادباق جلد دانی احداث کرده امیر تیمور کز کانی مصلحت ندانسته
 که امیر قییم ایرملو در ردم باشه انما که کوچنیده بایر دانی در دره سسته جلیقه تاجیه
 در طرف قزاق کنجه سکنی کرده ایرملو که مشهور بوزوق در ایرملو مانده ای در خط
 کرده دانه هر چهار طایفه ایرملو در محتر شوره کلس سکنی گرفته اند در ایرملو صفت صفویه
 قزاقی بکت روم که بعد د پاشا حال سرتیپ باشه در دغولی عثمان با شقه نفر نواز کرده
 از

لهجه ترکی ایرملوها:

آیرملوها به گویشهای ترکی آذربایجانی سخن میگویند که ریشه در زبانهای اوغوز غربی دارد.

امروزه در جمهوری آذربایجان گویشهای ترکی آذربایجانی به زیرگروههای متعددی تقسیم میشوند و گویش آیروم Ayrum (dialect) یا آیروم شیوه سی یکی از گویشهای شناخته شده و اصلی در شمال غربی این کشور مانند نواحی غرب گنجه و شمال شرقی ارمنستان است. این گویش بخشی از زیربان شمالی ترکی آذربایجانی محسوب میشود و ویژگیهای آوایی خاصی مانند تلفظ [zh] به جای [dz] دارد که آن را از گویشهای استاندارد (مانند) شیروانی متمایز میکند. بر اساس منابع زبان شناسی گویش آیروم به عنوان یک وارپته آذربایجانی شناخته میشود و در قرن بیستم ویژگیهای آن مستند شده است. این گویش متقابلاً با دیگر گویشهای آذربایجانی قابل فهم است و نشان دهنده تأثیرات تاریخی مهاجرت از آناتولی و تعاملات مرزی است در ایران گویشهای مشابه در میان آیرملوهای ساکن آذربایجان غربی مانند آواجیق حفظ شده که بخشی از تنوع زبانی ترکان ایران را تشکیل میدهد.

نقش ایل آیرملو در تاریخ ترکان آذربایجان و ایران

الف) نقش در دوره صفویه از روملوهای قزلباش تا مرزبانان قفقاز
طایفه روملو به عنوان ارکان اتحادیه قزلباش نقش تعیین کننده در حاکمیت صفویان در قفقاز جنوبی داشت. چخور سعد پایگاه اصلی بود و دیو علی سلطان روملو (۱۵۲۷-۱۵۱۶ م تیولهای گسترده ای داشت.
حضور در گنجه پمباک و شمشادیل برای دفاع از مرزها بود.
پیکارهای مرزی نور علی روملو در نبردهای ۹۲۱-۹۱۸ ق.
علیه عثمانی شرکت کرد؛ قراخان بک با شکست نیروهای عثمانی نماد مرزبانی شد.
نفوذ سیاسی دیو سلطان به امیر الامرای رسید.
اسناد عثمانی (۱۷۲۷-۱۵۹۰ م). تحول نام به آیرملو را نشان میدهد.
نامه جواد خان به ۱۸۰۴ (norring) م. آیرملوها را رعایای صفویه میخواند.

نقش در دوره قاجار تشکیل سلطان نشین شوراگول و کوچ پس از ترکمانچای

دوره قاجار نقطه عطفی در تاریخ ایل آیرملو بود. جایی که این ایل از نیروی نظامی مرزنشین صفویه و افشار به بازیگری کلیدی در برابر تهدیدات خارجی به ویژه روسیه تبدیل شد بررسی دوره گذار از افشار ضروری است نادرشاه افشار برای تقویت مرزهای غربی، بخشی از آیرملوها را از اطراف گنجه به سورمالو کوچاند تا آن مرزها را در برابر عثمانی و گرجی ها حراست کنند این کوچ اجباری ریشه در سیاست های مرزی نادر داشت و اعتماد او به توانایی های نظامی آیرملوها را نشان میدهد.

سنت تشکیل حکومت‌های محلی در میان ترکان اوغوز پیشینه‌ای دیرینه دارد با فروپاشی صفویه، سران طوایف در قفقاز جنوبی خانات و سلطان نشین‌هایی مانند ایروان قره باغ گنجه و شورا گول تأسیس کردند.

هرج و مرج داخلی ایران طمع عثمانی و روسیه را برانگیخت عثمانی‌ها ایروان و تفلیس را تصرف کردند و روس‌ها دربند و باکو را اشغال نمودند. نادرشاه با لشکر کشی‌های پیروزمندانه عثمانی‌ها را بیرون راند و با پیمان گنجه (۱۷۳۵) م. روسیه را وادار به تخلیه کرد.

پس از مرگ نادر (۱۷۴۷) م. خانات دوباره استقلال یافتند. در این بستر ایل آیرملو و شاخه داشانلو در شورا گول نقش فعالی برای خودمختاری ایفا کردند. پیشینه این استقلال طلبی به دوران خلیفه قلی آقا باز میگردد که به دلیل رویکرد مستقل، مغضوب نادر شد. پس از مرگ نادر قهرمان سلطان رهبری داشانلوها را بر عهده گرفت و سلطان نشین شوراگول را تأسیس کرد. این واحد نیمه مستقل در حوزه نفوذ ایروان و گرجستان بر مدیریت داخلی روابط همجوار و امنیت مرزها تمرکز داشت. سلطان نشین شوراگول در مرزهای ایروان گرجستان کارتلی کاختی) گنجه و عثمانی قرار داشت و شامل نواحی کوهستانی اطراف کورا و آرپاچای بود که کشاورزی دامداری و تجارت محلی را ممکن میکرد. مراکز اصلی آرتیک مقر بوداق سلطان)، گومری (نقطه کلیدی جاده تالین دژ) (مرزی و روستاهایی مانند مستارا گچیلی و آشتاراک شوراگول حدود ۱۰۹ روستا داشت.

جامعه نیمه عشایری با ترکیب مسلمانان ترک تبار مانند آیرملوها و بعدها ارمنی‌ها بود در ۱۸۰۵ م. حدود ۵۲۴ خانوار (۲۷۷۳ نفر زندگی میکردند. ساختار بر پایه نظام ایلی داشانلو استوار بود و اقتصاد بر کشاورزی و دامداری تکیه داشت آیرملوها مرزها را حراست می کردند.

به لحاظ سیاسی شوراگول در نوسان بود خراجگزار تفلیس یا ایروان. این موقعیت آن را به عرصه رقابت تبدیل کرد و آیرملوها تعادل را حفظ نمودند.

پیشروی روسیه با الحاق گرجستان (۱۸۰۱) م. آغاز شد و جنگ رسمی با حمله به گنجه (۱۸۰۴) م. شروع گردید. تا گلستان (۱۸۱۳) م.، مناطق بسیاری از دست رفت.

آیرملوها در شمشادیل سواره نظام سبک برای گنجه تأمین میکردند. در ۱۸۰۴ م، جواد خان آنها را به گنجه کوچ داد تا روس‌ها را از استفاده از آنها محروم کند که منجر به غارت شد.

پس از الحاق (۱۸۰۵) م) شورا گول به روسیه: جنگ‌ها بین روسیه و ایران و روسیه با عثمانی در این ناحیه جمعیت را کاهش داد از ۵۲۴ به کمتر از ۲۰۰ خانوار. روستاها ویران شد و مهاجرت انبوه رخ داد. فشارهای اقتصادی و تنش‌های قومی افزایش یافت.

در جنگ دوم ۱۸۲۶ - ۱۸۲۸) م. آیرملوها فعال بودند اسماعیل خان آیرملو جناح راست سپاه در سردارآباد را فرماندهی کرد؛ غفارخان مرز شورا گول قارص را حراست نمود.

شکست ایران قاجاری منجر به عقد معاهده ترکمانچای شد و کوچ عمده مسلمانان شامل آیرملوها رخ داد. بخشی به قارص (عثمانی) اکثرا به ایران دعوت عباس میرزا

*** جدول کوچ عمده آیرملوها (۱۸۲۸) م.***

| مقصد دلیل | جزئیات

| قارص (عثمانی) | جلوگیری از روسی شدن

| بوداق سلطان و بخشی از آرتیک |

| آذربایجان غربی (ارومیه آواجیق) | دعوت عباس میرزا

نقشه تهیه شده توسط گیوم دلایل فرانسوی - سال انتشار ۱۷۲۳م

کوچ آیرملوها به ایران و تحولات پس از ۱۸۲۷

پس از شکست ایران در جنگ دوم با روسیه (۱۸۲۶-۱۸۲۸ میلادی، ۱۲۴۳-۱۲۴۲ قمری و امضای معاهده ترکمنچای در فوریه ۱۸۲۸ شعبان ۱۲۴۳ قمری که منجر به جدایی خانات ایروان نخجوان و بخش هایی از تالش از قاجاریه شد ایل آیرملو عنوان یکی از ایلات مسلمان ترک تبار آذربایجانی - با سیاست پاکسازی مسلمانان توسط روسیه روبه رو گردید. ماده ۱۵ معاهده اجازه مهاجرت مسلمانان آذربایجان به ایران را داد اما روسیه با تشویق کوچ اجباری برای جلوگیری از شورشها این فرآیند را تسریع کرد. این کوچ که بخشی از تاریخ آیرملوها بود نه تنها جابه جایی جغرافیایی بلکه تحولات اجتماعی اقتصادی و سیاسی ایل را به همراه داشت و زمینه ساز نقش آنها در دوره قاجار و پهلوی گردید.

زمینه و فرآیند کوچ اولیه (۱۸۲۷-۱۸۲۸)

کوچ آیرملوها از ایروان و اطراف آن بر اساس گزارش ژنرال روسی ایوان پاسکویچ به کنت نسلرود وزیر خارجه روسیه در ۲۷ ژوئن ۱۸۲۷ نیمه اول ۱۲۴۳ قمری در نیمه اول سال آغاز شد. پاسکویچ گزارش داد که ۴۵۰۰ مسلمان ترکمن (شامل ایلات عشایری خانات ایروان را ترک کردند و از این تعداد ۳۰۰ خانواده آیرملو (Ayrum) به قارص در خاک عثمانی پناه بردند. این کوچ اولیه پیش از فتح کامل ایروان توسط روسها در ۱ اکتبر ۱۸۲۷ (اکتبر تقویم جدید ۱۳) ۱۲۴۳ قمری رخ داد و بخشی از سیاست روسیه برای تسهیل کنترل منطقه بود. بر اساس کتابچه طایفه آیرملو "نوشته محمد بن بهرام خان آیرملو، ۱۸۸۶، ۱۳۰۴ قمری)، بوداغ خان آیرملو (رهبر ایل پیشنهاد پاسکویچ برای بازگشت به شوره گل (Shura-Göl) پایگاه اصلی آیرملوها نزدیک ایروان را رد کرد و وفادار به عباس میرزا ولیعهد قاجار ماند. ایل آیرملو تخمیناً ۵۰۰-۳۰۰ خانوار زمستان ۱۸۲۷ را در قارص تحت حاکمیت عثمانی گذراند و سپس در بهار تابستان ۱۸۲۸ به ایران وارد شد. عباس میرزا برای تقویت مرزها آنها را با وعده زمین و معافیت مالیاتی دعوت کرد و چندین ده یا روستا از منطقه صومای برادوست نزدیک ارومیه را به بوداغ خان اعطا کرد.

اسکان اولیه در صومای مرگور (۱۸۲۸-۱۸۳۵)

پس از ورود به ایران آیرملوها در صومای برادوست در غرب آذربایجان نزدیک دریاچه ارومیه مستقر شدند. عباس میرزا آیرملوها را ایلهای وفادار خود نامید و زمینهای حاصلخیز و حقوق سالانه ۶۰۰ تومان و ۹۰ بار غله به بوداغ خان داد. این اسکان بخشی از استراتژی قاجار برای تقویت مرزهای غربی در برابر روسیه و عثمانی بود. جهانگیر میرزا در کتاب تاریخ جهانگیری اشاره میکند که آیرملوها در بسیج نیروهای آذربایجان برای کمپین خراسان (۱۸۳۲-۱۸۳۳) شرکت داشتند. این امر نشان دهنده ادغام سریع شان در ساختار نظامی قاجار بعد از کوچ است. سواره نظام

آیرملو برابر اسناد موجود در کتابخانه ملی برای برقراری نظم و سرکوب شورش ها علاوه بر خراسان به تبریز و یزد و کرمان نیز مامور اعزام شده اند.

چالشهای اسکان در مرگور

حمله میر محمد رواندوز میر کور حاکم امارت سوران به مرگور در (۱۸۳۳-۱۸۳۲) (۱۲۴۹-۱۲۴۸ قمری)، که منجر به غارت اموال به ارزش ۴۰ هزار تومان کشتن ۴۰۰ مسلمان از جمله زنان و کودکان (آیرملو و اسارت تعدادی از ایل و انتقال آنها به رواندوز شد.

در این زمان مردان جنگی آیرملو در رکاب عباس میرزا در خراسان بودند که این امر خانواده های آنها را آسیب پذیر کرد. این واقعه در نامه محمدخان زنگنه امیر نظام به محمدرشید پاشا صدر اعظم عثمانی به تاریخ ۱۲۴۵ قمری و تاکید بر لزوم سرکوب متجاوز به دستور فتحعلیشاه قید شده است.

تحولات در دوره محمد شاه و ناصرالدین شاه: (۱۸۳۴-۱۸۸۶)

پس از وفات عباس میرزا (۱۸۳۳ ، ۱۲۴۹ قمری) و فتحعلی شاه (۱۸۳۴ ، ۱۲۵۰ قمری)، محمد شاه قاجار سیاست اسکان را ادامه داد. در لشکرکشی هرات (۱۸۳۷-۱۸۳۸ ، ۱۲۵۴-۱۲۵۳ قمری)، خلیفه قلی خان آیرملو پسر بوداغ خان تا شاهرود همراه شاه بود و در شاهرود دستخطی برای تیول آواجیق (Avajia) نزدیک چالدران دریافت کرد. آواجیق که پیشتر تیول خاندان دنبلی حاکمان خوی بود توسط میرزا آقاسی صدراعظم محمد شاه از وراثت جعفر قلی خان دنبلی خریداری شد و کل منطقه به آیرملوها اعطا گردید.

جیمز بیلی فریزر در سفرنامه اش (۱۸۳۵-۱۸۳۴ ، ۱۲۵۰ قمری) شب را در خانه یوسف آیرملو در کلیسا کندی آواجیق گذراند و او را مالک محلی توصیف کرد که نشان دهنده حضور شاخه های بومی آیرملو در آواجیق پیش از مهاجرت اصلی است.

ابراهیم سلطان آیرملو صاحب طواحین عرب دیزج آواجیق نیز در اسناد میرزا آقاسی ذکر شده که این ادغام دو شاخه بومی و مهاجر را تأیید می کند.

تابعیت آیرملوها در مذاکرات معاهده ارزروم دوم (۱۲۶۳) (قمری) مورد اختلاف بود عثمانی آنها را رعایای آناتولی از بوزوک میدانست در حالی که قاجار خواستار کوچ آیرملوهای عثمانی به ایران بود.

این موضوع در نامه میرزا آقاسی صدراعظم به میرزاتقی خان یا امیر کبیر بعدی نماینده ایران در معاهده ارزروم دوم به تاریخ ۱۲۶۲ قمری به این شرح آمده :

در باب ایلات متنازع فیه و قریلباق و آیرملو که هرگز رعیت دولت روم نبوده اند آن فرزند آدمی نزد آنها فرستاده تکلیف نمایند که به خاک دولت علیه ایران بگذرند و یک دفعه مسکن بعد خود را سبیل خود معین نمایند. اقرار نامه ۱۲۶۶ قمری وفاداری آیرملوها از جمله محمد بیگ آیرملو ولد عبدالله خان به ایران را تأیید میکند که ممکن است نشان دهنده شاخه های جداگانه پراکنده در تبریز یا خوی باشد. سواره نظام آیرملوها علاوه بر ایفای نقش سرحدداری در آواجیق و چالدران و حراست منطقه، در فاجعه جیلولوق به یاری اهالی خوی شتافتند که این حضور در کتاب تاریخ خوی ریاحی ثبت شده است. در غائله شیخ عبیدالله نیز سواره نظام آیرملو در ترکیب سواران ماکو در سرکوب این غائله در ارومیه حضور داشتند.

چالشها و نقش در دوره پهلوی پس از ۱۳۰۴/۱۹۲۵ شمسی

در اوایل پهلوی آیرملوها با سیاستهای تمرکزگرایی رضا شاه روبه رو شدند که این امر منجر به تضعیف آیرملوهای مستقر در آواجیق شد و با سیاست اصلاحات ارضی و تقسیم اراضی عمده زمین های کشاورزی آیرملوها در آواجیق و چالدران و حتی سلماس از آنها گرفته شد و با این اقدام تیر خلاص به یکپارچگی آیرملوها زده شد و آنها در جای جای ایران پراکنده ساخت. البته بخشی از آیرملوها هنوز در آواجیق با نام خانوادگی آیرملو، رستم زاده، مهدی زاده، قلی زاده و... ساکن هستند.

نتیجه گیری

تحقیق نشان داد که ایل آیرملو نیروی کلیدی در حفظ مرزهای صفویه و قاجار بوده و هویتش از روملو به آیرملو تحول یافته است کوچ پس از ترکمانچای و اسکان در ایران چالشهای قومی و اقتصادی ایجاد کرد اما نقش مرزبانی را حفظ نمود. اهمیت حفظ میراث فرهنگی این ایل برجسته است. پیشنهاد تحقیقات آینده فعالیت آیرملوها در نیروی نظامی قزاق در دوره قاجار و ادامه نقش آنان در دوره پهلوی پیشنهاد می شود.

منابع و مأخذ

- Ahadov, İ. (2023). *From the Ethnic History of Azerbaijan: From the Suvars to the Ayryums*. Baku: University Press .
- Babayev, N. G. et al. (2023). About the Origin of the Ayryums. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 33(1), 14-21 .

- Hobhouse, C., & Karamustafa, A. A. (2024). A People of the Frontier. *Journal of Persianate Studies*, 16, 139-176 .
- Kirakosyan, H., & Margaryan, G. (n.d.). Ayrım Turks. In *Encyclopaedia of Turkic Languages and Literatures*. Brill .
- Kobychev, V. P. (1965). Айрумы (К вопросу происхождения этнонима). *Soviet Ethnography*, 139-148 .
- Savory, Roger.
- *Iran Under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980 .
- Encyclopædia Iranica, Online Edition ,
- Articles: "ÇOKÜR-E SA'D" (1992) QEZELBĀŠ ."
- Kırzioğlu, F. (1964). *Sürmeli Çukgurunda Ayrımalar*. Ankara .
- Güzel et al. (2002). *TÜRKLER Ankara: Yeni Türkiye .
- Bakıxanov, A. (1841). *Gülüstanı-Iram*. Baku .
- Velili Baharlı, M. H. (1921). *Azerbaijan: Geographical-Natural, Ethnographic and Economic Observations*. Baku .
- Məmmədov, A. (2008). *Qarabağ, Köhnə Tayfalar və Toponimləri*. Baku .
- Shopen, I. (1852). *Historical Description of the Armenian Province*. St. Petersburg .
- Akty Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissii (AKAK), Vols. 2, 5, 6, 7. Tiflis, 1868-1881 .
- Bournoutian, G. (1980). "The Population of Persian Armenia...". Journal of the Society for Armenian Studies, 5, 71-89 .
- Bournoutian, G. A. (n.d.). *The Population of Persian Armenia - .*
- Afshar, I. (1360). *Tarikh-e ejtema'i-ye Iran*. Tehran: University of Tehran Press .
- Katouzian, M. A. (1385). *Tarikh-e ravabet- e Iran va Rusiye*. Tehran: Nashr-e Ney .
- Masters, B. (1991). "The Treaties of Erzurum...". Iranian Studies, 24(1), 3-15 .

-Minorsky, V. (1953). *Studies in Caucasian History*. Oxford University Press .

Oberling, P. (1988). "Ayrımlı ."

Encyclopædia Iranica, Vol. III, pp. 151-152 .

Pirnia, H. (1370). *Iran-e bastan va eslami*. Tehran: Asatir .

Potto, V. (1887-1889). *Kavkazskaya Voina*. St. Petersburg: Tipografiya A. A. Kraevskogo .

-Fraser, J. B. (1840). *Narrative of a Journey into Khorasan*. London: Longman.

-McDowall, D. (1996). *A Modern History of the Kurds*. I.B. Tauris.

-Nikitine, B. (1956). *Les Kurdes*. Paris: Imprimerie Nationale.

Presidential Library of Russia. (2023). Documents on Russo-Persian Wars.

سومر، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی. تهران ۱۳۷۲

- حسن بیگ روملو احسن التواریخ. ویرایش عبدالحسین نوایی تهران بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۵۷

- اسکندر بیگ منشی تاریخ عالم آرای عباسی ترجمه محمد اسماعیل رضوانی: تهران دنیای کتاب ۱۳۷۷

"Azerbaycan ve Türk Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi
"Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal
"Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal

yıl 03, sayı 10, Kış 2026
il 03, nömrə 10, Qış 2026
year 03 ,number 10, Winter 2026

